ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№2
Vol. 8
2026

Astana

Turkic Studies Journal

2026, Volume 8, Number 2

Published 4 times a year

Astana, 2026

TURKIC STUDIES JOURNAL 2026, Volume 8, Number 2 ISSN (print)2664-5157 ISSN (online)2708-7360

Founder and publisher: L.N. Gumilyov Eurasian National University

Editorial Board and Advisory Councıl

Editor-in Chief

Sydykov, Yerlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chief

Shaimerdinova, Nurila Gabbasovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Nevskaya, Irina Anatolevna, Dr., Professor, Goethe University (Frankfurt, Germany)
Temirgazina, Zifa Kakbaevna, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University (Pavlodar, Kazakhstan)

International Advisory Councıl

Boroffka, Nikolaus, Doctor of Archaeology, Professor, German Archaeological Institute/DAI (Berlin, Germany)
Birsel Karakoc, PhD, Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Dybo, Anna Vladimirovna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, RF)
Chimiza Lamazhaa Kuder-oolovna, Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Ivanics, Mária, Dr., Professor, University of Szeged (Szeged, Hungary)
Lysenko, Yuliya Aleksandrovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, RF)
Sitdikov, Airat Gabitovich, Doctor of Historical Sciences, Academician AS RT, A.Kh. Khalikov Archaeology Institute of the AS RT; Kazan (Volga Region) Federal University (Kazan, RF)
Tabaldiev, Kubatbek Shakievich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University (Bishkek, Kyrgyzstan)
Tieshan, Zhang, Dr., Professor, Institute of Minority Languages and Literatures of Minzu University of China, (Beijing, China)

Editorial Board

Bakhtikireeva, Uldanai Maksutovna, Doctor of Philology, Professor, Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, RF)
Bolelov, Sergey Borisovich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, State Museum of Oriental Art, (Moscow, RF)
Duisekova, Kuliyash Kerimbekovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Ekici, Metin, Dr., Professor, Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Galimullina, Alfiya Foatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, RF)
Károly, László, PhD, Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Kydyr, Torali Edilbayuly, Candidate of Philology, Associate Professor, M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Khabdulina, Maral Kalymzhanovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Omarov, Bauyrzhan Zhumakhanuly, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Sabitov, Zhaxylyk Muratovich, PhD, Research Institute for Jochi Ulus Studies (Astana, Kazakhstan)
Samashev, Zainolla Samashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Seregin, Nikolai Nikolaevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, RF)
Silantev, Igor Vitalievich, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, RF)
Selyutina, Iraida Yakovlevna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, RF)
Taimagambetov, Zhaken Kozhakhmetovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Tazhibayeva, Saule Zhaksylykbaevna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Tishkin, Alexey Alekseevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Tybykova, Larisa Nikolaevna, Candidate of Philological Sciences, Ass. Professor, Gorno-Altai State University (Gorno-Altaisk, RF)
Tsagaan, Turbat, PhD, National University of Mongolia, (Ulaanbaatar, Mongolia)
Voyakin, Dmitriy Alekseyevich, Candidate of Historical Sciences, International Institute for Central Asian Studies by the UNESCO (IICAS) (Samarkand, Uzbekistan)
Yusupova, Alfiya Shavketovna, Doctor of Philology, Professor, Kazan Federal University (Kazan, RF)
Amalbekova, Maral Bimendievna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Sharip, Amantay Zharylkasynuly, Doctor of Philology, Associate Professor, Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Frequency: 4 times a year. Founded in 2019.
Official website of the journal: https://tsj.enu.kz
Address of the editorial office: 010008, Kazakhstan, Astana, 2 K. Satpayev Str.
E-mail: turkicjornal@gmail.com
DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2

Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Registration number No KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж).

© L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2026
© Turkic Studies Journal, 2026

TURKIC STUDIES JOURNAL 2026, Volume 8, Number 2 ISSN (print)2664-5157 ISSN (online)2708-7360

Құрылтайшы және баспагер: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Редакциялық алқа және Редакциялық кеңес

Бас редактор

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары

Шаймердинова Нурила Габбасовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Гете университеті (Франкфурт, Германия)
Темиргазина Зифа Какбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Павлодар, Қазақстан)

Халықаралық редакциялық кеңес

Бороффка Николаус, археология докторы, профессор, Неміс археология институты (Берлин, Германия)
Бирсель Каракоч, PhD, Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Дыбо Анна Владимировна, филология ғылымдарының докторы, профессор, РҒА, Тіл білімі институты (Мәскеу, РФ)
Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, философия ғылымдарының докторы, Тываның жаңа зерттеулері (Льеж, Бельгия)
Мария Иванич, доктор, профессор, Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Лысенко Юлия Александровна, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық қатынастар және тарих институты, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)
Ситдиков Айрат Габитович, тарих ғылымдарының докторы, ТР ҒА академигі, ТР ҒА А.Х. Халиков атындағы Археология институты; Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)
Табалдыев Кубатбек Шакиевич, тарих ғылымдарының докторы, Қырғыз-түрік Манас университеті (Бішкек, Қырғызстан)
Тиешань Чжан, доктор, профессор, Аз ұлттардың тілдері мен әдебиеті институты, Миньцзу университеті (Пекин, Қытай)

Редакциялық алқа

Бахтикиреева Улданай Максутовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, РФ)
Болелов Сергей Борисович, тарих ғылымдарының кандидаты, Шығыс халықтарының өнері мемлекеттік музейі (Мәскеу, РФ)
Дуйсекова Куляш Керимбековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгей Университеті, Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Галимуллина Альфия Фоатовна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)
Ласзло Карой, PhD, Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)
Хабдулина Марал Калымжановна, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Омаров Бауыржан Жумаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Сабитов Жақсылық Муратович, PhD, Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты (Астана, Қазақстан)
Самашев Зайнолла Самашевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Астана, Қазақстан)
Серегин Николай Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)
Силантьев Игорь Витальевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, РФ)
Селютина Ираида Яковлевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, РФ)
Таймагамбетов Жакен Кожахметович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)
Тажибаева Сауле Жақсылықбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Тишкин Алексей Алексеевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)
Тыбыкова Лариса Николаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы Алтай мемлекеттік университеті (Таулы-Алтай, РФ)
Цагаан Төрбат, PhD, Моңғолияның Ұлттық университеті (Ұланбатыр, Моңғолия)
Воякин Дмитрий Алексеевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия халықаралық зерттеулер институты (Самарқан, Өзбекстан)
Юсупова Альфия Шавкетовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)
Амалбекова Марал Бимендиевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Шәріп Амантай Жарылқасынұлы, филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Мерзімділігі: жылына 4 рет. 2019 жылы құрылған. Журналдың сайты: https://tsj.enu.kz
Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2. E-mail: turkicjornal@gmail.com
DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. NoKZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2026
© Turkic Studies Journal, 2026

TURKIC STUDIES JOURNAL 2026, Volume 8, Number 2 ISSN (print)2664-5157 ISSN (online)2708-7360

Учредитель и издатель: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Редакционная коллегия и редакционный совет

Главный редактор

Сыдыков Ерлан Батташевич, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Заместители главного редактора

Шаймердинова Нурила Габбасовна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)
Темиргазина Зифа Какбаевна, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана (Павлодар, Казахстан)

Международный редакционный совет

Бороффка Николаус, доктор археологии, профессор, Немецкий археологический институт (Берлин, Германия)
Бирсель Каракоч, PhD, профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Дыбо Анна Владимировна, доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания РАН (Москва, РФ)
Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, доктор философских наук, Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)
Мария Иванич, доктор, профессор, Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Лысенко Юлия Александровна, доктор исторических наук, профессор, Институт истории и международных отношений, Алтайский государственный университет (Барнаул, РФ)
Ситдиков Айрат Габитович, доктор исторических наук, академик Академии наук Республики Татарстан, Институт археологии Академии наук Республики Татарстан (Казань, РФ)
Табалдыев Кубатбек Шакиевич, доктор исторических наук, Кыргызско-Турецкий университет Манас (Бишкек, Кыргызстан)
Тиешань Чжан, доктор, профессор, Институт языков и литературы национальных меньшинств, Университет Миньцзу (Пекин, Китай)

Редакционная коллегия

Бахтикиреева Улданай Максутовна, доктор филологических наук, профессор, Российский университет дружбы народов (Москва, РФ)
Болелов Сергей Борисович, кандидат исторических наук, Государственный Музей искусств народов Востока (Москва, РФ)
Дуйсекова Куляш Керимбековна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Галимуллина Альфия Фоатовна, доктор педагогических наук, доцент, Институт филологии и межкультурной коммуникации, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгейский университет, Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Ласзло Карой, PhD, профессор тюркских языков, кафедра лингвистики и филологии, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Кыдыр Торали Едилбаевич, кандидат филологических наук, доцент, Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, (Алматы, Казахстан)
Хабдулина Марал Калымжановна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Омаров Бауыржан Жумаханулы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Сабитов Жаксылык Муратович, PhD, Научный институт изучения Улуса Джучи (Астана, Казахстан)
Самашев Зайнолла Самашевич, доктор исторических наук, профессор, Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)
Серегин Николай Николаевич, доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет (Барнаул, РФ)
Силантьев Игорь Витальевич, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, РФ)
Селютина Ираида Яковлевна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, РФ)
Таймагамбетов Жакен Кожахметович, доктор исторических наук, профессор, Национальный музей РК (Астана, Казахстан)
Тажибаева Сауле Жаксылыкбаевна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Тыбыкова Лариса Николаевна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет (Горно-Алтайск, РФ)
Цагаан Төрбат, PhD, Национальный университет Монголии (Улан-Батор, Монголия)
Воякин Дмитрий Алексеевич, кандидат исторических наук, Международный институт центрально-азиатских исследований (Самарканд, Узбекистан)
Юсупова Альфия Шавкетовна, доктор филологических наук, профессор, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Амалбекова Марал Бимендиевна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Шарип Амантай Жарылкасынулы, доктор филологических наук, ассоциированный профессор, ответственный секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Периодичность: 4 раза в год. Год основания 2019. Официальный сайт журнала: https://tsj.enu.kz
Адрес редакции: 010008, Казахстан, Астана, ул. К. Сатпаева, 2. E-mail: turkicjornal@gmail.com
DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2
Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство No KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж).

© Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2026
© Turkic Studies Journal, 2026

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 2 (2026)

CONTENT

Medieval History and Steppe Archaeology

Article ***S.K. Kabyltayeva*** (Astana, Kazakhstan), ***E. Sylamkhan*** (Astana, Kazakhstan) The Kazakh khanate and the Qing (China) empire: a study of Chagatai language sources *(in Kazakh)*..... 8

Article ***M.M. Mustafayev*** (Baku, Azerbaijan) Caravanserais and the Silk Road system in Azerbaijan: from Medieval trade infrastructure to contemporary geopolitical networks *(in English)*..... 36

Article ***D.A. Taleev*** (Almaty, Kazakhstan), ***A.A. Moldakhmet*** (Astana, Kazakhstan), ***S.N. Apasheva*** (Shymkent, Kazakhstan) The medieval town of Koilyk: written sources and archaeological research *(in English)*..... 54

Textology of Turkic Written Monuments

Article ***T. Bekker-Nielsen*** (Odense, Denmark) Topography and narrative in the 'Danişmendname' *(in English)*..... 77

Article ***Sh.D. Burkitbayeva*** (Almaty, Kazakhstan), ***D.B. Yussupova*** (Almaty, Kazakhstan) Adoption contracts in Old Uyghur legal documents (AD01-AD03): formulaic structure and legal terminology *(in Kazakh)*..... 111

Article ***O. Soylemez*** (Kastamonu, Turkey), ***G. Obayeva*** (Aktobe, Kazakhstan), ***Ö. Ateş*** (Kastamonu, Turkey) From hypotext to hypertext: Intertextual transformation of the Orkhon Inscriptions using Artificial Intelligence *(in Kazakh)* 133

Article ***B. Jubatova*** (Almaty, Kazakhstan) Anthroponymy in the worldview of Medieval Turkic Mamluks (based on the "Kitāb-i mağmūʿ-i tarğumān-i turkī wa ʿağamī wa muġālī wa fārsī" (XIV century) *(in English)*..... 157

Article ***A. Taşağıl*** (Istanbul, Turkey), ***A.Zh. Sharip*** (Astana, Kazakhstan), ***A.B. Toktorbayeva*** (Astana, Kazakhstan) Ornithological imagery in the epics "Ural-Batyr" and "Koblandy-Batyr" *(in English)*..... 182

Article ***D. Shayakhimov*** (Kokshetau, Kazakhstan), ***A. Tangsykbay*** (Kokshetau, Kazakhstan), ***K. Kenzhalin*** (Astana, Kazakhstan), ***B. Aubakirova*** (Astana, Kazakhstan) Textology of Shakarim Kudaiberdiuly's poem "Boyawly Suyr" *(in Kazakh)*..... 202

Turkic languages

Article ***B. Abdualiuly*** (Astana, Kazakhstan), ***A.E. Ainabek*** (Astana, Kazakhstan) The linguistic nature of folk geographical terms in the Kazakh and Nogai languages *(in Kazakh)*..... 228

Article ***S.Zh. Tazhibayeva*** (Astana, Kazakhstan), ***I.A. Nevskaya*** (Frankfurt, Germany) Fundamental theoretical ideas of Lars Johanson in Turkic studies *(in Kazakh)*..... 248

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 2 (2026)

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Ортағасырлық тарих және дала археологиясы / Средневековая история и степная археология

Article ***С.К. Кабылтаева*** (Астана қ., Қазақстан), ***Е. Сыламхан*** (Астана қ., Қазақстан) Қазақ хандығы мен Цин (Қытай) империясы: шағатай тіліндегі деректердің зерттелуі..... 8
С.К. Кабылтаева (г. Астана, Казахстан), ***Е. Сыламхан*** (г. Астана, Казахстан) Казахское ханство и империя Цин (Китай): изучение источников на чагатайском языке *(қазақша)*.....

Article ***М.М. Мустафаев*** (Баку қ., Әзербайжан) Әзербайжандағы керуен сарайлар және Жібек жолы жүйесі: ортағасырлық сауда инфрақұрылымынан қазіргі геосаяси желілерге дейін..... 36
М.М. Мустафаев (г. Баку, Азербайджан) Караван-сараи и система Шёлкового пути в Азербайджане: от средневековой торговой инфраструктуры к современным геополитическим сетям *(ағылшынша)*.....

Article ***Д.А. Талеев*** (Алматы қ., Қазақстан), ***А.А. Молдахмет*** (Астана қ., Қазақстан), ***С.Н. Апашева*** (Шымкент қ., Қазақстан) Ортағасырлық Қойлық қаласы: жазба деректер мен археологиялық зерттеулер 54
Д.А. Талеев (г. Алматы, Казахстан), ***А.А. Молдахмет*** (г. Астана, Казахстан), ***С.Н. Апашева*** (г. Шымкент, Казахстан) Средневековый город Койлык: письменные источники и археологические исследования *(ағылшынша)*.....

Түркі жазба ескерткіштерінің мәтінтануы / Текстология тюркских письменных памятников

Article ***Т. Беккер-Нильсен*** (Оденс қ., Дания) «Данишменд-наме» шығармасындағы топография мен баяндау..... 77
Т. Беккер-Нильсен (г. Оденс, Дания) Топография и повествование в «Данишменд-наме» *(ағылшынша)*.....

Article ***Ш.Д. Бүркітбаева*** (Алматы қ., Қазақстан), ***Д.Б. Юсупова*** (Алматы қ., Қазақстан) Көне ұйғыр құқықтық құжаттарындағы бала асырау туралы келісімдер (AD01–AD03): формулярлық құрылым және құқықтық лексикасы..... 111
Ш.Д. Буркитбаева (г. Алматы, Казахстан), ***Д.Б. Юсупова*** (г. Алматы, Казахстан) Договоры об усыновлении в древнеуйгурских правовых документах (AD01-AD03): формулярная структура и правовая лексика *(қазақша)*.....

Article ***О. Сойлемез*** (Кастамону, Турция), ***Г. Обаева*** (Актобе, Казахстан), ***О. Атеш*** (Кастамону, Турция) От гипотекста к гипертексту: интертекстуальная трансформация Орхонских надписей с использованием искусственного интеллекта (қазақша)

О. Сөйлемез (Кастамону, Түркия), ***Г. Обаева*** (Ақтөбе, Қазақстан), ***Ө.Ф. Атеш*** (Кастамону, Түркия) Гипомәтіннен гипермәтінге: Орхон жазбаларының жасанды интеллект арқылы мәтінаралық трансформациясы..... 133

Article ***Б. Жұбатова*** (Алматы қ., Қазақстан) Түркі-мәмлүктік әлем бейнесіндегі антропонимия («Kitāb-i mağmūʿ-i tarğumān-i turkī wa ʿağamī wa muġālī wa fārsī» (XIV ғ.) бойынша).....

Б.Джубатова (г. Алматы, Казахстан) Антропонимия в тюркско-мамлюкской картине мира (на материале «Kitāb-i mağmūʿ-i tarğumān-i turkī wa ʿağamī wa muġālī wa fārsī» (XIV в.)) *(ағылшынша)*..... 157

Article ***А.Ташағыл*** (Ыстамбұл қ., Түркия), ***А.Ж. Шәріп*** (Астана қ., Қазақстан), ***А.Б. Тоқторбаева*** (Астана қ., Қазақстан) «Орал батыр» және «Қобыланды батыр» эпостарындағы орнитологиялық бейнелер.....

А.Ташағил (г. Стамбул, Турция), ***А.Ж. Шарип*** (г. Астана, Казахстан), ***А.Б. Токторбаева*** (г. Астана, Казахстан) Орнитологические образы в эпосах «Урал-батыр» и «Кобланды-батыр» *(ағылшынша)*..... 182

Article ***Д.Қ. Шаяхимов*** (Көкшетау қ., Қазақстан), ***Ә.Қ. Таңсықбай*** (Көкшетау қ., Қазақстан), ***Қ.К. Кенжалин*** (Астана қ., Қазақстан), ***Б.К. Аубакирова*** (Астана қ., Қазақстан) Шәкәрім Құдайбердіұлының «Бояулы суыр» өлеңінің текстологиясы .....

Д.К. Шаяхимов (г. Кокшетау, Казахстан), ***А.К. Тансыкбай*** (г. Кокшетау, Казахстан), ***К.К. Кенжалин*** (г. Астана, Казахстан), ***Б.К. Аубакирова*** (г. Астана, Казахстан) Текстология стихотворения Шакарима Кудайбердиулы «Бояулы суыр» *(қазақша)*..... 202

Түркі тілдері / Тюркские языки

Article ***Б. Әбдуәлиұлы*** (Астана қ., Қазақстан), ***А.Е. Айнабек*** (Астана қ., Қазақстан) Қазақ, ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің лингвистикалық табиғаты..... 228

Б. Абдуалиулы (г. Астана, Казахстан), ***А.Е.Айнабек*** (г. Астана, Казахстан) Лингвистическая природа народных географических терминов в казахском и ногайском языках *(қазақша)*.....

Article ***С.Ж. Тажибаева*** (Астана қ., Қазақстан), ***И.А. Невская*** (Франкфурт қ., Қазақстан) Ларс Йохансонның түркітану саласындағы іргелі теориялық тұжырымдамалары.....

С.Ж. Тажибаева (г. Астана, Казахстан), ***И.А. Невская*** (г. Франкфурт, Германия) Фундаментальные теоретические концепции Ларса Йохансона в тюркологии *(қазақша)*..... 248

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 2 (2026) 8-35

Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Medieval History and Steppe Archaeology / Ортағасырлық тарих және дала археологиясы / Средневековая история и степная археология

Article

Қазақ хандығы мен Цин (Қытай) империясы: шағатай тіліндегі деректердің зерттелуі[1]

С.К. Қабылтаева[a], *Е. Сыламхан[b]

[a]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті*
Астана, Қазақстан
ORCID:0009-0008-8409-2171
(E-mail: kabyltayeva_sk@enu.kz)
[b]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті*
Астана, Қазақстан
ORCID:0009-0008-7652-6072
(E-mail: Erkinzhan-qaz@mail.ru)
**Байланыс үшін автор: Erkinzhan-qaz@mail.ru*

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
Қазақ хандығы, Цин империясы, Жоңғар хандығы, Қазақ-Цин қатынастары, шағатай тіліндегі деректер, шағатай тіліндегі архив құжаттары, Орталық Азия тарихы, XVIII ғасыр дипломатиясы, тарихи деректану, қазақ-қытай тарихи байланыстары.

ҒТАМР 03.20

DOI: *https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-8-35*

АННОТАЦИЯ

XVIII ғасыр – қазақ тарихы үшін күрделі кезеңдердің бірі. Жоңғар хандығының күйреуімен бұл өңірдің геосаяси ахуалы түбегейлі өзгерді. Цин империясы Жоңғария мен Қашқарияны жаулап алып, Тянь-Шаньның оңтүстігі мен солтүстігіне өз билігін орнатты. 1757 жылы Қазақ хандығы мен Цин империясы арасында ресми байланыс орнап, дипломатиялық қатынастардың пердесі ашылды. Цин империясы бұл өңірді әкімшілік, әскери тұрғыдан тиімді басқару үшін 1762 жылы Іле цзянцзюнь мекемесін құрып, билікті орталыққа шоғырландырды. Бұл ара Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы негізгі дипломатиялық байланыстың өзегіне айналды. Жоңғар хандығымен ұзаққа созылған соғыстан кейін екі ел үшін де жауласудан гөрі дипломатиялық жолдың тиімділігі айқын еді. Екі ел арасында елшілер аттанып, хаттар алмасу жиіледі. Қазақ хан, сұлтандарының жазған хаттарының мазмұны әртүрлі істерді қамтыды. Хат шағатай жазуы және *тодо-моңғол жазуында* жазылды. Ал Цин империясының жергілікті цзянцзюнь, амбандардың мәлімет хаттары маньчжур, қытай тілдерінде жазылды. Осылай Қазақ хандығы мен Цин империясы ортасында осынау тарихи байланыстарды айғақтайтын шағатай, тодо-моңғол, маньчжур және қытай тіліндегі архив құжаттарының қоры қалыптасты. Қытайдың

[1]Мақала BR28712621 «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеу» жобасы аясында дайындалды.

© С.К. Қабылтаева, Е. Сыламхан, 2026

Бірінші тарихи архивінде «Әскери басқармада сақталған император жарлықтары», «Ордада сақталған, императордың бұрыштамасы бар ұлықтардың мәлімдемелері», «Әскери басқармада сақталған ұлықтардың мәлімдемелерінің көшірмесі», «Императордың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне жауапты мекеме жазып қалдырған император туралы естеліктер» сынды шағатай, *тодо-моңғол,* маньчжур, қытай тілдерінде жазылған құжат өте мол. Біз бұл мақаламызда қазақтың хан, сұлтандарының шағатай жазуындағы хаттарына тоқталамыз. Шағатай жазуындағы отандық, кеңестік, қытайлық, жапондық ғалымдардың зерттеу еңбектері талданып, тарихнамалық шолу жасалды. Кеңестік кезеңдегі ғалымдардың еңбектері туралы да қысқаша айтылады. Әсіресе тарихшы, деректанушы Б. Еженханұлы мен Д. Әбділәшімұлының Қытайдың Бірінші тарихи архивінен алынған құжаттар негізінде құрастырған еңбектері мен зерттеулеріне баса назар аударылған. Ондағы шағатай жазуындағы хаттардың факсимилесі талданып, хаттың мазмұны, онда көтерілген істер, хаттың ерекшеліктері мен өзгешеліктеріне шолу жасалады. Жұмыстың басты мақсаты – шағатай жазуындағы құжаттарды ғылыми айналымға ендіру үдерісін, тақырыптың зерттелуін жан-жақты ашу. Зерттеу әдістері – талдау және синтез әдістерінен бастап ғылыми әдебиеттерге тарихнамалық талдау тәсілдері қолданылған. Зерттеудің жаңалығы – Қазақ-Цин арасындағы шағатай жазуындағы хаттар туралы соңғы жылдарда жарияланған ғылыми еңбектер арқылы хат мазмұнына кешенді талдау. Міндеттерге хан, сұлтандардың хаттарының ерекшелігі мен мазмұнына, хаттар туралы мәліметтер, қазірге дейін белгілі дерек көздері, тарихшы ғалымдардың еңбектерін талдау және қысқаша тарихнамалық шолу жатады. Зерттеу нәтижелерінде қазақ хан, сұлтандарының Цин императорына шағатай тілінде жазған хаттарының жай-жапсары мен ерекшелігі сөз болады.

S.K. Kabyltayeva[a]
[a]*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
ORCID:0009-0008-8409-2171
(E-mail: kabyltayeva_sk@enu.kz)

***E. Sylamkhan**[b]
[b]*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
ORCID:0009-0008-7652-6072
(E-mail: Erkinzhan-qaz@mail.ru)
*Corresponding author: Erkinzhan-qaz@mail.ru

Received 13 March 2026. Revised 15 April 2026. Accepted 30 May 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: С.К. Кабылтаева, Е. Сыламхан Қазақ хандығы мен Цин (Қытай) империясы: шағатай тіліндегі деректердің зерттелуі // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2. 8-35 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-8-35

For citation: S.K. Kabyltayeva, E. Sylamkhan The Kazakh khanate and the Qing (China) empire: a study of Chagatai language sources // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 8-35. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-8-35

The Kazakh khanate and the Qing (China) empire: a study of Chagatai language sources

Abstract. The 18th century was a difficult period in Kazakh history. The collapse of the Dzungar Khanate changed the geopolitical situation in the region. The Qing Empire conquered Dzungaria and established control over the southern and northern regions of the Tien Shan. In 1757, the Kazakh Khanate officially established diplomatic relations with the Qing Empire. To effectively manage the region, the Qing Empire created the position of General of Ili in 1762. This position became central to diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Qing Empire. Following the lengthy war with the Dzungar Khanate, both countries deemed diplomacy more important than hostilities. Ambassadors were sent, and the exchange of letters became frequent. The letters written by the Kazakh khans and sultans covered a wide range of issues. These letters were written in the Chagatai and Todo-Mongol scripts. The letters from the local Jiangjun and Ambans of the Qing Empire, on the other hand, were written in Manchu and Chinese. Thus, a collection of archival documents in the Chagatai, Todo-Mongol, Manchu, and Chinese languages was formed, testifying to the historical connections between the Kazakh Khanate and the Qing Empire. The First Historical Archive of China contains many documents written in Chagatai, Todo-Mongol, Manchu, and Chinese, including "Imperial Decrees Stored in the Military Administration", "Statements of the Grand Dukes with the Emperor's Cornerstones Stored in the Horde" and "Copies of the Declarations of the Grand Dukes Stored in the Military Administration". This article focuses on letters written by Kazakh leaders in the Chagatai script. We analyse the research of domestic, Soviet, Chinese, and Japanese scholars on the Chagatai script and provide a historiographical review. Particular attention is paid to the work of historians and documentarians Ezhenkhanuly and Abdylashimuly, who compiled their work based on documents from the First Historical Archive of China. We analyse the facsimile of the letters in Chagatai script and review the content of the letters, the issues they raise, and their features and peculiarities. The work's main goal is to thoroughly document the process of incorporating Chagatai-script documents into the research corpus. Research methods include analytical and synthetic methods, as well as a historiographical analysis of the research corpus. This study's novelty lies in its comprehensive analysis of these letters' content. Tasks include identifying the characteristics and content of the khans' and sultans' letters, revealing information about them, analysing historical scholars' works, and conducting a brief historiographical review. The results of the research will discuss the nature and characteristics of these letters.

Keywords: Kazakh Khanate, Qing Empire, Dzungar Khanate, Kazakh-Qing relations, sources in the Chagatai language, archival documents in the Chagatai language, history of Central Asia, diplomacy of the eighteenth century, historical source studies, Kazakh-Chinese historical relations.

С.К. Кабылтаева[a]
[a]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
ORCID:0009-0008-8409-2171
(E-mail: kabyltayeva_sk@enu.kz)

***Е. Сыламхан[b]**
[b]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
ORCID:0009-0008-7652-6072
(E-mail: Erkinzhan-qaz@mail.ru)
*Автор для корреспонденции: Erkinzhan-qaz@mail.ru

Казахское ханство и империя Цин (Китай): изучение источников на чагатайском языке

Аннотация. XVIII век был сложным периодом в истории Казахстана. С распадом Джунгарского ханства геополитическая ситуация в регионе изменилась. Цинская империя завоевала Джунгарию и установила свою власть на юге и севере Тянь-Шаня. В 1757 году были установлены официальные контакты между Казахским ханством и Цинской империей, что открыло завесу дипломатических отношений. Для эффективного управления этим регионом Цинская империя в 1762 году создала Илийский цзянцзюнь. Он стал ядром дипломатических отношений между Казахским ханством и Цинской империей. После длительной войны с Джунгарским ханством дипломатические отношения стали для обеих стран более важными, чем военные действия. Были направлены послы, и обмен письмами стал частым. Содержание писем, написанных казахскими ханами и султанами, охватывало широкий круг вопросов. Эти письма были написаны чагатайским и тодо-монгольским шрифтами. А письма местных цзянцзюнь и амбанов Цинской империи были написаны на маньчжурском и китайском языках. Таким образом, сформировался фонд архивных документов на чагатайском, тодо-монгольском, маньчжурском и китайском языках, свидетельствующий об этих исторических связях между Казахским ханством и империей Цин. В Первом историческом архиве Китая хранится множество документов, таких, как «Императорские указы, хранящиеся в Военном управлении», «Записки великих князей с императорскими краеугольными камнями, хранящиеся в Орде» и «Копии заявлений великих князей, хранящиеся в Военном управлении», написанных на чагатайском, тодо-монгольском, маньчжурском и китайском языках. В данной статье мы мы исследуем письма казахских ханов, написанных чагатайским письмом. Нами изучены труды отечественных, советских, китайских и японских ученых по чагатайскому письму, осуществлён их историографический обзор. Особое внимание уделяется работам и исследованиям историков и документалистов Б. Эженханулы и Д. Абдылашимулы, составленным на основе документов из Первого исторического архива Китая. Анализируются факсимиле писем, написанных на чагатайском языке рассматривается содержание писем и особенности их характеристики. Основная цель статьи – всесторонний анализ эпистолярных документов на чагатайском языке и включение их в научный оборот, в исследовательский корпус. Методами исследования являются анализ и синтез, а также приемы историографического анализа. Задачи исследования включают выявление характеристик и содержания писем ханов и султанов, раскрытие информации о письмах, анализ трудов историков и проведение краткого историографического обзора.

Ключевые слова: Казахское ханство, империя Цин, Джунгарское ханство, казахско-цинские отношения, источники на чагатайском языке, архивные документы на чагатайском языке, история Центральной Азии, дипломатия XVIII века, историческое источниковедение, казахско-китайские исторические связи.

Кіріспе

Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы аумақта сол кезеңнің аса ықпалды, қуатты мемлекеті – Жоңғар хандығы өмір сүрді. Мемлекеттің негізін қалыптастырған этнос ойраттар болды. Ойрат ұлысының ата қонысы Байқал көлінің батысы, Саян тауларының етегі, Қоскөлдің басы, Аңғара және Селеңгі өзендерінің атырабы. Моңғол империясы құрылғанда байырғы Енисей қырғыздары мен Меркіт ұлысының ортасын мекендеген ұлыс империяның Орталық Азия, Кавказ, Парсы, Таяу Шығыс және Қытайды бағындыруда жасаған жорықтарына белсене қатысты, сеніміне кірді, ойраттардың атты жасағы алдыңғы қатардан табылды. 1368 жылы моңғолдардың Қытайдағы билігі ақырласты. Ойрат ұлысы да жеке ел, дербес мемлекет болуға ұмтылды. Моңғолдардың қол астына кірмей тұрғанда Байқал көлінің батысын жайлаған еркін ұлыс судың тұнығын, шөптің шүйгінін қуалап көшкен тәуелсіз ел еді. Ойрат елшілері 1397 жылы Әмір Темірден империяның шығысынан жер сұрап келді. Әмір Темір өлген соң, ойраттар Моғолстанға іргелес көрші жатқан Баркөл мен Бесбалық өңіріне, Боғда мен Еренқабырға атырабына, Тарбағатай, Алтайға топ-тобымен көшіп келіп, қоныстана бастады. Бұл өңірді бұрыннан мекендеген жердің байырғы тұрғындары қазақ ру-тайпалары олардан ығысып, батысқа ауа көшті. Шу бойында 1465 жылы Қазақ хандығының іргесі қаланғанда Моғолстан елінің ханы Есен-Бұға шығыстан төнген ойраттардан алаңдап отырған (Зәкенұлы, 2015: 5-6). Осы кезеңнен бастап Қазақ хандығы мен ойрат ортасында отандық тарихта «құба қалмақ заманы» атанған ғасырларға жалғасқан қақтығыс басталды. Әрине, қазақ пен ойрат арасындағы байланыс тек қанды қасап соғыстардан, жорықтардан тұрмады. Қатарласа өмір сүрді.

XVII ғасырда Қиыр Шығысты жайлаған маньчжурлар күшейіп, 1644 жылға келгенде Бейжіңді басып алып, Қытайға билігін жүргізе бастады. Сондай-ақ, олар іргелес моңғол тайпаларын бағындырып, көп өтпей ойраттардың іргесіне келіп тоқтады. Жауынгер ойрат жұрты шығыста Цин империясымен, батыста Қазақ хандығымен қатар толассыз ұрыстар жүргізді. XVIII ғасырдың орта тұсында Жоңғар хандығы ішкі алауыздық, ұзаққа созылған ұрыстар себебінен Цин империясының қалың қолына төтеп бере алмай толықтай күйреді. Бүкіл Қытайды жаулап, Жоңғарды жеңген Цин империясының әскери, экономикалық әлеуеті тіпті еселеп артты. Екі ғасыр бойы Жоңғар хандығымен соғысқан Қазақ хандығы күшті жау Цин империясы алдында тек әскери күшке сүйенудің ұзаққа бармайтынын аңғарды. Бұл кезде батыс пен солтүстіктен төнген Ресей империясының қатері де артып келе жатқан. Цин империясы да өзінің батыс шекарасында екінші бір көшпенді елмен жаңа соғыс ашуды қаламады. Екі ел арасында саяси дипломатиялық, сауда-саттық байланыс 1757 жылы ресми орнады. Цин империясы жаулап алған жоңғар иелігіндегі территорияны өзінің меншікті аумағы ретінде қараса, қазақтар кезінде ойраттар жаулап алған бір бөлім жерлерді тарихи қонысы санады. Қазақ билеушілері

осы жерлерге қол жеткізу үшін түрлі іс-әрекеттерге көшті. Абылай хан Тарбағатайды сұратып елші де аттандырды. Цин армиясымен шағын қақтығыстарға түсті, бірақ ірі соғыстар болған жоқ. Цин империясы шекараға қарауыл бекеттер орнатып, иен қалған жерлерге көші-қон ұйымдастырып, тың жерлерді игеруді бастады. Ендігі мақсат – Қазақ хандығымен шектесетін аймақта өз билігін орнықтыруды көздеді. 1762 жылы Іле цзянцзюні құрылуы Цин империясының бұл өңірді саяси, экономикалық, дипломатиялық жақтан толық меңгеріп, әкімшілік жақтан тиімді басқаруға көшкендігін көрсетеді.

XVIII ғасырдың орта тұсында Қазақ хандығы мен Цин империясы арасында ресми байланыс толық орнады. Бірте-бірте екі ел арасында саяси-дипломатиялық, әскери және шекара мәселесі бойынша кейбір қайшылықтар көріне бастады. Әр екі ел де өзінің ұлттық мүддесі тұрғысынан әрекет етті. Осы жағдайларды сол кезеңдегі ресми император жарлықтарынан, жергілікті билеушілердің хаттарынан байқай аламыз. Цин империясының мемлекеттік тілі маньчжур тілі болғандықтан хат-хабарлар маньчжур тілінде жазылды. Сонымен қатар, қытай тілінде де жазылған хаттар, деректер аз емес. Осылай Цин архивтерінде қазақтың хан, сұлтандарының хаттары сақталып қалды.

Қытайдың Бірінші тарихи архивіндегі Орталық Азия тарихына қатысты құжаттардың қалыптасуы Цин патшалығының сол өңірді жаулау тарихымен, әсіресе оның Жоңғар хандығы мен Қашқарияны басып алу тарихымен тікелей байланысты. Жоңғар хандығының күйреуі мен Қашқария жерінің толық Цин иелігіне өтуі, Орталық Азиядағы өзге халықтарды Цин империясымен қарым-қатынас орнатуға мәжбүр етті. Саяси-дипломатиялық және экономикалық байланыс осындай жағдайда басталды (Еженханұлы, 2006: 7). Бұл үрдістен Қазақ хандығы да шет қала алмады. 1762 жылы құрылған Іле цзянцзюнге Іле аңғары, Тянь-Шаньның оңтүстік-солтүстігі түгелдей осы мекеменің басқаруына көшті. Ол Цин императорына тіке бағынатын Әскери басқармаға қарады. Іле цзянцзюннің қызметі екі түрлі болды. Бір жағынан, жаңадан жаулап алынған жердің қауіпсіздігін қадағалау, бос қалған жерлерді игеру, салық жинау, сауда-саттықты қадағалау. Екінші жағынан, көрші елдердің елшілерін қабылдау, патшаның жарлықтарын жеткізу. Қазақ, Қоқан елшілері осы мекемемен байланыста болды, әсіресе ұлы және орта жүз қазақтарының қонысына жақын болғандықтан күнделікті ұсақ істерден бастап екі ел арасындағы дипломатиялық істердің көбі осы арада атқарылатын. Цин императорының бұйрығымен цзянцзюнь, амбандар тағайындалып, ол жергілікті жердегі жағдайлар туралы мәліметтерді императорға жолдап отырды. Көршілес елдердің ішкі-сыртқы жағдайын қалт жібермеді. Хат-хабар істері толық өз қолдарында болды. Цзянцзюндердің, амбандардың жолдаған хаттары негізінде император мемлекеттік саясатты реттеп отырды.

Материалдар және зерттеу әдістері

Цин империясы кезеңіндегі архив қоры жинақталған Қытайдың Бірінші тарихи архивіндегі шағатай жазуындағы хаттар мен Ресейдің түрлі мемлекеттік қорларындағы шағатай жазуындағы архив материалдары қазақ тарихына, Қазақ хандығы тарихына қатысты екі ірі шағатай жазуындағы дереккөз базасы саналады. Осы шағатай жазуындағы материалдар кеңестік және посткеңестік кезеңде түрліше деңгейде зерттелді, мұрағат құжаттары ғылыми айналымға түсіп, кітаптар мен монографиялар, каталогтар жинағы

басылып шықты. Шетелдік және отандық тарихшылар мен деректанушылардың ғылыми еңбектері негізгі зерттеу материалы ретінде қарастырылды.

Қытайдың Бірінші тарихи архивіндегі «Әскери басқармада сақталған император жарлықтары», «Ордада сақталған, императордың бұрыштамасы бар ұлықтардың мәлімдемелері», «Әскери басқармада сақталған ұлықтардың мәлімдемелерінің көшірмесі», «Императордың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне жауапты мекеме жазып қалдырған император туралы естеліктер» сынды қорлардағы шағатай жазуындағы хаттарды зерттеген Б. Еженханұлы мен Д. Әбділәшімұлының еңбектерінде хаттың аудармасымен бірге факсимилесі қоса берілген. Бұл хатты түпнұсқадан қайта оқуға, қайта баға беруге мол мүмкіндік беретін материал қоры десек те болады. Сонымен қатар Ресей мұрағатындағы шағатай жазуындағы қазақ билеушілерінің хаттары туралы жазылған отандық және шетелдік ғалымдардың еңбегіне тарихи шолу жасалды. Кейбір жинақтарда шағатай жазуындағы деректермен қоса маньчжур, қытай деректері қоса, араласып келеді. Біз осы ғылыми мақалада, шағатай жазуындағы зерттеулерді ғылыми талдауда және түсіндіруде, жалпы ғылыми жұмыстарда қолданылатын талдау мен синтез сынды әдістерден басқа қосымша арнайы әдістерге сүйендік. Мақаланы жазу барысында аталған тақырыпты зерттеуші ғалымдардың ғылыми еңбектерін шолып, әдебиеттеріне талдау жасауда тарихнамалық талдау әдісін қолдандық. Деректану әдістеріндегі салыстырмалы дерек талдау арқылы әртүрлі аудармалардың парқын қарастырдық. Қазақ, қытай, жапон ғалымдарының қазақ, қытай, ағылшын тілінде жарық көрген материалдарына қысқаша талдау жасалды. Сондай-ақ, патшалық және кеңестік кезеңдегі осы мәселе туралы зерттеген ғалымдарға, оның еңбектеріне де қысқаша тоқталдық.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Шағатай жазуындағы деректердің зерттелуі, әсіресе Қазақ хандығы кезеңіндегі архив материалдары мен хан, сұлтандардың шағатай жазуындағы хаттарын жариялау, дерекнамалық талдау жасау кеңестік және посткеңестік кезеңде қолға алынды. Қазақстандық деректанушы ғалым К.Ш. Хафизованың еңбектері – осы саладағы іргелі зерттеулердің бірегейі. Десе де, бұл кезеңде Цин архивтерінде сақталған шағатай жазуындағы деректермен жұмыс істеу қолға алынбады немесе жете назарға ілікпеді.

Қытайдың Бірінші тарихи архиві – дүниежүзіндегі ең үлкен сақтау қоймалары бар мекемелердің бірі. Онда қытайдың Мин патшалығы (1368-1644 жж.) мен Цин империясы (1644-1911 жж.) дәуірінде жазылған он миллионнан астам тарихи құжаттар сақталған. Бұның ішінде Мин заманына тән құжаттар саны үш мыңнан астам ғана, ал қалғандары Цин кезеңіндегі архив құжаттары. Мұның екі миллион шамасындағы құжаттары маньчжур тілінде жазылған. Ал біздің хан, сұлтандарымызға қатысты шағатай тіліндегі хаттардың қазірге бізге белгілісі 154 дана ғана (Әбділәшімұлы, 2025: 37). Бұл миллиондап сақталған маньчжур және қытай деректермен салыстырғанда аз болып көрінгенмен, отандық тарих үшін өте маңызды деректанулық құнға ие бағалы мұра саналады. Бірінші Тарихи архивтегі шағатай жазуындағы деректерді зерттеу қазіргі күнде қарқынды қолға алынған. Шағатай жазуындағы хаттар арнаулы каталог ретінде емес, маньчжур немесе қытай тіліндегі деректердің қосымшасы ретінде хатталып,

сақталған. Маньчжур және қытай тіліндегі архив құжаттардың көптеп жарыққа шығуы, бұл айналып келіп шағатай жазуындағы хаттарды жаңадан қарастыруға ықпал етеді. Отандық және шетелдік ғалымдардың шағатай жазуындағы архив құжаттары негізінде зерттеген көптеген архив материалдарының жинағы баспадан жарық көрді. Ғалымдар шағатай жазуындағы деректерге талдау жасап, қазақ хан, сұлтандары жазған хаттарын ғылыми айналымға қосты, зерттеу еңбектерін, монографияларын шығарды.

Отандық тарихшы ғалымдар, шығыстанушылар, деректанушылар, зерттеу институттары бұл салада айтарлықтай жұмыс атқарды. Тарихшы, деректанушы Бақыт Еженханұлының, Жәнімхан Ошанның, Дүйсенәлі Әбділәшімұлының еңбегі зор. Ғалымдарымыз ғылыми жобаларды жүзеге асырып, кешенді зерттеулер, монографиялар жариялады. Отандық және шетелдік беделді журналдарда мақалалар шығарды. Шетелдік ғалымдардың да бұл бағыттағы ізденісі мен қазақ тарихына қызығушылығы айтарлықтай зор.

Талдау

Енді осы аталған қазақтың хан, сұлтандарының шағатай жазуындағы хаттарының мазмұнына, тарихи деректік маңызы мен ерекшеліктеріне тоқталсақ.

Іле цзянцзюні Илытудың 1775 жылдың 12 шілде күнгі хатымен бірге жолданған Әбілпейіз уаңның хатында мынадай дерек бар: «...Мен өзім атамның жұртына барғанымда, қырғыз шет елден жылқы барымталады. Оған Ханқожа төре, Барақ батыр төрт мың кісімен барған екен, қырғыз «ел боламын, ақ үйлі боламын» деп қазақтарды он жеті күн қондырып, қайтадан бұлап алыпты. Тағы қайта келіп, шапырашты деген елді олжа-жесір етіп алып кетіпті. Онан кейін Абылай ханмен бірге екі түмен кісі болып барып, төрт мың кісісін алдық... бұл хат саратан айының 7 күні жазылды» деген сөздер бар. Хаттың 1775 жылы жазылғаны анық. Енді нақты мезгіліне тоқталсақ. Ескі күнтізбе бойынша саратан айы шамамен 22 маусым мен 22 шілде аралығын көрсетеді. Демек, саратан айының 7 күні шамамен маусым айының 28, 29 күндеріне тура келеді. Бұл Абылай ханның екі түмен қолмен қырғызға 1775 жылдың мамыр, маусым айында жорыққа аттанғанын растайды. Әбілпейіз уаңның қайтыс болған уақыты туралы 1783 жылдың 4 қыркүйегіндегі Тарбағатай амбаны Хуйлиннің императорға жазған хатымен бірге жолданған Ханқожа, Жошы, Бопылардың хатында: «Тарбағатай шаһарын билеп тұрған Хып амбан, Батыр амбанға айтар сөз бұл. Жағада тұрған, ата ағамыз болып тұрған жақсы-жаман халымызды біліп тұрған ағаларымыздың сөздеріне ризашылық іс қыламын деп тұрған, ел шетіне шығып, жақсы-жаманы болса көріп, тентегі болса тиып, елді қайтарамын деп ниет қылып тұратын Әбілпейіс уаң ғаламнан өтті. Оның орнында тұрған, жақсы-жаман сөзін біліп тұрған Ханқожа төре, Жошы төре, Бопы төре сөздері бұл... бұл хат рамазан айының жиырмасында жазылды». 1783 жылдың рамазан айының 20 күні григориан күнтізбесі бойынша 19 тамызға тура келеді. Демек, Әбілпейіз уаң 1783 жылдың тамыз айында қайтыс болды деп жорамалдауға болады. Сол сияқты, 1799 жылы 9 қарашада Тарбағатай амбаны Гончигжавтың хатымен бірге жолданған Жошы гүңнің хатында: «... Тарбағатайды билеп тұрған Хып амбан, Батыр амбанға хат жолдаған мен Жошы гүң Әбілпейіз атамыз сапар қылды. Енді уаң Ханқожа да сапар қылды, пенделікке жетті», деп жазады. Хат жазылған уақыт көрсетілмегенмен, істің Тарбағатай амбанының

хаты жазылған 1799 жылдың 9 қарашасынан сәл ілгері болғандығын болжауға болады. Ханқожа өлгеннен кейінгі кезеңдегі билік арасындағы келіспеушілік туралы, Тарбағатай амбанының 1800 жылдың 21 мамырында императорға жазған хатымен қоса келген Жошы гүңнің хатында: «...Мен Жошы гүң Іледегі Бао Гун цзянцзюнге хат, кісі жібердім. Соны қарауыл кісі қосып дереу қарауылдан өткізіп жіберсін. Атам Әбілпейіз уаң өткеннен соң, Барақтың баласы Ханқожа ағама уаңдық жолды беріп едім. Енді бұл атамның жолын Жанқожаға бермеспін. Қайда барса Әбілпейіз атамның уаңдық жолын, жұртымды бермеспін....» деп жазады. Бұл арада Әбілпейіз, Ханқожа уаңның қайтыс болғаннан кейінгі мұрагерлік мәселесінің тартысты болғанын аңғарамыз.

Іле цзянцзюні 1824 жылдың 6 қаңтарындағы Даогуан императорға жазған хатына қоса жолдаған Ғұбайдолла ханның хатында «Сізге, ұлығ патша, ағзам Ежен Боғда хан неше заманнан бері патшалығы жер жүзіне мағлұм машһұр болып тұрған, нешелеген хандар уә әртүрлі шаһарлар әміріне бағынып, бас иіп тұрған ұлұғ текті Ежен Боғда ханға біз, Қазақ жұртының ханы Уәлиханның ұлы Ғұбайдолла сұлтан патша Ежен ханға тоғыз мәрте бас ұрдым. Ұлығ Ежен Боғда ханның жарлығыңыз бар еді: үш жылда бір барып есендігіңізді біліп, алтын жамалыңызды көріп, шырын жарлығыңызды естіп келуге. Осы себептен елшілерімізді жібере алмадық: Әуел атамыз дүние салды, ағамыз уаң Аббас сұлтан бұл жалған дүниеден ақырет сапарын қылды. Ол уаң Аббас сұлтанның көңілін сұрап, қазалы болып тұрғанда Қазақ жұртының үш алашына хан болған атамыз Уәлихан да ақырет сапарын қылды. Мұнша ауыр қазалар, істер болған соң, өз заңымызша олардың әртүрлі рәсімдерін қылып, енді басымыз босап, үшбу хат жазылды Зауалшы айының 18 күнінде, сенім үшін өз қолыммен мөрімді бастым. Мөр. Хан Ғұбайдолла бин Уәлихан» (Әбділәшімұлы, 2016: 85). Міне, бұл хаттан Ғұбайдолла хан өмір сүрген кезеңдегі Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы байланыстардың қайта жалғасқанын, елшілер жіберілгенін, Қазақ хандығы ішінде хан, сұлтандардың бірінен соң бірі дүниеден өткен жағдайын бағамдауға болады.

Шағатай жазуындағы хаттар Цин императоры мен жергілікті билеушілерге арнап жазылған. Хаттың мазмұны әр алуан. Онда сауда-саттық істері, жіберілген елшілер туралы, тарту етілген аттар, ауруға дәрі-дәрмек сұрау сынды ірілі-ұсақты істерден бастап, қашқын мен ұры-қары, барымталанған мал, қарауылдан өтіп кеткен ауыл, елдің ішкі жағдайына дейін айтылған. Жергілікті билеушіге жазылған хаттар көбінде Іле цзянцзюнь мен Тарбағатай амбанына бағытталып отырды. Хаттың көбі былай басталады: «Қазақтың ханы Абылай хан Іленің цзянцзюнь амбанына хат жолдадық», «Ұлы ханның есендігінде Қашқардағы амбан-дарынға, хәкім-бектерге Абылай ханнан дұғай сәлем», «Ілені билеп тұрған цзянцзюнь амбандарға Әбілпейіз уаңнан дұғай сәлем», «Әбілпейіз Боғда Ежен ханның есендігін тілейміз. Іле жұртын билеп тұрған цзянцзюннің есендігін тілейміз», «Әбілпейіз уаңнан Тарбағатай жұртын билеп тұрған цзянцзюнь амбандарға сәлем». Демек, хан, сұлтандардың жазған хатының басқы сөйлемі шамалас болып келеді. Ал Цин императорының өзіне жазылған хаттар сәл өзгешелеу. Хатта ең көп кездесетін ортақ сөз тіркестерінің бірі «жердің жүзін, күннің көзін біліп тұрған Ежен ханның есендігін тілейміз» деген сөйлем. 1757 жылғы Қазақ хандығы мен Цин империясы арасында орнаған байланысты қайтара еске алып, атап өту үрдісі көп хаттарда кездеседі. Уәли сұлтанның Еженханға жазған хатында «Сізки ұлұғ ағзам шаһан шаһи муғзам Изан ханға бізки Қазақның ханы Уәли сұлтанның оғылы Бекғали

сұлтанды ұлұғ Изан ханның исанлікін билдыргелі жібердім – Сіз, ұлы ағзам, шаһтардың шағы, ұлы Ежен ханға біз, Қазақтың ханы Уәли сұлтанның ұлы Бекәлі сұлтанды ұлы Ежен ханның есендігін білуге жібердім» деп бастайды (Әбділәшімұлы, 2016: 80). 1785 жылғы Ханқожа уаңның хатында: «Сиыр жылы Еженнің алтын етегін ұстап тұрғалы азымыз көбейіп, жарлымыз байып, жұртымыз тыныш болып тұрған» деп хат басталса, 1787 жылғы Ханқожаның тағы бір хатында «жердің жүзін, күннің көзін біліп тұрған Боғда Ежен ханның есендігін жұртымызбен тілейміз. Сиыр жылы Ежен ханның алтын етегін ұстап ел болғалы жарлымыз байып, жалғызымыз көбейіп, байсал тауып, тыныш тұрғанбыз, төреміз ұл, қарамыз қол (құл) болып тұрғанбыз» деп баға береді. Бұл да сол кезеңдегі екі ел арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастың тілі болса керек. Әсіресе, Цяньлун заманына тән хаттардан осы сияқты сөздер жиі кездеседі

Шағатай жазуындағы хаттардың соңына хан, сұлтандардың мөр таңбасы басылып, хаттың жазылған уақыты көрсетіледі. Кейбір хаттарда уақыты көрсетілмеген. Бұл хаттарға қолданылған күнтізбе әртүрлі. Ортақ, қатаң сақталған күнтізбелік көрсеткіш жоқ. Мұнда дәстүрлі ай аттарымен қатар мұсылман күнтізбесі, тіпті кейде Цин императорларының жылнамасы да қолданылған. Кейде осы күнтізбелермен бірге аралас қолданылған. Ғұбайдолла ханның хатында «үшбу хат жазылды зауалшы айының 18 күні», Уәлиханның хатында «сексен тоғызыншы жылы рамазанның жиырмасында», «бұ хат ақырап айының 6 күні жазылды», Ханқожа ханның хатында «жылқы жылы ашур айының он бесі, дүйсенбі күні», Әбілпейіз уаңның хатында «бұл хат сүмбіле айының 20 күні жазылды», Әбілпейіздің тағы бір хатында «жаздың орта айының 27 күні жазылды» деп айтылса, Ханқожа уаңның хатында «жылқы жылы ашура айының 15 күні, дүйсенбі» деп жазылған. Бопы тайжының хатында «айт айының сегізі, бейсенбі күні жазылды» деп көрсетіледі. Ал енді бір хаттарда «бұл хатты тышқан жылы ораза айының он бесінде жолдадық», «сиыр жылы сапар (сафар) айының 27 күні жазылған хат» деп дәстүрлі жыл санауға исламдық күнтізбені аралас қолданған. Әбілпейіз уаңның хатында «46 жылдың 12 айының жиырма бесінде жарлықты қолымызға алдық» деп Цяньлун императордың 46 жылын, яғни 1781 жылды көрсетеді. Бопы сұлтанның хатында «Цяньлунның 51 жылы рамазан айының 6 күні, сенбі күні», Ханқожа сұлтанның хатында «Цяньлунның 51 жылы ара айының 20 күні, сәрсенбі» деп исламдық ай аттарымен бірге Цин императордың жылнамасы қоса қолданылған.

Іле цзянцюннің Цзяцинь императорға 1803 жылы 3 мамырда жолдаған хатына қоса жолдаған Әділ сұлтанның шағатай жазуындағы хатының соңында мөр басылып, тек «үшінші айдың үшінде тапсырған хат» деген сөз жазылған. Бірақ жылы көрсетілмеген. Дегенмен, бұл хаттың 1803 жылы жазылғанын біле аламыз. Шағатай жазуындағы хатқа қоса жазылған Цин билеушілерінің хаттарындағы жыл арқылы тек айы ғана көрсетілген хаттардың жылын осылай анықтауға болады. Шағатай жазуындағы қазақ хан, сұлтандарының хаттарының соңына көбінде мөр таңба қоса басылып отырған. Ондағы мөрде «Абылай ибн баһадұр Уәли сұлтан», «Әділ сұлтан бин Абылай хан», «хан Ғұбайдолла бин Уәли хан», «Әбілпейіз баһадұр сұлтан», «Ханқожа баһадұр сұлтан», «Жошы Мұхаммед баһадұр сұлтан», «Көгедай баһадұр бин Әбілпейіз сұлтан», «Төре Нияз Жәдік бин Шаһ төре» болып кете береді. Кейбір хаттарда азырақ өзгешелік байқалады. 1799 жылдың 4 тамызында Тарбағатай амбаны Гончигжавтың императорға жазған хатымен қоса жолданған Ханқожа уаңның хатындағы мөрде «Ханқожа Баһадұр Барақ

хан» деген мөр басылған. Бұрынғы хаттардың бәрінде «Ханқожа баһадүр сұлтан» деп басылып келген. Бұл Ханқожаның мансабының өзгеріске ұшырағандығынан дерек берсе керек. Осындай кейбір болар-болмас өзгерістерден хан, сұлтандардың мәртебесінің өзгеру жағдайын білуге болады. Ішінара хаттарда қатарласа екі мөр басылған. Мысалы, 1789 жылдың 5 қыркүйегіндегі Тарбағатай амбаны Юнбаудың императорға жолдаған хатымен қоса жөнелтілген Бопы тайжының хатының соңында қатарласа «Әбілпейіз баһадүр сұлтан», «Бопы Мұхаммед баһадүр сұлтан» деп мөр басылған. Бопы тайжы қайтыс болған әкесі Әбілпейіздің мөрін басқан. Демек, Бопы тайжы Әбілпейіз уаңның істеріне мирасқорлық құқығын сақтап қалса керек.

Шағатай жазуындағы хат мазмұнынан қарағанда сол кезеңдегі екі ел арасындағы байланысқа қолданған жазу – шағатай жазуы мен тодо-моңғол жазуы. Абылай ханның Цин империясына жазған алғашқы хаты тодо-моңғол жазуында жазылған. Әбілпейіз уаң да кейде тодо-моңғол жазуында хат жазған. Бірақ кейінгі кезеңде қазақ хан, сұлтандарының тодо-моңғол жазуындағы хатын жазатын адамының өліп, бірыңғай шағатай жазуында жазғанын аңғарамыз. Абылай ханның хатында: «Қалмақша жазатын кісіміз жоқ, кетік қалғаны болса айып қылмаңыз» деп жазады шағатай жазуындағы хатында. Әбілпейіздің шаған айының 27 күнгі жазған хатында: «... Қалмақша оқитын кісіміз өлді, бізге хат жіберсе мұсылманша жазсын» (1778 жылы 18 наурыз Іле цзянцзюннің хатымен бірге жолданған Әбілпейіз уаңның хаты), «хат берсеңіз бізге сөзсіз мұсылманша хат жазыңыз» (1777 жылдың 19 қаңтары. Тарбағатай амбаны хатымен бірге жолданған Әбілпейіз уаңның хаты) деп анықтап көрсеткеніне қарағанда бұл жазумен тек санаулы адам ғана жазып, оқи алса керек және 1777-1778 жылдардан кейін тек шағатай жазуында ғана хаттар жазысқан деп болжауға болады. Ескерер бір жайт, Қазақ хандығы кезеңіндегі шағатай жазуындағы хаттарда тодо-моңғол жазуын «қалмақша», ал шағатай жазуын «мұсылманша» деп атаған.

Қазақтың хан, сұлтандарының шағатай жазуындағы хаттардың мазмұнынан олардың наным-сенімін, мақсат-мүддесін де айқын аңғаруға болады. Абылай ханның: «Әуелі Ежен Боғда ханның алтын етегін ұстағанда аз ғана жұртым көп болар, жарлы жұртым бай болар деген ниетім бар еді» дегенінен Абылай ханның ел мүддесін ойлаған кемеңгерлігін аңғарамыз. Қазақтың хан, сұлтандары үнемі болмаса да, өзінің жазған хаттарында «қазақ жұрты», «қазақ жұртының үш алашы», «үш алаш жұртым» сынды сөз тіркесін қолданған. Бұл да назар аударуға татитын жайт. Әбілпейіз уаңның хаттарынан «әуелі құдай һәм сізге сенемін», «әуелі құдайға, одан соң арызымыз өз әділдігін тапса деп үміттенеміз» деген сөздерден қанша жерден көктің ұлы, жер жүзінің патшасы деп қараған Ежен ханмен салыстырғанда олардың исламдық түсінігінің маңызды орында тұрғанын білеміз, хан, сұлтандардың наным-сенім жағындағы айқын майданын аңғарамыз.

Шағатай жазуындағы хан, сұлтандардың императорға немесе жергілікті билеушілерге жазған хаты болсын, барлығы Цин империясының жергілікті билеушілері арқылы жоғары императорға жолданып отырған. Төменде шағатай жазуындағы екі хат арқылы жалпы сол кезеңдегі шағатай жазуындағы хаттың оқылу, сақталу жағдайы мен ондағы тарихи деректердегі уақыттың анықталу жағдайын талдап көрейік. Әбілпейіз уаңның Тарбағатай цзянцзюніне жазған хаты: Әбілпейіз уаңнан Тарбағатай жұртын билеп тұрған цзянцзюнь амбандарға сәлем! Сәлемнен соң сөз мынау: Бұрын Ілені билеп

тұрған цзянцзюнь Кокажокасы келді деп естідім. Сіздің есендігіңізді сұрағалы Бұрыт батырды екі ат бөлікпен жібердім. Әбілмәмбет ханның бар кезінде, Ташкент жақтан бізге керектілердің барлығы келуші еді, екі-үш жыл болды, қырғыз жабылды да әрі-бері жүргелі болмай қалды. Сондықтан оны ашу керек еді. Бұл хат сүмбіле айының жиырмасыншы күні жазылды. Бұл хатты Баярдан жібердім (Еженханұлы, 2006: 273). Хаттың факсимилесінен қайта оқығанда екі жерде жаңсақ оқылғаны аңғарылады. Хаттағы «Кокажокасы» сөзі «көке» және «Шәуешекке» деп оқылады, бұл хат мазмұнына сәйкес келеді. Екіншісі болса «сондықтан оны ашу керек еді» деген сөйлем, оның дұрысы «сондықтан күріш, ұн керек еді». Екінші хат Әбілпейіз уаңның Іле цзянцзюніне жазған хаты. Онда: Әбілпейіз уаңнан Ілені билеп тұрған цзянцзюь амбандарға дұғай сәлем. Сәлемнен соң сөз мынау: Боғда Ежен ханмен жүздескелі Жошы гун бара жатыр. Өзімен қоса Болат ханның елшісін де ала бара жатыр. Жошы гунның ауруы бар еді, сондықтан біз цзянцзюнь амбандардан оған Улясутай жолымен жүруіне рұқсат беруін тілейміз. Бұл хат сүмбіле айының жиырмасыншы күні жазылды (Еженханұлы, 2006: 274). Екі хатқа да мөр таңба басылған. Мөрдегі жазу «Әбілпейіз bahадүр сұлтан» деп жазылған. Енді хаттың бізге сақталып жету тарихына үңілсек, бұл екі хатта елшілер арқылы Тарбағатай цзянцзюнь амбаны Илытуға жеткізілген. Бірақ оларда бұл хатты оқи алатын адам болмаған. Хат мазмұнын елшілерден ауызша сұрап білген соң, Іле цзянцзюні Шухэдэге хат жазып, нұсқау сұраған және екі хатты қоса жіберіп, аудармасын жасаттырған. Міне, осы барысты баяндап 1772 жылдың 14 қыркүйегінде Илыту Цяньлун императорға маньчжур тілінде хат жазған. Жоғарыдағы екі хат «сүмбіле айының жиырмасыншы күні» жазылған. Қазақтың дәстүрлі күнтізбесінде сүмбіле жұлдызы туатын ай тамыздың 15-20 күндері мен қыркүйектің басына тура келеді. Сүмбіле айының жиырмасы шамамен григориан күнтізбесі бойынша қыркүйектің басы. Илытудың хатында елшілердің 3 қыркүйекте келгенін айтады. Демек, сол жылы сүмбіле айы тамыздың 15 күні басталды деп болжауға болады. Тарбағатай амбаны Илтук осы жағдайды баяндап, Цяньлун императорға 14 қыркүйек күні хат жазады. 6 қазан күні Цяньлун император «жақсы, білдім. Осылай атқарылсын» деп қызыл бояулы қылқаламмен қол қояды (Еженханұлы, 2006: 116). Енді бір ескерер жағдай, ол кезеңде қазақ елшілерін Іле арқылы Ішкі Қытайға аттандырып отырған. Улясутай жолы арқылы жүруге ден қоймаған. Демек, қазақ елшілерін моңғол даласы арқылы өтуіне ден қоймауына қарағанда екі көшпелі жұрттың тым жақындасып кетуінен сақтанса керек. Жалпы алғанда, кез-келген шағатай жазуындағы хаттарға түсініктеме ретінде немесе хат мазмұнын баяндай отырып, сол кезеңнің жағдайын айтып императорға жолдаған жергілікті амбан, цзянцзюндердің хаттарынан нақты күн мен уақытты анықтауға болады. Бұл сол кезеңде қазақ ішінде туындаған кейбір тарихи оқиғалардың нақты уақытын болжауға, кейбір тұлғалардың өмір сүрген уақытын дәл анықтауға жақсы мүмкіндік береді.

Цин империясы Қазақ хандығымен дипломатиялық қарым-қатынас орнатқаннан бастап, тіпті одан бұрын Қазақ хандығының әлеуметтік құрылымына назар аударды. Қазақтарды «оң қанат», «сол қанат» және «батыс қанат» деп атады. Абылай және оның ұрпақтарының иелігіндегі қазақтарды «сол қанат қазақтар», Әбілпейіз және оның ұрпақтары иелігіндегі қазақтарды «оң қанат қазақтар», Тұрсын хан әулеті мен олардың иелігіндегі қазақтарды «батыс қанат қазақтар» деп атаған (Әбділәшімұлы, 2025: 37-38). Ескеретін жайт, бұл үш қанаттағы қазақтар қазақтың үш жүзімен тең, қарайлас

ұғым деп қарамау керек. Түркі халықтарымен салыстырғанда, тұңғыс-моңғол текті халықтардың бағыт-бағдар көзқарасы парықты болды. Олар күншығысты оңтүстік, күнбатысты солтүстік, оң қол жақты батыс, сол қол жақты шығыс деп есептеді. Бұл бағыт-бағдар ұғымы сол кезеңнің құжаттар мен хаттарынан көрініс тапты. Цин империясы бастапқы кезеңде қазақтың ішкі ру-тайпалық жүйесін толық түсінбеді. Сондықтан да оң қанат, сол қанат, батыс қанат қазақтары деген ұғым орнықты. Тарихшы, деректанушы Б. Еженханұлы өз зерттеулерінде «қанат» сөзінің орнына «бөлек» сөзін қолданған (Еженханұлы, 2006: 28). Біздіңше, бұл біршама дәл, ыңғайлы атау саналады. Мұның тағы бір дәлелі, шағатайша құжаттарды зерттеп жүрген білікті ғалым Д. Әбділәшімұлының зерттеулерінде, маньчжурша деректерде «оң қанат», «батыс қанат» қазақтары түгелдей «оң қанат» (wargi hasak) түрінде бір атаумен хатталғанына назар аударады. Цин империясы қазақтарды ең алдымен оң қанат және сол қанат (батыс және шығыс) деп екіге бөліп қарағаң, соңынан пайда болған «үш қанат» ұғымы тек қытайша архив құжаттарында кездесетінін атап өтеді (Әбділәшімұлы, 2025: 38). Демек, Цин архивтерінде кездесетін «оң, сол, батыс қанат» ұғымдары қазақтардың рулық, тайпалық бөлінісінің дәлме-дәл ұғымы деп қарамау керек. Бұл көбінде қазақ хан, сұлтандары мен оның иелігіндегі рулардың географиялық орналасу ахуалына сәйкес қолданылған атау деп түсіну керек. Бұл ұғым әуелде Цин елінің қоластына ертерек қараған моңғолдардың «қалқа төрт тайпасы» мен «жоңғардың төрт тайпасы» деп бөліп қараған жағдайдан, көшпенділердің әлеуметтік құрылымы ұқсас деп қараған жаңсақ ұғымнан туындауы мүмкін.

Қытай архивіндегі шағатай жазуындағы жазбаларды деректанушы, осы туралы бірнеше кітаптар шығарған тарихшы Д. Әбділәшімұлы хан, сұлтандардың жазған хаттарын «ескі қазақ жазба тілі» деп атауды ұсынады. Цин империясы Жоңғар мемлекетін жойғаннан кейін, қазақтармен қатар басқа да Орталық Азия хандықтарымен қарым-қатынас жасады. Осы хандықтардың жазба әдеби тілінде хатталған құжаттар маньчжур тілінде «hoise hergen i bithe» деп атаған, мағынасы «хойсы әрпімен жазылған жазу». Бұндағы «хойсы» атауы қытайша «хуй цзы» сөзі болып, бұл атаумен Шыңжаң мен Орталық Азияны мекендеген мұсылман халықтарын атаған (Әбділәшімұлы, 2025: 39-41). Ал Абылай мен Әбілпейіз өз хаттарында бұл жазуды «мұсылманша» деп атайды.

Қазақтың хан, сұлтандарының Цин императорына және жергілікті цзянцзюнь, амбандарға жолдаған хаттарының бізге белгілісі 154 дана (Әбділәшімұлы, 2016: 41). Аталған хаттардың арасында 25 данасы Абылай хан мен оның үрім-бұтақтарының Цин императорына жазған хаттары. Осы хаттар ішіндегі алғашқы шағатай тіліндегі хат 1768 жылы жазылған. Десе де, Абылай ханның Боғда Ежен ханға жолдаған алғашқы хаты қазақ елшісі Кенжеқара арқылы 1757 жылдың 17 қазанында табысталды, хаттың тілі тодо-моңғол жазуында. Цин деректерінде оң қанат қазақтар атанған, шығыстағы найман, керей-уақ тайпаларының сұлтаны, Әбілмәмбет ханның ұлы Әлпейіз және оның ұрпақтарына тиесілі хат 112 дана. Алғашқы хат 1765, соңғы хат 1823 жылы жазылған. Қазақ хандығының батысы мен оңтүстігін мекендеген хан, сұлтандарының хаты 17 дана. Хаттың көбін Тұрсын ханның немересі Шаһнияз және оның ұрпақтары жазған. Бұл хаттардың арасында Қарақалпақ Күшік-қожа бидің 1 хаты, Абылай сұлтан Нұрәліұлының 2 хаты, Батыр ханның 1 хаты да бар. Мұндағы кезеңдер бойынша ең соңғы жазылған хат 1828 жылға тура келеді. Хат иесі Болаттың немересі Алтынсары.

Бейжің қаласының Бірінші тарихи мұрағатындағы айырым, жеке тақырыппен топтастырылған құжаттар бір оқиғаға байланысты бірнеше хаттар тізбесі, құжаттар жинағы болып келеді. Бізге белгілі шағатай тіліндегі хаттардың көбі маньчжур және қытай тіліндегі хаттардың қосымшасы ретінде тіркелген, жеке көрсетілмегендігін жоғарыда атап өттік. Демек, архив құжаттары санының, түрінің молдығын ескерсек, әлі де байқалмаған, елеусіз қалған шағатай тіліндегі хаттардың тағы да тыңнан байқалу ықтималдығын жоққа шығармаймыз. Цин императорына бағынатын «Әскери басқарма» Шынжаңдағы ең жоғарғы әкімшілік құрылым Іле цзянцзюнь істерін тіке өзі бақылап, хат-хабарларға жауап беріп, патшаға мәлімет жазып, патша бұйрықтарын, жарлықтарын жеткізіп отырды. Қазақтың орта, ұлы жүзіне жақын мекенде орналасқан Іле цзянцзюні қазақ даласымен болған басты дипломатиялық арнаның бірі болды. Цин мұрағатындағы, әсіресе «Әскери басқарма қорында» сақталған билеуші ұлықтардың жазған мәлімдемелерінің көшірмесі көбінде императорға жергілікті жердің жағдайы баяндалған хаттың көшірмесі болғанмен, кейде осы хаттардың қасында қосымша ретінде тіркелген хат кездеседі. Дәл осы ілеспе, қосымша хаттың тарихи құндылығы зор деуге болады. Себебі, сол кезеңдегі қазақ хан, сұлтандарының хаттары осы жергілікті жерлердің патшаға жазған хаттарының қосымшасы ретінде тіркеліп, сақталған. Жоғарыда талдау жасалынған Әбілпейіз уаңның шағатай жазуындағы екі хаты дәл осы қосымша хат ретінде тіркеліп, сақталып бізге жеткен (Еженханұлы, 2006: 21-22).

Кеңес өкіметі кезінде Қазақ хандығының XVIII ғасырдағы тарихы біршама жүйелі зерттеле бастады. Қазақ хандығының көрші Цин империясымен дипломатиялық қарым-қатынастарын зерттеп, талдаған еңбектер де жазылды. Оның ішінде Абылай хан заманындағы сыртқы саясаттың ерекшеліктеріне баса назар аударылды. Ресей мұрағаттарында да шағатай тіліндегі деректердің мол қоры бар. Осы деректерді зерттеу Кеңес Одағы кезінде басталды. Іргелі зерттеулер мен монографиялар ресейлік архивтердегі шағатай және қытай тіліндегі деректерді пайдаланып жазылды. Маньчжур тіліндегі дереккөздер ғылыми айналымға көп түспеді.

В.С.Кузнецовтың «Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.)» атты еңбегі XVIII-XIX ғасыр аясындағы Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы байланыстар мен сол кезеңдегі Қазақ хандығының саяси-дипломатиялық іс-қимылдарын зерттеудегі маңызды еңбек (Кузнецов, 1983). Бұл еңбекте Цин билігінің Жоңғария мен Қашқария жеріндегі әскери, саяси әрекеттері жан-жақты талданады. Сібір, Қазақстан, Ферғана, Памирді өз ішіне алған аумақтағы Цин билігінің саяси-дипломатиялық, әскери ықпалының қалыптасу барысын көрсетеді. Жоңғар хандығын жойып, оның иеліктерін басып алудың көршілес елдерге тигізген әсерін сөз етеді, сараптайды. Цин империясының сол кезеңдегі батыс бағыттағы ұстанған сыртқы саясатының әдістері мен мақсатын толық талдаған бұл іргелі зерттеу, қытай дереккөздерін мол пайдалануымен де ерекшеленеді.

Р.С. Сүлейменов пен В.А. Моисеевтің «Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая)» атты монографиясында Патшалық Ресей мен Цин империясы арасында көпқырлы шебер дипломатиялық саясат жүргізген Абылай ханның тұлғасына, саяси іс-әрекетіне назар аударады (Сулейменов, Моисеев, 1988). Шығыстан төнген қауіп, солтүстіктен қысып келе жатқан Ресейдің өктемдік саясаты Қазақ хандығын белсенді дипломатиялық әрекеттерге баруға мәжбүр етті. Осы күрделі

саяси жағдайдың қыры мен сырын авторлар Ресейдің мол архив қорындағы деректер арқылы талдайды. Зерттеу еңбегіне пайдаланған елшіліктің есебі мен бұйрықтары сол кезеңдегі Қазақ хандығының жағдайын шынайы бағалауға, қазақ пен орыс арасындағы байланыстардың тарихи жағдайына баға беруде таптырмас дереккөздік сипатқа ие. Дегенмен, шағатай жазуындағы, қытай тіліндегі дереккөздердің аздығы Қазақ пен Цин елі ортасындағы байланыстардың тарихи мәнін толық ашып көрсетуге мүмкіндік бермейді.

Кеңестік кезеңнен кейінгі зерттеулер әдіснамалық тәсілдерді кеңейтіп қана қоймай, деректік базаны да ұлғайтты. Мұның айқын мысалы ретінде К.Ш.Хафизова мен В.А. Моисеевтің «Цин империясы мен Қазақ хандығы. XVIII ғасырдың екінші жартысы және XIX ғасырдың алғашқы ширегі» атты монографиялық еңбегін айтуға болады (Хафизова, Моисеев, 1989). Бұл іргелі зерттеуде, екі ел арасындағы байланыстарға қатысты мұрағаттық құжаттар, әсіресе шағатай, тодо-моңғол жазуындағы деректер енгізіліп, сол уақыттағы Қазақ хандығының дипломатиялық іс-әрекеттерін кешенді түрде бағалайды. Қазақ хан, сұлтандарының Цин империясымен нақты хат-хабар алмасқан жағдайларын деректік тұрғыдан, әдіснамалық негізбен сараптап, талдап берген. К.Ш. Хафизованың «Қытайдың Орта Азияға дипломатиясы. XVI-XIX ғасырлар», «Далалық билік және оның XVIII-XIX ғасырлардағы дипломатиясы» атты еңбектері Орталық Азиядағы саяси-дипломатиялық мәселелерге арналған (Хафизова, 2019). Мол дерек қорларға сүйеніп, сол замандағы хат-хабар алмасу түрі мен құжаттардың тіліне сүйене отырып, хат мазмұны мен мәніне терең талдау жасай келе, Қазақ хан, сұлтандарының дипломатиялық тілі шағатай тілі деген қорытынды жасайды. Қытай, шағатай және маньчжур жазуындағы дереккөздерге салыстырмалы талдау жасап, ондағы түсіндірудегі айырмашылықтарды айқындайды. Қазақ дипломатиясының дербес, тәуелсіз әрі сан қырлы ерекшелігі ішкі және сыртқы себептер салдарынан қалыптасқанын көрсетеді.

И.В. Ерофееваның «Қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасы (1675-1821 гг.)» атты жинағы ерекше маңызға ие (Ерофеева, 2014). Бұл еңбекте қазақ хандары мен сұлтандарының хаттары ғылыми түсініктемелермен және аудармалармен қоса берілген. Құжаттар дипломатиялық тіл мен хаттардың мазмұнын талдауға мүмкіндік беріп, Хафизованың шағатай тілінің ресми дипломатиялық құрал ретіндегі рөлі туралы тұжырымдарын растайды әрі хандықтың дипломатиялық жүйесін лингвистикалық және тарихи тұрғыдан зерттеу үшін тікелей деректік база қалыптастырады.

XVIII-XIX ғасыр аясындағы Қазақ елінің жүргізген саясаты мен оның сыртқы байланыстарына арналған зерттеулер мен ғылыми еңбектер бірегей кешенді тарихнамалық шолу қалыптастырды да, ол кеңестік кезеңдегі тарихнама деңгейінен бүгінгі посткеңестік зерттеулерге ұласып өркендеген, толыққан, дамыған ерекшелігімен, деректік базаның молаюы, әдіснамалық тұрғыдағы тәсілдердің жетілуімен өзгешеленеді.

Бұл өзгешеліктерді Р.Б.Сүлейменов пен В.А.Моисеевтің зерттеулерінен, ең алдымен олардың «Из истории Казахстана XVIII века» атты монографиясынан байқауға болады (Сулейменов, Моисеев, 1988). Аталған зерттеу еңбегінде XVIII ғасырдағы жоңғарлармен күрес үстіндегі қазақ жұртының ішкі дамуы, Патшалық Ресеймен болған сыртқы саясат негізгі түйін ретінде қарастырылады. Бұл еңбекте қазақ ханы Абылайдың саяси қайраткерлігі елдің бірлігін сақтау, территориялық тұтастықты қорғау сынды қажеттілік негізінде құрылып, қалыптасқанын ашып көрсетеді. Ресейдің бай әрі мол архив

қорларын пайдалана отырып ресейлік саяси, дипломатия тұрғысынан жан-жақты, терең талдайды. Қазақ хан-сұлтандарының сыртқы саясаттағы іс-әрекеттері мен шешімдері, ерік-жігері ірі державалар жағынан болатын геосаяси қысым, әскери қоқан-лоқы, дипломатиялық сеспен байланысты екенін көрсетеді. Алайда қытай дереккөздерінің шектеулі пайдаланылуы Қазақ-Цин байланыстарын тәуелсіз дипломатиялық жүйе ретінде талдауға мүмкіндікті шектеп, оларды қосалқы деңгейде қалдырады.

ҚХР астанасы Бейжің қаласындағы Бірінші тарихи архивтегі Қазақ хандығына, Орта Азияға қатысты дереккөздермен шұғылданған жапон ғалымдарының шоғыры мол. Зерттеу нәтижелері және жариялаған ғылыми мақалалар мен монографиялары да қомақты, назар аударуға татиды. Бұл салада ең алдымен Сагучи Торуды айтуға болады. Оның 1963 жылы жариялаған «XVIII және XIX ғасырлардағы Шығыс Түркістанның әлеуметтік тарихын зерттеу» монографиясында Қазақ хандығы және Орталық Азия хандықтарының Цин империясымен жасасқан саяси-экономикалық, сауда-саттық, дипломатиялық қатынастары туралы зерттеу маңызды тарихи еңбек қатарында (Saguchi, 1963). Жапон ғалымдары Джин Нода, Такахиро Онума, Томохико Уяма және Цунеаки Акасака еңбектерінде Қазақ хандығы мен Цин билігі арасындағы түрлі кезеңдегі саяси, экономикалық, дипломатиялық қарым-қатынастарды тарихи дереккөздерге сүйене отырып талдаған сүбелі зерттеу деп бағалауға болады.

Онума Томохико – қазақ тарихы туралы тамаша зерттеулердің иесі. Оның редакторлығымен 2007 жылы «Империя, ислам және Орталық Азияның саясаты» атты жинақ жарық көрді. Оның «A Particularist Empire: The Russian Policies of Christianization and Military Conscription in Central Asia» атты мақаласы жарияланды (Onuma, 2007). Мақалада «Ресей империясының нақты орталықазиялық саясатында универсалистік идеологиядан гөрі жекелеген жағдайға бейімделген тәсіл басым болған саясат, әсіресе билік біртұтас ортақ интеграциялық саяси модельді іске асыра алмады, әр түрлі этностар мен аймақтарға өзгеше саясат жүргізді» деген ойды айтады.

Уяма Томохиконың зерттеулері қазақ тарихы мен империялық қатынастарды түсінуге маңызды контекст береді. Ол тарихи материалды салыстырмалы, көпмәдени контексте қарастырады, бұл ерекшелік Ресей мен Цин империясындағы саяси динамиканы терең ашады. Ол зерттеу еңбектерінде көбінесе империялар тарихи байланыстарын салыстырмалы түрде қарастырады. Орталық Азияның этникалық, саяси, әлеуметтік өзгерістерін талдайды. 16 дана қазақша құжат кірген тағы бір зерттеу Джин Ноданың құрастыруымен 2010 жылы «Қазақ сұлтандарының Цин империясына жазған хаттары» деген атпен ағылшын тілінде жарық көрді (Noda, 2010). Ғалымның 2016 жылы «Ресей-Цин империясы және Қазақ хандығы» атымен тағы бір еңбегі жарияланды (Noda, 2010: 321). Бұл еңбектерде көптеген архив құжаттарына сүйеніп, сол кезеңдегі тарихи, саяси жағдайлар терең талданған. Бір айта кетерлігі, жапон ғалымдарының еңбектері ағылшын тілінде болғандықтан оның ықпалы мен ғылыми құны, ғалымдар ортасындағы әсері де зор болды. Жапондық тағы бір ғалым Онума Такахироның Қазақ пен Цин арасындағы байланыстар жөнінде жаңа, өзгеше тұжырым айтқан «Цин империясы және Орталық Азия даласы: көшпенділер әлемінен империя іргесіне дейін» атты зерттеуін атауға болады (Onuma, 2014). Оның шағатай, тодо-моңғол жазуындағы деректерді негіз етіп, Қазақ пен Цин арасындағы байланысқа өзгеше ғылыми көзқарасты талдаған «Цин империясы мен қазақ билеушілер арасындағы саяси байланыстар хақында – Орталық

Азия «ежен-албату қарым-қатынасының гүлденуі» атты мақаласының ғылыми құны зор (Onuma, 2010). Қазақ-Цин байланыстарын зерттеуші ғалымдар ұзақ жыл бойы Абылай мен Әбілпейіздің Цин императорына жазған алғашқы хатының тек қытай тіліндегі аудармасы арқылы танысып, сол мәліметтерге сүйеніп, дереккөз ретінде пайдаланып келді. Кейін оның тодо-моңғол жазуындағы түпнұсқасы табылып, ғылыми айналымға түсті. Бұл жаңалықтың төл авторы дәл Онума Такахиро еді. Ол 2006 жылы осы туралы «XVIII ғасырдың ортасындағы Цин әулеті мен қазақ көшпенділері арасындағы саяси байланыстар: Орталық Азияда «ежен-албату қарым-қатынасының» дамуы» атты мақала жариялады. Аталған зерттеуде тұңғыш рет тодо-моңғол жазуындағы құжаттың факсимилесі, оның транскрипциясы берілді, жапон тіліне аударылып, талдау жасалынды.

Цин әулетінен қалған қорлармен зерттеу жасаған қытай ғалымдарының шоғыры біршама мол. Оған архив қорларына қолжетімділік, қытай тілін білуі, ғылымды қаржыландырудағы қолдау тіптен басымдылық берді. Әсіресе, маньчжур тіліндегі қорлармен айналысу, архив құжаттарын сұрыптау, жинақтау, аудару саласында этникалық сібе (шибо), маньчжур ұлтынан шыққан ғалымдардың еңбегі ерен. Аудармашы-зерттеуші ғалымдар мектебі қалыптасқан.

Шағатай тіліндегі архив материалдарын сөз еткенде, шамамен 1795 жылы құрастырылған «У ти цин вэнь цзянь» сөздігін айналып өтуге болмайды. Бұл теңдессіз үлкен еңбек, әсілгі нұсқасы 6 бөлім, 36 тарау, 2563 беттен құралған, қолмен көшірілген нұсқасы сақталған. 1957 жылы Бейжіңдегі Ұлттар баспасынан 3 том болып баспадан жарық көрді (У ти цин вэнь цзянь, 1957). Сөздіктегі сөздер маньчжур тілін негізге ала отырып берілген, оған басқа төрт тілдегі (тибет, моңғол, шағатай және қытай тілі) баламалар қатар көрсетілген. Бұл сөздік мемлекеттік құжаттарда, дипломатиялық хат-хабарларда, шекаралық аймақтардағы басқаруда кең қолданылған. Қазақ хандығы мен Цин қатынастары, әсіресе Шыңжаң, Жоңғария және Орталық Азияға қатысты терминологияны зерттеуде таптырмас дереккөз саналады. Аталған еңбектегі шағатай тіліндегі балама сөздер арқылы XVIII ғ. түркі саяси-әкімшілік лексикасын қалпына келтіруге мүмкіндік ашады.

Қытай тарихшысы Го Вэньчжунның (郭文忠) 2023 жылы «Цяньлун кезеңіндегі Цин империясы мен Қазақ ру-тайпаларының байланысы туралы зерттеу» атты монографиясы жарық көрді (Го, 2023). Бұл еңбек император Цяньлун дәуіріндегі Цин империясы мен Қазақ хандығына қарасты ру-тайпалары арасындағы қатынастарды тарихи-саяси, дипломатиялық, экономикалық және мәдени тұрғыдан жан-жақты зерттеген. Автор негізгі зерттеуінде Бейжіңдегі Бірінші тарихи архивте сақталған маньчжур, қытай және басқа тілдегі архив құжаттарына сүйенген. Бұндағы жаңашылдық, автор сүйенген архивтік материалдар бұрынғы зерттеулерде кеңінен қолданылмаған, осы негізде жаңа тарихи дәлелдер береді. Монографияда жоңғар соғысы нәтижесінде Цяньлун үкіметінің Қазақстанға, Орталық Азияға ықпалы күшеюі және осы арқылы қазақтың ру-тайпаларымен болған байланысы жан-жақты баяндалады. Бұл байланыстар «үлкен ел-вассалдық (бағынушы) мемлекет» формасында өрбігені көрсетіледі. Оны екі арадағы дипломатиялық елшіліктер, тартуға жылқы беру, шекаралық сауда және сый-сияпаттар арқылы дәлелдеп түйіндейді. Автор XVIII ғасырдың 50-жылдарынан басталған қазақ билеушілерімен алғашқы ресми елшілік алмасуларды талдайды (мысалы, Абылай сұлтан

және басқа да хандардың Цин империясына елші жіберуі). Бұл кезең екі жақ арасындағы ресми қарым-қатынастың қалыптасуының бастапқы нүктесі деп тұжырымдайды. Автор Қазақ-Цин қарым-қатынастарының тек саяси немесе әскери байланыстарынан бөлек, дипломатиялық хат алмасу, мәдени өзара әсер, шекара саудасы және империялық сана сияқты аспектілерін де жан-жақты талдап көрсетеді. Го Вэньчжунның тағы «Цин империясы мен Қазақ хандығы арасындағы алғашқы елші алмасу туралы зерттеу» атты мақаласын атауға болады (Го, 2023). Автор Бірінші тарихи архив мекемесінде сақталған архив материалдарына сүйене отырып, 1755 жылды алғашқы елшілер алмасқан жыл деп көрсетеді және осы кезеңдегі қазақтың ру-тайпаларымен болған елшілер алмасу барысын көрсетеді.

Қытайдағы Ланьчжоу университетінде 2011 жылы докторант Чжан Жун «Цяньлун кезеңіндегі Цин империясының қазақтарға қолданған саясаты туралы зерттеу» (Study on the Policy of Qing Dynasty to Kazak during the Reign Qianlong) атты докторлық диссертация қорғады (Чжан, 2011). Бұл диссертацияда алдыңғы зерттеушілердің еңбектерін жан-жақты меңгеру негізінде, мол әрі ұсақ-түйегіне дейін талданған тарихи деректерді оқу мен сараптау арқылы, бұрынғы зерттеулерді толықтырып қана қоймай, олардан бір қадам ілгері өтуге ұмтылады және Цин әулетінің Цяньлун дәуіріндегі қазақ саясатына жаңа, неғұрлым терең әрі кешенді талдау жасауға талпынады. Аталған еңбекте дереккөздерді талдау әдісі қолданылған. Автор қытай және басқа тілдегі дереккөздерге сүйене отырып, тарихи оқиғаларды осы негізде қайта қарастырып, баға береді. Император Цяньлун кезеңіндегі қазақтарға жүргізген саяси, шаруашылық, дипломатиялық саясатын жаңаша қырынан түсіндіруге ұмтылады.

ҚХР Орталық Ұлттар университетіндегі білікті қазақ ғалымы, деректанушы Іңкәр Бақжолдың Бірінші тарихи архивте сақталған қазақ хан-сұлтандарының екі дана шағатай тіліндегі хатын талдап жазған «Қазақтардың 1772 жылы Цин ордасына жазған шағатай тіліндегі хаты туралы зерттеу» мақаласы бар (Іңкәр, 2023). Бұл екі хатты Шаһнияз сұлтан ибн Күшік сұлтан мен Әбілпейіз баһадұр сұлтан жазған, мөрі басылған. Хат мәтіндерінің аудармасы мен түсіндірмесіне сүйене отырып, маньчжур және қытай тарихи материалдарымен біріктірілген бұл мақала хаттардың артындағы тарихи контекстті нақтылап, олардың ішіндегі тіл мен онымен байланысты ұғымдарды талдайды. Әртүрлі тарихи кезеңдердегі қазақтар мен Цин әулеті арасындағы хат алмасудағы «билеуші-бағынушы» терминін түсінудегі айырмашылықтарды байыпты қабылдау керек деп тұжырымдалады. Бұл ұғымының Цин әулетінің әртүрлі Орталық Азия елдерімен өзара қарым-қатынас кезінде біркелкі ортақ түсінікке қол жеткізе алмағанын көрсетеді. Цин әулетінің Орталық Азия хандықтары арасындағы қақтығыстарға араласпау саясаты басқа тұрғыдан алғанда Цин әулетінің Орталық Азия стратегиясының айқын саяси және қауіпсіздік мүддесіне ие болғанын білдіреді деп қорытындылайды. Тағы да «Императорлық қауырсын (мансап, шен беру) және шекараны басқару: Цин әулетінің қазақтарға байланысты императорлық қауырсын саясаты (1765-1849 жж.)» атты мақаласында Цин әулетінің қазақтың билеушілеріне, ел басқарушыларына берген мансап лауазымдары екі ел арасындағы саяси қатынастары тарихындағы жай ғана рәсім емес, Цин империясының солтүстік-батыс шекарасын басқарудың ерекше аспектісі деп қарайды (Іңкәр, 2022). Маньчжур мұрағатына сүйене отырып, қазақтарға берілген әртүрлі лауазымдардың шығу тегі, нақты жүзеге асырылуы және артықшылықтары

туралы кеңінен тоқталады. Бұл үдерістің Цин елінің солтүстік-батыс шекарасын басқаруға қызмет етудің маңызды стратегиясына қалай айналғандығын баян етеді.

Жоңғарлар мен Тибеттің қарым-қатынастарынан докторлық диссертация қорғаған, шығу тегі тибет Нэйма Цайжанның архив деректерін, әсіресе маньчжур деректерін түпнұсқада оқып, ғылыми жұмыс істеп, қазақ тарихына қатысты ғылыми мақала жариялап жүргені біз үшін құнды. Оның «Цин заманындағы қазақтың орта жүзі Абылай ханның қайтыс болған жылы туралы зерттеу» атты мақаласында, автор маньчжур деректеріне сүйене отырып, қазақ ханы Абылайдың қайтыс болған жылы 1781 жылы емес, 1780 жыл деп көрсетеді (Нэйма, 2022). Оның «Маньчжур архивтерінде Цин кезеңінде қазақтар қолданған жазу тарихын зерттеу» атты мақаласы дәстүрлі қытай тіліндегі деректерді негізге алып тұжырым жасауда үдерісті бұзып, маньчжур тіліндегі түпнұсқалық құжаттарға сүйене отырып, қазақ хан, сұлтандарының Цин империясына тодо-моңғол жазуында, шағатай тілінде жазған хаттарының жай-жапсарына кеңінен тоқталады (Нима, 2022).

Қазақ ғалымы Д. Әбділәшімұлы 2010 жылы Жапонияның Киото университетінде қорғаған «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақша мұрағат құжаттары туралы тарихи дерекнамалық зерттеу» атты докторлық диссертациясында, Цин императорына жазылған қазақ хан, сұлтандарының шағатай жазуындағы хаттардың тарихнамасына тоқталып, талдау жасайды. Ғылыми түсініктемемен қоса қазақ тіліне аударады. Ғалымның «Қытай Бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар», «Ескі қазақ жазба тілі» атты монографиялары Бейжің қаласындағы Ұлттар баспасынан қазақ тілінде, төте жазумен жарық көрді (Әбділәшімұлы, 2016). Бұдан тыс, жуырда жарық көрген «Елдік феномен: Қазақ хандығының Цин патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу» еңбегін айтуға болады. Автор бұл еңбегінде қытай мұрағат қорында сақталған қазақ хан, сұлтандарының хаттарынан 160 дана және патша жарлықтарынан 6 дана хат туралы, хаттың жазылу жағдайы, зерттелу ахуалы туралы жан-жақты түсіндірген, тарихи-деректанулық тұрғыдан талдау жасалған. Дипломатиялық құжаттардың транслитерациясы, транскрипциясы және қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы берілген (Әбділәшімұлы, 2025). Сонымен қатар, 31 құжаттың факсимилесі берілген. Бұл соңғы жылдары қазақ тілінде жарық көрген осы саладағы іргелі еңбектердің бірі саналады.

Тарих ғылымдарының докторы, деректанушы Бақыт Еженханұлының Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы архив құжаттары туралы зерттеулері бір төбе. Оның шағатай, маньчжур, қытай және тодо-моңғол жазуындағы архив деректерін түпнұсқадан аударуда, ғылыми айналымға түсіруде еңбегі өте зор. Бақыт Еженханұлының құрастыруымен 2006 жылы «Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары. 3-том» атты кітап жарық көрді. Аталған еңбекте 34 хаттың қазақ тіліндегі аудармасы, ғылыми түсініктемесі мен хаттың түпнұсқа факсимилесі енген. Бұл хаттардың 23 данасы маньчжур тілінде, 6 данасы қытай тілінде, 3 данасы шағатай тілінде, 2 данасы тодо-моңғол тілінде (Еженханұлы, 2006). «Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саясидипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары» атты екі томдық зерттеу еңбегі 2009 жылы баспадан шықты (Еженханұлы, 2009). Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы сауда-экономикалық байланыстардың жағдайын архив құжаттары негізінде талдаған «Қазақ хандығы мен Цин патшалығының сауда

қатынастары туралы Қытай мұрағат құжаттары» атты еңбегінің 2009 жылы бірінші томы, 2012 жылы екінші томы басылды (Еженханұлы, 2012). 2015 жылы «Құттыбай мен Ақтайлақ» атты зерттеу еңбегі жарық көрді (Еженханұлы, 2015). Бұл қазақ дипломатия тарихындағы Цин астанасы Бейжіңге жүргізілген 1760 жылғы Құттыбай елшілігімен және 1772-1773 жылдардағы Ақтайлақ елшілігімен байланысты қалыптаскан мұрағат құжаттар негізінде құрастырылды. Кітапқа 39 негізгі құжат және 4 қосымша құжат енгізілді. Маньчжур, қытай және шағатай жазба тілдерінде хатталған бұл тарихи дереккөздерінің көбісі түпнұсқаларынан қазақ тіліне тұңғыш рет аударылған. Ғалымның XVIII ғасырда жасаған Қазақ батыры туралы 2017 жылы «Қожаберген батыр» атты еңбегі шықты (Еженханұлы, 2017). Аталған еңбекке 70 архив құжаты енген, оның 58 данасы маньчжур, 12 данасы қытай тіліндегі хаттардан тұрады. 2025 жылы «Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қарым-қатынастары» атты екі томдық еңбек шықты (Еженханұлы, 2025). Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы 1750-1780 жылдардағы қарым-қатынастың қалыптасу үдерісін көрсеткен, Қазақ-Цин арасындағы саяси, мәдени және экономикалық қарым-қатынастардың ерекшеліктері, территориялық және көші-қон мәселелері жан-жақты талданған еңбек жуық жылдарда шыққан тарих саласындағы маңызды еңбектер қатарынан табылады. Бақыт Еженханұлының қатысуымен Қытайдың Бірінші тарихи архив мекемесі мен Р.Б Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бірлескен ғылыми жобасы ретінде, «Қазақстан-Қытай қарым-қатынасына байланысты Цин дәуіріндегі мұрағат құжаттардың жинағы» атты екі томдық еңбектің 2006 жылы бірінші томына 1754-1762 жылдар аралығындағы 269 архив деректерінің факсимилесі түсінікпен қоса берілсе (Еженханұлы, 2006: 1), 2007 жылы екінші томына 1762-1764 жылдар аралығындағы 239 архив құжаттардың факсимилесі берілген. Бұл Қазақстан-Қытай арасындағы ҚХР, «Мұрағат» баспасынан қытай тілінде жарық көрді (Еженханұлы, 2007). Бұл басылым деректердің молдығымен ерекшеленеді.

Отандық ғалымдардың тағы бір елеулі еңбегі – 2025 жылы Шоқан Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты «Абылай, Уәли және Бөкей хандардың хаттары» атты құжаттар жинағын шығарды (Ошан, 2025). Аталған еңбекте 72 құжат ретінде 80 хат қамтылған. Бұнда шағатай жазуындағы Абылай ханның 55 хаты, Уәли ханның 11 хаты, Бөкей ханның 6 хаты енген. Хаттың жазылу мерзімі 1748-1814 жылдар аралығын қамтиды. Бұл маңызды жинақ Қазақ хандығының Ресей империясымен дипломатиялық қарым-қатынас жасаған билеушілердің сол кезеңдегі іс-әрекетін терең түсінуге, Қазақ хандығының көрші елдермен әртүрлі байланыстарын, ішкі саяси, әлеуметтік ахуалды саралауда таптырмас тарихи құнға ие. Бұл салада жуық жылдарда қазақ ғалымдарының отандық және шетелдік ықпалды журналдарда жариялаған мақалалар саны да көп.

Нәтижелер

Нәтижесінде, шағатай жазуындағы архив деректерінің зерттелу ауқымы кеңейді. Әсіресе, Бейжің қаласындағы Бірінші тарихи архивтегі түрлі қорларда сақталған шағатай жазуындағы хаттардың зерттелуі, ғылыми айналымға түсуі тың жаңалық әкелді. Қазақ хандығы мен Цин империясы ортасындағы байланыстардың тарихын тереңірек зерттеуге, талдауға деректік база құрды. Қытай және маньчжур тіліндегі архив құжаттары да маңызды орын алады. Көптеген тарихи архивтік құжаттар, материалдар

сұрыпталып, жинақталып баспадан шықты, ғылыми айналымға енді. Шетелдік және отандық зерттеуші ғалымдар мектебі қалыптасты. Шағатай жазуындағы материалдармен қатар маньчжур, қытай жазуындағы деректерді өзара салыстыра зерттеу, түпнұсқамен жұмыс жасау жағы да қолға алына бастады. Бұған Еженханұлының жүйелі зерттеулері куә. Қазақ тарихына қатысты архив деректері, әсіресе шағатай жазуындағы құжаттар өте мол, көлемі орасан зор, күрделі, сонымен қатар тіл білетін, деректерді оқып, аудара алатын ғалымдардың кемшін болуы сынды мәселелер әлі де сақталып отырғандығын жоққа шығармаймыз.

Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы шағатай жазуындағы дереккөздердің қалыптасу тарихы ұзақ, тарихи астары тереңде. Ал осы деректердің зерттелуі мен жарыққа шығуы салыстырмалы түрде кеш басталды. Қазақ пен Цин ортасындағы хат-хабар, елші алмасулар қайнарын XVIII ғасырдың ортасынан бастап сөз етуге болғанмен, осы байланыстарды ғылыми тұрғыдан, нақты тарихи деректермен нақтылап баға беру кейін басталды. Шағатай жазуындағы хат мазмұны сауда-саттық, саяси дипломатия, әскери істер, шекаралық дау-дамай, күнделікті істер сынды түрлі тақырыпты қамтыды. Архив құжаттарының мазмұны әр алуан, онда Цин императорының өзі тағайындаған генерал-губернаторлары, елшілердің Қазақ хандығының сол ғасырдағы жағдайынан хабар беретін тарихи, саяси жағдайлар, ру-тайпалардың орналасу ахуалы, ел билеушілері мен хан, сұлтандар, сауда-экономикалық қатынастар туралы хаттар, мәліметтер қытай және маньчжур тілінде хатталған. Сонымен қатар, бұнда қазақтардың хан, сұлтан, билеушілерінің шағатай жазуы мен тодо-моңғол жазуында жазған хаттарының түпнұсқасы да бар. Осынау құнды тарихи хаттарды аудару, мәтініне тарихи талдау жасау, саралау, сұрыптау істерінің жүргізілгеніне қарамастан, әлі де зерттелетін тұстары бар.

Жалпы, Цин империясы дәуіріндегі Цин архив қорларындағы Қазақ хандығы, Орталық Азия туралы зерттеулерде көбінде қытай деректері негізге алынады. Соңғы жылдарда маньчжур деректерімен жұмыс жасайтын ғалымдар тобы қалыптасып үлгерді. Оның өзінде архивтегі маньчжур деректерін жинақтап, түпнұсқасын бере отырып томдар шығару, каталогтар дайындау, белгілі бір өңірге байланысты (мысалы Шыңжаң, Тибет немесе Орталық Азия) деректерді сұрыптап, том етіп құрастыру бағыты басым болды. 283 томнан тұратын маньчжур тіліндегі Шынжаңға, Орталық Азияға қатысты тек маньчжур тіліндегі хаттардың факсимиле нұсқасының жарық көруі бұл саладағы ірі жетістік саналады. Бұның алғашқы 30 томы ғана қытай тіліне аударылып, басылды. 2006 жылы маньчжур тіліндегі архив құжаттарының 12 томдық каталогы баспадан шықты. Бұның соңғы алты томы Шыңжаң, Қазақстан, Орталық Азияға қатысты. Демек, маньчжур тіліндегі архив деректермен айналысу төл тарихымыз үшін жаңа, тың деректер мен көзқарастардың бастау көзі саналады. Бірінші тарихи архивте сақталған шағатай жазуындағы хаттардың қоры маньчжур, қытай тіліндегі деректерден аз болғанмен, оның төл тарих үшін үлкен мәні мен маңызы зор.

Ал, кеңестік кезеңдегі тарихшылардың шағатай жазуындағы деректермен айналысқан зерттеушілердің көбінде Ресей қорларындағы дереккөздерге сүйену басым болып келді де, Цин архивтеріндегі деректерге жете назар аударылмады. Бұл өз кезегінде, Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы қарым-қатынасқа, сол тұстағы тарихи оқиғаларға толық баға беруде бір жақты түсініктерге әкелді, дәстүрлі шығыстық

ұғым, түсініктен ауытқып батыстық түсініктерге бой алдырды. Бірақ, XVIII-XIX ғасыр аясындағы оқиғаларды, тарихи істерді дәуірлеуге септігін тигізді, хан, сұлтандардың саяси, дипломатиялық іс-әрекетін деректік негіздеуге, ғалымдар мен зерттеушілер үшін деректік база қалыптастырып жетілдіруде пайдалы рөл ойнады. Қазақ хандығының тарихи маңызы, оның сырт елдермен, мысалы Орталық Азия – Қытай байланыстары халықаралық қатынастардың қосымша, қосалқы бағыты ретінде қарастырылды. Кейбір идеологиялық көзқарастар өз салқынын тигізді. Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы байланыстар дербес дипломатиялық жүйе ретінде емес, жоңғар мәселесінің тәуелді бір бөлшегі ретінде қарастырылды. Қытай архивтеріне толық қол жетімсіздік бұл бағыттағы зерттеудің дереккөздік базасын айтарлықтай шектемеге ұшыратты.

Қорытынды

Шағатай жазуындағы құжаттар Қазақ хандығы мен Цин империясы ортасындағы саяси, тарихи, сауда-саттық байланыстарға баға беруде, сол кезеңдегі өзара қарым-қатынастардың түп-төркініне терең бойлауда маңызды дереккөз саналады. XVIII-XIX ғасырдағы қазақ хан, сұлтандарының Цин императорына, патшалық Ресейдің билеушілеріне жазған шағатай жазуындағы хаттары Қытайдың Бірінші тарихи архив мекемесінде, Ресейдің түрлі мемлекеттік қорларында сақталған. Осы архив құжаттар арқылы біз сол кездегі Қазақ хандығының ішкі саяси, әлеуметтік жағдайын бағамдаймыз, билеушілердің саяси-дипломатиялық шеберлік қырларын аңғарамыз. Түрлі іс-әрекеттеріне жан-жақты баға бере аламыз. Әсіресе, Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін шығыс шекарада қалыптасқан геосаяси өзгерістер мен Цин империясының ірге кеңейтуі, шекарасын бекемдеуі, Ресей елімен болған қарым-қатынастардың ерекшелігімен танысып, тарихын біле аламыз.

Шағатай жазуындағы архив деректерінің екі үлкен қоры Қытай мен Ресей мұрағаттарында сақталған. Әрине, шағатай жазуындағы деректердің бұдан өзге де елдерде сақталған қорлары бар. Қазақ хандығы мен Цин империясы ортасындағы саяси-дипломатиялық, сауда-экономикалық, әскери істер, шекараға қатысты даудамайлардың тарихи астары мен ауқымын толық түсіну, тарихи баға беру үшін қазақ хан, сұлтандарының шағатай тіліндегі хаттарының маңызы зор, сондай-ақ бұл біздің маңызды жазба мұрамыз саналады. Сол кезеңдегі Қазақ хандығының саяси орнын, Абылай ханның көп қырлы, шебер дипломатиясын түсіну үшін, Әбілпейіз уаңның әртүрлі іс-әрекеттеріне баға беру үшін, XVIII-XIX ғасырдағы қазақтың шығыс шекарасының қалыптасу тарихын білу үшін шағатайша жазбалардың тигізер пайдасы көп. Цин және Ресей архивтерінде сақталған шағатай жазуындағы дереккөздерді өзара қатар салыстырмалы талдау, жүйелеу, ғылыми айналымға енгізу өте өзекті. Бұл салада отандық ғалымдардың еңбегі зор. Таяу жылдардан бері шағатай, маньчжур, қытай және тодо-моңғол жазуындағы түпнұсқалық деректерді жинақтау, жариялау бағытында тың серпін байқалады.

Кеңестік және кеңестік кезеңнен кейінгі (посткеңестік) уақытта шағатай тіліндегі деректерге сүйеніп көптеген іргелі зерттеулер жасалды. Осы еңбектер туралы мақаладағы тарихнамалық шолуда баяндалды. Әсіресе, тәуелсіздіктен бұрынғы зерттеулерде қазақ тарихына қатысты архивтік деректер, көбіне Ресейдің шығыс елдермен қатынасының бір

бөлігі ретінде аталды немесе Жоңғар-Цин елдері арасындағы қарым-қатынастар туралы зерттеулердің тасасында қалып қойды. Ал отандық деректанушы ғалымдар, міне, осы олқылықты толтыра білді. Қазақ хандығы сол кезеңдегі халықаралық қатынастардың бір бөлшегі ретінде маңызды рөл ойнағанын архив деректермен дәлелдеп көрсете алды. Қазақ хандары мен сұлтандарынан қалған шағатай жазуындағы хаттардың мазмұны мол, деректік құны зор, тарихи талдау жасау үшін таптырмас материал. Соңғы жылдарда, қазақ ғалымдарынан тыс, жапон, қытай және басқа ғалымдар да жүйелі айналыса бастады. Ресей қорларындағы Қазақ билеушілерінің шағатай тіліндегі хаттары туралы жинақ құжаттар құрастырылып, аударылып, ғылыми жобалар аясында ауқымды іс атқарылды.

Қытайдың Бірінші тарихи архивінде қазақ тарихына, Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы байланыстарына қатысты шағатай, маньчжур, қытай, тодо-моңғол жазуындағы архив деректерінің мол қоры сақталып қана қойған жоқ, осы салада қытай ғалымдарының зерттеулері де мол. Қытайдағы тарихшы қазақ ғалымдары да шағатай, маньчжур, қытай деректерімен жұмыс атқарып, зерттеулер жасауда. Бұл салада тиімді, нәтижелі ғылыми жұмыстар, іргелі зерттеулер жүргізілді, жобалар жүзеге асты. Десе де, әлі де толық реттелмеген, ғылыми айналымға түспеген қорлар жетерлік. Әсіресе, маньчжур тіліндегі түпнұсқалық деректердің мол шоғыры жарық көргенмен, қазақ тіліне аудару, жариялау жағынан әлі де олқы түсіп тұр. Осы саладағы тың зерттеулер отандық тарих ғылымына жаңа серпін беретіні сөзсіз.

Әдебиет

Әбділәшімұлы Д., 2016. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. Бейжің. Ұлттар баспасы. 278 б.

Әбділәшімұлы Д., 2025. Елдік феномен. Қазақ хандығының Цин патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу. Фучу. Токио. 452 б.

Го Вэньчжун, 2016. Цин чао юй Хасакэ ханьго шоуцы тунши цзай таннхао. Шэхуэй кэсюэ вэньчжай. №2. Б. 43-45.

Го Вэньчжун, 2023. «Цяньлун шици Цин чао юй Хасакэ чжубу гуаньси яньцзю». Шэхуэй кэсюэ вэньсянь чубаньшэ. 380 б.

Еженханұлы Б., 2006. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. III том. Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары. Алматы. Дайк-пресс. 154 б.

Еженханұлы Б., 2007. Цин дәуіріндегі Қазақ-Қытай қатынастарының архив құжаттары жинағы. Бейжің. Мұрағат баспасы. 658 б.

Еженханұлы Б., 2009. Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары. 454 б.

Еженханұлы Б., 2012. Қазақ хандығы мен Цин патшалығының сауда қатынастары туралы Қытай мұрағат құжаттары. II том.

Еженханұлы Б., 2015. Құттыбай мен Ақтайлақ. Алматы. 264 бет.

Еженханұлы Б., 2017. Қожаберген батыр (1756-1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде). Алматы. Арыс. 496 б.

Еженханұлы Б., 2025. Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қарым-қатынастары. 1-том. Семей. Шәкәрім университеті. 392 б.

Ерофеева И.В., 2014. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг. Сборник исторических документов. В 2 тт. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. Сост. и отв. ред. И.В. Ерофеева. Алматы. АО АБДИ Компани. 696 с.

Зәкенұлы Т., 2015. Ойратнама: Жоңғар мемлекетінің қалыптасуы мен дамуы, жойылуы. Астана. Ғылым баспасы. 304 б.

Кузнецов В.С., 1983. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII–первая половина XIX в. Новосибирск. Изд-во «Наука». 126 с.

Нэйма Цайжан, 2022. Цин дай Хасакэ Чжун юйцзы Абылай хан цзу нянь као. Journal of Modern Chinese studies. Vol.15(2). Б. 66-68.

Нима Сайран., 2022. Цун маньвэнь даньань кань Цин дай Хасакэ жэнь дэ вэньцзы ши. Шибу Мэнгу луньтань (Journal of the Western Mongolian studies). №3. Б. 49-54.

Ошан Ж., 2025. Абылай, Уәли және Бөкей хандардың хаттары: Құжаттар жинағы. Құрастырушылар: Ж.Ошан, З.Е. Қабылдинов, Е.М. Торайғыров, Е.Сауырқан, М.Қадылбек, А.Р. Бейсенбаева.

Сулейменов Р.Б. Моисеев В.А., 1988. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата. Наука. 144 с.

У ти цин вэнь цзянь (Маньчжурша сөздік), 1957. 3 том. Бейжің. Ұлттар баспасы. 4596 бет.

Хафизова К.Ш, Моисеев В.А., 1989. Цинская империя и Казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в.: в 2-х частях. Алма-Ата. Наука. 216 + 227 с.

Хафизова К.Ш., 2019. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX вв.: монография. Нур-Султан. КИСИ при Президенте РК. 476 с.

Хафизова К.Ш., 1995. Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV-XIX вв. Алматы. Гылым. 288 с.

Чжан Жун, 2011. Цин дай Цяньлун шици Хасакэ чжэнцэ яньцзю. Ланжоу университеті. 197 б.

Іңкәр Бақжол, 2022. Цин чао дуй Хасакэ дэ динлин чжэнцэ (1765-1849). Цин ши яньцзюань. The Qing history journal. №2. Б. 101-114.

Іңкәр Бақжол, 2023. Ши си 1772 нянь Хасакэ цзи ван Цин тин дэ чаһатай вэнь шу синь. Сиюй лиши юйянь яньцзю цзицань. №1. Б. 219-233. ISBN 978-7-5211-0479-0.

Noda Jin, 2010. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Slavic Research Center. Hokkaido University.

Noda Jin, 2016. The Kazakhs khanates between the Russian and Qing Empries: certral Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries. Leiden; Boston: Brill. Series: Islamic area studies. ISBN 9789004314474.

Onuma Takahiro, 2006. “Seichō to Kazafu Yūboku Seiryoku tono Seijiteki Kankei ni Kansuru Ichi Kōsatsu: Chūō Ajia ni okeru ‘Ejen-Albatu’ Kankei no Fuen to Tenkai.” Ajia Afurika Gengo Bunka Kenkyū (Asian and African Languages and Cultures). Tokyo University of Foreign Studies. P. 39-63. DOI: 10.15026/28714.

Onuma Takahiro, 2007. A Particularist Empire: The Russian Policies of Christianization and Military Conscription in Central Asia. Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia (ред. Tomohiko Uyama). P. 23-63.

Onuma Takahiro, 2010. Political Relations between the Qing Dynasty and Kazakh Nomads in the Mid-18th Century: Promotion of the ‘ejen-albatu relationship’ in Central Asia. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty, Joint Usage. Research Center for Islamic Area Studies. Central Eurasian Research Series. Special Issue 1. University of Tokyo. P. 86-125.

Onuma Takahiro, 2014. The Qing and Central Asian Steppe: From the Nomads arena to the Imperial Frontier. University of Tokyo Press. 320 p.

Saguchi Toru, 1963. Shijū-jūkyū seiki Tōrukishitan shakai shi kenkyū (十八～十九世紀東トルキスタン社会史研究).

Reference

Abdilyashimuly D., 2016. Qytai bırınşı tarihi mūrağatynda saqtalğan qazaqşa qūjattar [Kazakh documents stored in the first historical archive of China]. Beijing. Nations Publishing House. 278 p. [in Kazakh].

Abdilashim D.A., 2025. Eldık fenomen. Qazaq handyğynyñ Sin patşalyğyna joldağan bıregei diplomatialyq qūjattary turaly tarihi-derektanulyq zertteu [State phenomenon: research on the diplomatic documents of the Kazakh khanate addressed to the Qing dynasty from the perspective of history literary study]. Fuchu. Tokyo. 452 p. [in Kazakh].

Guo Wenzhong, 2023. A Study on the Relationship between the Qing Dynasty and Various Kazakh Tribes during the Qianlong Period. Social Sciences Academic Press. 380 p. [in Chinese].

Guo Wenzhong, 2016. A Re-examination of the First Envoyages Between the Qing Dynasty and the Kazakh Khanate. Social Sciences Digest. №2. P. 43-45. [in Chinese].

Yezhenkhanuly B., 2006. Qazaqstan tarihy turaly qytai derektemelerı. Sin patşalyq däuırınıñ mūrağat qūjattary [Chinese data on the history of Kazakhstan. Volume III. Archival Documents of the Qing Dynasty]. III Vol. Almaty: Dyke-press. 154 pages + facsimile 140 p. [in Kazakh].

Yezhenkhanuly B., 2007. Sin däuırındegı Qazaq-Qytai qatynastarynyñ arhiv qūjattary jinağy [Collection of archival documents of Kazakh-Chinese relations in the Qing era]. Beijing: Archive Publishing House. 658 p. [in Kazakh].

Yezhenkhanuly B., 2009. Qazaq handyğy men Sin patşalyğynyñ saiasi-diplomatialyq qatynastary turaly qytai mūrağat qūjattary [Chinese archival documents on political and diplomatic relations of the Kazakh Khanate and the Qing Empire]. 454 p. [in Kazakh].

Yezhenkhanuly B., 2012. Qazaq handyğy men Sin patşalyğynyñ sauda qatynastary turaly Qytai mūrağat qūjattary [Chinese archival documents on trade relations of the Kazakh Khanate and the Qing Empire]. Volume II. [in Kazakh].

Yezhenkhanuly B., 2015. Qūttybai men Aqtailaq [Kuttybai and Aktailak]. Almaty. 264 p. [in Kazakh].

Yezhenkhanuly B., 2017. Qojabergen batyr (1756-1767 jyldarda qalyptasqan mänju-qytai mūrağat qūjattary negızınde) [Kozhabergen batyr (based on Manchu-Chinese archival documents formed in 1756-1767)]. Almaty: Arys. 496 p. [in Kazakh].

Yezhenkhanuly B., 2025. Abylai han däuırındegı Qazaq-Sin qarym-qatynastary. 1-tom [Kazakh-Qing relations in the era of Abylai Khan]. Volume 1. Semey: Shakarim University. 392 p. [in Kazakh].

Erofeeva I.V., 2014. Epistolärnoe nasledie kazahskoi praväşei elity 1675-1821 gg. Sbornik istoricheskih dokumentov. Vol. 2. T. 1: Pisma kazahskih pravitelei. 1675-1780 gg. sost. i otv. red. İ.V. Erofeeva [Epistolary legacy of the Kazakh ruling elite 1675-1821. Collection of historical documents. In 2 volumes. Vol. 1: Letters of the Kazakh rulers. 1675-1780. Compiled and edited by I.V. Erofeeva]. Almaty: JSC ABDI Company. 696 p. [in Russian].

Zakenuly T., 2015. Oiratnama: Joñğar memleketınıñ qalyptasuy men damuy, joiyluy [Oiratnama: Formation, development, destruction of the Dzungar state]. Astana: Science Publishing House. 304 p. [in Kazakh].

Kuznetsov V.S., 1983. Sinskaia imperia na rubejah Senträlnoi Azii (vtoraia polovina XVIII-pervaia polovina XIX v. [The Qing Empire on the Borders of Central Asia (Second Half of the 18th First Half of the 19th Century)]. Novosibirsk: Nauka Publishing. 126 p. [in Russian].

Nema Cairang, 2022. A Study on the Year of Death of Ablai Khan, the Middle Horde of Kazakhs in the Qing Dynasty. Journal of Modern Chinese Studies Vol.15(2). P. 66-68. [in Chinese].

Nima Cairan, 2022. A Study on the Literary History of Kazakhs in the Qing Dynasty from Manchu Archives. Journal of the Western Mongolian Studies. №3. P. 49-54. [in Chinese].

Oshan Zh., 2025. Abylai, Uäli jäne Bökei handardyñ hattary: Qūjattar jinağy. Qūrastyruşylar: J. Oşan, Z.E. Qabyldinov, E.M. Toraiğyrov, E. Sauyrqan, M. Qadylbek, A.R. Beisenbaeva [Letters of Abylai, Uali and Bokei Khans: Collection of Documents. Compiled by: Zh. Oshan, Z.E. Kabyldinov, E.M. Toraigyrov, E. Sauyrkan, M. Kadylbek, A.R. Beisenbayeva]. [in Kazakh].

Suleimenov R.B., Moiseev V.A., 1988. İz istorii Kazahstana XVIII veka (o vneshnei i vnutrenei politike Ablaia) [From the History of Kazakhstan in the Eighteenth Century (On the Foreign and Domestic Policy of Ablai Khan)]. Alma-Ata: Nauka. 144 p. [in Russian].

Pentaglot Dictionary, 1957. Nationalities Publishing House. 4596 pages. [in Chinese].

Khafizova K.Sh., Moiseev V.A., 1989. Sinskaia imperia I Kazahskie hanstva. Vtoraia polovina XVIII – pervaia tret XIX v.: v 2-h chastäh. Sost. K.Sh. Khafizova, V.A. Moiseev [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. Second Half of the 18th – First Third of the 19th Century: in 2 parts. Comp. K.Sh. Khafizova, V.A. Moiseev]. Alma-Ata: Nauka. 216 + 227 p. [in Russian].

Khafizova K.Sh., 2019. Stepnye vlastiteli i ih diplomatia v XVIII–XIX vv. Monografia [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the 18th–19th Centuries. Monograph. Nur-Sultan. KISI under the President of the Republic of Kazakhstan]. 476 p. [in Russian].

Khafizova K.Sh., 1995. Kitaiskaia diplomatia v Senträlnoi Azii. XIV-XIX vv. [Chinese Diplomacy in Central Asia. 14th-19th Centuries]. Almaty: Gylym. 288 p. [in Russian].

Zhang Rong, 2011. A Study on Kazakh Policies during the Qianlong Period of the Qing Dynasty: Lanzhou University. 197 p. [in Chinese].

Inkar Bakhzhuli, 2022. Feathered Banners and Border Governance: The Qing Dynasty's Feathered Banner Policy Towards the Kazakhs (1765-1849). The Qing History Journal. March №2. P. 101-114. [in Chinese].

Inkar Bakhzhuli, 2023. An Analysis of the Chagatai Documents Sent by the Kazakhs to the Qing Court in 1772. A Collection of Studies on the History and Language of the Western Regions. № 1. P. 219-233. [in Chinese].

Noda Jin, 2010. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Slavic Research Center. Hokkaido University.

Noda Jin, 2016. The Kazakhs khanates between the Russian and Qing Empries: certral Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries. Leiden; Boston: Brill. Series: Islamic area studies. ISBN 9789004314474.

Onuma Takahiro, 2006. Seichō to Kazafu Yūboku Seiryoku tono Seijiteki Kankei ni Kansuru Ichi Kōsatsu: Chūō Ajia ni okeru ‘Ejen-Albatu’ Kankei no Fuen to Tenkai. Ajia Afurika Gengo

Bunka Kenkyū (Asian and African Languages and Cultures). P. 39-63. Tokyo University of Foreign Studies. DOI: 10.15026/28714.

Onuma Takahiro, 2007. A Particularist Empire: The Russian Policies of Christianization and Military Conscription in Central Asia. Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia (edit. Tomohiko Uyama). P. 23-63.

Onuma Takahiro, 2010. Political Relations between the Qing Dynasty and Kazakh Nomads in the Mid-18th Century: Promotion of the 'ejen-albatu relationship' in Central Asia. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty, Joint Usage. Research Center for Islamic Area Studies. Central Eurasian Research Series. Special Issue 1. University of Tokyo. P. 86-125.

Onuma Takahiro, 2014. The Qing and Central Asian Steppe: From the Nomads arena to the Imperial Frontier. University of Tokyo Press. 320 p.

Saguchi Toru, 1963. Shijū-jūkyū seiki Tōrukishitan shakai shi kenkyū (十八～十九世紀東トルキスタン社会史研究).

Авторлар туралы мәлімет:

Кабылтаева Самал Казизовна, PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Сыламхан Еркінжан, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Kabyltayeva Samal Kazizovna, PhD, Ass. Prof., Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Sylamkhan Erkinzhan, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Кабылтаева Самал Казизовна, PhD, доцент кафедры истории Казахстана, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Сыламхан Еркинжан, докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Авторлардың үлесі:

Кабылтаева Самал Кеңестік кезеңдегі шағатай тілінде жарияланған орыс тіліндегі материалдарға тарихнамалық шолу жасады, сондай-ақ мақаланы редакциялап, дайындады.

*Сыламхан Еркінжа*н жалпы мақаланың құрылымын құрастырды, шағатай тіліндегі архив құжаттары туралы мәліметтер жинады. Сол кезеңдегі тарихи жағдайларға талдау

алып барды. Қазақ, қытай, ағылшын тілдерінде жарияланған монографиялар мен ғылыми мақалаларға тарихнамалық шолу жасады. Зерттеудің жалпы тұжырымдамасы мен әдістемесін әзірледі.

Authors contribution:

Samal Kabyltaeva prepared a historiographical review of Russian-language sources on the Chagatai language published during the Soviet period, and also edited and prepared the article for publication. In addition, she developed the general concept and methodology of the research.

Sylamkhan Erkinzhan developed the overall structure of the article and collected information on archival documents written in the Chagatai language. He conducted an analysis of the historical circumstances of that period. He also prepared a historiographical review of monographs and scholarly articles published in Kazakh, Chinese, and English.

Вклад авторов:

Кабылтаева Самал подготовила историографический обзор русскоязычных материалов о чагатайском языке, опубликованных в советский период, а также отредактировала и подготовила статью к публикации. Ею была разработана общая концепция и методология исследования.

Сыламхан Еркинжан разработал общую структуру статьи, собрал сведения об архивных документах на чагатайском языке; сделал анализ исторической ситуации того периода. Также подготовил историографический обзор монографий и научных статей, опубликованных на казахском, китайском и английском языках.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 2 (2026) 36-53

Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Caravanserais and the Silk Road system in Azerbaijan: from Medieval trade infrastructure to contemporary geopolitical networks

M.M. Mustafayev

Institute of Archaeology and Anthropology, Azerbaijan National Academy of Sciences
Baku, Azerbaijan
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8462-9495
(E-mail: mustafayev_info@yahoo.com)

ARTICLE INFO

Keywords:
Great Silk Road, Azerbaijani caravanserais, Architectural heritage, Intercultural dialogue, Archaeological heritage, Turkic architecture, Medieval trade routes, Shirvanshah dynasty, Safavid state, TRACECA, Cultural diplomacy, Zangezur Corridor.

IRSTI 03.41.91

DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-36-53

ABSTRACT

This article examines the historical evolution, architectural typology, and geopolitical significance of medieval caravanserais located along the Azerbaijani segment of the Silk Road. Investigating Azerbaijan's strategic transit position from antiquity to the modern era, the research demonstrates that caravanserais functioned as complex socio-economic, cultural, and administrative hubs that structured long-distance trade across Eurasia rather than merely as resting stations. This study is based on archaeological evidence, written sources from Islamic geography, numismatic materials, and architectural analyses of surviving monuments. The earliest traces of caravanserai-type structures in Azerbaijan date back to the 6th–3rd millennia BCE. However, this architectural tradition did not reach its peak until the medieval period under Turkic political entities. The article focuses on the interregional roles of the Bukhara and Multani caravanserais in the Icherisheher (Baku's Old City). These caravanserais served merchants from Central Asia and India, respectively, and their foundations reveal continuity with earlier urban infrastructure. The article analyzes the transit significance of the Sangachal and Garachi (Miachik) complexes along the Caspian coastal route in terms of their architectural characteristics and function within the broader Silk Road landscape. The Maragheh Observatory, founded in the 13th century, is evaluated as a center of intellectual exchange where scholars from China, India, and Syria collaborated. This illustrates the civilizational dimension of the Silk Road, which extended beyond commerce. Additionally, the article explores the architectural similarities between Azerbaijani caravanserais and monuments in Central Asia and Anatolia. Notable examples include Sultan Han in Turkey and Rabat-i Malik in Uzbekistan. These similarities demonstrate the transnational spread of Turkic architectural engineering under the Seljuk, Timurid, and Safavid empires. The article also emphasizes the

© M.M. Mustafayev, 2026

role of state patronage, particularly that of the Shirvanshahs and Shah Abbas I, in shaping the caravanserai network as an instrument of trade diplomacy. Additionally, the research addresses how the Silk Road routes changed after the geographical discoveries of the late-15th century and the subsequent growth of the Volga–Caspian corridor. In the contemporary context, the study explores the connection between medieval heritage and modern geopolitical realities by examining the TRACECA transport program, the "Virtual Silk Road" initiative, and the strategic importance of the Zangezur Corridor. Ultimately, the article concludes that Azerbaijan's caravanserai heritage is a universal architectural legacy and living cultural and strategic resource for regional cooperation among Turkic states.

М.М. Мустафаев
Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы Археология және антропология институты, Баку, Әзербайжан
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8462-9495
(E-mail: mustafayev_info@yahoo.com)

Әзербайжандағы керуен сарайлар және Жібек жолы жүйесі: ортағасырлық сауда инфрақұрылымынан қазіргі геосаяси желілерге дейін

Аннотация. Мақалада Ұлы Жібек жолының Әзербайжан аумағындағы бөлігі бойында орналасқан ортағасырлық керуен сарайларының тарихи эволюциясы, сәулет типологиясы және геосаяси маңызы қарастырылады. Зерттеу Әзербайжанның ежелгі дәуірден қазіргі кезеңге дейінгі стратегиялық транзиттік жағдайын талдай отырып, керуен сарайлардың тек қонақ аялдайтын орындар ғана емес, Еуразия кеңістігіндегі ұзақ қашықтықтағы сауда байланыстарын ұйымдастырған күрделі әлеуметтік-экономикалық, мәдени және әкімшілік орталықтар болғанын көрсетеді және олардың аймақтық интеграциядағы рөлін айқындайды. Зерттеу археологиялық деректерге, ислам географиясының жазба деректеріне, нумизматикалық материалдарға және сақталған сәулет ескерткіштерін талдауға негізделеді. Анықталғандай, Әзербайжан аумағындағы керуен сарай типіндегі құрылыстардың ең ерте іздері б.з.д. VI-III мыңжылдықтарға жатады, алайда бұл дәстүрдің сәулеттік дамуы орта ғасырларда түркі саяси құрылымдары кезеңінде қарқынды дамып, халықаралық сауда жүйесінің кеңеюімен тығыз байланысты болды. Ерекше назар Ичеришехер аумағындағы Бұхара және Мұлтан керуен сарайларының өңіраралық қызметіне аударылады. Олар тиісінше Орта Азия мен Үндістаннан келген саудагерлерге қызмет еткен және қалалық инфрақұрылымның тарихи сабақтастығын көрсетеді. Сонымен қатар Сангачал және Гарачы (Миәджик) кешендері Каспий теңізі

Received 09 March 2026. Revised 10 April 2026. Accepted 30 May 2026. Available online 30 June 2026.

For citation: M.M. Mustafayev Caravanserais and the Silk Road system in Azerbaijan: from Medieval trade infrastructure to contemporary geopolitical networks // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 36-53. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-36-53

бойындағы транзиттік маршруттардағы олардың стратегиялық және архитектуралық маңызы тұрғысынан қарастырылады. XIII ғасырдағы Марага обсерваториясы ғылыми орталық ретінде қарастырылып, онда Қытай, Үндістан және Сирия ғалымдары бірлесіп жұмыс істегені атап өтіледі, бұл Жібек жолының өркениеттік және интеллектуалдық алмасу кеңістігі болғанын көрсетеді. Әзербайжан керуен сарайларының архитектуралық бірлігі Түркиядағы Сұлтан Хан және Өзбекстандағы Рабат-и Мәлік ескерткіштерімен салыстырылады, бұл Селжүктер, Темір әулеті және Сәфәуилер дәуіріндегі түркі сәулет дәстүрінің трансұлттық таралуын көрсетеді және ортақ мәдени кеңістікті айқындайды. Керуен сарайлар жүйесінің дамуына Ширваншахтар мен I Шах Аббас маңызды үлес қосты. XV ғасырдың соңындағы Ұлы географиялық ашылымдардан кейін сауда бағыттарының өзгеруі және Еділ-Каспий дәлізінің маңызының артуы қарастырылады, бұл өңірдің жаңа геоэкономикалық жағдайларға бейімделгенін көрсетеді. Қазіргі заман тұрғысынан TRACECA бағдарламасы, «Виртуалды Жібек жолы» бастамасы және Зәнгезүр дәлізінің стратегиялық маңызы арқылы тарихи мұра мен бүгінгі геосаяси үдерістердің сабақтастығы талданады. Қорытындылай келе, Әзербайжан керуен сарай мұрасы әмбебап сәулет құндылығы ғана емес, сонымен қатар өңірлік ынтымақтастық пен интеграцияны нығайтатын маңызды стратегиялық ресурс болып табылады және мәдени сабақтастықты қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: Ұлы Жібек жолы, Әзербайжан керуен сарайлары, сәулет мұрасы, мәдениетаралық диалог, археологиялық мұра, түркі сәулет өнері, ортағасырлық сауда жолдары, Ширваншахтар мемлекеті, Сәфәуи мемлекеті, TRACECA, мәдени дипломатия, Зәнгезүр дәлізі.

М.М. Мустафаев
Институт археологии и антропологии Национальной академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8462-9495
(E-mail: mustafayev_info@yahoo.com)

Караван-сараи и система Шёлкового пути в Азербайджане: от средневековой торговой инфраструктуры к современным геополитическим сетям

Аннотация. В данной статье рассматриваются историческая эволюция, архитектурная типология и геополитическое значение средневековых караван-сараев, расположенных на азербайджанском участке Великого Шелкового пути. Исследование анализирует стратегическое транзитное положение Азербайджана с древности до современного периода, показывая, что караван-сараи функционировали не только как места отдыха, но и как сложные социально-экономические, культурные и административные центры, обеспечивавшие организацию дальних евразийских торговых связей. Исследование основано на археологических данных, письменных источниках исламской географии, нумизматических материалах и архитектурном анализе сохранившихся памятников. Установлено, что наиболее ранние следы сооружений караван-сарайного типа на территории Азербайджана относятся к VI-III тысячелетиям до н.э., однако наибольшее развитие данной архитектурной традиции наблюдается в средневековый период при

тюркских политических образованиях. Особое внимание уделяется межрегиональной роли караван-сараев Бухара и Мултан в Ичеришехер (Старый город Баку), которые обслуживали соответственно купцов из Центральной Азии и Индии, а их основания демонстрируют преемственность более ранней городской инфраструктуры. Транзитное значение комплексов Сангачал и Гарачы (Миаджик) на Каспийском прибрежном маршруте анализируется с точки зрения их архитектурных особенностей и функций в системе Шелкового пути. Марагинская обсерватория XIII века рассматривается как центр интеллектуального обмена, где сотрудничали ученые из Китая, Индии и Сирии, что демонстрирует цивилизационное измерение Шелкового пути, выходящее за рамки торговли. Далее прослеживается архитектурное единство между азербайджанскими караван-сараями и памятниками Центральной Азии и Анатолии, в частности, Султан Хан в Турции и Рабат-и Малик в Узбекистане, что отражает транснациональное распространение тюркской архитектурной инженерии в эпоху сельджуков, тимуридов и Сефевидов. Подчеркивается роль государственной поддержки, особенно со стороны Ширваншахов и шаха Аббаса I, в формировании сети караван-сараев как инструмента торговой дипломатии. Также рассматривается трансформация маршрутов Шелкового пути после Великих географических открытий конца XV века и последующее усиление Волго-Каспийского коридора. В современном контексте анализируется преемственность между средневековым наследием и геополитическими реалиями через программу TRACECA, инициативу «Виртуальный Шелковый путь» и стратегическое значение Зангезурского коридора. В заключение делается вывод, что караван-сарайное наследие Азербайджана представляет собой как универсальное архитектурное наследие, так и живой культурно-стратегический ресурс регионального сотрудничества тюркских государств.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, Азербайджанские караван-сараи, архитектурное наследие, межкультурный диалог, археологическое наследие, тюркская архитектура, средневековые торговые пути, государство Ширваншахов, Сефевидское государство, ТРАСЕКА, культурная дипломатия, Зангезурский коридор.

Introduction

As one of the most remarkable achievements of human civilization, the Great Silk Road played a decisive role in establishing economic and cultural integration between the East and West. Extending over 12,000 kilometers and functioning for more than 1,500 years since the 2nd century BC, his transcontinental network shaped the political and ethnocultural landscape of Eurasia. Silk was not only the primary traded commodity but also held the status of a universal currency and diplomatic symbol of the era.

Azerbaijan's history from antiquity to the late Middle Ages is inextricably linked to this global trade system. The "Water Route", described by the ancient geographer Strabo, connected seas via the Kura and Rioni rivers. Land routes stretching along the northern shores of the Caspian Sea also confirmed Azerbaijan's strategic position within the international transit system (Akbulut, Tugba, 2025: 428; Aliyarli, 2000). On this historical foundation, cities such as Shamakhi, Tabriz, Ardabil, and Derbent emerged during the medieval period as major commercial centers linking territories from India to Italy (Ashurbeyli, 2006).

Archaeological research allows us to substantiate the essence of Silk Road trade with material evidence, not only through written sources. For instance, the ancient water pipeline found under the Multani caravanserai in Baku's foundation shows how these institutions were integrated into urban infrastructure. Recent studies indicate that the beginnings of this route date back to the Eneolithic period (Koltsov et al., 2015: 17). In this context, Azerbaijan functioned as a key geopolitical crossroads where the Northern (Caspian-Volga) and Southern routes intersected. Caravanserais were not merely resting stations; they were also cultural centers that preserved the region’s historical memory and facilitated material and intellectual exchange.

The exceptional role of Turkic-origin state formations, such as the Safavids and the Shirvanshahs, in developing this caravanserai network should be emphasized. As brilliant examples of the Shirvan-Absheron and Nakhchivan-Maragha schools of architecture, these monuments serve as tangible evidence of the historical role of Turkic peoples in international trade and intercultural dialogue. Archaeological evidence, including trade vessels, numismatic materials, measuring instruments, and the strategic layout of caravanserais, confirms the reality of the Silk Road. These facts demonstrate that the route in question was not merely a romantic notion, but rather a dynamic, multifaceted economic system.

Written sources, especially Islamic geography from the seventh century onward, play an irreplaceable role in understanding this system. Works by authors such as Ibn Wahb, al-Yaʿqubi, al-Istakhri, Ibn Fadlan, al-Masʿudi, and Yaqut al-Hamawi offer a comprehensive overview of the routes' directions and the economic potential of Azerbaijani cities (Ashurbeyli, 2006: 15–17). A major achievement of 10th-century Islamic cartography is the corpus of 21 maps covering the territory from India to the Atlantic Ocean. This corpus proves how systematically trade centers along the Silk Road were recorded (Ashurbeyli, 2006: 18-20).

Fig. 1. Directions of the Great Silk Road across the map of Azerbaijan.
1-сур. Әзербайжан картасындағы Ұлы Жібек жолының бағыттары.
Рис. 1. Направления Великого Шёлкового пути на карте Азербайджана.

Materials and methods

This interdisciplinary study combines historical, archaeological, architectural, and geopolitical analyses. Primary materials include medieval written sources from Islamic geography, such as works by al-Istakhri, Ibn Fadlan, al-Masʿudi, and Yaqut al-Hamawi; numismatic finds; and archaeological evidence from excavations and surface surveys along the Azerbaijani segments of the Great Silk Road. The architectural documentation is drawn from field measurements, photographic records, and a comparative analysis of surviving monuments. This is all supplemented by cartographic materials and historical maps.

The architectural typology was examined through on-site investigations of key caravanserais, such as those in Bukhara, Multani, Sangachal, Garachi/Miachik, Upper and Lower in Sheki, and Qarghabazar. The focus was on plan layouts, construction techniques, materials (limestone, baked brick, and river stone), defensive elements, water supply systems, and courtyard organization. A comparative analysis was conducted with analogous monuments in Central Asia (e.g., Rabat-i Malik) and Anatolia (e.g., Sultan Han) to identify shared Turkic architectural features under Seljuk, Timurid, Safavid, and Shirvanshah patronage.

Archaeological data includes evidence of earlier proto-caravanserai structures from the Neolithic and Bronze Age periods, as well as layers of urban infrastructure beneath later caravanserais, such as the ancient water pipeline under the Multani Caravanserai. Numismatic materials and trade artifacts recovered from Silk Road contexts provide insight into economic flows and intercultural contact. Geopolitical analysis incorporates modern transport corridor studies, such as TRACECA and the Virtual Silk Road, as well as strategic documents related to the Zangezur Corridor, to trace historical continuity into the contemporary era.

All interpretations adhere to the authenticity and contextual integrity principles outlined in the ICOMOS and UNESCO Silk Road heritage guidelines. Quantitative elements, such as the distances between roadside caravanserais (approximately 30–40 kilometers, or about one day’s journey), were verified against historical travel accounts and modern GIS mapping.

Research background

Interest in Azerbaijani caravanserais among scholars has developed within the broader framework of Silk Road studies, particularly since the late 20th century, when UNESCO and ICOMOS began researching transnational trade routes. Early Azerbaijani historiography, including foundational works such as Sara Ashurbeyli's (2006) study of the Shirvanshahs and Ziya Buniyatov's (1984) study of the Atabegs, established the region's role as a vital transit node connecting the Caspian, Volga, and trans-Eurasian trade routes.

International contributions have further enriched the field. For example, ICOMOS's thematic studies (Williams, 2014) have positioned Azerbaijani caravanserais as nodal points within a unified "Silk Road landscape", and comparative architectural research has highlighted their links with Central Asian and Anatolian monuments. Recent works by Polvonov (2021) on caravanserai archaeology and by Demirel (2023) on Indo-Azerbaijani cultural and commercial ties have deepened our understanding of specific sites, such as the Bukhara and Multani caravanserais in Baku’s Icherisheher district.

Local Azerbaijani scholarship has focused on preservation and typology. Studies of the Sheki caravanserais (Alakbarli & Aliyev, 2000), the Absheron roadside complexes (Sangachal

and Garachi/Miachik), and other regional examples, such as Qarghabazar (Tapdıqoğlu, 2001), have documented the architectural features and state patronage under the Shirvanshahs and Shah Abbas I. Archaeological excavations and restoration projects, particularly in liberated territories since 2020, have revealed layers of continuity from ancient Albanian traditions to medieval Turkic polities.

Contemporary research increasingly links historical caravanserai networks to modern initiatives, such as TRACECA (Lobzhanidze, 2012), and digital projects, such as the Virtual Silk Road (Atkins et al., 2004). Building upon these foundations, this study integrates archaeological evidence with geopolitical analysis. It emphasizes the civilizational and Turkic dimensions of the caravanserai tradition and addresses gaps in the documentation of neglected roadside monuments.

Analysis

Types of Caravanserais in Azerbaijani Architecture: Urban and Roadside Caravanserais

Etymologically, caravanserais derive from the Persian words 'karvan' (group of travelers) and 'sara' (palace or enclosed building). They were the economic lifelines of the Silk Road. According to UNESCO research, these structures were built at strategic intervals of around 30-40 kilometers to ensure the safety and rest of merchants (UNESCO, 2020).

The earliest proto-trade stations or transit shelters in Azerbaijan date back to the Eneolithic period. However, caravanserais did not reach their architectural peak until the medieval period.

Determining their exact total number is difficult, though, as many of these structures have collapsed over time and monuments in Karabakh and Shusha suffered severe damage during the period of occupation. Currently, approximately 20-25 well-known caravanserais are registered with the state or partially preserved.

Azerbaijani caravanserais are divided into two main groups according to their location: urban caravanserais, found in cities such as Baku, Ganja, Sheki, Shamakhi, Shusha, and Lankaran, and roadside caravanserais. These structures not only functioned as trade stops, but also as transcultural centers where different languages, religions, and ideas intersected. The following table summarizes the historical and architectural features of major caravanserai complexes located in various regions of Azerbaijan that played an important role in Silk Road trade.

Table 1. The historical and architectural characteristics of the major caravanserai complexes along the Silk Road in Azerbaijan.

1-кесте. Ұлы Жібек жолы бойындағы Әзербайжан аумағындағы негізгі керуен сарай кешендерінің тарихи және сәулеттік сипаттамалары.

Таблица 1. Исторические и архитектурные характеристики основных комплексов караван-сараев в Азербайджане вдоль Великого Шелкового пути.

Name of Caravanserai	Historical Period / Century | City / Region	Architectural and Functional Features
Bukhara Caravanserai	15th century | Baku (Old City)	A strategic trading point designed for Central Asian merchants, distinguished by its octagonal courtyard layout.

Multani Caravanserai	14th-15th centuries | Baku (Old City)	Intended for merchants from Multan, India. Findings show that its foundation was built upon older structures, possibly dating back to the 7th–10th centuries (Demirel, 2023; ICOMOS, 2000: 28).
Small (Khan) Caravanserai	15th-16th centuries	Constructed by the Shirvanshahs; a rectangular complex with a spacious courtyard and two entrances. Later used as a religious school (madrasa)..
Molla Ahmad (Haji Gayib)	14th century	Old City, near the ancient port | Considered one of the first reception centers for merchants arriving by sea, serving both for accommodation and storage of goods.
Shah Abbas Caravanserai	17th century | Ganja	Built according to the design of Sheikh Baha'i, a large trading complex reflecting the grandeur of Eastern architecture.
Ughurlu Khan Caravanserai	17th century | Ganja	Commissioned by the governors of Ganja; notable for its unique two-courtyard structure, typical of feudal architecture.
Upper Caravanserai	18th-19th centuries | Sheki	One of the largest urban caravanserais in the South Caucasus; with more than 300 rooms, a complex cell system, and arched balconies.
Lower Caravanserai	18th-19th centuries | Sheki	Combined the functions of trade and lodging; one of five major complexes preserving Sheki's ancient mercantile spirit.
Sangachal Caravanserai	17th-18th centuries | Absheron (Caspian coast)	A key stop on Caspian coastal transit routes; located at the junction of sea and land roads, serving as an important site for merchants' overnight stays and exchange of goods.
Garachi (Miachik) Caravanserai	16th century | Absheron district	Situated strategically along the Baku–Shamakhi road; rectangular in shape, with strong defensive walls and corner towers, functioning as a roadside caravanserai.

The cities located along the Silk Road in Azerbaijan distinguished themselves as major production centers and strategic logistical hubs with their unique caravanserai architecture. Centers such as Sheki, Barda, and Derbent, in particular, gained decisive importance within this global trade network. Sheki (historically known as Nuxa) hosted five large caravanserais during the Middle Ages as a significant handicraft center. The Upper and Lower Caravanserais, which have survived to the present day, demonstrate the characteristic synthesis of baked brick and river stone that is typical of the Sheki school of architecture. The Upper Caravanserai, with its complex cell system, covers a total area of 6 000 m^2 and is considered one of the largest urban caravanserais in the South Caucasus (Alakbarli & Aliyev, 2000: 44) (Fig. 2).

Fig. 2. The courtyard of the Upper Caravanserai in Sheki.
2-сур. Шәкидегі Жоғарғы керуен сарайдың ауласы.
Рис. 2. Двор Верхнего караван-сарая в Шеки.

Other important stops on the Great Silk Road included Barda (also known as Partav), the capital of Albania from the 5th century, and Beylagan (also known as Örənqala), a pivotal location on the Mil plain. Both cities played a significant role at the intersection of trade routes. Barda's renowned "al-Kurki" bazaar, in particular, was considered the largest transportation and exchange hub in the region (Ashurbeyli, 2006: 157). Derbent, the northernmost point of this network and known as the "Iron Gate", combined port and land trade and became a magnificent example of Shirvan stone architecture.

Absheron's transit hubs, such as the Sangachal caravanserai (built 1439-1440 by Shirvanshah Khalilullah I) and the Garachi (Miachik) caravanserai on the ancient Baku–Shamakhi trade route, vividly reflect the region's architectural traditions. Constructed of limestone, the Garachi caravanserai bears an inscription above its gate mentioning Shirvanshah Khalilullah II (1524-1535). It preserved its commercial significance until the 19th century. Initially known as "Miachik", the monument became popularly referred to as the "Garachi caravanserai" due to nomadic tribes occasionally settling there during periods of abandonment. Both monuments have guest rooms, utility buildings, and defensive corner towers. However, their current neglected state necessitates urgent conservation to preserve them as part of the "Silk Road memory" (Səngechal karvansarası, 2020). (Fig. 3, 4).

Fig. 3, 4. Sangachal Caravanserai, Garachi (Miachik) Caravanserai.
3, 4-сур. Сәңгечал керуен-сарайы, Қарачи (Миәджик) керуен-сарайы.
Рис. 3, 4. Сангечальский караван-сарай, Карачи (Миаджик) караван-сарай.

The formation and development of Azerbaijan's caravanserai network was directly linked to the economic policies and strategic planning of the ruling states. During the Arab Caliphate (7th-10th centuries), the unification of a vast geography within a single political and economic framework greatly stimulated international trade. Consequently, Tabriz and Barda became major provincial centers along the main global trade routes branching from Baghdad. In the subsequent 11th-14th centuries, the political stability and unified transport and postal system (yampay) established by the Seljuk and Mongol states enabled Tabriz and Sultaniyya to become leading centers of international trade (Ashurbeyli, 2006; Buniyatov, 1984).

This trajectory reached its historical peak in the 15th-17th centuries under the Aq Qoyunlu and Safavid states. The Aq Qoyunlu ruler Uzun Hasan established diplomatic and economic relations with European states. The large-scale construction of caravanserais and trade policies implemented by Safavid rulers Shah Ismail I and especially Shah Abbas I played a crucial role in turning Azerbaijan into a decisive transit hub between East and West. International trade operations carried out via Syria, Rhodes, Cyprus, and Istanbul during this period further enhanced the functional significance of the caravanserai network (Mustafayev, 2020; Seyidbeyli, 2021: 78-80).

The Garachi caravanserai is one of the architectural manifestations of state tradition and strategic economic policy. It reflects the characteristic features of the Absheron school of architecture. Located on the Baku–Shamakhi caravan route at the intersection of the Caspian Sea's coastal trade roads and inland highways, this 17th century monument was built with strong defensive walls and corner towers to ensure security. It included a central courtyard, stables for pack animals, and rooms for merchants to rest, making it a key stopover for international trade for a long time (Ashurbeyli, 2006; Mustafayev, 2020). Despite its current state of neglect, restoring the Garachi caravanserai is important for preserving the region's historical and cultural landscape and transmitting the Silk Road heritage to future generations.

Modern scholarly approaches require evaluating caravanserais as integral parts of a broader "trade corridor" system, not merely as individual architectural monuments. According

to thematic studies conducted by ICOMOS in 2014, Azerbaijan's caravanserai network is considered one of the main "nodal points" of the international trade chain. Caravanserais served not only as shelters but also as complex economic and logistical centers where high-value goods were exchanged and regional economic flows were managed. ICOMOS emphasizes that caravanserais, together with surrounding bridges, water channels (kahrizes), and defensive towers, formed a unified "Silk Road landscape". This concept elevates Azerbaijan's medieval caravanserais beyond the status of individual monuments, making them a strategic component of UNESCO's transnational serial nominations (Williams, 2014).

Unity of Azerbaijani and Central Asian Architecture

The architectural style of caravanserais in Azerbaijan emerged under the patronage of the Shirvanshahs, the Safavids, and local governors. These monuments are an integral part of the broader Turkic cultural landscape. These monuments are distinguished by central courtyard planning, monumental entrance portals, and complex arch-vault systems. They are the result of the integration of Turkic architectural schools and shared engineering thought. A clear example of this unity is the Bukhara Caravanserai in Baku (15th century). With its square design and central octagonal courtyard, it incorporated elements of renowned Central Asian engineering structures, such as the Raboti-Malik, into the Absheron landscape (Polvonov, 2021: 83). The central pool system, which is still preserved in the building today, reflects the era's advanced water supply technologies.

However, Azerbaijan's connection to the Silk Road extends beyond the architectural dialogue of the Middle Ages to the economic foundations of antiquity. Notes by ancient authors such as Strabo and Pliny confirm that, beginning in the 2nd century BC, the territories of Albania and Atropatene attracted foreign merchants due to their favorable geographical location, salt deposits, and abundant metal resources. In 198 BC, the first official Heqin (peace and kinship) treaty was signed between the Hun Empire and China's Han dynasty, establishing the legal basis for the exchange of silk, wine, and rice (Kroll, 2006: 112). This treaty ensured stability in East Asia and stimulated the integration of a vast geography (including Azerbaijan) into the international economic system through the early Silk Road routes.

The Maragha Observatory, founded in the 13th century, was the pinnacle of this intellectual environment. Functioning as a "medieval academy of sciences", it was a place where scholars from China, India, and Syria worked together (Buniyatov, 1984: 248). This level of scientific and cultural activity strengthened Azerbaijan's position as a global production center. The highly valued "Shamakhi silk" in the markets of Venice, Genoa, and London during the 17th–19th centuries is a vivid indicator of this development. By the 19th century, this region was meeting 75% of the Russian textile industry's silk demand, confirming that Azerbaijan's role on the Silk Road was not merely as a "route" but also as a strategic industrial hub (Mustafayev, 2020).

The country's caravanserai network extended beyond major cities to include strategic villages and settlements, forming a broad infrastructure. One of the most important links in this regional network is the Qarghabazar caravanserai, located in the village of Qarghabazar in the Fuzuli district and dated to 1681. Built of unhewn stone with an elongated rectangular plan measuring 23.7 by 34.7 meters, the structure contains two large vaulted halls that ensure the safety of caravan animals and merchants. With geometric ornaments on its portal, a symmetrical layout, and guard rooms, this monument is an example of complex architecture

that synthesizes trade and defensive functions. The building is known among the people as the “Shah Abbas Caravanserai” and stylistically demonstrates continuity with ancient Albanian traditions, once again emphasizing Azerbaijan’s strategic importance along historical trade routes (Tapdiqoglu, 2001: 150) (Fig. 5).

Fig. 5. Qarghabazar Caravanserai (1681). Qarghabazar village, Fuzuli district.
5-сур. Қарғабазар керуен сарайы (1681 ж.). Физули ауданы, Қарғабазар ауылы.
Рис. 5. Караван-сарай Каргабазар (1681 год). Село Каргабазар, Физулинский район.

The Great Silk Road is a historical legacy of the Middle Ages and a dynamic system that continues to shape the economic and political realities of the modern world. According to Georgian international relations expert and geopolitician Givi Lobzhanidze, the restoration of this route turned "from myth to reality" by the late 20th century, with the South Caucasus states (especially Azerbaijan and Georgia) reestablishing their role as central hubs (Lobzhanidze, 2012: 340–342). However, the roots of this modern reality lie in centuries of complex transformation processes.

Azerbaijan’s caravanserai architecture is part of a unified style that developed along the Silk Road. Typological similarities between Azerbaijan’s caravanserais and magnificent monuments, such as the 13th century Sultan Han in Turkey and the 11th-century Rabat-i Malik in Uzbekistan, confirm this unity through their monumental portals, central courtyard systems, and strong fortress walls. This demonstrates how architectural ideas, construction techniques, and functional requirements spread rapidly across transnational levels during the Seljuk, Timurid, and Safavid empires (ICOMOS, 2000; Seyidbeyli, 2021).

However, the trajectory of the Silk Road was significantly altered by global geographical discoveries from the late 15th century onwards. Vasco da Gama’s discovery of a direct sea route to India in 1498 undermined the strategic advantage of land routes that had dominated for centuries. The shift of European trade with the East to oceanic routes led to a relative

decline in the role of traditional caravan roads, including those passing through Azerbaijan, in international trade (UNESCO, 2020: 103).

Nevertheless, the transformation of global trade routes did not mean the region lost its importance. As the Mediterranean and Black Sea basins became less important, alternative routes (particularly the Volga–Caspian waterway) came to the forefront. The corridor connecting Northern Europe with the East revitalized the strategic position of the port of Baku. During this period, Baku became a major transit hub and the primary maritime gateway for exporting local silk products (Aliyarli, 2000; Ashurbeyli, 2006: 210–212).

From the mid-18th century onward, the Volga–Caspian route became a geopolitical arena where major powers' interests intersected. The rivalry between England and Russia over control of this strategic corridor increased the importance of Azerbaijan's main silk-producing centers: Shamakhi (Shirvan), Ganja, and Rasht (Gilan). The high-quality raw silk produced in Azerbaijan was an indispensable resource for Russia's and Europe's textile industries. Thus, the transformation of global trade routes did not diminish Azerbaijan’s economic significance. On the contrary, it established the country as a strategic center of the new world order and geopolitical competition (Mustafayev, 2020; Ashurbeyli, 2006: 225–228).

Modern Reality: From Historical Heritage to Digital and Geostrategic Hub

The Transport Corridor Europe–Caucasus–Asia (TRACECA) program, established in Brussels in 1993, is regarded as a legal and political model adapted to the modern-era geopolitical and economic demands of the ancient Silk Road. According to Georgian international relations expert and geopolitician Givi Lobzhanidze's analyses, this corridor plays a crucial role in safely delivering Caspian energy resources and other strategic goods to Western markets. It serves as an alternative, multivector transport route that bypasses Russia and Iran for regional states (Lobzhanidze, 2012: 340–342).

The multilateral agreement signed in September 1998 at an international conference in Baku, attended by 12 countries, strengthened TRACECA’s institutional status, establishing Baku as the center of its Permanent Secretariat. Thus, Azerbaijan began acting as one of the main coordination hubs in reviving the historical Silk Road in the modern era.

Modern integration processes extend beyond transport and trade. In 2001, the "Virtual Silk Road" (Silk Net) project, supported by NATO's Science Committee, transformed the ancient Silk Road into a digital communication network (Atkins et al., 2004). Thus, the historical hub function of medieval caravanserais continues today through fiber-optic cable lines and energy pipelines (including the Baku–Tbilisi–Ceyhan oil pipeline). As Lobzhanidze emphasized, participating in these projects is strategically important for Azerbaijan and Georgia in terms of integrating into global economic and political processes and protecting national interests (Lobzhanidze, 2012: 341).

Infrastructure projects implemented within TRACECA have deepened economic integration among regional countries and have created real conditions for establishing the Baku port and railway network as an international transit center. This process shows that Azerbaijan’s role in the historical Silk Road has a new meaning in the modern era, establishing the country as a major hub for energy and communication corridors.

Recent major geopolitical events have furthered the restoration of the Silk Road. The victory in the 44-day Patriotic War of 2020 created a new geostrategic reality in the South Caucasus. The restoration of territorial integrity provided favorable conditions for implementing new

transportation and communication projects in the region. In this context, the Zangezur Corridor holds special strategic importance (Lobzhanidze, 2012: 340-342).

Opening the Zangezur Corridor will provide Azerbaijan with a direct land connection to Turkey via Nakhchivan and, more broadly, to the Turkic world. Along with the existing Baku-Tbilisi-Kars railway line, this corridor will create a shorter, more efficient transit route between Asia and Europe. This will accelerate economic integration for Azerbaijan, Turkey, the Central Asian Turkic republics, and the Turkic world as a whole (Lobzhanidze, 2012; Seyidbeyli, 2021).

In the modern era, the idea of restoring the Silk Road naturally aligns with strengthening economic, transportation, and cultural cooperation among Turkic states. Large-scale energy and transportation projects, such as TRACECA, Baku-Tbilisi-Ceyhan, TANAP, and TAP, demonstrate that this integration is already a reality. Thanks to its favorable geographical position and consistent political strategy, Azerbaijan continues to play a pivotal role as a geostrategic bridge connecting East and West, North and South within the new Silk Road system.

Results

The analysis confirms that the medieval caravanserais in Azerbaijan were part of a sophisticated, multifunctional network that served as more than just lodging; they were also socioeconomic, cultural, and administrative hubs along the Silk Road. Urban caravanserais, such as those in Bukhara and Multani in Baku, as well as the complexes in Ganja and Sheki, served as specialized trading posts for merchants from Central Asia, India, and beyond. Often built atop earlier infrastructure, these caravanserais demonstrate urban continuity from the 7th–10th centuries onward. Their architectural feats, such as central courtyards (sometimes octagonal), surrounding cells, arched galleries, and water systems, reflected advanced engineering adapted to commercial and defensive needs.

Roadside caravanserais such as Sangachal (constructed 1439-1440 under Shirvanshah Khalilullah I) and Garachi (Miachik, associated with Shirvanshah Khalilullah II) were strategically positioned 30–40 kilometers apart along the Caspian Sea coast and inland routes. These rectangular structures, which had defensive walls and corner towers, combined accommodations, stables, storage, and security functions. They were part of a broader "Silk Road landscape" that included bridges, kahrizes, and watchtowers.

The study reveals a significant architectural unity spanning Turkic cultural regions, with similarities in portal design, courtyard layout, and vaulting techniques connecting Azerbaijani structures with those in Rabat-i Malik (Uzbekistan) and Sultan Han (Turkey). This highlights the transnational dissemination of Seljuk, Timurid, and Safavid architectural traditions. State patronage by the Shirvanshahs, especially Shah Abbas I, played a decisive role in systematizing this network as an instrument of trade, diplomacy, and economic control.

Intellectual exchange is evidenced by sites such as the Maragha Observatory, which combined commercial activities with scientific collaboration involving scholars from China, India, and Syria. Evidence of proto-traces from the sixth to third millennia BCE and Eneolithic water infrastructure indicates deep historical roots. Meanwhile, the post-15th-century shift toward the Volga–Caspian corridor demonstrates the adaptability of Azerbaijani transit infrastructure.

In the modern context, the caravanserai heritage informs contemporary projects directly. TRACECA revives the multi-vector transport role of medieval routes; the Virtual Silk Road extends digital connectivity; and the Zangezur Corridor promises to restore efficient land links within the Turkic world. The approximately 20–25 documented caravanserais, many of which were damaged during periods of occupation, represent both universal architectural value and a living strategic resource. Preserving and promoting them can strengthen cultural diplomacy and regional cooperation among Turkic states.

These results substantiate Azerbaijan's position as a historical and contemporary geostrategic bridge where caravanserais embody the synthesis of trade, culture, and the Turkic contribution to Eurasian connectivity.

Conclusion

Azerbaijan's caravanserai heritage encompasses more than just the economic and logistical infrastructure of the Great Silk Road; it is also the material embodiment of a "dialogue of cultures" that developed over centuries. Although trans-Eurasian land trade lost its initial dominance at the end of the 15th century due to global geographical discoveries, the Silk Road's civilizational legacy continues to be of vital importance in today's system of international relations.

The caravanserais in Azerbaijan are tangible proof of the leading role of Turkic peoples in this system. Built under the patronage of political entities such as the Shirvanshahs, the Safavids, and local governors, these monuments demonstrate the engineering richness of the Turkic architectural school with their central courtyard planning, monumental portals, complex defensive systems, and advanced water supply solutions. This architectural unity makes the caravanserais a universal value and an inseparable part of the tangible cultural heritage of the Turkic peoples.

In the modern era, within the framework of UNESCO's "Silk Roads: Routes of Dialogue" the preservation of these ancient monuments has been defined as a global priority. Azerbaijan has exceptional potential in these transboundary nominations, particularly in heritage projects undertaken with Turkic-speaking countries. The caravanserai complexes analyzed in this study, including those in Bukhara, Multani, Sheki, Ganja, and Sangachal, are integral parts of a unified cultural landscape symbolizing peaceful human cooperation.

In conclusion, Azerbaijan's caravanserai network has become a powerful instrument of cultural diplomacy and regional cooperation in the modern era. Restoring and promoting these monuments internationally further strengthens the country's strategic position on the global cultural map. This heritage is an important cultural-strategic resource for the sustainable development of the Turkic world and humanity as a whole, not only a memory of the past.

Reference

Буниятов З.М., 1984. Государство Атабеков Азербайджана: 1136–1225 гг. Баку: Элм. 271 с.

Кольцов П.М., Кольцова К.П., Эрдни-Горяев Е. Э., 2015. Дорогами Великого Шелкового пути – региональные аспекты. Вестник Калмыцкого университета. № 4 (28). С. 15–22.

Akbulut A., Tuğba H., 2025. “Strabon, Geographika (Coğrafya): Kitap XI.1-14.” LIBRI: Epigrafi, Çeviri ve Eleştiri Dergisi. No 11. S. 425-452. DOI: http://www.libridergi.org/2025/lbr-0343

Alakbarli F., Aliyev İ., 2000. Silk Road: The Origin of the Mulberry Trees. Azerbaijan International Magazine. Vol. 8.3. P. 52-53.

Aliyarli S., 2000. The Great Silk Road and trade between the Caspian and Europe. Visions of Azerbaijan. Vol. 4.1. P. 42-47.

Aşurbəyli S., 2006. Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər). Bakı: Elm. 416 s.

Atkins M.S., Janz R.F., Kaffenberger W., 2004. The Virtual Silk Highway: a project to bridge the digital divide. Proceedings of the IPSI Conference. Venice. P. 1-8. Available at: https://www2.cs.sfu.ca/~stella/papers/2004/ipsi.pdf (Accessed: 01.03.2026).

Azerbaijan on the Silk Road, 2020. Ed. by S. Mustafayev. Baku: Tahsil Publishing House. 344 p.

Demirel Ş., 2023. Tarihi İpek Yolu: Hindistan ve Azerbaycan Arasındaki Kültürel ve Ticari İletişim. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin 100. Yılı Özel Sayısı. 10 (2). P. 728-737.

ICOMOS, 2000. Evaluations of cultural properties. World Heritage Committee, 24th session (Cairns, Australia, 2000). WHC.2000/CONF.204/INF.6 + ADD. Paris: ICOMOS. 273 p.

Kroll J.L., 2006. The Han-Xiongnu heqin Treaty (200–135 B.C.) in the Light of Chinese Political and Diplomatic Traditions. Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities. Vol. 78. P. 109–124.

Lobzhanidze G., 2012. Historical-Legislative Aspects of “Silk Road” (TRACECA – Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia). 7th Silk Road International Conference. Tbilisi–Batumi. Georgia. P. 340–342.

Polvonov J., 2021. Caravanserais On The Great Silk Road And Their Archeological Site. The American Journal of Social Science and Education Innovations. 3 (02). P. 80-87.

Seyidbeyli M., 2021. Azerbaijan on the Great Silk Road between China and Europe (Historical Survey). Global Journals.

Səngəçal karvansarası. Tarixi abidələrimiz. Milli Kimlik Araşdırmaları Portalı, 14.10.2020. Available at: https://millikimlik.az/2020/2281/ (Accessed: 01.03.2026).

Tapdıqoğlu N., 2001. Füzuli rayonunun toponimləri. Bakı: Adiloğlu. 164 s.

UNESCO. Caravanserais: The Cross-roads of Commerce and Culture along the Silk Roads. Silk Road Online Platform. Available at: https://en.unesco.org/silkroad/content/caravanserais-cross-roads-commerce-and-culture-along-silk-roads (Accessed: 01.03.2026).

Williams T., 2014. The Silk Roads: an ICOMOS Thematic Study. Charenton-le-Pont: ICOMOS. 154 p.

Reference

Buniyatov Z.M., 1984. Gosudarstvo Atabekov Azerbaydzhana: 1136-1225 gg. [The State of the Atabegs of Azerbaijan: 1136-1225]. Baku: Elm. 271 p. [in Russian].

Koltsov P.M., Koltsova K.P., Erdni-Goryaev E.E., 2015. Dorogami Velikogo Shelkovogo puti – regionalnye aspekty [Along the Great Silk Road – Regional Aspects]. Vestnik Kalmytskogo universiteta. No 4 (28). P. 15-22. [in Russian].

Akbulut A., Tugba H., 2025. Strabon, Geographika (Cografya): Kitap XI.1-14. LIBRI: Epigrafi, Ceviri ve Elestiri Dergisi. No 11. P. 425-452. DOI: http://www.libridergi.org/2025/lbr-0343

Alakbarli F., Aliyev I., 2000. Silk Road: The Origin of the Mulberry Trees. Azerbaijan International Magazine. Vol. 8.3. P. 52–53.

Aliyarli S., 2000. The Great Silk Road and trade between the Caspian and Europe. Visions of Azerbaijan. Vol. 4.1. P. 42–47.

Ashurbayli S., 2006. Shirvanshahlar dovlati (VI–XVI asrlar) [The State of the Shirvanshahs (6th–16th centuries)]. Baki: Elm. 416 p. [in Azerbaijani].

Atkins M.S., Janz R.F., Kaffenberger W., 2004. The Virtual Silk Highway: a project to bridge the digital divide. Proceedings of the IPSI Conference. Venice. P. 1–8. Available at: https://www2.cs.sfu.ca/~stella/papers/2004/ipsi.pdf (Accessed: 01.03.2026).

Azerbaijan on the Silk Road, 2020. ed. by S. Mustafayev. Baku: Tahsil Publishing House. 344 p.

Demirel S., 2023. Tarihi Ipek Yolu: Hindistan ve Azerbaycan Arasindaki Kulturel ve Ticari Iletisim [The Historical Silk Road: Cultural and Commercial Communication between India and Azerbaijan]. Turkiye-Azerbaycan Iliskilerinin 100. Yili Ozel Sayisi. 10 (2). P. 728–737. [in Turkish]

ICOMOS, 2000. Evaluations of cultural properties. World Heritage Committee, 24th session (Cairns, Australia, 2000). WHC.2000/CONF.204/INF.6 + ADD. Paris: ICOMOS. 273 p.

Kroll J.L., 2006. The Han-Xiongnu heqin Treaty (200–135 B.C.) in the Light of Chinese Political and Diplomatic Traditions. Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities. Vol. 78. P. 109–124.

Lobzhanidze G., 2012. Historical-Legislative Aspects of Silk Road (TRACECA – Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia). 7th Silk Road International Conference. Tbilisi–Batumi. Georgia. P. 340–342.

Polvonov J., 2021. Caravanserais On The Great Silk Road And Their Archeological Site. The American Journal of Social Science and Education Innovations. 3 (02). P. 80–87.

Sangachal karvansarasi. Tarixi abidalarimiz [Sangachal Caravanserai. Our Historical Monuments]. Milli Kimlik Arashdirmalari Portali, 14.10.2020. Available at: https://millikimlik.az/2020/2281/ (Accessed: 01.03.2026). [in Azerbaijani]

Seyidbeyli M., 2021. Azerbaijan on the Great Silk Road between China and Europe (Historical Survey). Global Journals.

Tapdiqoglu N., 2001. Fuzuli rayonunun toponimləri [Toponyms of the Fuzuli District]. Baki: Adiloglu. 164 p. [in Azerbaijani]

UNESCO. Caravanserais: The Cross-roads of Commerce and Culture along the Silk Roads. Silk Road Online Platform. Available at: https://en.unesco.org/silkroad/content/caravanserais-cross-roads-commerce-and-culture-along-silk-roads (Accessed: 01.03.2026).

Williams T., 2014. The Silk Roads: an ICOMOS Thematic Study. Charenton-le-Pont: ICOMOS. 154 p.

Information about the author:

Mustafayev Mikayil Mubariz oglu, PhD., Associate Professor, Head of the Department of Registration and Passportization of Archaeological Monuments, Institute of Archaeology and Anthropology, Azerbaijan National Academy of Sciences, 115H Javid Ave., Baku, Azerbaijan.

Scopus ID: 60249374400

Автор туралы мәлімет:

Мустафаев Микаил Мубариз, PhD, қауымдастырылған профессор, Археологиялық ескерткіштерді тіркеу және паспорттандыру бөлімінің меңгерушісі, Археология және антропология институты, Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы, Джавид даңғ, 115H, Баку, Әзербайжан.

Scopus ID: 60249374400

Сведения об авторе:

Мустафаев Микаил Мубариз, PhD., ассоциированный профессор, заведующий отделом регистрации и паспортизации археологических памятников, Институт археологии и антропологии, Национальная академия наук Азербайджана, пр. Джавида, 115H, Баку, Азербайджан.

Scopus ID: 60249374400

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 2 (2026) 54-76

Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

The medieval town of Koilyk: written sources and archaeological research

D.A. Taleev[a], *A.A. Moldakhmet[b], S.N. Apasheva[c]

[a]*Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-1694-3762
(E-mail: doc19_59@mail.ru)
[b]*Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-9817-6412
(E-mail: moldakhmetkz@gmail.com)
**Corresponding author: moldakhmetkz@gmail.com*
[c]*Zhumabek Tashenov University, Shymkent, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-0303-2775
(E-mail: sabira66_66@mail.ru)

ARTICLE INFO

Keywords:
Zhetisu, Middle Ages, Silk Road cities, Koilyk, Antonovka, archaeology, research, excavations, bathhouse, mosque, khanaka, temple.

IRSTI 03.41.91.

DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-54-76

ABSTRACT

The article considers the historical development of archaeological exploration of the medieval town of Koilyk (known in written sources as Koilyk, Pulad) located in the northeastern Zhetisu region. Koilyk was one of the most important political, economic and cultural centers along the Great Silk Road in the Middle Ages. The study offers a comprehensive analysis of written sources and archaeological materials, thereby determining the role and significance of the town in the regional historical context. Particular attention is devoted to the accounts of the European traveler and French envoy Guillaume de Rubruck, who traveled to Mongolia through the Zhetisu region in the thirteenth century. His records constitute an important source for the study of medieval Koilyk, providing valuable information about the town as a major commercial center and describing the ethnic and religious diversity of its population. The article also reviews the scholarly perspectives of both domestic and foreign researchers, including V.V. Bartold, A.N. Bernshtam, M. Tynyshbayev, K.M. Baipakov. Their interpretations concerning the location and historical significance of Koilyk are comparatively analyzed. Archaeological evidence confirms that the site of Koilyk corresponds to the settlement of Antonovka, located in the eastern part of the village of Koilyk in the Sarkant district of the Almaty region. Systematic excavations conducted since 1998 have made it possible to reconstruct the internal structure of the city. The citadel, shahristan, and rabad were identified, and the urban layout was established. Excavations revealed the remains of various religious

© D.A. Taleev, A.A. Moldakhmet, S.N. Apasheva, 2026

structures, demonstrating that Islam, Buddhism, and Manichaeism coexisted in Koilyk. In particular, the locations of a mosque, a Buddhist temple, a Manichaean church, and a Sufi khanqah were identified. In addition, public and residential buildings – including bathhouses, mausoleums, residential buildings and economic complexes, and new data were obtained on the social structure of the town. Since 2004, within the framework of the state program "Cultural Heritage", archaeological research has intensified, allowing for a more detailed study of the cultural layers of the site. These investigations have clarified the role of Koilyk not only within the Zhetisu region but also within broader international trade networks. Archaeological finds included both locally produced goods and imported items from China and Iran. Coins (tenge) minted in Koilyk were also discovered, indicating the town's extensive economic connections and the high level of development of crafts and trade. Overall, the article provides a comprehensive assessment of the significance of Koilyk in the processes of urbanization and in the cultural and economic development of medieval Zhetisu.

Д.А. Талеев[a]
[a]*Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0002-1694-3762
(E-mail: doc19_59@mail.ru)

***А.А. Молдахмет**[b]
[b]*Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0002-9817-6412
(E-mail: moldakhmetkz@gmail.com)
*Байланыс үшін автор: moldakhmetkz@gmail.com

С.Н. Апашева[c]
[c]*Жұмабек Ташенов университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0002-0303-2775
(E-mail: sabira66_66@mail.ru)

Ортағасырлық Қойлық қаласы: жазба деректер мен археологиялық зерттеулер[1]

Аннотация. Мақалада солтүстік-шығыс Жетісу жерінде орналасқан ортағасырлық Қойлық қаласының (жазба деректерде Қойлық, Пулад атауларымен белгілі) тарихи дамуы мен археологиялық зерттелу кезеңдері қарастырылады. Қойлық – орта ғасыр-

Received 24 February 2026. Revised 28 March 2026. Accepted 30 April 2026. Available online 30 June 2026.

For citation: D.A. Taleev, A.A. Moldakhmet, S.N. Apasheva The medieval town of Koilyk: written sources and archaeological research // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 54-76. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-54-76

[1]The article was prepared under the project No. BR24992951, implemented by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, within the framework of program-targeted funding for 2024-2026

ларда Ұлы Жібек жолы бойындағы маңызды саяси, экономикалық және мәдени орталықтардың бірі болған қала. Зерттеу барысында жазба деректер мен археологиялық материалдар кешенді түрде талданып, қаланың аймақ тарихындағы орны айқындалады. XIII ғасырда Жетісу өңірі арқылы Моңғолияға сапар шеккен еуропалық саяхатшы әрі француз елшісі Гильом де Рубруктың еңбектері орта ғасырдағы Қойлық қалашығының тарихын зерттеудегі маңызды дереккөздердің бірі болып табылады. Оның жазбаларында Қойлықтың ірі сауда орталығы ретінде сипатталуы, сондай-ақ қала тұрғындарының этникалық және діни құрамының алуандығы жөнінде құнды мәліметтер берілген. Сонымен қатар мақалада В.В. Бартольд, А.Н. Бернштам, М. Тынышбаев, К.М.Байпақов сияқты отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми көзқарастары қарастырылып, Қойлық қаласының орналасуы мен тарихи маңызына қатысты пікірлері салыстырмалы түрде талданады. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде Қойлық қаласының орны қазіргі Алматы облысы Сарқант ауданы аумағында, Қойлық ауылының шығыс бөлігінде орналасқан Антоновка қалашығына сәйкес келетіні дәлелденді. 1998 жылдан бастап жүргізілген кешенді қазба жұмыстары қаланың ішкі құрылымын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында цитадель, шахристан және рабад аймақтары белгіленіп, қаланың жоспарлы құрылымы қалпына келтірілді. Қазба барысында әртүрлі діни ғимараттардың қалдықтары табылып, Қойлық қаласында ислам, буддизм және манихейлік сенімдердің қатар өмір сүргені анықталды. Атап айтқанда, мешіт, будда ғибадатханасы, манихейлік шіркеу және сопылық бағыттағы ханака тәрізді нысандардың орындары зерттелді. Бұдан бөлек, қоғамдық және тұрмыстық сипаттағы құрылыстар: моншалар, кесенелер, тұрғын үйлер мен шаруашылық кешендер анықталып, қаланың әлеуметтік құрылымы жөнінде жаңа деректер алынды. 2004 жылдан бастап «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында археологиялық зерттеулер ауқымы кеңейіп, қаланың мәдени қабаттары тереңінен зерделенді. Бұл жұмыстар Қойлықтың Жетісу өңіріндегі ғана емес, халықаралық сауда қатынастары жүйесіндегі орнын нақтылауға мүмкіндік берді. Қазба нәтижесінде табылған археологиялық олжалар арасында жергілікті өндіріс бұйымдарымен қатар Қытай мен Иранннан жеткізілген заттар, сондай-ақ Қойлықта соғылған теңгелер анықталды. Аталған материалдар қаланың экономикалық байланыстарының кең болғанын және қолөнер мен сауданың жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді. Жалпы алғанда, мақала Қойлық қаласының ортағасырлық Жетісу тарихындағы қалалану, мәдени және экономикалық үдерістердегі маңызын кешенді түрде ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Жетісу, орта ғасыр, Жібек жолы бойындағы қалалар, Қойлық, Антоновка, археология, зерттеулер, қазба, монша, мешіт, ханака, ғибадатхана

Д.А. Талеев[a]
[a]*Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0002-1694-3762
(E-mail: doc19_59@mail.ru)

***А.А. Молдахмет[b]**
[b]*Международный университет Астана, Астана, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0002-9817-6412
(E-mail: moldakhmetkz@gmail.com)
*Автор для корреспонденции: moldakhmetkz@gmail.com

С.Н. Апашева[c]
[c]*Университет имени Жумабека Ташенова, Шымкент, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0002-0303-2775
(E-mail: sabira66_66@mail.ru)

Средневековый город Койлык: письменные источники и археологические исследования

Аннотация. В статье рассматриваются историческое развитие и этапы археологического изучения средневекового города Койлык, расположенного на территории северо-восточного Жетысу, известного в письменных источниках под названиями Койлык и Пулад. В эпоху Средневековья город являлся важным центром политической, экономической и культурной жизни региона и занимал ключевое место на торговых маршрутах Великого Шелкового пути. Его стратегическое положение и развитая транспортная сеть способствовали формированию активного торгово-ремесленного узла с разнообразными культурными и социальными функциями. В работе особое внимание уделено анализу письменных источников, прежде всего заметок французского путешественника и посла XIII века Гильома де Рубрука, который фиксировал сведения о структуре населения, экономических связях и многообразии религиозных общин. Дополнительно рассматриваются научные позиции и выводы В.В. Бартольда, А.Н. Бернштама, М. Тынышбаева и К.М. Байпакова, внесших значительный вклад в локализацию Койлыка и реконструкцию его исторического облика. Сопоставление разных интерпретаций позволяет уточнить роль города как регионального и трансрегионального центра в средневековый период. Археологические данные подтверждают, что городские остатки сосредоточены на территории городища Антоновка, восточной окраине современного села Койлык Сарканского района Алматинской области. С конца 1990-х годов здесь проводятся систематические раскопки, выявившие основные элементы градостроительной структуры: цитадель, шахристан и рабад. Их организация отражает типичную модель восточного города Средневековья с хорошо развитой планировкой. В ходе исследований были обнаружены религиозные сооружения различных конфессий, включая мечеть, буддийский храм, манихейскую церковь и ханака. Эти объекты демонстрируют сосуществование нескольких религиозных традиций и подчеркивают многоэтничный характер города. Также изучены общественные и хозяйственные объекты: бани, мавзолеи, жилые дома и производственные постройки, что позволяет реконструировать повседневную жизнь населения. С 2004 года в рамках государственной программы «Культурное наследие» археологические работы получили дальнейшее развитие. Это позволило подробно исследовать культурные напластования, социальную инфраструктуру и экономическую деятельность города. Среди находок – изделия местных мастеров, бытовые предметы, а

также импортные артефакты из Китая и Ирана. Нумизматические материалы, включая монеты местной чеканки, свидетельствуют о развитой денежной системе и высокой экономической активности. В целом Койлык представлял собой значимый центр урбанистического, культурного и экономического развития средневекового Жетысу, активно вовлеченный в межрегиональные торговые и культурные обмены.

Ключевые слова: Жетысу, Средневековье, города шелкового пути, Койлык, Антоновка, археология, исследования, раскопки, баня, мечеть, ханака, храм.

Introduction

The main purpose of the study is to comprehensively analyze the historical and civilizational role of the medieval town of Koilyk and the Zhetisu region in the Middle Ages, as well as to determine its position within the international trade system, its economic autonomy and its distinctive features as a cultural center.

To achieve this aim, the following tasks are set:

– first, to describe the socio-economic development of the town based on archaeological and numismatic data;

– second, to determine the strategic significance of Koilyk along the Great Silk Road;

– third, to reveal its character as a multicultural space by analyzing religious sites and cultural complexes within the town;

– fourth, to assess the historical place of the monument at the regional and international levels in the XIII-XIV centuries by comparing written and material data.

The medieval town of Koilyk is of particular historical significance as a point of convergence of urban development processes, international trade relations, and a multi-confessional cultural space in the Zhetisu region. Located in the Ili valley, the town was one of the strategic centers on the northeastern Zhetisu branch of the Great Silk Road. Archaeological and numismatic evidence indicate that in the XIII century, Koilyk had reached a high level of political and economic development, emerging as a major urban center actively integrated into both interregional and international trade systems. As a result of written sources and archaeological identification, the aligment of Koilyk with the modern settlement of Antonovka made it possible to clarify its historical and geographical location.

Numismatic materials constitute an important indicator of the economic autonomy of Koilyk. In the first half of the XIII century, approximately between 630 and 640 AH, both silver and copper coins (tenge) were minted in the city. The findings that the copper coins found during the excavations were utilized in local circulation and they were produced within the town indicate the existence of a mint operated in Koilyk (Baipakov, Petrov, 2007). This fact underscores the political importance of the Koilyk town as the only major center in Zhetisu capable of issuing its own coinage during the period of the Mongol invasion. In addition, the discovery of coins dating back to the Golden Horde period indicates that the city sustained its economic activity until the XIV century (Baipakov, 2012).

The international reputation of Koilyk is closely associated with its status as one of the key junctions along the Great Silk Road. The fact that the road originating from Iki Oghuz and directed toward Kayalyk, the capital of the Karluk yabghus, indicates that the town possessed not only regional but also transregional significance (Baipakov, Voyakin, 2012). In 2014,

the inclusion of the transnational nomination “The Great Silk Road: Chang`an Tian Shan Corridor” inscribed on the UNESCO World Heritage list facilitated the global recognition of several monuments located along the Kazakhstani part of the Silk Road, including Koilyk. This decision confirmed the civilizational importance of the cities along the historic road within the international scholarly community.

Archaeological research demonstrates that Koilyk functioned not only as an economic center, but also a multi-confessional cultural hub. The discovery of a Buddhist temple, a central mosque, a khanqah belonging to the Yasawi tariqa, a Manichaean complex, and mausoleums within the town indicates the complex structure of medieval urban culture. Christian monuments dating back to the XII-XIV centuries, including a carved tombstone with distinct iconographic features, provide evidence for the presence of Nestorian communities in this region (Baipakov, Zheleznyakov, 2022). These data indicate that Koilyk served as a model of religious tolerance and cultural diversity in the Zhetisu-Ili-Shu region.

Thus, the study of Koilyk, based on archaeological, numismatic, and written evidence, allows for a comprehensive assessment of its role within the international trade system, political organization, and spiritual and cultural landscape of the thirteenth–fourteenth centuries. The article analyzes the socio-economic conditions, international standing, and multifaceted cultural heritage of Koilyk on the basis of relevant scholarly literature.

Materials and research methods

The study is based on comprehensive data directed to determining the history and archaeological character of the medieval town of Koilyk. The data base of the article consists of a various content of written and material evidence. Written sources include the works of medieval authors, among them the accounts of the XIII century European traveler Guillaume de Rubruck who carried out valuable observations during his journey to the Zhetisu region, as well as works of scientists (V.V. Bartold, A.N. Bernshtam, M. Tynyshpayev and K.M. Baipakov) on location and historical role of the town are the core scholarly foundation of the article.

The studies were considered as significant sources for comparative analysis, and historical-typological and systematic analysis methods were utilized. Stratigraphic methods and typological classification methods were used for dating archaeological materials, and by comparing written and archaeological data, the historical development of the town, its cultural space, and its social structure were depicted. Through such a comprehensive methodological approach, the history of the medieval town of Koilyk was revealed a more complete and objective way.

Degree of research of the topic

Archaeological work in the medieval town of Koilyk had begun in 1964. In the same year, the Zhetisu archaeological expedition (led by K.A. Akishev) first recorded the monument, documented its plan, and carried out preliminary exploratory excavations in several areas. Expedition member K.M. Baipakov, comparing the painted and unpainted ceramic vessels found in the excavations with materials from southwester Zhetisu, dated the settlement to the period between the IX-XIII centuries (Baipakov, 1966: 78-79).

Systematic excavations in the town were first initiated in 1998 by the South Kazakhstan comprehensive archaeological expedition. In that year, excavations were conducted on a hillock later identified as a “Buddhist temple”. Over several years of fieldwork, there was discovered the site of a building with a central main room surrounded by corridors on all four sides, with thick outer walls and round towers at the four corners. Fragments of ceramic vessels including large storage jars (khum), vase, jugs, bowls, an iron knife, door hinges, small bronze objects and bricks with sun image in their surface were found on the floor of the central room and corridors. The characteristics of the ceramic vessels correspond to materials from the region of the XII-XIII centuries. The architectural layout of the building and findings provide strong evidence that it was a Buddhist temple. Similar temples have been discovered in several towns of Central Asia. In addition, during the same year, excavations were also carried out in the residential complexes located within the citadel of the town (Baipakov et al., 1998: 112)[2].

Excavation works at the medieval town of Koilyk were continued in 1999-2000. During this period, the remains of the house “wealthy city resident” located in the southeastern part of the town were investigated. Covering a total area of 540 square meters, the house consisted of 15 rooms. The architectural design, the quality of the materials, features of the interior design, and the findings served as a basis for providing that it was the private residence of wealthy city inhabitant. Within the interior space of the house, installations were discovered including various sizes of stoves, tandoors, places of chimney and structures for a heating system. Glass blocks discovered inside this house, which was destroyed by a massive fire, indicate that the windows of the rooms were indeed closed (Baipakov, 2007: 13-19).

During the excavation works in 2001, the site of a bathhouse (hamam) built in the Eastern style of burnt bricks was discovered. The bathhouse, consisting of eight rooms, was heated by an underfloor heating system. The bathhouse contained a boiler for heating water, as well as rooms for changing clothes, bathing, massage, and relaxation. This building, with walls preserved to a height of 2–2.5 m, was temporarily reburied. If properly restored, it is a monument that is ready to become an excellent tourist attraction (Fig. 1).

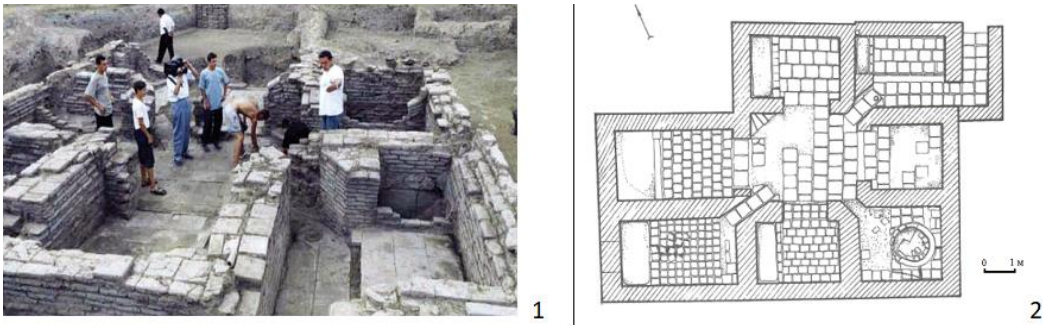

Fig. 1. Koilyk. Photo and plan of the bathhouse: 1) Photo of the bathhouse; 2) Plan of the bathhouse (Baipakov, 2005: 99, 105).

1-сур. Қойлық. Моншаның суреті мен сызба жоспары: 1) моншаның суреті 2) моншаның жоспары (Байпақов, 2005: 99, 105).

Рис. 1. Койлык. Фотография и план-чертёж бани: 1) Фотография бани; 2) План бани (Байпаков, 2005: 99, 105).

[2]Baipakov, K.M. Report on the Field Research of the South Kazakhstan Complex Archaeological Expedition (YuKKAE) in 1998. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. Almaty. File 2504. Inventory 40. 420 p.

In 2006, within the framework of the state program «Cultural Heritage», excavation works at the "Buddha Temple" further continued and archaeological investigations were carried out in several locations in the Koilyk town, as a result of which the sites of several mausoleums were discovered and identified as belonging to a group of domed mausoleums with protruding facades. During the excavation works, 5 residential sites were revealed, and a total of 669 vessel fragments were found, of which 113 were painted, 556 were unpainted, most of the objects found were bone products (processed horns) and were collected various bronze materials. In addition, initial data on the historical and topographic structure of the Koilyk town have been presented.

The total area is 90 hectares, the longest part of the town is 1290 meters from northeast to southwest, and 840 meters from northwest to southeast, the remains of a surrounding defensive ditch measuring 10-17 meters in width and 1-2 meters depth have been identified, and it was determined that the shakhristan and rabat areas of the monument are well preserved (Baipakov et all., 2006: 41-45).

The excavation works carried out in 2003 were aimed at studying the topography of the town. A three-level digital topographic model of the monument was created. In addition, temporary preservation and protective covering were implemented in the "Buddhist temple". Thus, the town of Koilyk was clearly identified as one of the major medieval centers of Zhetisu through both written records and archaeological research. The issue of determining its precise location was discussed for many years and was ultimately resolved through its scientifically proven identification with the town of Antonovka. The discovery of religious buildings, residential constructions, baths and household items during the excavations demonstrates a high level of cultural, economic and religious life of the town in the XX-XIII centuries (Baipakov, 2003)[3].

In 2009, the main excavation works were carried out on a rectangular hill in front of the northern gate. During the excavation, four construction layers were revealed. The excavation, measuring 20x12 meters, covered a total area of 240 square meters. Several residential structures built of pakhsa (rammed earth) blocks were discovered. Internal construction elements such as tandoors, chimney, and complex heating systems were identified in the rooms of the houses. Based on the pakhsa blocks used in the construction of the walls, the excavators suggested that this might have been a Sogdian quarter. This indicates the persistence among some archaeologists of the outdated view, formed during the Soviet period, that the sedentary culture of Zhetisu was influenced by Sogdian colonization (Baipakov et al., 2009: 26)[4].

In 2012, excavation works continued, examining the external defense systems and their elements of the town of Koilyk which had been a major political and economic center of Zhetisu. In addition, excavation works were conducted in the citadel located in the middle section of the northern wall (Baipakov et al., 2012: 18)[5].

In 2013, excavation work was mainly focused on clearing, protecting and preserving the private property of a wealthy resident that had been studied in 1999–2000. The object was improved and measures were taken to turn it into a tourist attraction. Digital photographic

[3]Baipakov, K.M. Report of the South Kazakhstan Archaeological Expedition (YuKKA) for 2003. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. Almaty. File 2209, Inventory 45. 172 p.

[4]Baipakov, K.M.; Voyakin, D.; Seraly, N.; Kudabaev, Ch.; Kuzminova, A. Report on research work: Koylyk settlement. Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. Almaty. File 2948, Inventory 51. 56 p.

5 Baipakov, K.; Sorokin, D.; Slavonevsky, V.; Gurulev, M. Report on research work "Kayalyk settlement." Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. Almaty. File 3076, Inventory 54. 53 p.

documentation was made, and the excavation project was recorded using an electronic tacheometer. Furthermore, an analysis of tenge circulation in Koilyk and other medieval cities during the periods of the Great Mongol Empire and the Chagatai state was carried out. This study was based on hoards and coins found during excavations in the cities of Otyrar, Sauran, Taraz and Koilyk (Baipakov et al., 2013: 86)[6].

The final excavation works were carried out in the settlement in 2018. During the excavations of that year, a private residential structure consisting of several rooms was discovered (Baipakov et al., 2018)[7].

The interior features of the rooms are: the granary, the chimney, and the heating systems were mostly constructed from burnt bricks. In one of the rooms, two large khum jars were found inside a granary built in a corner. One of them was intact, the other was partially cracked from the pressure of the collapsed soil. In addition, imported artifacts were Chinese jars (Fig. 2).

In the article “Medieval ceramic pot handles in southern Kazakhstan: morphological features and chronology” published in 2025, “it is stated that comprehensive information is provided on the ceramic complex of the medieval town of Koilyk, particularly on the two main types of pot handles, and it is concluded that the period of existence of Koilyk town corresponds to the IX-X centuries and the XIII-XIV centuries” (Akhimbek, Nurgali, 2025: 17-39).

Fig. 2. Koilyk. The progress of the archaeological excavation work conducted in 2018. (Baipakov, Zheleznyakov, Taleev, 2018: 42).
2-сур. Қойлық. 2018 жылы жүргізілген қазба жұмыстарының барысы. (Байпақов, Железняков, Талеев, 2018: 42).
Рис. 2. Койлык. Ход археологических раскопок, проведённых в 2018 году. (Байпаков, Железняков, Талеев, 2018: 42).

[6] Baipakov, K.; Kamaldinov, I.; Akymbek, E. Report on research work “Medieval urban culture of Kazakhstan in the 12th-15th centuries based on written sources, archaeological research, and numismatic materials.” Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. Almaty. File 3135, Inventory 55. 110 p.

[7] Baipakov, K.M.; Zheleznyakov, B.A.; Taleev, D.A. Brief report on archaeological research in 2018. International Center for the Rapprochement of Cultures under the auspices of UNESCO. Manuscript. Almaty, 2018. 45 p.

Discussion

Archaeological research conducted in the Koilyk town provides valuable evidence for investigating the establishment and development of Islamic culture in the Zhetisu region. Excavation works carried out within the framework of the “Cultural Heritage” program have made it possible to comprehensively analyze at the religious and institutional structure of the town, its architectural features, and the role of spiritual institutions in public life. The identification of Muslim religious complexes belonging to two periods demonstrates that the Islamic tradition in Koilyk was not a short-lived phenomenon, but rather the result of a historical evolution.

In 2004, during excavations carried out in the Koilyk town within the framework of the “Cultural Heritage” program, Muslim religious complexes belonging to two distinct periods were identified. The first is - the mausoleums of the rulers of the Karakhanid dynasty and a Sufi khanate (late XII - early XIII centuries). The second is - a Friday mosque built in the central square in the middle of the XIII century, to which an additional construction with a minaret was later built (Baipakov et al., 2005: 105).

The first period is associated with the rule of the Karakhanid dynasty and was characterized by the formation of a religious space with a Sufi orientation. The construction of mausoleums and khanaka indicates that Islam had become not only an official ideology, but also a social institution based on spiritual practice. During this period, Islamic culture was firmly established in the urban environment, influencing local architectural styles and building traditions. The construction of the Friday mosque in the central square in the middle of the XIII century marks the beginning of a new qualitative stage in the religious life of the town. The construction of such a large-scale mosque testifies to the strengthening of the state and public status of Islam, and the transformation of the town into a regional religious center.

The construction of the mosque indicates that Islam was widespread among the urban population and was firmly established as a state religion. Archaeological data confirm that the mosque was used for a long time and was renovated several times. The tenge coins dating to the XIII c. 40s-50s, discovered during the excavation works testify to the political and economic importance of the city. The mosque had a rectangular layout, with internal dimensions of 34×28 meters, the walls built of mud brick (thickness 1.7-2 m). The internal space was divided by eight rows of columns, forming nine naves. There was probably a dome in the central part. The mihrab, made of burnt brick, was oriented toward Mecca. The remains of the minbar (the place where the imam of the mosque delivered the sermon) were also preserved. The excavation works revealed heating furnaces and air ducts, as well as ceramic elements of water pipes, indicating that the mosque was equipped with heating and sanitary systems.

In the first half of the X century, Islamic culture began to spread widely in the Karakhanid state. Mosques, necropolises, and mausoleums were constructed in the cities. Examples of this include the Burana Tower in Balasagun, the mausoleums of Aisha-Bibi and Babaji-Khatun, as well as the remains of a mosque discovered during excavations in the ancient city of Ornek (medieval Kasrybas). The mausoleums and Sufi khanaka complexes of this period prove that the initial spread of Islam in the region was carried out not only through political

influence, but also through spiritual and ideological mechanisms. It is evident that, prior to the institutionalization of Islam, its Sufi forms played a dominant role in this area.

The followers of Khoja Akhmet Yasawi conducted religious preaching in southern Kazakhstan and Zhetisu. The existence of such a community is evidenced by a manuscript dated 1281, which deals with the genealogy of the Turkestan Khojas. The Khojas considered themselves to be of Arab origin. The legend about the Arabs who lived in the Arabsay gorge near Koilyk (Antonovka) has survived to this day. Written sources and legends have been confirmed by archaeological excavations: the remains of a mosque and a khanaka were found, which served as cultic structures for the dervishes (Baipakov, 2005: 53).

The Koilyk Mosque, as the first large Friday mosque in the northeastern part of Zhetisu, testifies to the establishment of Islamic culture and the unification of architectural styles. This proves that it was built on the model of religious centers in states such as the Golden Horde, the White Horde, and Moghulistan (Fig. 3) (Zheleznyakov 2014: 340-342).

The emergence of the Friday mosque in the middle of the XIII century demonstrates that Islam had reached a new qualitative level in the town. The construction of a large-scale, complex-layout mosque indicates that Islam has established itself not only as a religious, but also as a socio-political institution.

The structural features of the mosque architecture – a square layout, the division of the internal space into naves by rows of columns, the construction of the mihrab made of burnt bricks, as well as the preservation of the remains of the minbar (the place where the imam of the mosque delivered the sermon) - demonstrate the established canons of Islamic architectural models in the region. At the same time, the discovery of a heating system and water supply pipes indicates that the building was not only a cultic object, but also an advanced engineering complex. These data confirm that the monument is one of the first large Friday mosques to be built in northeastern Zhetisu.

Excavation works carried out in the residential quarters of the town also complement the socio-economic context of the religious center. The eight-room residential complex identified during the 2014 investigations, and elements such as a chimney, tandoor, furnace, and heating system in its internal structure characterize the living standards of the urban population. The found household items and artifacts related to economic activities indicate a developed urban culture and a stable settled lifestyle of the monument. This information can provide as a basic guide for analyzing the role of religious buildings in the urban structure and their interaction with residential areas.

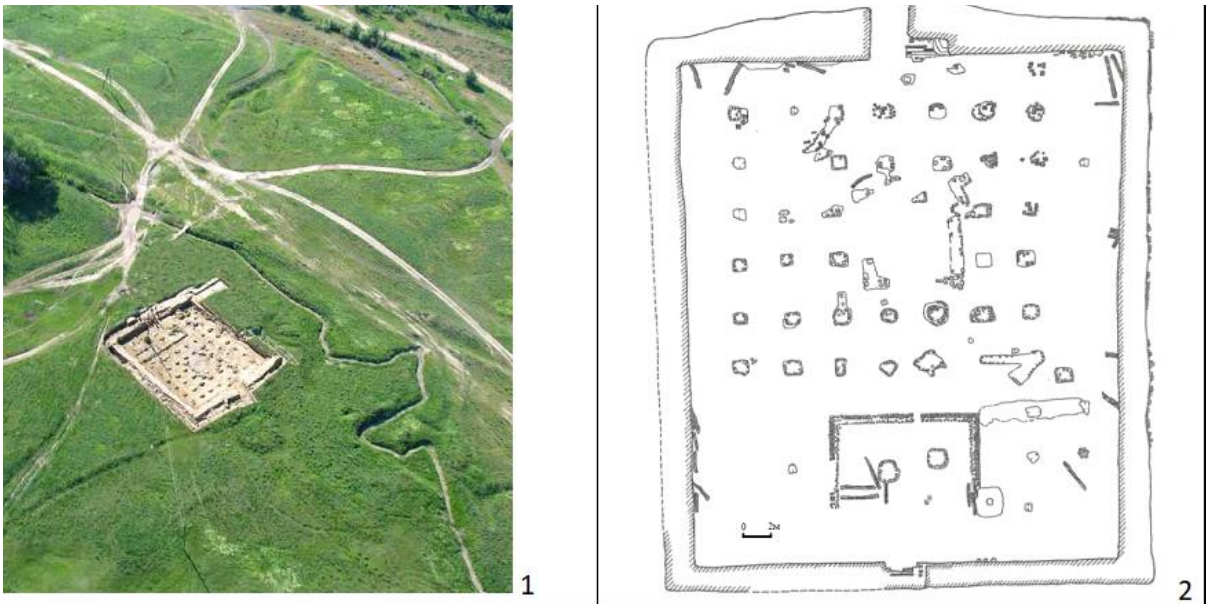

Fig. 3. Koilyk. Photo and plan of the mosque: 1) Aerial photo of the mosque; 1) Plan of the mosque (Zheleznyakov, 2023: 137).
3-сур. Қойлық. Мешіттің суреті мен жоспары: 1) мешіттің әуеден түсірілген суреті, 2) мешіт жоспары (Железняков, 2023: 137).
Рис. 3. Койлык. Фотография и план мечети: 1) Аэрофотоснимок мечети; 2) План мечети (Железняков, 2023: 137).

During the 2014 field season, a large residential structure (excavation 20) located in the southern part of the settlement was investigated. Prior to the excavation, it was preserved as a rectangular mound, approximately 2 meters high, with a base measuring 32 meters long, and 28 meters wide. The northern slope was steep, the southern side was more gently flatter. Nearby, there was a ditch (Kalmak) and another small mound. The total area of the excavated area was 18.5×10 meters. The remains of a private dwelling consisting of eight rooms was discovered. The rooms contained internal structures (interior) such as chimney, tandoor, furnace and a heating system. During the excavation, small ceramic vessels, a stone mortar, a fragment of grain grinder, a small altar fragment, a comb and a stone whetstone, and small livestock bones were found (Kamaldinov, 2014: 346-347).

The process of Islamization, which began in the Karakhanid period, continued in subsequent periods. The spread of the teachings of Khoja Akhmet Yasawi in the territory of Zhetisu and Southern Kazakhstan was closely connected with the activities of Sufi centers. The discovery of the remains of a khanaka and a mosque in Koilyk, as well as information about the community of khoja found in written sources, indicate the widespread Sufi tradition in this region. The correlation of legendary and genealogical data with archaeological evidence clarifies the historical basis of religious life in the town.

At the same time, the coins and samples of material culture found in Koilyk allow us to consider the political and economic significance of the town in connection with religious institutions. It is known that the construction and functioning of religious complexes depended on economic stability and the support of government structures. From this perspective, the

mosque and its adjacent buildings are a comprehensive indicator of the town's status as a regional center.

In this discussion section, the chronology of Muslim religious complexes in the Koilyk town, their architectural features, and their role in the socio-cultural space are comprehensively studied based on archaeological and written data.

During the research, a residential complex equipped with a sophisticated heating system (kan) was identified. It is noticeable that the structure included not only living rooms, but also spaces for household and ritual purposes. The presence of a special place for collecting water, that is, a hauz, in the central courtyard of the house indicates the development of engineering solutions.

These new archaeological findings make it possible to gain a deeper understanding of the daily life, social organization, and religious and cultural beliefs of the inhabitants of Koilyk town. Such collection of data clearly clarifies the historical significance of Koilyk as one of the major medieval urban centers in Zhetisu region.

Regarding the reputation of the medieval town of Koilyk in international trade, in the article "Koilyk is – a town of the Great Mongol Empire: numismatic and archaeological aspects" was stated: "...Thus, most of the silver dirhams known to us were discovered in the territory of the settlement in the village of Antonovka. Considering that in the XIII century copper tenge was mainly used only in the local market in the town and its surrounding area, the discovery of a copper coin during excavations proves that they were minted in this settlement". Numismatic data indicate the economic independence of Koilyk and its participation in the international trade system. As a town that minted its own coins tenge, Koilyk had a high political weight in the region. However, the exact geography of tenge circulation, its trade partners, and the sphere of its economic influence require additional data. In this direction, there is a need for a broader comparative analysis of numismatic materials.

During the era of the Mongol invasions, the only major town in the Zhetisu region known to travelers and chroniclers that could mint its own coins was Koilyk. The collected numismatic materials clearly indicate that a mint or institution for coin production operated in Koilyk. According to the Hijri calendar, silver, copper and gold coins dated to the 630-640 AH contain the inscription "minted in Koilyk" (Baipakov, Petrov, 2007: 14-21).

In the study entitled "The process of building cities of Kazakhstan in ancient and the Middle Ages: cities of the XIII-XV centuries", it is noted that a number of coins found in Koilyk were minted by the khans of the Golden Horde, and the mosque constructed in the middle of the XII century was functioned until the XIV century, and its architectural similarity to the mosque discovered in the Vodyansk settlement in the lower flows of the Volga river was described (Baipakov, 2012: 60-67).

In the UNESCO serial nomination "The Kazakhstani section of the Great Silk Road", there is information about the international status of the town: "...The road from the Iki Oghuzs continued to the town of Koilyk, which had been the capital of the Karluk yabghus" (Baipakov, Voyakin, 2012: 24). In another study, it was stated: that " unique cultural monuments discovered during archaeological excavations in the medieval Koilyk town were described, and they date back to the XI-XII centuries, that is, to the era of the Karakhanid state" (Zheleznyakov, 2018: 361-369).

Academician K.M. Baipakov in his article “Medieval cities of the Ili Valley along the Great Silk Road (north-eastern Zhetisu - Zhetisu region) of the VIII-XIV centuries”, through the analysis of Arabic, Persian, Chinese and European sources, as well as archaeological research materials, for the first time determined the location of all Zhetisu cities of this period, they were correlated with archaeological monuments, and as a result, the discovered archaeological sites were accurately compared with the cities in written sources. In particular, the city of Urung-Arj was identified with the town of Kastek, the city of Almaty with the town of Almaty-2, the city of Talkhir (Talkhiza) with the town of Talgar, the ruins of the fortress with the town of Shingildi, the city of Iki Oguz with the town of Dungene, the town of Koilyk with the town of Antonovka, the settlement of the Nestorian religion with the town of Lepsi, the capital of the region with the town of Koktuma, and the city of Ilanbalyk (Ile-balyk) with the town of Usharal (Baipakov et al., 2018: 24; Baipakov et al., 2020: 7-34).

In 2014, “The Great Silk Road: Chang’an – Tien Shan Corridor” was included on the World Heritage List as a transnational nomination. Eight sites from the territory of Kazakhstan were included in this nomination. This was a highly significant event, when the scientific and expert community presented to the world community the key heritage sites located along the historical route from Talas to Xi’an (Zheleznyakov, 2023: 127-153).

In 2014, the medieval town of Koilyk was inscribed on the World Heritage List. In 2016, a local resident found a round stone with a deeply carved image of cross in the southern part of the town, within the inner area of the defensive walls.

As a result of the analysis conducted in 2018, this material was interpreted as a tombstone installed on a burial, and it was suggested that the small size of the artifact and the absence of an inscription may be a mark placed to the grave of a young child.

Nestorians and other Christian communities have left a clear imprint on the cultural layers of urban cultural monuments across Central and East Asia. During archaeological investigations carried out in the town of Koilyk, a number of religious sites – a Buddhist temple, a main mosque, a khanaka belonging to the Yasawi tariqa, mausoleums, and a Manichaean temple were identified and introduced into scientific circulation.

This first tombstone found in Koilyk makes it possible to better understand the broad historical and cultural scope of the Christian tradition in the region. In addition, a spatial and chronological analysis of Christian monuments dating back to the XII-XIV centuries in the Zhetysu-Ili-Shu region was conducted, and their place in the structure of the multi-confessional urban culture of the region was determined (Baipakov, Zheleznyakov, 2022: 209-219).

The medieval town of Koilyk is proven by archaeological and numismatic data to have been one of the most important center of political, economic and spiritual life in the Zhetisu region. The operation of the mint in the city, the circulation of silver and copper tenge indicate its economic autonomy and active participation in the international trade system. Its strategic location along the Great Silk Road made Koilyk a key hub of interregional communications.

Furthermore, monuments discovered within the town such as a mosque, Buddhist and Manichaean temples, a khanaka and a Christian tombstone demonstrate that Koilyk developed a multi-confessional and tolerant urban culture. These data indicate that the population of town was ethnically and religiously diverse. Although, archaeological data is clearly proven that Koilyk was a multi-confessional cultural space, issue about the exact nature and extent

of this phenomenon are also controversial. The coexistence of various religious structures may reflect religious tolerance, but further research is required in order to draw definitive conclusions about their mutual relations, the degree of influence and social boundaries. In particular, the place and role of Buddhist, Manichaean and Christian communities in the urban structure have not been fully revealed.

XIII-XIV centuries, Koilyk is described as a major center recognized at the international level, possessing developed infrastructure and well-established spiritual life. Its historical heritage leads to a deep understanding of the medieval civilization of the Zhetisu region. Archaeological research conducted in the Koilyk town makes it possible to comprehensively consider through real data, the process of formation and establishment of Islamic culture in the Zhetisu region. However, it is insufficient to limit the study only to the description of the available materials, it is important to analyze them from a comparative and interpretative perspective. In this regard, the division of Muslim religious complexes in Koilyk into two periods indicates that the process of Islamization is not a one-sided, but a multi-stage and historically dynamic phenomenon.

Results

It is known from written sources that there were several large cities in Zhetisu before the Mongol invasion and during the period of Mongol domination (the Golden Horde). Among them, the well-known and recently becoming the object of research are the cities of Talhir (Talkhiz), Ekvus (Iki-Oguz), Ilanbalakh (Ilanbalyk), Lavan and Koilyk. Information about the city of Kailak in Zhetisu is found in the Russian translation of the travel account of G. Rubruck, the envoy was sent by the French king Louis IX to the Mongol Khan with the aim of forming a military alliance. In the translator`s commentary, it is noted that a medieval Iranian author called this city as Pulad or Pula. It is written about the passage of the Chinese traveler Chang-de through Pulad in 1253 (Travel, 1993: 110-111). G. Rubruk wrote: "... we came to a large town called Koilyk, where there was a market visited by many merchants. We rested here for 12 days" (Travel, 1993: 211). During his stay in the town, the envoy recorded what he saw and learned. From his notes, it is understood that the embassy stayed in Kailak until a special permission came from Mongke Khan. Rubruk, who freely exploring the town, visited the market and religious buildings there, and left his impressions of the mosque, church, and temples. The town of Koilyk, which the envoy called Kailak, was the capital of the Karluk yabghus in the X-XIII centuries. Experts have attempted to determine its location at different times.

V.V. Barthold was one of the first scholars to suggest that Kailak was most likely identical with Kayalyk, the capital of the Karluk khan Arslan mentioned in Muslim sources, and proposed that the site of the town could be a small town located north of Kapal, along the Buyen river (Barthold, 1966: 105).

A.N. Bernshtam suggested identifying Kaylak with the town of Dungene, situated along the Koksu river to the west of Taldykorgan city (Bernshtam, 1948: 88).

In his article "The Koksu ruins and the town of Koilyk", M. Tynyshbayev, after analyzing the legends recorded by Kerimkul Nazarov who was a prominent citizen of Kapal district, connected the ruins of a destroyed city near the village of Dungene, close to the confluence

of the Koksu and Karatal rivers, with the Kailak mentioned in the recordings of Rubruk (Tynyshbayev, 1926: 119-127).

Academician K.M. Baipakov, as a long-time researcher of the medieval cities of Zhetisu, by comparing written sources and archaeological materials, identified the location of the town of Koilyk, where the French envoy stopped, with the town of Antonovka, situated on the eastern outskirts of the present-day village of Koilyk, on the banks of the Ashybulak river (Baipakov, 1986: 36).

The ancient name of this place, which was renamed the village of Antonovka during the Russian Empire, was Koilyk. After Kazakhstan gained independence, its historical name was restored. Therefore, K.M. Baipakov's version corresponds to reality. Moreover, the description left by G. Rubruk's confirmed by the results of archaeological research. The name of the city, which was the capital of the Karluks, is found in the sources and in modern usage (Pulad, Koilyk) in several forms. Which of these forms is true remains an unresolved issue. The researchers often rely on Russian translations of the sources, the name given by the translator has been accepted as the main one.

And the possibility of verifying its accuracy is limited. As a result, different variants of the names are formed. However, a solution can be found through deeper research. One way to correct such inaccuracies to translate original not into Russian, but directly into Kazakh. For example, when Bichurin translated the title of the Huns ruler from ancient Chinese into Russian, it was given as “Shanui”, while scholars who translated Chinese sources directly into Kazakh indicate it as “Tanirkut”. Similarly, the Davan kingdom is translated as Daduan, and the Tocharians are given as Nukist. These versions are considered to convey the true meaning of the names in the sources. It is also necessary to consider the data related to the town of Koilyk from this perspective. In the article, it was decided to use the name “Koilyk”, which is natural to the Kazakh language.

During many years of excavation works, four construction layers dating back to the VIII–XIV centuries were identified at the site of the town of Koilyk (Baipakov et al., 2013)[8]. The discovered bathhouse, mosque, khanaka, mausoleum and Buddhist temple mainly belong to the latest cultural layer. These represent the sites of public buildings from the period when the city flourished as a major trade and economic center during the Golden Horde era. Traces of a complete fire were found in the upper construction layer. The majority of archaeological materials were also taken from this layer. Among them was not only objects made by local craftsmen, but also artifacts brought from China and Iran (Fig. 4).

Among the excavated finds were painted and unpainted vessels, jugs, jars, lids made of glass and copper. Part of the archaeologically valuable artifacts are coins minted from copper, bronze, and silver. Among them, coins minted in the town of Koilyk were also identified. The discovery of the remains of numerous towns of various sizes located at the distance of 5–20 km around Koilyk confirms its regional importance. The sites of social construction identified during the research excavations represent monuments with strong potential to become excellent tourist attractions in the future. With the change in the political situation, namely the centralization of power in the Mongol Empire, a complete centralization was also

[8] Baipakov, K.; Kamaldinov, I.; Akymbek, E. Report on research work “Medieval urban culture of Kazakhstan in the 12th–15th centuries based on written sources, archaeological research, and numismatic materials.” Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. Almaty. File 3135. Inventory 55. 110 p.

carried out in the spiritual sphere. As a result of research conducted in the Koilyk town, it was determined that two mausoleums of representatives of the Karakhanid dynasty and a khanate built on the basis of the Yasawi tariqa were the first Muslim centers in this large town at the turn of the XII–XIII centuries. By the middle of the XIII century, Islam had firmly established itself in spiritual culture. The communal mosque built in the middle of the century shows that the Muslim population had become predominant in the town, and its culture acquired common features characteristic of all regions of the Islamic world.

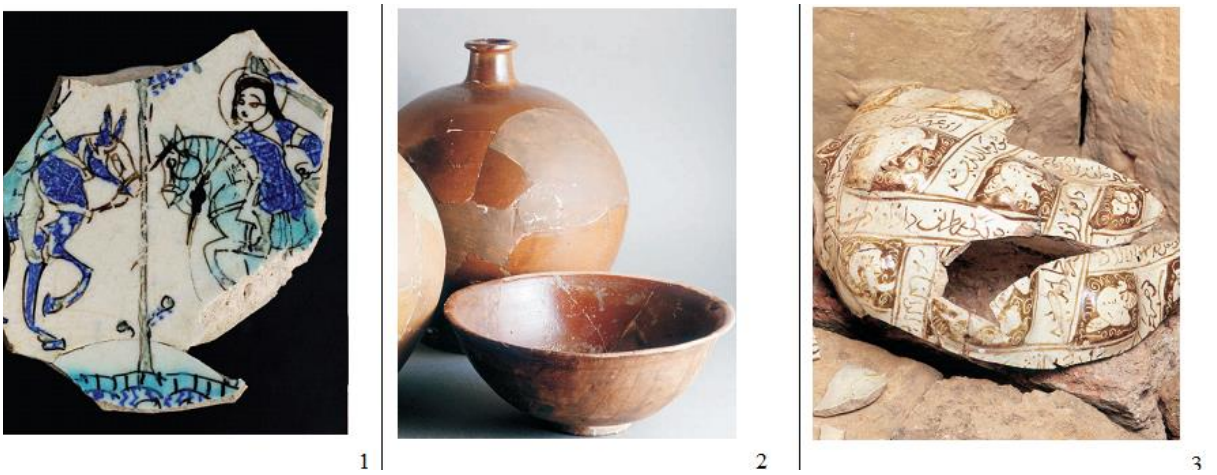

Fig. 4. Koilyk. Local and imported ceramics: 1) Local pottery; 2) Chinese jars; 3) Iranian pottery (Baipakov, 2005: 99).

4-сур. Қойлық. Жергілікті және импорттық ыдыстар: 1) жергілікті ыдыс, 2. Қытай құмыралары, 3) Иран ыдысы (Байпаков, 2005: 99).

Рис. 4. Койлык. Местная и импортная керамика: 1) местная посуда; 2) китайские кувшины; 3) иранская керамика (Байпаков, 2005: 99).

Conclusion

The significance of Koilyk is also mentioned in written sources. In 1253, Guillaume de Rubruck visited the city, described its bazaar and religious buildings, noting that the large number of merchants gathered there. These data fully correspond to archaeological evidence. As the capital of the Karluk yabghus, the town served as a political center during the X-XIII centuries, and later experienced a period of commercial and economic prosperity under the Golden Horde era. The name of the town is appeared in sources in various forms (Kaylak, Pulad, Kayalyk, Koylyk), but in modern scientific community the name “Koilyk”, identified with the town of Antonovka, is considered the established form.

During the scientific research conducted at the monument in 1964, the Zhetisu archaeological expedition led by K.A. Akishev, and later the complex archaeological expeditions headed by K.M. Baipakov, identified four construction layers of the town and investigated its cultural and economic life in the VIII–XIV centuries.

The town of Koilyk, which investigated in this study, has been confirmed by archaeological and written evidence as one of the major medieval political, economic and cultural centers of

Zhetisu. It has been scientifically proven that the site of this town is a monument located on the eastern outskirts of the village of Koilyk (former the town of Antonovka) in the Sarkant district of the modern Almaty region. Glass windows, Chinese vases, locally produced and imported goods, as well as coin tenge minted in Koilyk, found during the excavations testify to its important role on the international trade route. The remains of a wealthy resident`s fifteen-room house, an oriental-style bathhouse (hamam), a Buddhist temple, Muslim religious complexes (mosque, khanaka, mausoleum) and public buildings demonstrate to the social stratification and cultural diversity of the town.

The excavation works carried out at the monument revealed that the town consisted of three main components typical of medieval urban architecture (citadel, shakhristan, rabad), and that the dwellings were equipped with complex heating systems, and household elements such as tandoors, chimneys, granaries. The mosque, bathhouse, mausoleum, Buddhist temple, residential buildings, and farm structures discovered during the excavations indicate the high level of cultural, religious, and domestic life of Koiluk. Among the discovered artifacts was not only products of local craftsmen, but also items imported from China and Iran proves the town's international connections. In addition, the remains of other settlements near the town further strengthen its influence as a regional center.

Thus, the town of Koilyk occupies a special place in the medieval history of Zhetisu. It was of particular importance as the political center of the Karluks, a religious center where Islam and Buddhism coexisted, and a major economic hub on international trade routes. The combination of long-term archaeological research and written sources determines the contribution of Koilyk to the development of Zhetisu civilization and gives opportunities for its broader promotion in the future both in scientific and as a tourist perspective.

References

Akymbek E.Sh., Nurgali N.B., 2025. Medieval ceramic pottery handles in southern Kazakhstan: morphological features and chronology. Turkic Studies Journal. Vol. 7. No. 4. pp. 17-39. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-17-3

Baipakov K.M., 1966. Early medieval cities and settlements of Semirechye. News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Public Series. No. 2. p. 72–84.

Baipakov K.M., 1986. Medieval urban culture of southern Kazakhstan and Semirechye (VI – early XIII centuries). Alma-Ata. Science. 256 p.

Baipakov K.M., 2005. Ancient cities of Kazakhstan. Almaty: Aruna Ltd., 316 p.

Baipakov K.M., Voyakin D.A., Zheleznyakov B.A., 2005. Excavations at the town in 2004. Cultural Heritage. Almaty. p. 103-105.

Baipakov K.M., Zheleznyakov B.A., 2005. On Muslim culture at the medieval town of Kayalyk. Nomad-Kazakhstan. No. 2. p. 51-58.

Baipakov K.M., Petrov P.N., 2007. Kayalyk – a city of the great Mongol empire: numismatic and archaeological aspects. International Kazakh-Turkish University named after K.A. Yasawi, Research center for Archaeology. Proceedings of the International scientific and practical conference. “Money circulation and trade in medieval Kazakhstan”. Turan publishing house. Turkestan. 292 p.

Baipakov K.M., Voyakin D.A., Zheleznyakov B., Kamenshchikov M.V., Sorokin D.V., 2007. Exploration of the medieval Kayalyk in 2006. Report on archaeological research in 2006 under the State Program “Cultural Heritage”. Almaty. 218 p.

Baipakov K.M., Voyakin D.A., 2007. The medieval city of Kyyan: in Kazakh, Russian and English. Almaty. 224 p.

Baipakov K.M., 2012. Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan: cities of the XIII-XV centuries. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series. No. 3. Almaty. 250 p.

Baipakov K.M., Voyakin D.A., 2012. The Kazakhstan segment of the Great Silk Road in the UNESCO Serial Nomination. Archaeological expertise of scientific and research organization. Almaty. 152 p.

Baipakov K.M., Savelyeva T.V., Kamaltdinov I., 2020. Medieval cities of the Ili Valley (Northeastern Zhetisu-Semirechye) on the Great Silk Road in the VIII-XIV centuries. Peoples and Religions of Eurasia. No. 3 (24). p. 7–34.

Baipakov K.M., Zheleznyakov B.A., 2022. A stone with a cross from the Kayalyk town (new in the study of Christianity in the XII–XIV centuries in the Shu-Ile-Zhetisu regions). Civilization of the Eurasian steppe: man and historical - cultural environment. Proceedings of the V International Congress on the Archaeology of the Eurasian Steppe (Turkestan, October 11–14, 2022). 5 volumes. Almaty – Turkestan: A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. 5 volumes. 288 p.

Bartold V.V., 1966. Works on Archaeology, numismatics, epigraphy, and ethnography. Works. Moscow. Vol. 4. 497 p.

Bernshtam A.N., 1948. Ancient monuments of the Alma-Ata region. Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeological Series. Issue 1. p. 79–91.

Zheleznyakov B., 2010. Kayalyk cathedral mosque. “NOMAD Kazakhstan”. Almaty. No. 3 (33). p. 60–68.

Zheleznyakov B.A., 2015. The Kayalyk cathedral mosque. Proceedings of the international scientific and practical conference “VI Orazbayev Readings” on “Archaeology and Ethnology of Kazakhstan: Past, Present, and Future” Editor-in-chief A.B. Kalysh. Almaty: Kazakh University. 472 p.

Zheleznyakov B.A., 2018. Iconic finds of the XI-XII centuries from the town Kayalyk. Central Asia on the Great Silk Road. Proceedings of the international scientific and practical conference, June 13-15, 2018. Almaty: Service Press. 545 p.

Zheleznyakov B.A., 2023. Towns of Kayalik and Talgar: the experience of studying and preserving heritage. Material for the international scientific and practical seminar “Talgar and Kayalik towns as components of the Chang'an - Tianshan Corridor of the Silk Road”. Esik. September 7-8, 2023. Chief. ed. G.R. Mukhtarova. Almaty. Z-print printinghouse. 202 p.

Kamaldinov I.R., 2015. Excavations of the manor house in the Kayalyk town in 2014. Collection of works of the international scientific and practical conference “VI Orazbaev readings” on the topic “Archaeology and ethnology of Kazakhstan: past, present and future”. Chief editor A.B. Kalysh. Almaty: Kazakh University. 472 p.

Kumekov B.E., 1972. History of kimakov IX-XI centuries based on Arabic source. Alma-Ata. 158 p.

Petrov P.N., Atygaev N.A., Beltenov Zh.M., 2022. Kayalyk in the numismatic monuments of the Chingizids. MAIASP. No. 14. p. 369-381.

Travel to the eastern countries of Plano Carpini and Guillaume de Rubruck, 1993. Almaty: Gylym. 248 p.

Tynyshbaev M., 1992. Great disasters (Aktaban shubyryndy). Alma-Ata: Gylym. 119-127 p.

Reference

Akymbek Y., Nurgali N., 2025. Qazaqstannıñ oñtüstigindegi ortağasırlıq qış qazan tutqaları: morfologïyalıq erekşelikteri men xronologïyası [Ceramic handles of Medieval cauldrons from South Kazakhstan: morphological features and chronology]. Turkic Studies Journal. V. 7. No 4. P. 17-39. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-17-3 [in Kazakh].

Baypakov K.M., 1966. Rannesrednevekovyye goroda i poseleniya Semirech'ya [Early medieval cities and settlements of Semirechye]. Izvestiya AN KazSSR. Seriya obshchestvennaya. № 2. P. 72–84. [in Russian].

Baypakov K.M., 1986. Srednevekovaya gorodskaya kul'tura Yuzhnogo Kazakhstana i Semirech'ya (VI – nachalo XIII vv) [Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye (VI – early XIII centuries)]. Alma-Ata: Nauka. 256 p. [in Russian].

Baypakov K.M., 2005. Drevniye goroda Kazakhstana [Ancient cities of Kazakhstan]. Almaty: Aruna Ltd. 316 p. [in Russian].

Baypakov K.M., Voyakin D.A., Zheleznyakov B.A., 2005. Raskopki na gorodishche Kayalyk v 2004 g [Excavations at the Koylyk settlement in 2004]. Kul'turnoye naslediye. Almaty. P. 103-105. [in Russian].

Baypakov K.M., Zheleznyakov B.A., 2005. O musul'manskoy kul'ture na srednevekovom gorodishche Kayalyk [On the Muslim culture at the medieval settlement of Koylyk]. Nomad-Kazakhstan. № 2. 51-58 pp. [in Russian].

Baypakov K.M., Petrov P.N., 2007. Koylyk – gorod velikoy mongol'skoy imperii numizmaticheskiy i arkheologicheskiy aspekty [Koylyk – a city of the great Mongol empire: numismatic and archaeological aspects]. Mezhdunarodnyy Kazakhsko-Turetskiy universitet im. K.A. Yasavi, Nauchno-issledovatel'skiy tsentr arkheologii. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Denezhnoye obrashcheniye i torgovlya v srednevekovom Kazakhstane» [K.A. Yasavi International Kazakh-Turkish University, Research Center for Archaeology. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. “Currency Circulation and Trade in Medieval Kazakhstan”]. Turkestan. Izdatel'stvo «Turan». 292 p. [in Russian].

Baypakov K.M., Voyakïn D.A., Jeleznyakov B., Kamenşçïkov M.V., Sorokïn D.V., 2007. Ortağasırlıq Qayalıqtıñ 2006 jılı zerttelwi [Exploration of the Medieval Rock in 2006]. Memletkettik «Mädenï mura» bağdarlaması boyınşa 2006 jılğı A 83. Arkheologïyalıq zerttewler jaylı esep [Report on the 2006 archaeological research under the State “Cultural Heritage” Program. Almaty. 218 pp.]. Almaty. 218 p. [in Kazakh].

Baypaqov K.M., Voyakïn D.A., 2007. Ortağasırlıq Qïyalıq şaharı: qazaq, orıs jäne ağılşın tilinde [The medieval city of Kiyak: in Kazakh, Russian and English]. Almaty. 224 p. [in Kazakh].

Baypakov K.M., 2012. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana: goroda XIII-XV vv [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan: cities of the 13th-15th centuries]. Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. № 3. Almaty. 250 p. [in Russian].

Baypkaov K.M., Savel'yeva T.V., Kamaldinov I., 2020. Srednevekovyye goroda Iliyskoy doliny (severo-vostochnoye Zhetysu-semirech'ye) na Velikom shelkovom puti v VIII–XIV vv [Medieval cities of the Ili Valley (northeastern Zhetysu-Semirechye) on the Great Silk Road in the 8th–14th centuries]. Narody i religii Yevrazii. № 3 (24). P. 7–34. [in Russian].

Baypakov K.M., Zheleznyakov B.A., 2022. Kamen' s izobrazheniyem kresta iz gorodishcha Kayalyk (novoye v izuchenii khristianstva XII–XIV vv. regionov Shu-Ile-Zhetysu) [A stone with a cross from the Koylyk settlement (new in the study of Christianity in the 12th–14th centuries in the Shu-Ile-Zhetysu regions)]. Sivilizatsiya Evraziyskoy stepi: chelovek i istoriko-kul'turnaya sreda. Materialy V Mezhdunarodnogo kongressa po arkheologii yevraziyskoy stepi (Turkestan, 11–14 oktyabrya 2022 g.) [Civilization of the Eurasian Steppe: People and the Historical and Cultural Environment. Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Eurasian Steppe (Turkestan, October 11–14, 2022).]. 5 V. Almaty. Turkestan: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana. V. 5. 288 p. [in Russian].

Bartol'd V.V., 1966. Raboty po arkheologii, numizmatike, epigrafike i etnografii [Works on archeology, numismatics, epigraphy and ethnography]. Sochineniya. M., V. 4. 497 p. [in Russian].

Bernshtam A.N., 1948. Pamyatniki stariny Alma-Atinskoy oblasti [Ancient monuments of the Alma-Ata region]. Izvestiya AN KazSSR. Seriya arkheologicheskaya. Issue 1. P. 79-91. [in Russian].

Zheleznyakov B., 2010. Sobornaya mechet' Kayalyka [Koylyk Cathedral Mosque]. «NOMAD Kazakhstan». Almaty. № 3 (33). P. 60-68. [in Russian].

Zheleznyakov B.A., 2015. Sobornaya mechet' Kayalyka [Koylyk Cathedral Mosque]. Sbornik trudov mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «VI Orazbayevskiye chteniya» na temu «Arkheologiya i etnologiya Kazakhstana: proshloye, nastoyashcheye i budushcheye». Glavnyy redaktor A.B. Kalysh [Proceedings of the international scientific and practical conference “VI Orazbaev Readings” on the theme “Archaeology and Ethnology of Kazakhstan: Past, Present, and Future.” Editor-in-Chief: A.B. Kalysh]. Almaty: Kazakhskiy universitet. 472 p. [in Russian].

Zheleznyakov B.A., 2018. Znakovyye nakhodki XI-XII vv. iz gorodishcha Kayalyk [A. 2018. Iconic finds of the 11th-12th centuries from the Koylyk settlemen]. Sentral'naya Aziya na Velikom Shelkovom puti. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, 13-15 iyunya 2018 g [Central Asia on the Great Silk Road. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, June 13-15, 2018]. Almaty: Servise Press. 545 p. [in Russian].

Zheleznyakov B.A., 2023. Gorodishcha Kayalyk i Talgar: opyt izucheniya i sokhraneniya naslediya [Koylyk and Talgar Settlements: Experience of Studying and Preserving Heritage]. Materialy mezhdunarodnogo nauchno-prakticheskogo seminara «GorodishchaTalgar i Kayalyk kak komponenty Chan"an'-Tyan'shanskogo koridora Sholkovogo puti». Yesik, 7-8 sentyabrya 2023 g.). otv.red. G.R. Mukhtarova [Proceedings of the International Scientific and Practical Seminar “The Talgar and Koylyk Settlements as Components of the Chang’an–Tianshan Corridor of the Silk Road.” Yessik. September 7-8, 2023. Edited by G.R. Mukhtarova]. Almaty. Z-print baspasy. 202 p. [in Russian].

Kamaldinov I.R., 2015. Raskopki usad'by na gorodishche kayalyk v 2014 g [Excavations of the estate at the Koylyk settlement in 2014]. Sbornik trudov mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «VÍ Orazbayevskiye chteniya» na temu «Arkheologiya i etnologiya Kazakhstana: proshloye, nastoyashcheye i budushcheye». Glavnyy redaktor A.B. Kalysh. Almaty: Kazakhskiy universitet [Proceedings of the international scientific and practical conference “VI Orazbaev Readings” on the theme “Archaeology and Ethnology of Kazakhstan: Past, Present, and Future”. Editor-in-Chief: A.B. Kalysh]. 472 p. [in Russian].

Kumekov B.Ye., 1972. Istoriya kimakov IX–XI vv. po arabskim istochnikam [History of the Kimaks of the 9th–11th centuries according to Arabic sources]. Alma-Ata. 158 p. [in Russian].

Petrov P.N., Atygaev N.A., Beltenov Ž.M., 2022. Kajalyk v pamâtnikah numizmatiki Shingizidov [Koylyk in the monuments of Genghis Khan's numismatics]. MAIASP. № 14. P. 369-381. [in Russian].

Puteshestviye v vostochnyye strany Plano Karpini i Gil'om de Rubruka [Journey to the eastern countries of Plano Carpini and Guillaume de Rubruck], 1993. Almaty: Gylym. 248 p. [in Russian].

Tynyshbaev M., 1992. Velikie bedstvie (Aktaban shubyryndy) [The Great Disasters]. Alma-Ata: Gylym. P. 119-127. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Талеев Дөкей Әбдікерімұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 58103961500

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, аға оқытушы, Астана Халықаралық университеті, Қабанбай батыр даңғ., 8, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 58685686600

Апашева Сәбира Нұрбайқызы, тарих ғылымдарының кандидаты., қауымд.профессор, Жұмабек Ташенов атындағы университет, Қонаев даңғ., 21, Шымкент, Қазақстан.

Scopus ID: 57574328700

Information about authors:

Taleev Dokey Abdikerimuly, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Margulan institute of Archaeology, 44 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 58103961500

Moldakhmet Arkhad Aitzhanuly, PhD, Senior lecturer, Astana International university, 8 Kabanbay batyr Ave., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 58685686600

Apasheva Sabira Nurbaykyzy, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Zhumabek Tashenov University, 21 Kunaev Ave., Shymkent, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57574328700

Сведения об авторах:

Талеев Докей Абдикеримулы, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID: 58103961500

Молдахмет Архад Айтжанович, PhD, старший преподаватель, Международный университет Астана, пр. Кабанбай батыра, 8, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 58685686600

Апашева Сабира Нурбайкызы, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Университет имени Жумабека Ташенова, пр. Кунаева, 21, Шымкент, Республика Казахстан.
Scopus ID: 57574328700

Авторлық үлес:

Д.А. Талеев мақаланың негізгі идея авторы, ортағасырлық Қойлық қаласында қазба жұмыстарын жүргізіп, археологиялық материалдарды өңдеп, жалпы тұжырымдаманы дайындады.

А.А. Молдахмет техникалық жұмыстармен шұғылданды, атап айтқанда: мақала суреттерін іздеу және дайындау, кіріспе, материалдар және зерттеу әдістері бөлімін жүйелеп, мәтінді редакцияға икемдеп, баспаға беру дайындаумен айналысты.

С.Н. Апашева мақаланың аңдатпасын орыс және ағылшыншасын аударып, нәтиже, қорытынды бөлімдерін дайындауға қатысып, библиографиялық базасын құрастырды.

Author contributions:

D.A. Taleev is the author of the main concept of the article. He carried out archaeological excavations at the medieval town of Koilyk, processed the archaeological materials, and developed the overall research framework.

A.A. Moldakhmet was responsible for technical tasks, including the selection and preparation of illustrations for the article, drafting the Introduction, Materials, and Research Methods sections, adapting the manuscript in accordance with editorial guidelines, and managing the submission process for publication.

S.N. Apasheva translated the abstract into Russian and English, contributed to the preparation of the Results and Conclusion sections, and compiled the bibliographic database.

Вклад авторов:

Д.А. Талеев является автором основной идеи статьи. Им были проведены археологические раскопки на территории средневекового городища Койлык, осуществлена обработка археологических материалов и разработана общая концепция исследования.

А.А. Молдахмет выполнял техническую работу, в частности: поиск и подготовку иллюстративных материалов к статье, подготовку разделов «Введение», «Материалы и методы исследования», редактирование текста в соответствии с требованиями редакции и организацию подачи статьи к публикации.

С.Н. Апашева осуществила перевод аннотации на русский и английский языки, приняла участие в подготовке разделов «Результаты» и «Заключение», а также составила библиографическую базу статьи.

CC BY NC

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Turkic Studies Journal 2 (2026) 77-110
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Textology of Turkic Written Monuments / Түркі жазба ескерткіштерінің мәтінтануы / Текстология тюркских письменных памятников

Article

Topography and narrative in the 'Danişmendname'[1]

T. Bekker-Nielsen

University of Southern Denmark, Odense, Denmark
ORCID: 0000-0003-4628-5411
(E-mail: tonnes@sdu.dk)

ARTICLE INFO

Keywords:
Ahmed Danişmend, "Danişmendname", crusades, Selçuks, gazi, epic, 12th century, Anatolia, folklore, oral literature, Tokat, Amasya.

IRSTI 03.09.25

DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-77-110

АННОТАЦИЯ

The *Danişmendname*, "Book of Danişmend", is one of the oldest preserved epics in the Turkish language and the only one to provide a narrative of events around the turn of the twelfth century, the time of the First Crusade. Its protagonist, Ahmed Danişmend ("the wise") is a historical figure, but the accounts of his battles against the Byzantines are largely fictional, replete with hyperbole and embellished with loans from other epic traditions, even Christian hagiography. The text was composed about AD 1050 and first written down at the Selçuk court around AD 1175. On this occasion, a fictitious epilogue was added, establishing a link with the Selçuk dynasty. Similarly, a prologue has been added to link the story of Danişmend to that of the epic hero Sayyid Battal. The written version was further expanded and embellished by Arif Ali, governor of Tokat in the fourteenth century, who divided the text into chapters and added verse passages of his own making. Ali's text formed the basis of all later manuscripts of the "*Danişmendname*". Through a detailed case-by-case study of the topographical descriptions in the "*Danişmendname*", this study demonstrates that contrary to the opinion of Irène Mélikoff (Irène Mélikoff, 1960), these do not derive from the pen of Arif Ali but formed part of the original composition. Secondly, by applying the concept of the "storyworld" as defined by Buket Kitapçı Bayrı (2020), the study aims to identify the homeland and the mental universe of the original poet. He seems to be familiar with the upper Iris valley around Tokat and Komana as well as the area within the triangle Çorum-Amasya-Turhal. Cankırı and Niksar are also described in terms which may derive from personal observation. The author has a soldier's eye for the landscape and probably participated

[1]The present study was made possible by grants from the Fondation Maison des Sciences de l'Homme (Paris) and the Danish Institute at Damascus. Thanks are also due to dr. A. Dan (Paris), prof. D. Burcu Erciyas (Ankara) and prof. A. Podossinov (Moscow).

© T. Bekker-Nielsen, 2026

in military campaigns on the frontier between Byzantium and Islam. Most of the other cities mentioned in the epic – Malatya, Ankara, Samsun, Osmancık, Sinop, Kastamonu, etc. – are mere names, and there is no attempt at describing their site or appearance. Outside his home region, the author has no clear idea of the geography and consistently underestimates the distance to Malatya or Bagdad. We may conclude that the originator of the "*Danişmendname*" was a native of northern Anatolia, well versed in the traditions of local storytellers and the topography of his homeland, but with little knowledge or experience of the wider world.

Т. Беккер-Нильсен
Университет Южной Дании, Оденс, Дания.
ORCID: 0000-0003-4628-5411
(E-mail: tonnes@sdu.dk)

Топография и повествование в «Данишменд-наме»

Аннотация. «Данишменд-наме», «Книга Данишменда» – одна из старейших сохранившихся эпических поэм на турецком языке и единственная, повествующая о событиях на рубеже XII века, во времена Первого крестового похода. Её герой, Ахмед Данишменд («мудрец»), – историческая личность, но описания его сражений против византийцев в значительной степени вымышлены, изобилуют гиперболами и украшены заимствованиями из других эпических традиций, даже из христианской агиографии. Текст был составлен около 1050 года н.э. и впервые записан при дворе Сельджуков около 1175 года н.э. В это время был добавлен вымышленный эпилог, устанавливающий связь с династией Сельджуков. Аналогичным образом был добавлен пролог, связывающий историю Данишменда с историей эпического героя Сайида Баттала. Письменная версия была дополнительно расширена и украшена Арифом Али, правителем Токаты в XIV веке, который разделил текст на главы и добавил стихи собственного сочинения. Текст Али лег в основу всех более поздних рукописей «Данишменд-наме». На основе детального изучения топографических описаний в «Данишменд-наме» данное исследование показывает, что, вопреки мнению Ирены Меликоффой (Irène Mélikoff, 1960), они не принадлежат перу Арифа Али, а являются частью первоначального произведения. Во-вторых, применяя концепцию «мира повествования», как её определил Букет Китапчи Байры (2020), исследование направлено на определение родины и ментального мира неизвестного автора оригинала. По-видимому, он был знаком с долиной верхнего течения Ириса вокруг Токата и Команы, а также с территорией, расположенной в треугольнике Чорум-Амасья-Турхал. Чанкыры и Никсар также

Received 25 March 2026. Revised 27 April 2026. Accepted 30 May 2026. Available online 30 June 2026.

For citation: T. Bekker-Nielsen Topography and narrative in the 'Danişmendname' // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 77-110. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-77-110

описаны в терминах, которые, возможно, основаны на личных наблюдениях. Автор обладает взглядом солдата на ландшафт и, вероятно, участвовал в военных кампаниях на границе между Византией и исламом. Большинство других городов, упомянутых в эпосе, – Малатья, Анкара, Самсун, Османджик, Синоп, Кастамону и др. – являются лишь названиями, и нет попыток описать их местоположение или внешний вид. За пределами своего родного региона автор не имеет четкого представления о географии и постоянно недооценивает расстояние до Малатьи или Багдада. Мы можем заключить, что создатель «Данишменд-наме» был уроженцем этого региона, хорошо знакомым с традициями местных рассказчиков и топографией своей родины, но с небольшими знаниями о более широком мире.

Ключевые слова: Ахмед Данишменд, «Данишменд-наме», крестовые походы, Сельджуки, гази, эпос, 12 век, Анатолия, фольклор, устная литература, Токат, Амасья.

Т. Беккер-Нильсен
Оңтүстік Дания университеті, Оденс, Дания.
ORCID: 0000-0003-4628-5411
(E-mail: tonnes@sdu.dk)

«Данишменд-наме» шығармасындағы топография мен баяндау

Аннотация. «Данишменд-наме», яғни «Данишменд кітабы» түрік тілінде сақталған ең көне эпикалық поэмалардың бірі болып табылады. XII ғасыр шегіндегі, Бірінші крест жорығы кезеңінің оқиғаларын баяндайтын жалғыз шығарма. Оның басты кейіпкері Ахмед Данишменд («дана адам») – тарихи тұлға. Алайда, оның византиялықтарға қарсы шайқастарының сипаттамалары көбінесе қиялға негізделген, әсірелеулерге толы, әрі басқа эпикалық дәстүрлерден, тіпті христиандық агиографиядан алынған элементтермен көркемделген десек артық айтқандық болмас. Мәтін шамамен б.з. 1050 жылдары құрастырылып, алғаш рет шамамен 1175 жылы Селжүктер сарайында жазылған деген болжам бар. Аталмыш шығармада Селжүк әулетімен байланыс орнату үшін жазылған ойдан шығарылған эпилог та қосылған екен. Осы сынды, Данишменд оқиғаларын эпикалық қаһарман Сайид Батталдың тарихымен байланыстыратын пролог та енгізілген. XIV ғасырда Тоқат билеушісі Ариф Әли жазбаша нұсқаны кеңейтіп, тарауларға бөліп, өз өлеңдерін қосады. Оның дәл осы нұсқасы кейінгі барлық «Данышменд-наме» қолжазбаларының ең басты түпнұсқасына айналды. Алайда, бұл зерттеу топографиялық сипаттамаларды жан-жақты талдай отырып жазған Ирен Меликоффтың (Irène Mélikoff, 1960) пікіріне қарамастан, олардың Ариф Әлиге тиесілі емес, бастапқы мәтіннің ажырамас бөлігі екенін көрсетеді. Сонымен қатар, Букет Китапчы Байри (2020) анықтаған «баяндау әлемі» атты тұжырымдамасын қолдана отырып, зерттеу бастапқы автордың туған жері мен дүниетанымын айқындауды мақсат етеді. Негізінде, автор Тоқат пен Комана маңындағы Ирис өзенінің жоғарғы аңғары мен Чорум-Амасья-Турхал үшбұрышындағы аймақпен шамасы жақсы таныс болса керекті. Чанкыры және Никсармен де таныс болуы әбден мүмкін, өйткені шығармада оның барлығы автордың жеке бақылауларына негізделген түрде сипатталады. Ол жер бедерін

әскери адамның көзімен қабылдайды. Бәлкім, Византия мен ислам әлемі арасындағы шекаралық жорықтарға қатысқан болуы да ғажап емес. Ал эпоста аты аталған басқа қалалар – Малатья, Анкара, Самсун, Османджик, Синоп, Кастамону және басқалары тек атау ретінде ғана беріледі, олардың орналасуы мен келбетіне сипаттама берілмейді. Автор өз өңірінен тыс жерлердің географиясын нақты білмейтін сынды, Малатья немесе Бағдатқа дейінгі қашықтықты жиі қате бағдарлайтынын аңғардық. Осылайша, «Данишменд-наме»-ның авторы, осы аймақтың тумасы, жергілікті жыршылық дәстүрлер мен туған өлкесінің географиясын жетік білетін, бірақ, жалпы әлем туралы түсінігі аздау, шектеулі адам болған деген қорытынды жасауға болады.

Кілт сөздер: Ахмед Данишменд, «Данишменд-наме», Крест жорықтары, Селжүктер, ғази, эпос, XII ғасыр, Анадолы, фольклор, ауыз әдебиеті, Токат, Амасия.

Introduction

The defeat of the Byzantine army at Manzikert in 1071 and the death of the victor, Alp Arslan, in the following year left a power vacuum in central Anatolia. Arslan's half-brother Kutulmış established himself as de facto ruler of Anatolia and obtained the recognition of the Byzantine emperor, but in 1086 he was killed and his son Kılıç Arslan taken prisoner. Taking advantage of the situation offered by Süleyman's death and the extinction of the Armenian family (the Ardzrouni) which had ruled Sivas (Mélikoff, 1960, V.1: 71), an obscure Turkic warlord, Ahmed, seized the opportunity to carve out a territory for himself. Our knowledge of Ahmed Danişmend, "the wise", is to a large part derived from the historians of the First Crusade, which reached Anatolia in 1096-97. By that time, Ahmed had apparently extended his dominions to include Tokat, Amasya and Çankırı and established his residence at Niksar. He waged several successful campaigns against the Crusaders and while besieging Melitene (mod. Malatya) in 1100 or 1101, his forces captured count Bohemond of Antiochia who was released in 1103 in return for a large ransom and the promise of Bohemond's support against Ahmed's Selcuk rival Kılıç Arslan I (Cahen, 1968: 86). These plans were, however, cut short by Melik's death in the summer of 1104.

Ahmed Danişmend was succeeded by his son Emir Gazi Gümüştegin b. Danişmend (ruled 1104-1134) and grandson Melik Muhammed (1134-1142) (Bosworth, 2004: 215). When Muhammed died without an heir, a struggle for the succession resulted and his lands were divided between three rulers: Muhammed's brother Yağibasan in Niksar, another Danişmendid in Kayseri and a third in Malatya. The internal discord among the Danişmendids was skilfully exploited by their Byzantine adversaries as well as by the Selçuks, who gradually absorbed the Danişmendid territories. Sivas, Tokat, Komana and Amasya were taken by Kılıç Arslan II in 1174, Niksar in 1175 after a long siege. Malatya, the last remaining Danişmendid possession, passed under Selçuk control in 1178. The memory of the dynasty's founder lived on, however, and was preserved in the *Danişmendname* or "Book of Danişmend", one of the oldest narrative epics in the Turkish language,

When creating his narrative, the storyteller drew on other tales with which he was familiar, and despite the efforts of later editors, the composite nature of the Danişmendname is evident,

drawing as it does not only on the memory of Ahmed Danişmend's conquests, but also on the Old Testament, the Koran, Western chivalric romance and even Christian hagiography (Mélikoff, 1960, V.1: 161-170; Bekker-Nielsen, 2023: 65). The core narrative revolves around the biography of Ahmed, in the epic known as Melik. He is a hero of superhuman strength and fells his enemies by the hundreds while suffering no serious injuries before the last chapter, a stock figure of heroic folktale. At the same time, Melik is a clever strategist capable of taking a fort or city by a ruse and not merely by sheer force. As a follower of the true faith, he is favoured by God, communing with the Prophet in his dreams and performing miracles.

The parallel narrative of Artuhı and Efrumiyye has an altogether different character (Bekker-Nielsen, 2023: 66). Artuhı is human, not superhuman, and though his strength is comparable to Melik's, he is vulnerable (early on, his arm is lost in battle, but restored by divine intervention) and his human emotions are brought to the fore in his quest for the beloved Efrumiyye whom he wins, then loses, then regains. The long passages where Efrumiyye shows herself as a capable warrior and strategist stand in contrast to the limited, and passive, rôle played by Gülnüş, the wife of Melik.

Throughout the narrative, the narrator takes pains to emphasize the link with the east – with Malatya and with Baghdad, the residence of the Caliph. We are told that Melik's grandfather was governor of Malatya, where Artuhı's maternal grandfather was an eminent and much respected citizen. There are, however, no grounds for assuming that Ahmed Danişmend hailed from Malatya. The connection was clearly invented to connect the narrative of his exploits to the pre-existing cycle of tales (the *Battalname*) about the warrior-hero Sayyid Battal (Mélikoff, 1960, V.1: 120-121; Dedes 1996).

Materials and research methods

Since we have no other information about the text or its author, our only source is the text itself. The *Danişmendname* that has come down to posterity is composed of seventeen chapters, *meclisler* ("sessions") of unequal length and a short postscript. The first chapter establishes the fictitious link with the story of Sayyid Battal. The last chapter is equally unhistorical. We are told how the Infidels recapture the cities conquered by Danişmend and how the Caliph, on hearing the news, entrusts a Selçuk leader, Süleyman Shah (d. 1086), with the reconquest of Anatolia. He also arranges the marriage of Süleyman's daughter to the son of Melik Danişmend, merging the two dynasties into one. The biography of the Danişmendids' founder-hero is deftly transformed into a piece of pro-Selçuk propaganda, legitimising the Selçuk hegemony over central and northern Anatolia and glossing over the conflicts between the two dynasties.

The last chapter concludes with a postscript by the editor, Ali (Arif Ali, governor of Tokat castle in the latter half of the fourteenth century), explaining how he had found an old and "confused" *(müşevveş)* manuscript which he transformed and embellished, dividing the text into *meclisler* and adding verses of his own making to embellish the prose narrative (Mélikoff, 1960, V.2: 289; Demir, 2020, V.1: 361-362). Seventeen manuscripts of Ali's version are

known, of which the oldest are those in the Bibliothèque Nationale, Paris (ms. P), in Istanbul Public Library (ms. I) and in St. Petersburg, formerly Leningrad (ms. L) (Demir, 2020, V.3: 4).

The stages in the textual transmission can be dated with a fair degree of confidence (Mélikoff, 1960, V.1: 55-56; Demir, 2020, V.3:1-2; Bayrı, 2020: 26-27). Throughout, the protagonist of the epic is called *Melik* ("king") Danişmend. This title was not borne by Ahmed during his lifetime; it was granted to his son Gümüşteğin in AH 529/AD 1134 and first used on coins by his grandsons (Cahen, 1968: 218; Oikonomides, 1983; İzmirler, 2023: 46-48). The epic will have found its definitive oral form around the middle of the twelfth century, at a time when Ahmed's struggle against the Byzantines was still a living memory.

Tradition has it that the oral version was first written down at the Selçuk court by a certain Mevlana Ibn 'Ala of whom nothing further is known. Presumably it was at this stage that the sequel establishing a link to the Selçuk sultans was grafted on to the core narrative, since the list of sultans ends with Rükneddin (d. AD 1265) and İzzeddin Keykâvus (d. AD 1279); at the conclusion of chapter 9, ms. I state that the text was recited in the presence of Sultan İzzeddin, then written down (Demir, 2020, V.1: 203). Chapter 11 in both manuscripts mention a recital in the presence of İzzeddin (Mélikoff, 1960, V.2: 181 ("sultan Galib"); Demir, 2020, V.1: 240) and this is repeated at the opening of chapter 12 (Mélikoff, 1960, V.2: 194; Demir, 2020, V.1: 253).

The introductory section linking Ahmed Danişmend to Seyyid Battal may have been added at this time or earlier; it was certainly present in the version that reached Arif Ali, since it misled him into thinking that the manuscript was 400 or 450 years old (Demir, 2020, V.1: 360, 362), corresponding to the distance in time between Ali himself and Seyyid Battal.

An edition based on ms. P was published, with French translation and an extensive commentary, in 1960 by Irène Mélikoff, whose exhaustive study of the *Sitz im Leben* of the *Danişmendname* remains fundamental. The epic has been translated into modern Turkish several times, most recently by Necati Demir (2002, 2020) basing himself on ms. I. In the late sixteenth century, Gelibolulu Mustafa Ali (d. AH 1008/AD 1600) produced a paraphrase of the *Danişmendname* under the title *Mirkâtü'l-Cihâd,* "Steps on the way to *jihad"* (Akar, 2016; Fleischer, 2016: 132-133; Demir, 2020, V.3: 6). Since the paraphrase includes persons and places which are mentioned neither in P nor in I, it must be based on a third version of Ali's text. A number of shorter summaries of the *Danişmendname* were collected and translated by Mordtmann (1876).

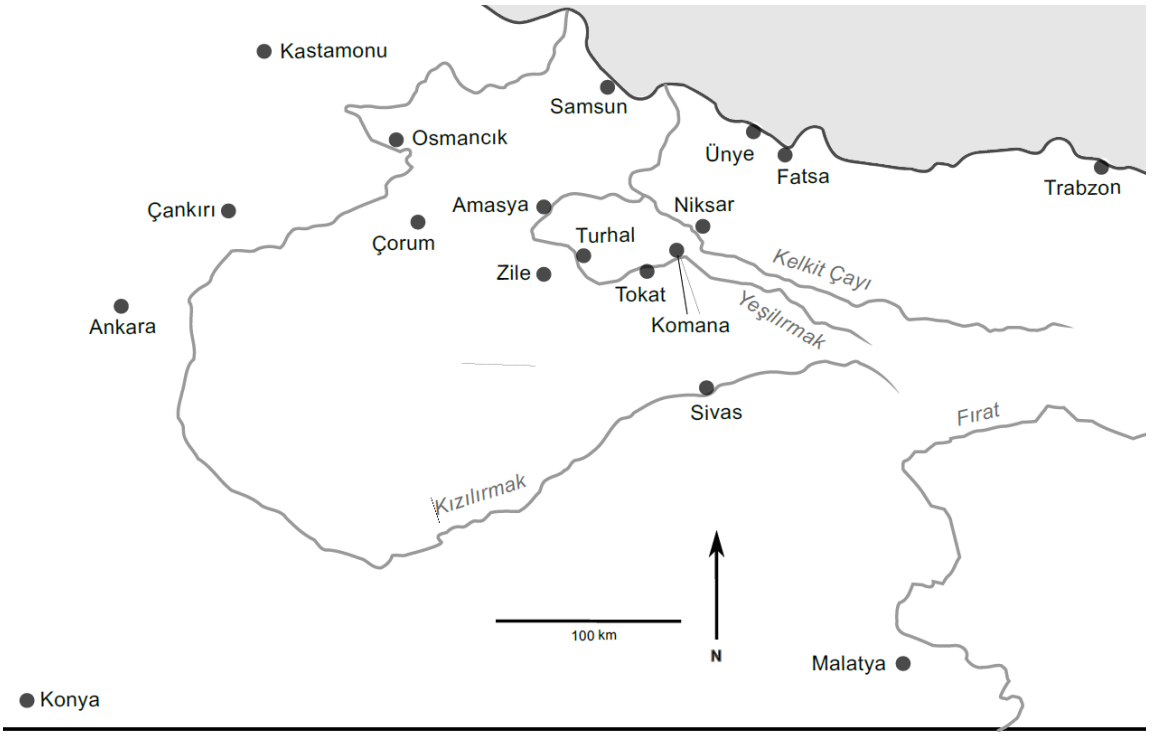

Fig 1. Map of north central Anatolia showing principal places mentioned in the text.
1-сур. Мәтінде аталған негізгі орындарды көрсететін солтүстік-орталық Анадолының картасы.
Рис. 1. Карта северо-центральной Анатолии с указанием основных мест, упомянутых в тексте.

Research background

Since the work of Milman Parry, originator of the oral-formulaic theory, it has been generally accepted that an orally transmitted epic does not constitute a unitary text but rather a set of narrative building blocks which the storyteller combines in new ways to suit the occasion or his audience (Reichl, 2000: 133-134; Lindahl, 2012). Only when the narrative has been recorded in writing does it become fixated.

The *Danişmendname* forms an exception to this general rule in that the transformation and reformulation of the material continued *after* it had been recorded in writing. Between the three oldest manuscripts, there are significant divergences in the choice of words and in the length of the individual *meclisler;* in a few cases, verse passages have even migrated from one *meclis* to another (Bekker-Nielsen, 2023: 60-61). This phenomenon remains unexplained but is probably best understood as reflecting an intermediate phase of “mixed” transmission (Aydoğan, 2021: 409) where epics were still being recited orally by itinerant storytellers, but using written versions to memorize the contents.

A common feature of the different versions is a close attention to topography and landscape (Adak, 2022), revealing, in the words of Irène Mélikoff, “une parfaite connaissance des lieux” (Mélikoff, 1960, V.1: 155), The explanation proposed by Mélikoff was that the core narrative of the Danişmendname was derived from epics originating among Turkoman nomads of west central Asia (Mélikoff, 1960, V.1: 140) and that Arif Ali transposed this narrative to northern

Anatolia, locating the triumphs and defeats of Melik Danişmend in places with which he was familiar (Mélikoff, 1960, V.1: 143).

With good reason, Buket Kitapçı Bayrı, among others, has rejected this interpretation, pointing out that Melik is no nomad, and that some of the main characters – including Melik's close companion-in-arms Artuhı – are Byzantines, testifying to the true nature of the Danişmendname as a frontier epic at the interface between the Christian and Muslim worlds (Bayrı, 2020: 8-9, 49-50). Within the setting of the epic – its *storyworld,* to employ a useful concept formulated by Bayrı (Bayrı 2020: 17) – some minor relocations have taken place, however, e.g. the transfer of two monasteries from Sivas to Tokat (Mélikoff, 1960, V.1: 114-115; Aydoğan, 2016: 35). It remains unclear wether this relocation must be attributed to Ali; more likely it was the work of the original author, either because Tokat was more familiar to him than Sivas, or to present the conquest of Tokat, which plays a pivotal role in the first half of the epic, as a more challenging task and consequently a more impressive achievement on Melik's part.

Against the theory that Arif Ali transposed the narrative from the plains of the Near East to a terrain with which he was more familiar, two further arguments may be adduced. First, the verse passages in the Danişmendname – apart from the postscript, the only sections of the preserved text which can be attributed to Ali with absolute certainty – are almost entirely devoid of topographical or geographical detail (the few place-names mentioned are derived from the immediately preceding or following parts of the prose narrative) and reveal no interest on Ali's part in the geography of northern Anatolia. Second, some extraordinary errors of distance crop up in the text, errors which might be attributed to an itinerant storyteller with little knowledge of the world outside his home region, but not to a widely travelled and widely read intellectual such as Ali.

A closer look at the landscape that presents itself to the reader of the Danişmendname (fig. 1) and a comparison with the topographical facts on the ground may help us towards a better understanding of the storyworld of the epic and the mental landscape of its author.

Analysis

The story commences in **Malatya** during the seventh month of the year given as AH 360 in ms. P (Mélikoff, 1960, V.2: 10: *üç yüz altmış yıl*) but AH 460 according to ms. I (Demir, 2020, V.1: 66: *dört yüz altmış yıl)*, corresponding to AD 970/971 or AD 1067-1068 respectively. Since Ali, writing c. AH 762, reckons that the manuscript in his hands is "four hundred years old", 360 must be the figure found in his original version of the text, 460 a later emendation.

In the opening sentences of the prose narrative, we are told that when Sayyid Battal and his fellow Gazis had been killed "and the people of Malatya learned the news, they were stricken with grief". The leading men of the city gather in the mosque and deplore their dismal situation: Malatya stands to lose its claim to fame among cities, now that no "outstanding man" *(ulu kişi)* can be found who bears comparison with the great warrior hero. After some discussion, they decide to send for Battal's grandson Sultan Ṭurasan and his comrade Melik. At birth, Melik was given the name Ahmed but being "both clever and experienced" *('ākıl ve kāmil),* he has come to be known as Melik *Dānişmend,* "the wise" (Mélikoff, 1960, V.2: 9; Demir, 2020, V.1: 65).

A messenger is sent to fetch the pair but when he finds them, they have already been forewarned of his errand. In the night, the Prophet revealed himself to Melik in a dream and told him to take up the holy war *(ġazā)*. Ṭurasan, too, has had a dream in which his grandfather, the great Battal, shamed him for not being engaged in the fight against the Infidels (Mélikoff, 1960, V.2: 10; Demir, 2020, V.1: 66). They both accompany the messenger to the city, where it is decided to send a delegation to Baghdad and request a *fermān* from the Caliph authorizing Ṭurasan and Melik to lead a holy war against the Infidels. After consulting his astrologers, the Caliph issues the requested *fermān* and gives the delegates two standards inscribed with the name of the Caliph and in addition forty Koran reciters, two hundred horses, four hundred slaves and many other splendid gifts to take home to Ṭurasan and Melik (Mélikoff, 1960, V.2: 13; Demir, 2020, V.1: 69). The Caliph also entrusts them with two heirlooms, the banner of Battal Gazi and the standard of another epic hero, Abū Muslim.

The narrator's choice of time and place is intended to establish a link with the story of Battal Gazi but has no relation to geographical or chronological reality. We are told that the messengers reach Baghdad after "a few days" *(bir kaç gün)*, but according to the roadbooks of the Ottoman *ulak,* the journey from Malatya to Baghdad would require 243 hours of travel (Çetin, 2013: 141, 149) or a minimum of 3½ weeks, assuming ten hours' net travel time per day. The speeds attained by the *ulak* were exceptionally high since the couriers could change horses at frequent intervals. An impression of normal travelling speed can be gained from the seventeenth-century *Seyahatname* of Evliya Çelebi, where speeds typically range from 3 to 5 kilometres per hour (Bekker-Nielsen, 2021: 470). At an average speed of 4 km/h and a maximum of ten hours' travel per day, the 1381 km by road from Malatya to Baghdad would require nearly six weeks to cover.

On their arrival in Baghdad, the messengers are received by the Caliph, who laments that the *Firenk* (Franks) have seized "Antakya, Akko, Tripoli" and other cities "as far as Nablus and Jerusalem" (Mélikoff, 1960, V.2: 12; Demir, 2020, V.1: 68). In actual fact, these conquests took place between AH 491/AD 1098 and 503/1109, more than a century after the deliberations in Malatya which supposedly take place in AH 360.

When the messengers return to Malatya, the populace is overjoyed to learn that the Caliph has granted permission for the campaign. The standards of Abū Muslim and Battal Gazi are set up outside the city and within forty days, "forty thousand men" assemble, ready for war. The author makes no attempt at describing the topography of Malatya or its surroundings, or at adding local colour.

The army now moves out from Malatya and heads north-west to **Sivas,** c. 200 km or about a week's march, and reaches the bank of the river *Elbis* (P) or Albis (I), which Mélikoff and Demir both take to be a copyist's error for *Alis,* "Halys", today's Kızılırmak (Mélikoff, 1960, V.1: 197 n. 1; Demir, 2020, V.3: 4). A digression explains that the Elbis/Albis is a great river sprung "from hell *(duzahdan)"* and compares it to the Fırat (Euphrates), which according to Islamic tradition has its sources in Paradise (Mélikoff, 1960, V.2: 14; Demir, 2020, V.1: 70). The Kızılırmak flows within sight of Sivas and the road from Malatya (the present-day Bağdat Caddesi) crosses the river at a point less than 3 kilometres from the *kale,* where an Ottoman multi-arch structure still spans the stream.

Next morning, Melik and his warriors remount and enter Sivas, which presents a sad spectacle: "the *kale* in ruins, the Muslim garrison killed, the towers covered in corpses". The

Muslim inhabitants explain how the castle was taken: A caravan of five hundred camels, each bearing two boxes, arrived in the city and its leaders, pretending to be merchants, requested permission to bring their wares to safety within the walls of the *kale.* Once inside, the boxes sprang open and a thousand armed men leaped out (Mélikoff, 1960, V.2: 15; Demir, 2020, V.1: 71). Variants of the "Trojan boxes" stratagem are found in Greek, Persian, Arabic and Latin literature (Meulder, 2013; 2014); in this case, it may be a borrowing from a French *chanson de geste* of the early twelfth century and contemporary with the Danişmendname (Galmés de Fuentes, 1979; Bekker-Nielsen, 2023: 65).

A council of war is now held. Sultan Ṭurasan's proposed strategy is simple and to the point: "march to Constantinople, kill the *Kaysar* and take his throne". Melik Danişmend, however, advises against waging everything on one plan of action; instead, the Muslims should divide their forces and attack the Infidels on several fronts at once. His proposal carries the day and a few days later, Ṭurasan leaves for Constantinople, taking half the troops with him, and is not heard of again until chapter 13, when word arrives that Ṭurasan has captured Constantinople, seized the *Kaysar* and had him hanged (Mélikoff, 1960, V.2: 223; Demir, 2020, V.1: 262). For his part, Melik lays out his plan to seize the north and recites a list of the cities he intends to capture, the names of which were revealed to him by the Prophet the night before: Tokat *(Dükiyye),* Komana *(Gümenek, Sisiyye),* Niksar *(Harsānōsiyye),* Amasya *(Haraşna),* Samsun *(Sāmiyye),* Sinop *(Sinobiyye),* Zile *(Ḳarḳariyye)* and Turhal *(Kaşan/Keşan)* (Mélikoff, 1960, V.2: 17; Demir, 2020, V.1: 72-73). First, however, he and his companions set about restoring the *kale.*

The present-day *kale* of Sivas is an earthen hill, not a rock, and enjoys only a moderate advantage in terms of height, rising c. 30 metres above the surrounding area. The eastern slope (facing the thirteenth-century Gök Medrese) is easily ascended. Remains of a wall of uncertain date are visible at the northeast corner (now a tea garden) and along the modern ascent along the western side, while a tower can be seen at the northern extremity. The area enclosed by the walls can be estimated at c. 12,500 square metres. What the narrator has to relate about Sivas is not inconsistent with the topography, but he gives no circumstantial detail to suggest a first-hand knowledge of the site. In any case, the focus of his narrative soon shifts, and Sivas plays only a minor role in the remainder of the Danişmendname.

While the reconstruction of the *kale* is in progress, Melik goes riding in the countryside where he encounters a Christian warrior, Artuhı, who challenges him to combat. Vanquished by Melik, the warrior converts to Islam and tells Melik the story of his life. He, too, hails from the region of Malatya:

> "My father was a nomad *(göçkünci)* in the hills; he ruled over twelve thousand tents, had forty wives but no children ... At the time, Seyyid Battal was in India, and the *Kaysar* came to Malatya with an army ... When the *Kaysar* divided the captives [after taking Malatya], he gave the daughter of Abdur-rahmanı and her mother to my father" (Mélikoff, 1960, V.2: 22; Demir 2020, V.1: 78).

Later, Artuhı's father fell in love with Abdurrahmanı's daughter and made her pregnant. When the child was born, everyone was amazed at its size: "all who saw me believed that I must be two years old." Artuhı grew up to be a young man and went hunting near Amasya,

where he encountered a beautiful young girl and immediately fell in love with her. As a sign that the feeling was reciprocal, she threw Artuhı an orange. Enquiring, he was told that the girl's name was Efrumiyye (Efromiya) and that her father was the Christian lord *(beg)* of Amasya, Şah-i-Şattat (Mélikoff, 1960, V.2: 23; Demir, 2020, V.1: 79).

For three months, the lovesick Artuhı roamed the countryside in the hope of another glimpse of Efrumiyye, but without success. On his return to Malatya, he learned that his father was dead, leaving Artuhı as the head of the family. Artuhı sent an ambassador to Şattat to request Efrumiyye's hand in marriage, but her father first dithered, then refused and finally betrothed her to Nastor (Nestor), the lord of Çorum.

Having heard Artuhı's story, Melik vows to help him abduct Efrumiyye. Her father is sending her to Çorum under armed escort, but Melik and Artuhı make a successful surprise attack on the caravan and abduct Efrumiyye, who follows Artuhı's example in converting to Islam. The three flee eastward and take refuge at the fortified hermitage *(ribat)* of Harkıl, a Christian ascetic recently converted to Islam. In the morning, they awake to find the place surrounded by Nastor's troops (Mélikoff, 1960, V.2: 36; Demir, 2020, V.1: 93).

Amasya is more than 200 km distant from Sivas by road and more than 500 from Malatya, but there is no attempt on the narrator's part to explain how a hunting expedition from Malatya would take Artuhı to the environs of Amasya. Here as elsewhere, the author has underestimated his distances or simply been unaware of the relative location of Sivas, Malatya and Amasya.

In the meantime, the troops rebuilding the *kale* at Sivas are increasingly concerned for Melik, and one of their company goes out in search of him. At Tokat, which is still held by the Byzantines, he learns that Melik and his two friends are under siege in the hermitage but holding their ground despite being vastly outnumbered by the troops of Nastor and Şattat. He makes contact with Melik, then returns to Sivas to summon the remainder of the warriors. A few days later, the Muslim army meets the forces of Nastor and Şattat on the battlefield and drives them to flight (Mélikoff, 1960, V.2: 60; Demir, 2020, V.1: 121).

Having defeated the Christians in the field, Melik's forces now close in on **Tokat,** whose inhabitants take refuge on the *kale* (Mélikoff, 1960, V.2: 67; Demir, 2020, V.1: 125). To secure the city, Melik must first reduce the fortified monasteries that surround it. One monastery is taken by means of a ruse (Mélikoff, 1960, V.2: 70-71; Demir, 2020, V.1: 127-128); another, Deryanos, is guarded by a dragon *(ezdeha)* whose fiery breath is extinguished when Melik reads an Islamic prayer (Mélikoff, 1960, V.2: 77; Demir, 2020, V.1: 132) in a manner strongly similar to the exploit of the dragon-slaying St Theodore (Bekker-Nielsen, 2023: 65). A third, the Monastery of the Cross, is fiercely defended by the monks; their leder, Papas, makes a sortie and succeeds in capturing Artuhı. Both the monastery of Deryanos (St. John) and the monastery of the Cross were in fact located near Sivas, but the narrator has transposed them to Tokat.

When Melik arrives in Tokat with his force, coming from the direction of Amasya, his army encamps by the river Yeşilırmak (Iris). The narrator provides a detailed panorama of the city seen from the north: a strong citadel perched on a summit, and on the opposite slope a large monastery with the appearance of a fortress (Mélikoff, 1960, V.2: 67; Demir, 2020, V.1: 125). This corresponds to the present-day view from the crossing of the Iris: to the right of the valley the steep north face of the kale, to the left the high ground east of the city – higher in fact than the *kale* – whose slopes offer a suitable site for a fortified monastery. In

the following chapter, we are offered a view from the other side: “a river flowing past the *kale* and close by, a suburb *(ribat)*” (Mélikoff, 1960, V.2: 86; Demir, 2020, V.1: 140).

In addition, we are told that there were two minor fortresses commanded by Serhayil, the *beg* of Tokat, and his brother Nikola; these fortresses are presumably fruits of the narrator’s imagination. Nikola’s forces attempt a sortie against the Muslims but are defeated in the field, their commander is killed and the fortress razed. Melik then gains access to Serhayil’s fortress by pretending to be a messenger sent by Şattat. When the Muslims attack, Melik, still in disguise, taunts the defenders into sending a party out against them. The Muslims feign a retreat and the remaining defenders are drawn out of the castle; once outside, they are encircled and cut down by Melik’s warriors.

Fig. 2. Tokat: the eastern slope of the castle rock.
2-сур. Токат: қамал жартасының шығыс беткейі.
Рис. 2. Токат: восточный склон замковой скалы.

This leaves the *kale*, commanded by a third brother, Mihayil, and occupying a formidable position (fig. 2). Fortunately, a Christian captive recently converted to Islam knows a road – a “secret” road according to I, but not P – through the mountains “directly to the castle” (Mélikoff, 1960, V.2: 85; Demir, 2020, V.1: 139). Melik repeats his stratagem of drawing the enemy forces out of the *kale* and into the field, where they are annihilated. Meanwhile, Mihayil’s nephew, whom he has left behind to hold the *kale*, converts to Islam and frees the Muslim prisoners, who take control of the castle.

The monks of Deryanos monastery, however, attempt to drive the Muslims off the *kale* by showering them with crossbow fire (Mélikoff, 1960, V.2: 80; Demir, 2020, V.1: 134;

according to Mélikoff's French translation (Mélikoff, 1960, V.1: 266), catapults are also deployed, but this finds no support in the Turkish text). While Papas and his monks are in the field, Melik gains access to the monastery. With the aid of the Muslim prisoners held there, he seizes control of the monastery which is plundered, then destroyed. Somewhat confusingly, according to ms. P Artuhı shortly afterwards finds himself "beside the Deryanos monastery" *(Deryanos deyrinden yana);* possibly the monastery's ruins are meant (Mélikoff, 1960, V.2: 79). This information is not found in I (Demir, 2020, V.1: 133).

The topography lends credence to the narrator's claim that the converts showed Melik a way to approach the castle. The *kale* is located at an elevation of c. 700 metres above sea level and 70-90 metres above the level of the surrounding streets. The castle rock is not a free-standing formation but marks the end of a mountain spur stretching west to east over a distance of c. 2 kilometres. A depression c. 40 metres wide divides the castle rock itself from the remainder of the spur. Under cover of darkness, it would be possible to move an attacking force along the ridge of the spur to within a short distance of the *kale* itself, and the numerous caves in the rock face would shelter attackers from missiles thrown or shot from above.

The description of Tokat seen from the south likewise fits the situation on the ground, where the medieval city nestled at the foot of the city's *kale*. The Garipler Camii north of the *kale*, erected in the eleventh century during the period of Danişmendid rule, may mark the centre of early medieval Tokat. Later, the city expanded into the area east and south of the *kale*, as evidenced by the numerous Selçuk and Ottoman structures that remain standing in present-day Tokat. The proximity of the *kale* to the built-up area would make it a convenient place of refuge during times of trouble, but the area enclosed by the present-day walls is only c. 3,500 square metres, insufficient to accommodate the entire population for an extended period of time. On a later occasion, when the Muslims of Tokat were under attack, our narrator relates that some of them fled "to Niksar or to Malatya" (Mélikoff, 1960, V.2: 198; Demir, 2020, V.1: 257); evidently the kale could not hold them all.

During the battle for control of Tokat, Melik dispatches one of his lieutenants to the Caliph in far distant Baghdad, yet according to ms. P, the trip is accomplished "in a few days", reemploying a formula from the first chapter (Mélikoff, 1960, V.2: 68). Ms. I give no indication as to the duration of the journey, but when the envoys return with gifts and the Caliph's gracious reply, they find the struggle for Tokat still in its early stages (Demir, 2020, V.1: 108).

With Tokat and its fortresses finally under his control or destroyed, Melik has a score to settle with the inhabitants of **Komana**, who had made a night attack on his camp during the battle. Komana (*Sisiyye*) stands on the bank of a river "flowing like the sea" (Mélikoff, 1960, V.2: 93; Demir, 2020, V.1: 147-148) which is spanned by a large bridge; inside the city, there are three hundred and sixty monasteries and a corresponding number of bell towers, *nakus* (Mélikoff, 1960, V.2: 94; Demir, 2020, V.1: 148).

The Christian forces sent to raise the siege are defeated by Melik, who takes the city by means of a ruse, massacring the leading citizens and forcing the rest to convert at the point of the sword. He then returns to his base in Tokat (Mélikoff, 1960, V.2: 99; Demir, 2020, V.1: 153). The fickle Komanans, however, soon renounce their new faith, and Melik is forced to intervene more than once. In chapter 15, a defeated Christian commander challenges Melik to prove the superiority of Islam by performing a miracle: if the waters cease to flow,

the Christian captives will convert. Melik does as requested and the waters disappear, then return at his bidding. As promised, the captives embrace Islam, but then word arrives that Infidel raiders are stealing horses from the Muslim army and Melik calls on God to punish the thieves. In the night, a gazi appears to Melik in a dream and advises him to move the camp from its low-lying site by the river and up into the hills. A few days later, a sudden flood surges through the valley and destroys Komana except for five hundred houses belonging to Muslims (Mélikoff, 1960, V.2: 252-253; Demir, 2020, V.1: 316-317).

The *kale* of Komana has been settled since pre-Roman times when it was a busy market and the centre of a temple-state (Sökmen, 2009: 282-283). Following the imposition of Christianity by Theodosius I, the temples were abandoned, but the site continued to be inhabited and was a trading centre of some importance during the Selçuk period (Erciyas, 2021; Karasu, 2021: 719-721). The walls of the medieval settlement enclosed an area of c. 6,000 square metres.

That the river on whose bank the city stands – the Yeşilırmak (Iris) – is "like the sea" is obvious hyperbole but conveys an image of a wide sheet of water. A large expanse of low-lying land, only marginally higher than the level of the river in summer, stretches to the east and southeast of Komana on either side of the ancient bridge, remains of which were discovered in 2004 during the construction of the present dam, which enables the flow of water to be controlled (fig. 3). In earlier times, the levels may well have been inundated during the spring and early summer, creating the appearance of "a sea", at least to the eyes of an observer who had never seen the sea for himself. The advice which the *gazi* gave Melik was sound: a camp on the levels would be vulnerable to flooding if the river should rise.

Fig. 3. Komana: the present-day course of the Yeşilırmak east of the ancient site.
3-сур. Комана: ежелгі орынның шығысындағы Йешилырмактың қазіргі ағысы.
Рис. 3. Комана: современное русло реки Ешилырмак к востоку от древнего поселения.

The story of Melik halting the flow of the river is of course pure fiction (Bekker-Nielsen, 2023: 67-68), as are the 360 bell towers within the city. (The narrator is fond of using the figure 360 to express an outlandish amount: Akkaya, 1957: 434-435). Perhaps to the narrator's eyes a small settlement of horse thieves and camp-raiders was insufficiently important to merit the attention of the great Melik Danişmend and so he magnified the town and embellished it with towers. Later in the text, to preserve his credibility, the narrator (or perhaps a later editor) let the 360 monasteries be swept away by the flash flood, leaving only the small community of a few hundred houses which later observers could see at Komana.

In chapter 7 Şattat, the father of Efrumiyye, and Nastor, her fiancé, draft an ultimatum which they send to Melik: hand over Artuhı and Efrumiyye, or suffer the consequences (Mélikoff, 1960, V.2: 101; Demir, 2020, V.1: 155). Melik refuses and both sides muster their forces for the coming confrontation. The two armies clash near **Turhal,** with the Christians holding the *kale* (Mélikoff, 1960, V.2: 106-107; Demir, 2020, V.1: 161-162).

The *kale* of Turhal enjoys a strategic position commanding the road along the Yeşilırmak that connects Çorum and Amasya to Tokat and Sivas. It first appears in the list of cities that Melik intends to conquer and reappears in chapter 2 when Melik, Artuhı and Efrumiyye, fleeing from Amasya, pass the kale of Turhal and find refuge at the hermitage of Harkil. Today's Turhal is a large town spreading far to the west of the Yeşilırmak river, but in the medieval and early modern period, the centre of the settlement was on the eastern bank below the *kale.*

Fig. 4. Turhal: the kale viewed from the east.
4-сур. Турхал: шығыстан қарағандағы қырыққабат.
Рис. 4. Турхал: цитадель, вид с востока.

The *kale* stands almost 100 metres above the surrounding houses (fig. 4) with a steep scarp on the side facing the river and only one practicable route of ascent along its eastern, landward, slope. In common with the hilltop fortresses of Zile and Niksar (below), the *kale* of Turhal has a subterranean stairway, but this plays no role in the battle narrative. The medieval walls enclose an area of only c. 1,500 square metres, insufficient to function as a place of refuge for the townspeople, but the castle enjoys a strong defensive position and in the Danişmendname serves as a base from which the Christians repeatedly send fresh troops into battle.

To dislodge the Infidels from the *kale*, Melik employs a variant of the stratagem which he used to good effect in Tokat. The Muslim army feigns a retreat; the camp at the foot of the *kale* is abandoned and the bulk of the Muslim forces moves out, crossing the Yeşilırmak river in full view of the defenders. A smaller detachment led by Melik moves to the eastern side and takes cover, unobserved by the garrison on the kale. When the defenders swarm down to plunder the deserted enemy camp, the Muslim warriors storm the gate and seize the citadel.

In ms. P, we are told that "three hundred" infidels come down, of whom two hundred set off to ransack the piles of supplies and garments left behind by the Muslims. A hundred remain to guard the approach to the *kale*, but after a while they abandon their post to join in the looting. Seizing the opportunity, Melik brings his forces up to the gate to find it guarded by only five men. The Muslims kill the guards and take control of the *kale* (Mélikoff, 1960, V.2: 108).

According to ms. I, three hundred men descend from the *kale* and all engage in ransacking the Muslims' baggage. Five hundred remain behind on the *kale* and when they see Melik's men approaching assume that these are their comrades returning from the looting expedition. By the time they realize their mistake, it is too late; all are cut down and the *kale* falls into Melik's hands (Demir, 2020, V.1: 162).

Both versions are consistent with the topography: being preoccupied with observing the Muslims below the kale departing across the river towards the west, the defenders' attention would easily be distracted from the eastern flank where Melik's men were preparing their attack.

In chapter 7, Efrumiyye and one of Melik's lieutenants, Osman, set out to liberate four of their fellow warriors who have been taken captive by Nastor and Şattat during the struggle for control of Turhal (Mélikoff, 1960, V.2: 105; Demir, 2020, V.1: 159). After a day's march, they arrive at a "hill commanding a great plain" and engage the enemy (Mélikoff, 1960, V.2: 108; Demir, 2020, V.1: 163). Several large hills along the present-day route from Turhal towards Zile fit the description. Efrumiyye and Osman are joined by Artuhı, Melik and the main force of the Muslim army, but the outcome of the battle remains undecided until Melik organizes a night attack on the enemy camp and drives the Infidels to flight (Mélikoff, 1960, V.2: 116; Demir, 2020, V.1: 171).

Having disposed of the enemy army for the time being, Melik and his companions tour the countryside and arrive at a "large and fertile plain, in the middle of which they saw a large city and before it a fort encircled by towers". Enquiring, Melik learns that the town is called Karkariyye (Zile). It was founded by İskender Şah (Alexander the great) and both the city and its kale are supplied with water from a source named after Alexander (Mélikoff, 1960, V.2: 121; Demir, 2020, V.1: 175).

Fig. 5. Zile: the eastern slope of the castle rock, with a rock-cut theatre of Roman date.
5-сур. Зиле: Рим дәуіріндегі тасқа қашалған театры бар қамал жартасының шығыс беткейі.
Рис. 5. Зиле: восточный склон замковой скалы с высеченным в скале театром римского периода.

Seen from afar, the *kale* of **Zile** appears to rise high above the city, but in fact the difference in elevation is only c. 30 metres. This disadvantage is to some extent compensated by the fortifications; even in their present, heavily restored condition the walls and towers offer an impression of the strength of the medieval fortress. They enclose an area of c. 12,500 square metres (more than twice that of the *kale* at Çorum) which would accommodate much of the city's population but apparently not all, since the Danişmendname claims that the ruler of Zile allowed only the more affluent citizens into the *kale* along with their valuables, shutting the poorer citizens out (Mélikoff, 1960, V.2: 122; Demir, 2020, V.1: 175; Bekker-Nielsen, 2023: 63). On the orders of Melik, the lower city is torched.

According to ms. P, the *kale* of Zile is encircled by a moat *(kalenün çevresine handak kazmışlardı, Mélikoff, 1960, V.2: 122);* according to ms. I, a trench has been dug "in front of the city and lined with iron stakes and spikes' *(şehre handek kesmişlerdi. Kenarında demürden bıtırk ve dikenler dökmişlerdi,* Demir, 2020, V.1: 175). Although the usual sense of *şehir* is "city", in this context it must refer to the castle itself, since a few lines later we are told how the Christians launch an attack through the castle gate, "having laid a bridge across the *handek",* presumably lowering a drawbridge (cf. Mélikoff, 1960, V.2: 308). Since the rock face falls steeply away on three sides (fig. 5), surrounding the citadel with a moat – as according to ms. P – would not only be superfluous, but impossible. On the other hand, a dry moat or trench straddling the approach from the western side, fitted with stakes and spikes –

as described in ms. I – would pose a formidable obstacle to attackers trying to storm the *kale*.

From their secure base behind the walls of the *kale,* the Christians make a nocturnal sortie and capture numerous Muslims; then, to spite the attackers, some of the captives (twenty according to P, a hundred according to I) are hung from the towers of the castle, in full view of Melik and his soldiers (Mélikoff, 1960, V.2: 122; Demir, 2020, V.1: 176). When attempts to take the *kale* prove unsuccessful, one of his commanders advises Melik to summon stone-throwing catapults from Tokat. The catapults arrive, but before they can be deployed, the defenders make another sortie and succeed in setting the machines on fire. An enraged Melik vows to continue the attack until he has demolished the fortress and cast its stones into the sea (Mélikoff, 1960, V.2: 123; Demir, 2020, V.1: 177).

Since this is the only occasion on which we hear that Melik has catapults at his disposal, and a siege train would be an encumbrance to a mobile army of horsemen, it seems quite possible that the stone-throwers were introduced by the narrator in order to shift the focus of the story from Zile to Tokat and back. In the event, it is not the catapults that change the course of the battle but a renegade Christian monk who reveals a secret passage leading "from the monastery of Restos" up into the kale (Mélikoff, 1960, V.2: 126; Demir, 2020, V.1: 179-180). This story was evidently inspired by the existence of a subterranean stairway which is still visible on the kale today. Such stepped tunnels are by no means uncommon in central and eastern Anatolia, their purpose usually being to provide access to an underground source of water (Köroğlu & Danişmaz, 2018: 124). The nexus between Christian monks and underground passages recurs in Niksar, where a passage allegedly connects the city with İstanbul (see below).

Overall, the narrative agrees with the topography of the site. Catapults deployed on the level area immediately to the west of the main gate would be an effective weapon and from here, the besiegers would have an uncomfortably close view of the bodies of their captured comrades hanging from the towers.

Once the *kale* has been taken, Melik makes good on his promise to sink its stones "into the sea", or rather into *Kaz Göl,* "Goose lake", some 25 km distant from Zile along the Roman road to Tokat. According to mss. I and L, the stones are carried on the backs of Christian captives; this detail is not found in P.

On his return from Zile to Tokat, Melik retakes Komana and – acting on the advice of the Prophet, who came to him in a dream – arranges for the marriage of Artuhı and Efrumiyye (Mélikoff, 1960, V.2: 134; Demir 2020: 186). Once the wedding feast is over, he raises an army and prepares to march on Amasya. Nastor and Şattat likewise collect an army, summoning troops from their Christian allies (Mélikoff, 1960, V.2: 137; Demir, 2020, V.1: 189).

During the fighting, Efrumiyye is captured and taken to Nastor's tent (Mélikoff, 1960, V.2: 145; Demir, 2020, V.1: 198-199). Rejecting his drunken and lecherous advances, she is sent to **Çankırı** and imprisoned on the *kale* (Mélikoff, 1960, V.2: 147; Demir, 2020, V.1: 200-201). The Prophet, however, once again appears to Melik in a dream and tells him that if he sends Artuhı in search of Efrumiyye, she will be freed (Mélikoff, 1960, V.2: 156; Demir, 2020, V.1: 209). En route, Artuhı is joined by a young warrior named Karatekin or Karatigin, a son of one of the minor characters in the *Battalname* (Mélikoff, 1960, V.1: 168). The two heroes travel day and night, through "plains, mountains and villages" and finally reach Çankırı.

The two heroes find the city all but deserted, most of the inhabitants having fled to the safety of the *kale*. With the aid of a local woman, Meryam, the two disguise themselves, enter

the *kale* and liberate Efrumiyye along with seven hundred Muslims who are also being held prisoners there (Mélikoff, 1960, V.2: 180-181; Demir, 2020, V.1: 239-240). The garrison is roused and a battle ensues, but the Christians are forced to surrender.

Fig. 6. Çankırı: The main gate of the citadel.
6-сур. Чанкыры: Цитадельдің негізгі қақпасы.
Рис. 6. Чанкыры: Главные ворота цитадели.

In the Danişmendname, the *kale* of Çankırı functions as a safe haven for the citizens who have fled there from the lower city, and they are not allowed outside the gate without the permission of the castle commander (Mélikoff, 1960, V.2: 179-180; Demir, 2020, V.1: 238). The *kale* itself is large, enclosing about 3 hectares (c. 30,000 square metres) – enough to accommodate a sizeable population. It rises more than 100 metres above the lower city, with steep slopes on most sides. Access from the city will have been through the northeast gate (fig. 6), where remains of the older wall can still be seen, more than three metres thick and rising more than 8 metres above the level of the roadway. The kale of Çankırı was a strong position that could not be stormed but only taken by siege or by a ruse.

We are told that on the *kale* there was a prison with "a very strong lock" (Mélikoff, 1960, V.2: 181) or "very strong door" (Demir, 2020, V.1: 240) where the Muslim captives were being held, but Efrumiyye was not placed there; she was held in a well whose opening was closed with a millstone. Artuhı let himself down into the well by means of a rope and brought Efrumiyye up to safety (Mélikoff, 1960, V.2: 180; Demir, 2020, V.1: 239). Access to water was crucial in case of a siege, and the narrator could take it for granted that the kale of Çankırı would possess wells or cisterns.

After the capture of the city, most of the citizens embrace Islam; those who do not wish to convert are settled in the *taşra,* "suburb", presumably a part of the lower city. 400 of the new Muslims are settled on the *kale,* a *hafiz* is assigned to teach them the Koran and one of their number appointed *imam.* The palace of the Christian *beg* Hamiran is torn down and replaced by a mosque (Mélikoff, 1960, V.2: 183; Demir, 2020, V.1: 242). Karatekin is installed as governor of Çankırı where he remains a local hero to this day, among other things lending his name to the city's university. His supposed tomb can be seen on the *kale*.

On his return journey, Artuhı encounters a splendid caravan escorting a princess, Gülnuş Banu, daughter of Kaytal, the Christian lord of Ankara. In a dream, she had been foretold that she would become the wife of Melik Danişmend; when her father learned of her dream, he gave orders for Gülnuş to be brought to safety in his castle. Artuhı overpowers the escorting soldiers and brings Gülnuş to Melik, who is charmed by the young woman. As Gülnuş refuses to convert, however, Melik does not marry her but retains her under guard as a hostage (Mélikoff, 1960, V.2: 192; Demir, 2020, V.1: 251). Sometime later she has a change of heart, becomes a Muslim, is married to Melik and bears him a child.

With Efrumiyye liberated, Melik now prepares for the final showdown with her father Şattat. He collects a vast army and marches towards **Amasya.** At the news of his approach, Nastor and Şattat are alarmed and send calls for help to their Christian friends and allies (Mélikoff, 1960, V.2: 196; Demir, 2020, V.1: 255). An enormous army is assembled at Niksar under the command of the cities *beg,* Mihayil, and sets off to join Şattat. The most direct route to Amasya would pass via Erbaa and Taşova, but Mihayil's army moves south via Komana, whose citizens once again abandon Islam. When the news reaches Tokat, the Muslim population flees to safety: some to the *kale,* some to Sivas and "some of them to Malatya" (Mélikoff, 1960, V.2: 198; Demir, 2020, V.1: 257). Mihayil, however, has no time to besiege Tokat, for Melik is already encamped below the *kale* of Amasya and has made Nastor and Şattat an offer: if they convert to Islam, they can retain their titles and territories. By way of response, they hang Melik's messenger from one of the towers of the *kale* (Mélikoff, 1960, V.2: 195; Demir, 2020, V.1: 254).

The armies now clash and the fighting continues for days on end, the tide of battle shifting first one way, then the other. At one juncture, reinforcements arrive from Kaytal, lord of Ankara and father of Gülnuş Banu (Mélikoff, 1960, V.2: 207; Demir, 2020, V.1: 267-268). Eventually, and despite their numerical superiority, the Christian force is defeated and driven to flight. Şattat is taken prisoner on the road but later manages to escape.

Melik's victory is not complete, however, before the *kale* is in his hands. The entrance to the castle passes through a series of gates. At night, Efrumiyye and a Christian renegade, Ahmed-Serkis, go to the *kale* with a small force and call on the guards to open the gate, pretending that Ahmed-Serkis is Şattat. The garrison, as yet unaware that their leader has been taken

captive, allows them to enter. The castle commander is seized, the guards are massacred and the procession moves on to the second and third gates, where the scene repeats itself. After some hesitation on the part of the guards, the fourth gate is likewise opened and the Muslims stream into the castle (Mélikoff, 1960, V.2: 214-215; Demir, 2020, V.1: 275).

The narrator does not have a great deal to say about the topography of Amasya, but what he relates is consistent with the facts on the ground. At an early stage of the battle, one of his officers points out to Melik that their position in the plain is exposed to attack by the advancing armies of Nastor's allies; on his advice, the Muslims move their camp to the land "at the foot of the mountain" (Mélikoff, 1960, V.2: 198-199; Demir, 2020, V.1: 258), probably in the vicinity of the present-day railway station. Here, they would be out of range of missiles from the *kale* but close enough to observe their opponents' movements and have advance warning of a Christian counterattack.

Fig. 7. Amasya: concentric walls of different dates.
7-сур. Амасия: әртүрлі даталардың концентрлік қабырғалары.
Рис. 7. Амасья: концентрические стены разного возраста.

The *kale* itself ranks among the most impressive in Anatolia (Bryer & Winfield, 1985: 13), rising more than 200 metres above the level of the Yeşilırmak river, which flows close by its base, and enclosing an area of more than 10,000 square metres. The rock falls away to all sides, with the easiest – but by no means easy – access on the north side. The castle rock at present boasts no less than three underground stairways, but these are not mentioned in the Danişmendname.

Since the *kale* has been almost continuously occupied from the time of the Mithradatids onwards, with numerous additions and accretions, it is difficult to envisage the appearance of the early medieval *kale* from its present state (fig. 7). Nor does the narrator of the Danişmendname provide much detail except for the sequence of four gates. The existence of this feature, which would not be visible to an observer standing outside the walls, is confirmed by the *Seyahatname* of Evliya Çelebi, who spent several days in Amasya on his way to Erzurum in 1646. According to Evliya, the castle has four gates arranged in "layers" or "stages" (kat: Kurşun, Kahraman & Dağlı, 1999, V.2: 95). In theory, Evliya could have derived this information from the Danişmendname, with which he was acquainted, but since he also offers other information about the *kale* not found in the Danişmendname, it is more likely to reflect his own observations.

Şattat, whom Melik had put in chains, bribes his guards to release him and makes his way to Nastor in Çorum, where they are joined by Kaytal at the head of a large army (Mélikoff, 1960, V.2: 222; Demir, 2020, V.1: 284). A battle takes place in the plain between Amasya and Çorum, in the course of which Kaytal is killed and Şattat recaptured (Mélikoff, 1960, V.2: 229; Demir, 2020, V.1: 292). Stubbornly refusing to convert, Şattat is put to death. Nastor, however, has not given up and dispatches a new series of letters calling on his Christian allies for help.

Çorum is frequently mentioned in the Danişmendname as the city of Nastor, the ally and onetime prospective son-in-law of Şattat, but not as a theatre of combat until chapter 14, when Melik's army marches on the city and encircles it. The unbelievers seek refuge in the fort and Nastor observes the enemy forces from the roof of his palace according to ms. P (Mélikoff, 1960, V.2: 235) or from one of the towers according to ms. I (Demir, 2020, V.1: 298). Ms. I adds that Nastor "had a moat *(handek)* excavated around the palace and filled with water" and "placed *mancılıklar* at the four corners"; in short, "you would think it was a castle", not a palace. Ms. L (Leningrad) also mentions the moat and the *mancılıklar* (Mélikoff, 1960, V.2: 235 n. 1). In a military context, *mancılık or mancınık* usually designates a stone-throwing catapult (Purton, 2010: 39) as at the siege of Zile, but this would hardly be effective against the tents of Melik's encampment. According to ms. P, Nastor deployed "machines" *(çarh)* shooting arrows (Mélikoff, 1960, V.2: 235); probably the *mancılıklar* should here be understood as arrow-shooters rather than stone-throwers.

One of the besiegers eavesdrops as the Christians receive news that first one, then another warlord is marching to Nastor's assistance. Before long, the Muslims will be outnumbered and it is essential to seize the *kale* before the reinforcements arrive. Ahmed-Serkis devises a ruse that gains access to the *kale* for himself as well as Melik, who then kills Nastor with his own hands. With the kale captured and their leader dead, the surviving Christian inhabitants feign conversion to Islam, but in reality they are planning to poison Melik and his companions at a feast. The night before the banquet the Prophet appears to Melik in a dream and orders him to leave the city at once, as it will be destroyed. As soon as Melik's faithful are outside the walls of Çorum, an earthquake causes the whole city to collapse over the heads of its insincere inhabitants (Mélikoff, 1960, V.2: 241-242; Demir, 2020, V.1: 304-306).

Fig. 8. Çorum: re-used ancient columns and grave steles in the stonework of the walls.
8-сур. Чорум: қайта пайдаланылған ежелгі бағаналар мен қабырғалардың құлпытасы.
Рис. 8. Чорум: повторно использованные древние колонны и надгробия в каменной кладке стен.

The *kale* of Çorum is no acropolis, but situated on a low hill at 818 m above sea level, less than twenty metres higher than the surrounding city. An area of c. 5,000 square metres is enclosed by a curtain wall with towers. The ground on which the walls stand is almost level, hence the moat mentioned in mss. I and L would have been feasible, although no traces of it are now visible. The masonry of the walls incorporates numerous Roman and early Byzantine spoils, including columns, grave steles, a press-weight and one half of a stone doorsill with the threshold hacked off (fig. 8). Ancient spoils are a characteristic feature of many Selçuk caravanserais in central Anatolia, and their presence may have inspired the tradition, quoted by Evliya Çelebi, that the *kale* of Çorum was built by Kılıç Arslan (Kurşun, Kahraman & Dağlı, 1999, V.2: 213). It seems more probable that the kale was rebuilt by the Selçuks after the period of Danişmendid ascendancy. In that case, its destruction by earthquake could be an aetiology devised to explain the dilapidated state of the *kale* in the time of the Danişmendids, embellished with elements taken from the story of Lot as told in the Bible and in the Koran.

The Danişmendname also provides an aetiology for the name: Melik renamed Yankoniyye as *Çorumlu,* "sinful", because its citizens had committed a sin *(çürüm)* (Mélikoff. 1960, V.2: 242; Demir, 2020, V.1: 306). Evliya Çelebi offers a different explanation: Yakup, the son of Kılıç Arslan, sent some hundreds of his soldiers who were wounded or ill *(cor)* to recover in the city, hence it became known as Çorum (Kurşun, Kahraman & Dağlı, 1999, V.2: 212-213). Needless to say, neither explanation has any historical value.

Leaving the ruined city of Çorum behind them, Melik's forces move on to **Süleyman Ribat.** Though glossed as *Gümüş Şehri,* literally "silver city" in mss. P and I (Mélikoff, 1960, V.2: 242; Demir, 2020, V.1: 306), Süleyman Ribat does not appear to have been a city as such. It was essentially a mining community devoted, as its name reveals, to the extraction and smelting of silver ore. At one time it had possessed a *kale,* but when Evliya Çelebi visited Gümüş Şehri, the *kale* was in a sorry state, ruined and "with neither commander nor garrison" (Kurşun, Kahraman & Dağlı, 1999, V.2: 211). J.G.C. Anderson, who passed through the region in 1900, found "nothing of interest" apart from five ancient inscriptions and a monastery (Anderson, 1900: 100). A visit to the present-day village known as Gümüş confirms Anderson's impression: no standing remains of medieval or earlier date are visible, and the general layout of the settlement conforms to the open-meshed, irregular plan often found in mining villages.

No military action takes place at Süleyman Ribat. Nonetheless, the composer of the Danişmendname found occasion to describe it in some detail. At Melik's approach, the miners convert to Islam and assist in locating the entrances to the mines, entrances which Nastor and Şattat had attempted to conceal from the Muslims. The workings are reopened and the silver from Süleyman Ribat helps fund Melik's army (Mélikoff, 1960, V.2: 242; Demir 2020, V.1: 306). Melik's warriors then march on to Amasya.

At Amasya, Melik is reunited with Gülnuş and sees his baby son for the first time, but has little time to rest on his laurels, for news of revolts pour in from all directions: Tokat, Komana, Niksar and Çankırı. In a dream, Seyyid Battal appears to Melik and advises him to send troops to Çankırı, Kastamonu and Samsun (Mélikoff, 1960, 2: 248; Demir, 2020, V.1: 310; Bekker-Nielsen, 2023: 62). Melik dispatches three of his trusted commanders, Ahmed, Osman and Süleyman. For his operations against the region of Kastamonu, Osman seizes the *kale* called Eflonis as his base and renames it Osmancuk (Osmancık), an obvious aetiology. Süleyman returns from Samsun with the unwelcome news that a Christian army is assembling in the north and preparing to cross the Pontic mountains. To forestall it, Melik musters his forces for an attack on **Niksar.**

The story of Melik's last conquest mirrors that of his first conquest, Tokat. Like Tokat, Niksar possesses a strong *kale* and a fortified monastery that must first be reduced before an attack on the city itself. No less than seven hundred monks inhabit the monastery and their leader, Sematourgos, possesses supernatural powers. At his bidding, demons *(cinler)* have excavated an underground passage leadıng from Niksar to Constantinople, enabling the monks to attend mass in Hagia Sophia (Mélikoff, 1960, 2: 259; Demir, 2020, V.1: 324). As Mélikoff notes (Mélikoff, 1960, 1: 156; 434, n. 2) the story of the tunnel connecting Niksar and Constantinople was no doubt inspired by the subterranean stairways which are frequent in northern Anatolia, and of which a particularly fine specimen is still visible on the *kale* of Niksar.

The name Sematourgos preserves the memory of Saint Gregory Thaumatourgos ("wonder-worker"), bishop of Niksar in the third century AD. Remains of medieval stonework which

Bryer and Winfield (1985, 108) observed about one kilometre from Niksar may derive from this monastery. When efforts to storm the monastery fail, Artuhı and Efrumiyye draft a letter in Greek purporting to be from Puthil, the Christian lord of Trabzon, addressed to Gavras, the castle commander at Niksar. The letter explains that Puthil is sending a priceless relic, a cross "of the Messiah". If the Christians place the relic in the monastery of Sematourgos, it will be impregnable to all attacks. Disguised as a monk, Efrumiyye comes to the castle and delivers the letter to Gavras, who gives the order to admit the cross and its escort of armed men into the monastery. At dawn, when the gates are opened, it is not Christians who enter, but Muslim warriors who massacre the monks and take control of the monastery (Mélikoff, 1960, V.2: 259-261; Demir, 2020, V.1: 324-326).

The Muslims now move into the lower city and attempt to force their way to the gate of the *kale,* but the Christians retreat into the houses, climb to the roofs and shower the invaders with stones and arrows from above; others retreat to the *kale.* Appalled at the scale of the casualties, Melik pulls his men back and torches the lower city. The Christian commander Gavras mounts a counterattack and a fierce battle ensues, in the course of which Gavras is killed while his sons are taken captive and convert. All resistance collapses, the citizens surrender and the gate of the *kale* is opened to Melik's forces.

According to the version of P, the Muslims have "broken the gate of the city" *(şehrun kapusin similar;* Mélikoff, 1960, 2: 261), implying that the lower city was walled. There is no evidence on the ground to suggest that this was the case, and a wall is not mentioned by Evliya Çelebi in his description of seventeenth-century Niksar in the *Seyahatname* (Kurşun, Kahraman & Dağlı, 1999, V.2: 100), nor by Bryer & Winfield (Bryer & Winfield, 1985: 109-110).

Niksar possesses one of the largest natural citadels of any Anatolian city. In fact, its extent posed a problem, since it was not possible to include the entire top of the hill within the walls of the *kale*, leaving a stretch of level ground on the eastern side that offered a potential encampment for besiegers and a space for deploying catapults. The early medieval layout of the fortifications is not known in its details, but the elevation of the *kale* will, together with its walls, have presented a daunting obstacle. Furthermore, to reach the base of the *kale,* an army coming from the direction of the river would need to penetrate the maze of streets winding up the slope, an environment where horsemen could not exploit their advantage over foot soldiers.

While the narrator has a good deal to say about the monastery of Sematourgos, there is little topographical detail in his description of Niksar or its kale. Two pieces of information may suggest autopsy on the narrator's part. One is that the Muslim attackers have to fight their way through the town to reach the gate of the kale, the other the tunnel leading to İstanbul, "of which traces still exist" (Mélikoff, 1960, V.2: 259; Demir, 2020, V.1: 324), though this last remark could derive from the pen of Arif Ali. As for the historical setting, this is pure nonsense. Niksar cannot have been under the control of the Christians or threatened by Christian forces at this time, since this is where Bohemond was imprisoned after being taken captive by Gümüştegin four years before Melik's death (Başat, 2022: 34). Had Niksar been under threat, the Muslims would not have chosen to keep their valuable hostage here.

Niksar stands at the head of the road leading from the valley of the Kelkit into the region known as Canik (Bryer and Winfield, 1985: 41-42) and over the Pontic mountains. In chapter 1, ms. P poetically describes Niksar as "the gate of Canik" (Mélikoff, 1960, 2: 17); perhaps this expression led the narrator to the erroneous assumption that the city possessed a gate and

walls. Some distance from Niksar, the route divides, one branch (the present D-850) leading to Ünye, another to Fatsa, which in former times served as the port of Niksar (Hamilton, 1842: 270) (fig. 9).

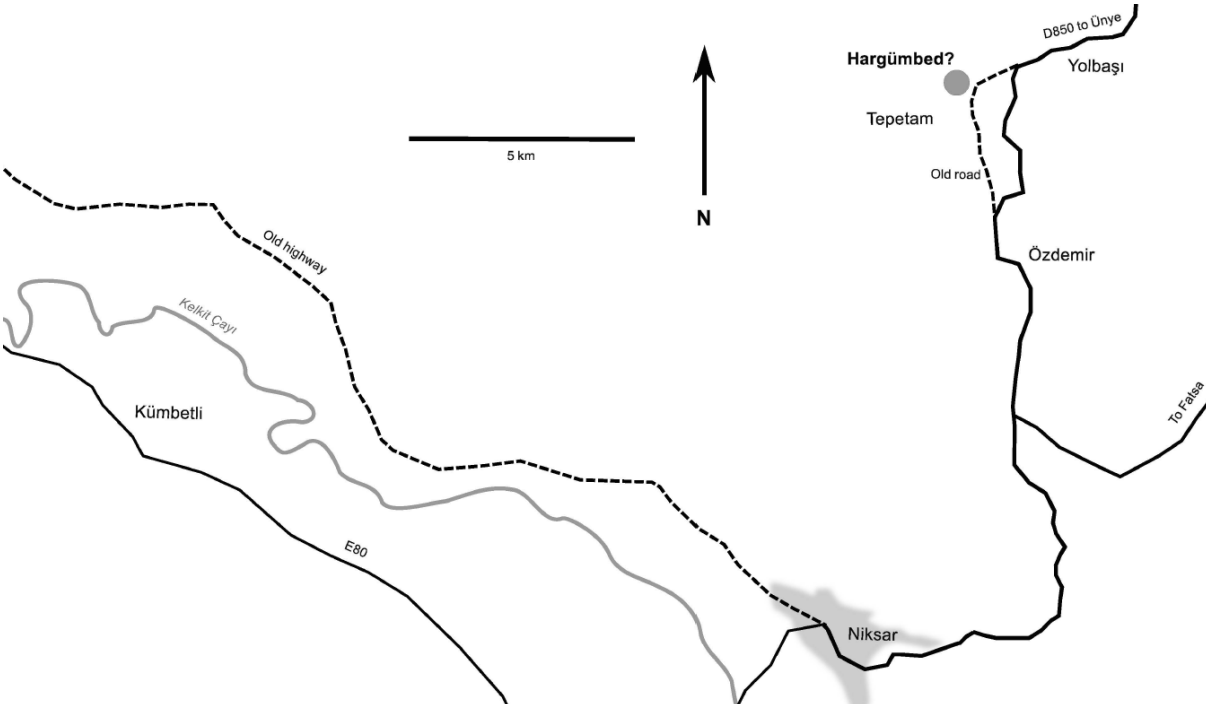

Fig. 9. Map of Niksar and surrounding region.
9-сур. Никсар мен оның айналасындағы аймақтың картасы.
Рис. 9. Карта Никсара и окрестностей.

Having captured Niksar, Melik plans a three-pronged campaign to secure its hinterland: Artuhı and Efrumiyye are dispatched westwards with an army, Abdurrahman and Süleyman to the east. The third force, commanded by Melik himself, marches up the road to Canik. After two days (*iki günden sonra,* Demir, 2020, V.1: 332; this information is not found in P) the Muslim army reaches the fort of **Hargümbed**, where the Christians make a surprise attack on Melik's advance guard. He rallies his remaining warriors, mounts a counterattack and succeeds in forcing the Christians to retreat and seek shelter inside the fort.

Meanwhile, however, Puthil, the Christian lord of Trabzon, has received reinforcements from the lords of Armenia and Georgia. Their combined forces make a night raid on the Muslim camp and during the fighting, Melik suffers a lance wound to his thigh. Exhausted after a long battle, the Muslims retreat down the road along which they had come, but before they reach Niksar, they learn that the sons of Gavras have renounced their new faith and killed the Muslim garrison on the *kale*, forcing the Muslims to abandon the city and take refuge in the hills. Melik rallies his forces and launches a night attack on the Infidels, many of whose leaders are killed. Victorious in the field, the Muslims now direct their attention to the *kale*. Believing the approaching Muslims to be the returning Christian force, the guards allow Melik's soldiers to pass through the gate. Most of the castle's defenders are killed, a few make their escape, and the castle itself is torched.

Having secured Niksar, Melik once again turns his attention to Canik, taking the remainder of his trusted warriors with him. A day's march from Niksar they are ambushed by a Christian force. In the fighting, Melik's thigh wound breaks open and he is furthermore struck by no less than seventeen arrows and a crossbow bolt (Mélikoff, 1960, V.2: 274; Demir, 2020, V.1: 344). Realizing that he does not have long to live, his few surviving companions carry him back to Niksar, where he expires. They arrange for his burial and then retreat to Tokat. When the news of Melik's death reaches Amasya, Gülnuş Banu falls ill with grief and soon dies (Mélikoff, 1960, V.2: 281; Demir, 2020, V.1: 352). Artuhı and Efrumiyye travel to Malatya, then continue onwards to Baghdad to inform the Caliph that the north has been retaken by the Infidels.

Hargümbed mainly serves as a base and a refuge for the Christian forces, and there are no attempts at describing the fort itself or its appearance. The name *Hargümbed (Harkümbed* in ms. I, *Halkünbed* in the *Mirkâtü'l-Cihâd),* "the dome *(kümbet)* of the donkey *(har)"*, suggests a hill of roughly hemispherical shape. When J.G.C. Anderson visited the region in 1900, a village community to the west of Niksar bore the name *Herkumbet* (Anderson, 1900: 56); today, it is called Kümbetli. Mélikoff proposes to identify this village with the Hargümbed of the Danişmendname (Mélikoff, 1960, V.1: 157). However, Kümbetli does not lie on the road leading from Niksar to Canik, but on the modern highway leading west towards Erbaa (fig. 9). Nor does the hill on which the village is situated resemble a dome.

Fig. 10. Hargümbed? Dome-shaped hill near Tepetam village, northeast of Niksar.
10-сур. Харгумбед? Никсардың солтүстік-шығысындағы Тепетам ауылының маңындағы күмбез тәрізді төбе.
Рис. 10. Харгюмбед? Куполообразный холм недалеко от деревни Тепетам, к северо-востоку от Никсара.

Demir (Demir, 2020, V.1: 379) places Hargümbed within the village territory of Çalca, about 30 kilometres from Niksar on the road leading towards Fatsa. Another possibility is to search for Hargümbed on the road to Ünye. Between the villages of Özdemir and Yolbaşı, an older road (possibly of Hellenistic or Roman origin) runs on a parallel, but more westerly course than the present D-850. It is unpaved, and at several places the foundation layer of the old road, composed of medium-sized stones, shows through the gravel surfacing. About midway between Özdemir and Yolbaşı this road passes to the east of a large dome-shaped hill rising to a height of c. 1350 metres above sea level (fig. 10) just north of the village named Tepetam. Today, the summit of the hill is heavily wooded, but it is possible that an intensive ground survey would reveal traces of medieval fortifications.

Results

This study has explored the descriptions of nine cities (Sivas, Tokat, Komana, Turhal, Zile, Cankırı, Amasya, Çorum and Niksar), the mining village of Süleyman Ribat and the fort of Hargümbed in the Danişmendname, and found that in most cases, the unknown poet's description of the site and the action taking place around it correspond to its present-day topography. Exceptions are Sivas, where the low elevation of the *kale* does not seem to justify the complicated stratagem devised by the Infidels, and Niksar, where the poet assumes the existence of a city wall which has no counterpart in real space.

The narrator also describes rural locations. Many of these are plains: the plain where Melik first meets Artuhı, the plain where the two abduct Efrumiyye, the plain near Çorum where the forces of Nastor and Şattat are defeated, etc. This category also includes the lake into which the stones of Zile's *kale* are thrown and the defile where Melik's men are ambushed on their way to Canik.

Topographical descriptions are almost always found in the context of military action. The case of Amasya is typical: from the moment in chapter 2 when Melik and Artuhı meet near Amasya to the death of Şattat, the *beg* of Amasya in chapter 14, Amasya is frequently at the centre of events, yet we hear almost nothing about the castle before it is besieged by Melik in chapter 12. In the last chapters, military action takes place at Hargümbed, but the Muslims never penetrate the fort itself, which is consequently not described in any detail.

Conclusion

The towns and landscapes described in the Danişmendname delimit its storyworld and form a concentric pattern. At its centre, more or less corresponding to the quadrilateral Çorum-Amasya-Turhal-Zile, topographical descriptions tend to be detailed and accurate. Outside lies a second zone where descriptions are equally detailed, but the narrator has allowed himself greater poetic license to adapt the topography to fit his storyline (Sivas, Tokat, Komana, Niksar). Beyond this a third zone contains places (Ankara, Samsun, Osmancık, Sinop, Kastamonu, Malatya, etc.) that are mere names, with no attempt at describing their site or appearance.

The central area was clearly the region with which the originator of the Danişmendname was most familiar, his homeland on the frontier between Christian Byzantium and the

Muslim world of the Danişmendids and the Selçuks. This is further supported by his detailed description of the mines at Süleyman Ribat and his re-use of a theme from the hagiography of saint Theodore (Bekker-Nielsen, 2023: 65), whose shrine was located at Avkat between Çorum and Amasya.

Cankırı is an outlier in terms of both narrative and geography. It lies far to the west of the Çorum-Amasya-Turhal-Zile quadrilateral and is only loosely linked to the rest of the epic by the expedition of Artuhı in chapter 11. This supports the hypothesis that the Cankırı episode originally formed a separate story (with the warrior-pair Artuhı and Karatekin as its protagonists) that the composer of the Danişmendname has incorporated into his narrative (Bekker-Nielsen, 2023: 67).

References

Adak M., 2022. Anadolu'nun XI. - XIII. Yüzyıllar Arasındaki Tarihî Coğrafyası Hakkında Bir Kaynak: Dânişmend Gazi Destanı. Karadeniz Araştırmaları. 19. P. 673-697. https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/article/1172203

Akar A., 2016. Mirkatü'l-Cihad (Cihadın basamakları): Dil İncelemesi, Metin, Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akkaya S., 1957. Kitab-i Melik Danischmend Gazi: Ein türkisch-historischer Heldenroman aus der Mitte des 13. Jahrhunderts. Z.V. Togan (ed.). Proceedings of the Twenty-Second Congress of Orientalists. 2. Leiden: Brill. P. 432-435.

Anderson J.C.G., 1900. A Journey of Exploration in Pontus. Bruxelles: Lamartine. https://dn720702.ca.archive.org/0/items/journeyofexplora00ande/journeyofexplora00ande.pdf

Aydoğan Z., 2016. Changing Perceptions along the Frontiers: The Moving Frontier with Rum in Late Medieval Anatolian Frontier Narratives, K. Schull, C. Verhaaren (eds). Living in the Ottoman Realm: Empire and Identity, 13th to 20th Centuries. Bloomington: Indiana University Press. P. 29-41.

Aydoğan Z., 2021, Oral performance and Text: Narrators, Authors, and Editors in the Anatolian Turkish Warrior Epics, L. Rzehak, T. Loy, A. Ahmad, A. Durdu, O. Günther (eds). The Written and the Spoken in Central Asia: Festschrift for Ingeborg Baldauf. Potsdam: Tethys. P. 405-422.

Başat Ü., 2022. Antakya Haçlı Prinkepsi Bohemond'un Niksar'daki Esareti ve Bunun Kişiliğine Etkileri. Ç. Yılmaz (ed.). 5. Tokat Sempozyumu, 14-15-16 Ekim 2022. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi. P. 27-41. https://www.scribd.com/document/1002818600/5-Tokat-Sempozyumu-1-Cilt

Bayrı B.K., 2020. Warriors, Martyrs, and Dervishes: Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13th-15th Centuries). Leiden: Brill. https://brill.com/display/title/55940

Bekker-Nielsen T., 2021. Evliya Çelebi in Vezirköprü. Cedrus 9. P. 459-472. https://dergipark.org.tr/en/pub/cedrus/article/959455

Bekker-Nielsen T., 2023. Textual problems in the Danişmendname. Mediterranean Journal of Humanities 13. P. 59-70. http://proje.akdeniz.edu.tr/mcri/mjh/13/MJH-13-5-Tonnes_BEKKER_NIELSEN.pdf

Bosworth C.E., 2004. The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Bryer A., Winfield D., 1985. The Byzantine monuments and topography of the Pontos. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. https://archive.org/details/bryer-winfield-1985-byz-pontus-01-02/page/n721/mode/2up

Cahen C., 1968. Pre-Ottoman Turkey: a General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c. 1071-1330. London: Sidgwick and Jackson.

Çetin C., 2013. Ulak Yol Durak Anadolu Yollarında Padışah Postaları (Menzilhaneler)(1690-1750). Istanbul: Hikmetevi. https://archive.org/details/cemal-cetin-anadolu-yollarinda-padisah-postalari-ulak-yol-durak/page/n1/mode/2up

Dedes Y., 1996. Battalname: English Translation, Turkish Transcription, Commentary and Facsimile. 1-2. Cambridge. MA: Department of Near Eastern Languages and Civilizations. Harvard University.

Demir N., 2002. Dānişmend-name: Critical Edition, Turkish Translation, Linguistic Analysis, Glossary, Facsimile. Cambridge. MA: Department of Near Eastern Languages and Civilizations. Harvard University.

Demir N. 2020. Dānişmendname: Eski Türkiye Türkcesi, Türkiye Türkcesi, Dil incelemesi ve sözlük. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Erciyas D.B., 2021. Komana'da Bizans'tan Selçuklu'ya Geçişte Kimlik, Nüfus Dinamikleri ve Kırsal Ekonomi. K. Durak, N. Necipoğlu, T. Uyar (eds). Türkiye'de Bizans Çalışmaları: Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler. Istanbul: Türkiye Bankasi Kültür Yayınları. P. 103-118.

Fleischer C.H., 2016. Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the historian Mustafa Âli (1541-1600). Princeton. NJ: Princeton University Press.

Galmés de Fuentes A., 1979. Le Charroi de Nîmes et la tradition arabe. Cahiers de civilisation médiévale. 22. P. 125-137. https://www.persee.fr/doc/ccmed_0007-9731_1979_num_22_86_2102

Hamilton W.J., 1842. Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia 1-2. London: John Murray. https://archive.org/details/Travel1838HamiltonArm/page/n13/mode/2up

İzmirler Y., 2023. Dânişmendli devleti paraları: The Coins of the Danishmendids. İstanbul: Ege Yayinları.

Karasu Y.E., 2021. Komana Örneği Üzerinden Anadolu Selçuklu Dönemi Kırım Seramik Ticareti ve Usta Göç Hareketliliği. Karadeniz Araştırmaları. 18/71. P. 717-733. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2277564

Köroğlu K., Danişmaz H., 2018. The Origin of Stepped Rock-Cut Tunnels in Eastern Anatolia. Ancient Near Eastern Studies 55. P. 107-124. https://www.academia.edu/36806332/The_Origin_of_Stepped_Rock_Cut_Tunnels_in_Eastern_Anatolia

Kurşun Z., Kahraman S.A., Dağlı Y., 1999. Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Saray Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu. 2 kitap. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Lindahl C., 2012. Singers and Tales in the 21st Century: The Legacies of Milman Parry and Albert Lord. Fabula 52. P. 302–307. https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/fabula-2011-0025/html

Mélikoff I., 1960. La geste de Melik Dānişmend: Étude critique du Dānişmendname, 1-2. Paris: Institut Français d'Archéologie d'Istanbul. https://archive.org/details/melikoff1960danishmendname

Meulder M., 2013. Le ”cheval de Troie” sous une autre forme. Le guerrier déguisé en marchand: exemples antiques et médiévaux. Nouvelle Mythologie Comparée. 1. P. 1-42. https://www.academia.edu/86881069

Meulder M., 2014. Le stratagème normand de l’homme mort pour s’emparer d’une place forte a-t-il une origine indo-européenne? Classica et Mediaevalia 64. P. 287-366.

Mordtmann A.D., 1876. Die Dynastie der Danischmende. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 30. P. 467–486. https://www.jstor.org/stable/i40131977

Oikonomidès N., 1983. Les Danishmendides, entre Byzance, Bagdad et le sultanat d’Iconium. Revue Numismatique. Series 6. 25. P. 189-207. https://www.persee.fr/doc/numi_0484-8942_1983_num_6_25_1843

Purton P., 2010. A History of the Early Medieval Siege: c. 450-1200. Martlesham: Boydell & Brewer.

Reichl K., 2000. Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry, 2nd edition. Ithaca, NY: Cornell University Press. https://muse.jhu.edu/book/65032

Sökmen E., 2009. Characteristics of the Temple States in Pontos, J.M. Højte (ed.), Mithradates VI and the Pontic Kingdom. Aarhus: Aarhus University Press. P. 277-288. https://antikmuseet.au.dk/fileadmin/www.antikmuseet.au.dk/Pontosfiler/BSS_9/BSS9_16_sokmen.pdf

References

Adak M., 2022. Anadolu’nun XI. - XIII. Yüzyıllar Arasındaki Tarihî Coğrafyası Hakkında Bir Kaynak: Dânişmend Gazi Destanı [A source for the historical geography of Anatolia from the 11th to the 13th century: The epic of Danişmend Gazi]. Karadeniz Araştırmaları [Black Sea Studies] 19. P. 673-697. https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/article/1172203 [in Turkish].

Akar A., 2016. Mirkatü’l-Cihad (Cihadın basamakları): Dil İncelemesi, Metin, Dizin [Mirkatü’l-Cihad (The Steps of Jihad): Linguistic analysis, text, glossary]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları [in Turkish].

Akkaya S., 1957. Kitab-i Melik Danischmend Gazi: Ein türkisch-historischer Heldenroman aus der Mitte des 13. Jahrhunderts [Kitab-ı Melik Danişmend Gazi: a Turkish heroic epic from the middle of the 13th century]. Z.V. Togan (ed.). Proceedings of the Twenty-Second Congress of Orientalists. 2. Leiden: Brill. P. 432-435. [in Turkish].

Anderson J.C.G., 1900. A Journey of Exploration in Pontus. Bruxelles: Lamartine. https://dn720702.ca.archive.org/0/items/journeyofexplora00ande/journeyofexplora00ande.pdf

Aydoğan Z., 2016. Changing Perceptions along the Frontiers: The Moving Frontier with Rum in Late Medieval Anatolian Frontier Narratives, K. Schull, C. Verhaaren (eds). Living in the Ottoman Realm: Empire and Identity, 13th to 20th Centuries. Bloomington: Indiana University Press. P. 29-41.

Aydoğan Z., 2021, Oral performance and Text: Narrators, Authors, and Editors in the Anatolian Turkish Warrior Epics, L. Rzehak, T. Loy, A. Ahmad, A. Durdu, O. Günther (eds). The Written and the Spoken in Central Asia: Festschrift for Ingeborg Baldauf. Potsdam: Tethys. P. 405-422.

Başat Ü., 2022. Antakya Haçlı Prinkepsi Bohemond’un Niksar’daki Esareti ve Bunun Kişiliğine Etkileri [The Captivity of Prince Bohemond of Antioch in Niksar and its Effects on

His Personality], Ç. Yılmaz (ed.). 5. Tokat Sempozyumu, 14-15-16 Ekim 2022 [Fifth Tokat Symposium, 14-15-16 October 2022). Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi. P. 27-41. https://www.scribd.com/document/1002818600/5-Tokat-Sempozyumu-1-Cilt [in Turkish].

Bayrı B.K., 2020. Warriors, Martyrs, and Dervishes: Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13th-15th Centuries). Leiden: Brill. https://brill.com/display/title/55940

Bekker-Nielsen T., 2021. Evliya Çelebi in Vezirköprü. Cedrus 9. P. 459-472. https://dergipark.org.tr/en/pub/cedrus/article/959455

Bekker-Nielsen T., 2023. Textual problems in the Danişmendname. Mediterranean Journal of Humanities 13. P. 59-70. http://proje.akdeniz.edu.tr/mcri/mjh/13/MJH-13-5-Tonnes_BEKKER_NIELSEN.pdf

Bosworth C.E., 2004. The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Bryer A., Winfield D., 1985. The Byzantine monuments and topography of the Pontos. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. https://archive.org/details/bryer-winfield-1985-byz-pontus-01-02/page/n721/mode/2up

Cahen C., 1968. Pre-Ottoman Turkey: a General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c. 1071-1330. London: Sidgwick and Jackson.

Çetin C., 2013. Ulak Yol Durak Anadolu Yollarında Padışah Postaları (Menzilhaneler) (1690-1750). [Stopping places (relay stations) of the imperial Ottoman post on the roads of Anatolia (1690-1750)]. Istanbul: Hikmetevi. https://archive.org/details/cemal-cetin-anadolu-yollarinda-padisah-postalari-ulak-yol-durak/page/n1/mode/2up [in Turkish].

Dedes Y., 1996. Battalname: English Translation, Turkish Transcription, Commentary and Facsimile, 1-2. Cambridge, MA: Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.

Demir N., 2002. Dānişmend-name: Critical Edition, Turkish Translation, Linguistic Analysis, Glossary, Facsimile. Cambridge, MA: Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.

Demir N. 2020. Danişmendname: Eski Türkiye Türkcesi, Türkiye Türkcesi, Dil incelemesi ve sözlük. [Danişmendname: Old Turkish text, Turkish translation, Linguistic analysis and glossary]. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. [In Turkish]

Erciyas D.B., 2021. Komana'da Bizans'tan Selçuklu'ya Geçişte Kimlik, Nüfus Dinamikleri ve Kırsal Ekonomi [Changing identities, population dynamics and the rural economy in Komana from the Byzantine to the Selçuk period], K. Durak, N. Necipoğlu, T. Uyar (eds). Türkiye'de Bizans Çalışmaları: Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler [Byzantine studies in Türkiye: new researches, different approaches]. Istanbul: Türkiye Bankasi Kültür Yayınları. P. 103-118. [in Turkish].

Fleischer C.H., 2016. Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the historian Mustafa Âli (1541-1600). Princeton, NJ: Princeton University Press.

Galmés de Fuentes A., 1979. Le Charroi de Nîmes et la tradition arabe [The chariot of Nïmes and the Arab tradition]. Cahiers de civilisation médiévale [Journal of Medieval Civilization] 22. P. 125-137. https://www.persee.fr/doc/ccmed_0007-9731_1979_num_22_86_2102 [in French].

Hamilton W.J., 1842. Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia 1-2. London: John Murray. https://archive.org/details/Travel1838HamiltonArm/page/n13/mode/2up

İzmirler Y., 2023. Dânişmendli devleti paraları: The Coins of the Danishmendids. İstanbul: Ege Yayinları.

Karasu Y.E., 2021. Komana Örneği Üzerinden Anadolu Selçuklu Dönemi Kırım Seramik Ticareti ve Usta Göç Hareketliliği [The Crimean ceramic trade and travelling craftsmen in the Anatolian Seljuk period: the example of Komana]. Karadeniz Araştırmaları [Black Sea Studies] 18/71. P. 717-733. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2277564 [in Turkish].

Köroğlu K., Danişmaz H., 2018. The Origin of Stepped Rock-Cut Tunnels in Eastern Anatolia. Ancient Near Eastern Studies 55. P. 107-124. https://www.academia.edu/36806332/The_Origin_of_Stepped_Rock_Cut_Tunnels_in_Eastern_Anatolia

Kurşun Z., Kahraman S.A., Dağlı Y., 1999. Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Saray Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu, 2. kitap [Transcription of Evliya Çelebi's Book of Travels. Topkapı Palace Library. manuscript Baghdad no. 304. volume 2] Istanbul: Yapı Kredi Yayınları. [in Turkish].

Lindahl C. 2012., Singers and Tales in the 21st Century: The Legacies of Milman Parry and Albert Lord. Fabula 52. P. 302–307. https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/fabula-2011-0025/html

Mélikoff I., 1960. La geste de Melik Dānişmend: Étude critique du Dānişmendname [The exploits of Melik Dānişmend: a critical study of the Danişmendname], 1-2. Paris: Institut Français d'Archéologie d'Istanbul. [in French]. https://archive.org/details/melikoff1960danishmendname

Meulder M., 2013. Le "cheval de Troie" sous une autre forme. Le guerrier déguisé en marchand: exemples antiques et médiévaux [Another version of the "Trojan Horse", the warrior disguised as a merchant : Examples from Antiquity and the Middle Ages]. Nouvelle Mythologie Comparée [New Comparative Mythology] 1. P. 1-42. https://www.academia.edu/86881069 [in French].

Meulder M., 2014. Le stratagème normand de l'homme mort pour s'emparer d'une place forte a-t-il une origine indo-européenne? [The Norman stratagem of the "dead man" to capture a fortress, does it have an Indo-European origin?]. Classica et Mediaevalia 64. P. 287-366. [in French].

Mordtmann A.D., 1876. Die Dynastie der Danischmende [The dynasty of the Danişmends]. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft [Journal of the German Oriental Society] 30. P. 467–486. https://www.jstor.org/stable/i40131977 [in German].

Oikonomidès N., 1983. Les Danishmendides, entre Byzance, Bagdad et le sultanat d'Iconium [The Danişmendids between Byzantium, Baghdad and the sultanate of Iconium]. Revue Numismatique [Numismatic Journal]. Series 6. 25. P. 189-207. https://www.persee.fr/doc/numi_0484-8942_1983_num_6_25_1843 [in French].

Purton P., 2010. A History of the Early Medieval Siege: c. 450-1200. Martlesham: Boydell & Brewer.

Reichl K., 2000. Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry, 2nd edition. Ithaca, NY: Cornell University Press. https://muse.jhu.edu/book/65032

Sökmen E., 2009. Characteristics of the Temple States in Pontos, J.M. Højte (ed.), Mithradates VI and the Pontic Kingdom. Aarhus: Aarhus University Press. P. 277-288. https://antikmuseet.au.dk/fileadmin/www.antikmuseet.au.dk/Pontosfiler/BSS_9/BSS9_16_sokmen.pdf

Information about author:
Tønnes Bekker-Nielsen, PhD, Dr.Phil., Associate Professor Emeritus, Department of Culture and Language, University of Southern Denmark, 55 Campusvej, 5230, Odense, Denmark.
Scopus ID: 56800928500

Автор туралы мәлімет:
Тённес Беккер-Нильсен, PhD, гуманитарлық ғылымдар докторы, құрметті доцент, мәдениет және тіл кафедрасы, Оңтүстік Дания Университеті, Campusvej, 55, 5230, Оденсе, Дания.
Scopus ID: 56800928500

Сведения об авторе:
Тённес Беккер-Нильсен, PhD, доктор гуманитарных наук, почётный ассоциированный профессор, кафедра культуры и языка, Университет Южной Дании, Campusvej, 55, 5230, Оденс, Дания.
Scopus ID: 56800928500

Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Мүдделер қақтығысы.
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 2 (2026) 111-132

Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Көне ұйғыр құқықтық құжаттарындағы бала асырау туралы келісімдер (AD01-AD03): формулярлық құрылым және құқықтық лексикасы

Ш.Д. Бүркітбаева[a], *Д.Б. Юсупова[b]

[a]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*
Алматы, Қазақстан Республикасы
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8235-4213
(E-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru)
[b]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2894-9840
*(E-mail: turkishwithdilya@gmail.com). *Байланыс үшін автор: turkishwithdilya@gmail.com*

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
құқықтық мәтіндер, құқықтық дискурс, формулярлық талдау, санкциялық формулалар, құқықтық нормалар, лексикалық жүйе, микрокорпус, тарихи лингвистика, мәтіндік вариативтілік, тарихи құжаттар.

ҒТАМР 16.21.47.

DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-111-132

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада XIII-XIV ғасырлардағы отбасылық құқықтық құжаттардың мысалдары ретінде көне ұйғыр тіліндегі үш бала асырап алу шарты (Ad01-Ad03) жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің мақсаты: бала асырап алу туралы келісімнің стандартты үлгісін анықтау, баланың мәртебесін, мүліктік шарттарын, мәмілені қорғау тетіктерін және бала асырап алу құқығын растау рәсімдерін белгілейтін құқықтық терминологияны сипаттау. Көне ұйғыр келісімдері – күнделікті құқықтық нормалар мен әлеуметтік тәжірибені қайта құрудың негізгі ақпараттық көзі. Дегенмен, бала асырап алу тақырыбына арналған мәтіндердің аздығы мұқият құжаттық талдауды және түсіндіруді талап етеді. Зерттеудің өзектілігіне тоқталар болсақ, көне ұйғыр құқықтық құжаттары арқылы біз көне түркілердің құқықтық лексикасының қалыптасу деңгейін анықтай аламыз. Қазіргі түркі тілдерінің құқықтық терминдерін салыстыруға, тереңірек түсінуге мүмкіндік аламыз. Зерттеу өзара байланысты екі саланы қамтиды. Біріншіден, формулярлық талдау жүргізіледі: әрбір құжатта күні, тараптардың аты-жөні, бала асырап алудың құқықтық актісі, мінез-құлық шарттары, өтемақы туралы бөлім, тыйымдар мен санкциялар, сондай-ақ хаттаманың элементтері (куәгерлер, қолы/мөр, хатшының жазбасы) жеке-жеке салыстырып көрсетіледі. Екіншіден, заңдық мәні бар бірліктер семантикалық салаларға жіктеледі: «статус/туыстық», «өтеу және мүлік», «санкциялар және заңдылық», «аутентификация». Тұжырымдамалардың нақтылығын арттыру үшін сандық әдіс қолданылды: заң терминдерінің қолданылу жиілігі (жеке санау) есептеліп, олардың әрбір құжатта

© Ш.Д. Бүркітбаева, Д.Б. Юсупова, 2026

таралуы көрнекі түрде көрсетілді. Зерттеу нәтижелері Ad01–Ad03 құжаттарының тұрақты формулалық құрылымы бар екенін көрсетті. Мұндағы ең маңызды термин – oğulluk (асырап алынған ұл). Бұл – бала асырап алушының міндеттерін және мәміленің негізгі құрамдас бөлігі ретінде баланың құқықтық мәртебесін қамтамасыз ету үшін берілетін ұғым. Süt sevinci (сүт ақысы) өтемақысының болуы міндетті емес: кейбір келісімшарттарда ол қарастырылмаған.

Бұл айырмашылық бала асырап алуды баланы сатудан немесе кепілге беруден ажыратуға және оны «тауар мәмілесі» емес, «мәртебе беру актісі» ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Санкциялау бөлімінде ресми құқықтық терминологияның элементтері қолданылады. Ал аутентификациялық маркерлер (tanuq, tamga/nişan, bitidim) келісімшарттың дәлелдік негізін құрып, жаңа мәртебенің заңды тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Талқылау бөлімінде сақталған барлық құжаттар тек ұл балаларды асырап алғанын көрсетеді. Бұл патрилиниялық (ерлер басымдығына негізделген) отбасы құрылымындағы «ұлдың» мұрагерлік және шаруашылық қызметімен түсіндіріледі. Жұмыстың ғылыми жаңалығы – бала асырап алу келісімшарттарын сипаттаудың жаңа моделін ұсыну және алдағы терминологиялық, салыстырмалы-тарихи зерттеулерге қажетті құқықтық лексиканы жүйелеу.

Sh.D. Burkitbayeva[a]
[a]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8235-4213
(E-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru)

***D.B. Yussupova**[b]
[b]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2894-9840
(E-mail: turkishwithdilya@gmail.com)
*Corresponding author: turkishwithdilya@gmail.com

Adoption contracts in Old Uyghur legal documents (AD01-AD03): formulaic structure and legal terminology

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of three Old Uyghur adoption contracts (AD01-AD03) as examples of family legal documents dating from the thirteenth to

Received 14 January 2026. Revised 27 February 2026. Accepted 29 May 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: Ш.Д. Бүркітбаева, Д.Б. Юсупова Көне ұйғыр құқықтық құжаттарындағы бала асырау туралы келісімдер (AD01-AD03): формулярлық құрылым және құқықтық лексикасы // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2. 111-132 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-111-132

For citation: Sh.D. Burkitbayeva, D.B. Yussupova Adoption contracts in Old Uyghur legal documents (AD01-AD03): formulaic structure and legal terminology // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 111-132. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-111-132

fourteenth centuries. The study aims to identify the standard formulaic structure of adoption agreements and to examine the legal terminology that defines the status of the child, property-related provisions, mechanisms that safeguard the validity of the transaction, and procedures for confirming the legal right to adoption. Old Uyghur contracts constitute one of the most informative sources for reconstructing everyday legal norms and social practices. However, the limited number of extant texts concerning adoption necessitates meticulous documentary analysis and careful interpretation. Old Uyghur legal documents reveal the development of the legal vocabulary of the ancient Turkic peoples and enable comparative analysis with the legal terminology of modern Turkic languages, contributing to a deeper understanding of their historical development. The study encompasses two interrelated areas. First, a formal analysis is conducted in which each document is examined and compared with respect to its date, the names of the parties involved, the legal act of adoption, conditions of guardianship and conduct, clauses concerning compensation, prohibitions and sanctions, as well as protocol elements (witnesses, signatures/seals, and scribe's note). Second, lexemes bearing legal significance are classified according to semantic domains, including 'status/ kinship', 'payments and property', 'sanctions and legality' and 'authentication'. In order to enhance conceptual clarity, a quantitative method was employed: the frequency of legal terms was calculated through individual counts, and their distribution across each document was visually represented. The results of the study demonstrate that documents AD01–AD03 exhibit a consistent formulaic structure. The most significant term is oğulluk (adopted son), which functions as the key legal concept defining both the obligations of the adoptive parent and the legal status of the child as a central component of the transaction. The inclusion of compensation in the form of 'milk payment' (süt sevinci) is not obligatory, as some contracts do not contain such a provision. This distinction makes it possible to differentiate adoption from the sale or pledging of a child and to interpret it as a 'transfer of status' rather than a 'commodity transaction'. In the section devoted to sanctions, elements of established and formal legal terminology are employed. Authentication markers such as tanuq, tamga/nişan and bitidim constitute the evidentiary basis of the contract and ensure the legal validity and stability of the newly established status. All surviving documents discussed in this study indicate that only boys were adopted, which can be explained by the inheritance system and the economic role of the 'son' within the patrilineal family structure. The scholarly contribution of this study lies in proposing a new descriptive model for Old Uyghur adoption contracts and in systematizing their legal vocabulary for future terminological, comparative, and historical research.

Keywords: legal texts, legal discourse, formula analysis, sanction formulas, legal norms, lexical system, microcorpus, historical linguistics, textual variation, historical documents.

Ш.Д. Буркитбаева[a]
[a]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Республика Казахстан
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8235-4213
(E-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru)

***Д.Б. Юсупова[b]**
[b]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Республика Казахстан
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2894-9840
(E-mail: turkishwithdilya@gmail.com)
*Автор для корреспонденции: turkishwithdilya@gmail.com

Договоры об усыновлении в древнеуйгурских правовых документах (AD01-AD03): формулярная структура и правовая лексика

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматриваются три договора об усыновлении (Ad01-Ad03) на древнеуйгурском языке как примеры семейных юридических документов XIII-XIV веков. Цель данного исследования – определить стандартную модель соглашения об усыновлении и описать юридические лексемы, устанавливающую статус ребенка, имущественные условия, механизмы защиты сделки и процедуры подтверждения права на усыновление. Древние уйгурские договоры являются одним из наиболее информативных источников для реконструкции повседневных правовых норм и социальных практик. Однако скудность текстов по теме усыновления требует тщательного документального анализа и внимательной интерпретации. Что касается актуальности данного исследования, то на основе древних уйгурских юридических документов мы можем определить уровень развития правовой лексики древних тюрков, что позволяет нам сравнить их с юридическими терминами современных тюркских языков и определить их смысловую преемственность. Данное исследование проводится в двух взаимосвязанных аспектах. Во-первых, проводится формальный анализ: в каждом документе выделяются и сравниваются даты, имена сторон, правовой акт усыновления, условия опеки и поведения, раздел о компенсации, запретах и санкциях, а также элементы протокола (свидетели, подпись/печать, записка секретаря). Во-вторых, анализируются слова правовой лексики, которые классифицируются нами по семантическим сферам: «статус/родство», «платежи и собственность», «санкции и законность», «аутентификация». Для повышения ясности значений в статье используется количественный метод: определяется частота использования юридических терминов (индивидуальные подсчеты) и их распределение в каждом из документов. Результаты исследования показали, что документы Ad01-Ad03 имеют согласованную формульную структуру. Наиболее важным термином здесь является oğulluk (усыновленный сын). Это понятие используется для обеспечения выполнения обязательств усыновителя и правового статуса ребенка как ключевого компонента сделки. Наличие вознаграждения за молоко (süt sevinci) не является обязательным: в некоторых договорах оно не предусмотрено. Это различие позволяет нам отличать усыновление от продажи или залога ребенка и понимать его как «акт передачи статуса», а не как «сделку с товарами». В разделе, посвященном санкциям, используются элементы общепринятой и формальной юридической терминологии. Маркеры аутентификации (tanuq, tamga/ nişan, bitidim) формируют доказательную базу договора и обеспечивают правовую устойчивость нового статуса. Все документы, сохранившиеся в разделе обсуждений, указывают на то, что усыновлялись только мальчики. Это объясняется наследственной и экономической деятельностью «сына» в патрилинейной семейной структуре. Научная новизна работы заключается в представлении новой модели описания договоров об

усыновлении и систематизации юридической лексики, необходимой для будущих терминологических, сравнительных и исторических исследований.

Ключевые слова: юридические тексты, юридический дискурс, анализ формул, формулы санкций, правовые нормы, лексическая система, микрокорпус, историческая лингвистика, текстовая вариативность, исторические документы.

Кіріспе

Көне ұйғырлар – Орталық Азияда мәдениеті жоғары, қалалық және жазбаша мәдениеті дамыған, соғды әліпбиі негізінде өз жазуын қалыптастырған түркі халықтарының бірі. Көне ұйғырларда ислам дінінің келуіне дейін, отбасы – әлеуметтік жүйенің ажырамас бір бөлігі, қоғамның негізі болып саналды. Отбасы түсінігі жалпы биологиялық туыстық және басқа ру адамымен некелесуге негізделген (Kafesoğlu, 1998: 227-228). Көне түркілер де қазіргі түркітектес халықтар сынды отбасы құндылықтарына аса мән берген. Олардың дүниетанымында ұрпақ сүю тек бақыт қана емес, сондай-ақ сол әулетті жалғастырушы деп есептеген. Балаға әулетті жалғастыру, отын сөндірмеу, әулеттің сабақтастығын сақтап қалу міндеттелген. Кейбір ғалымдар неке тек бірінші бала туылғаннан кейін ғана заңды күшке ие болғанын айтады (Ögel, 1988: 250-269).

Дегенмен, көне ұйғыр деректерінен кейбір әулеттің бала сүймегені, ұрпақ жалғастыра алмағаны туралы мәліметтерді көреміз. Табиғи жолмен балалы бола алмағаннан кейін, бала асырап алу түсінігі пайда болады. Көне түркілерде, көне ұйғырларда бала отбасының маңызды бір бөлігі болғандықтан, мұның шешімі ретінде бала асырап алу (oğulluk) институты пайда болды. Көне ұйғырларда бала асырап алу институты бұл тек дәстүр немесе адамгершілік, әдеп ретінде емес, құқықтық тұрғыда ресми заңды үрдіс болған. Бала асырап алуға қатысты құжаттар Тұрфан жазығынан табылды. Бұл құжаттардың өзіндік құрылымы бар жүйелі бір сипатқа ие мәтіндер екенін байқаймыз. Құжаттарда екі жақтың құқығы көрсетілген: асыранды балаға қойылатын талаптар, асыранды баланың құқығы, сондай-ақ асырап алушының талаптары мен құқығы. Құжаттарда құқық бұзушылық орын алған жағдайда не істеу керек, құны, куәгерлер, таңба т.б жан-жақты қарастырылған. Көне ұйғырлардың көптеген құқықтық құжаттары: бала асырап алу, баланы кепілдікке беру, жерді жалға алу / беру, сату, қарыз т.б. құжаттар сақталып қалған. Бұл құжаттардың барлығы хатқа түсірілген. Бұл сол кезеңдегі ұйғырлардың азаматтық құқықтық қатынастарының жоғары дәрежеде дамығанын көрсетеді. Зерттеудің өзектілігіне тоқталар болсақ, көне ұйғырлардың құқықтық құжаттары арқылы Орталық Азия халықтарының, әсіресе түркілердің отбасы құндылықтарын, отбасы құрылымын, отбасыдағы бала орнын, гендерлік сипатын, мұрагерлік жүйесін, заңнамаларын, әдет-ғұрыптарын қайта жаңғырту деп түсінеміз.

Материалдар және зерттеу әдістері

Жұмысты зерттеу барысында жоғарыда атап өтілген еңбектер қолданылды. Б. Кескиннің жұмысындағы бала асырап алуға қатысты (Ad01-Ad03) құжаттарының транскрипциясы негізге алынды (Keskin, 2020).

Зерттеу бірін-бірі толықтыратын, бірнеше әдістен тұрады.

Біріншісі – формулярлық-құрылымдық талдау. Бұл әдіс бойынша 3 құжат жекежеке қарастырылып, әрқайсысы келесідей блоктарға бөлініп талданды: мәтін бойынша тараптар мен олардың туыстық байланысын анықтау; құқықтық іс-әрекет формуласы; негіздеме; шарттар мен өтемақы/сыйақы; үшінші тұлғалардың араласуына, даудамайға қарсы ескертпелер; санкциялық бөлім; растау элементтері (куәгерлер, қолдар, белгілер). Бұл үш құжаттың тілдік рәсімделу тәсілдері, құрамы, мазмұны бойынша салыстырылды. Бұл зерттеу әдісі мәтіндегі тұрақты элементтер мен өзгермелі элементтерді анықтауға мүмкіндік берді.

Келесі бір әдіс – лексика-семантикалық және терминологиялық талдау. Мәтіндерден заң терминдері мен белгіленген құқықтық формулалар таңдалып, келесі функционалды-семантикалық топтарға жіктелді: туыстық/мәртебе; сыйға тарту актісі; есеп айырысу, балама талаптарды шектеу/даудың алдын алу; санкциялар. Әр бірліктің мәні мен құқықтық қызметі оның құжат құрылымындағы орнына байланысты контекстік тұрғыдан анықталды.

Мәтінді сандық талдау. Бала асырауға қатысты Ad01-Ad03 құжаттарының айырмашылықтарын нақтылау үшін формула мен терминология бөлімдерінің өлшемі мен тығыздығын бағалау үшін «таңбалауыштарды санау» әдісі қолданылды. Санау алдында мәтіндік көріністер (сандар, бірліктер, қайталанатын формулалар) теңестірілді. Сандық салыстыру нәтижелері сапалы талдауды қолдау үшін қосымша дәлел ретінде таңбалауыштарды санау диаграммасы түрінде ұсынылды. Жалпы алғанда, таңдалған әдістеме Ad01-Ad03 келісімшарттарының формулалық моделін сипаттауға, баланың құқықтық мәртебесін, беру шарттарын және олардағы құқықтық қорғау тетіктерін белгілейтін тілдік құралдарды жан-жақты көрсетуге мүмкіндік береді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Л.В. Дмитриеваның айтуы бойынша, көне ұйғырлардың мәдениетін, құқығын зерттеу мақсатында Халықаралық комитет, оның бөлімшесі ретінде Орыс комитеті ұйымдастырылды (Dmitrieva, 1969: 223). Қазіргі таңда Тұрфан ойпатынан көне ұйғырлардың X-XII ғасырларға тән 22 құқықтық құжаты табылған. Бұл мәтіндер Ресей Ғылым академиясы Шығыс қолжазбалары институтының қорында сақтаулы. Құжаттар В.В. Радлов, С.Е. Малов, А.Н. Бернштамның жұмыстарында ғылыми айналымға енген. Құқық құжаттары мағынасы жағынан өте кең және ауқымды. Бұл құжаттарда бала асырап алу, сауда-саттық, қарыз міндеттемелері, мұрагерлік өсиеттер, кепілдік, жер сату т.б. көрсетілген. Л.В. Дмитриева өз еңбектерінде құжаттарды мағынасына қарай: меншік құқығы, қаржылық міндеттемелер, еңбек қатынастары мен жер қатынастары деп жіктейді (Dmitrieva, 1969: 225). Бүгінгі күнге дейін 400-ге жуық шарттық құжаттар жарияланған, олар негізінен XIII-XIV ғғ. тән, (He, 2021: 160). Берлин Тұрфан коллекциясының каталогында 686 құжат тіркелген (Vér, 2021: 438).

Түркі халықтарының исламға дейінгі мәдениеті, құқықтық жүйесі көптеген ғалымдардың қызығушылығын туғызды. Исламға дейінгі бұл жүйені зерттеу XX ғасырдың басынан басталды. Бұл саладағы негізгі авторлардың бірі – С.М. Арсал. Ғалымды «құқық тарихшысы» деп те атайды. Садри Мақсуди Арсалдың 1926 жылы

жарыққа шыққан дәріс жазбалары кеңейтіліп, 1947 жылы «Түркі тарихы және құқық» (Türk Tarihi ve Hukuk) атауымен монография ретінде басылып шықты (Arsal, 1947). Бұл еңбек – көне түркілердің құқық жүйесі, құрылымы қарастырылған алғашқы еңбектердің бірі.

Көне ұйғырлардың құқықтық құжаттарын зерттеген ғалымдардың бірі – Ахмет Жафероғлы. Ол мәтіндерді тілдік және құқықтық тұрғыда зерттеді. 1932 жылы ғалымның «Ұйғыр құқық терминологиясына қатысты зерттеу» (Uygur Hukuk İstılahına Dair bir Deneme) атты зерттеу мақаласы жарық көрді. Мақалада зерттеуші 26 құқықтық терминге ғылыми түсініктеме, сондай-ақ құқықтық мәтіндердің транскрипциясы мен аудармасын береді (Caferoğlu, 1932).

Зерттеуші Б. Кескин «Көне ұйғыр тіліндегі құқық құжаттары және сөздік қоры» (Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri ve Söz Varlığı) атты докторлық диссертациясында көне ұйғыр мәтіндерін зерттеген, ал бұл зерттеу жұмысы 8 бөлімнен тұрады. Зерттеуші еңбегінде мәтіндердің транскрипциясын, сондай-ақ түрік тіліне аудармасын көрсетеді (Keskin, 2020). Көне түркілердің құқығы мен заңнамасы туралы мәліметтерді біз негізінен қытай дереккөздерінен аламыз. Ал көне ұйғырлардың құқық жүйесі туралы мәліметтерді жоғарыда айтылған деректерден бөлек, азаматтық – құқықтық құжаттардан аламыз. Бұл құжаттар – көне ұйғырлардың, жалпы алғанда, орта ғасырдағы көне түркілердің құқық жүйесін, мемлекет құрылымын түсінуге мүмкіндік беретін өте құнды дереккөздер (Korkmaz, 243-244).

Бұл мақаламыздың зерттеу нысаны – бала асырап алу құжаттары. Көне ұйғыр мәтіндерінен байқағанымыз, көне ұйғырларда бала асырап алу үрдісі жақсы дамыған. Бұл тек әдет-ғұрып, мәдениеттік деңгейде дамыған құбылыс емес, құқықтық, мемлекеттік жүйе ретінде қалыптасқан. Оған дәлел – бүгінгі таңдағы Ресей Ғылым академиясында сақталып тұрған қолжазбалар. Бұл арнайы құрастырылған, жүйелі жазылған келісімшарттар. Бұл үрдісті ресми түрде «ұлдыққа беру» (oğulluk vermek) деп атаған (Yakut, 2022: 423-424). Көне ұйғырлардың басқа құқықтық құжаттарымен салыстырғанда, бала асырап алу құжаттары саны жағынан өте аз. Бүгінгі күнге дейін балаға қатысты тек 7 құжат сақталған, оның үшеуі баланы асырап алуға қатысты құжаттар. Саны жағынан аз болса да, құжаттар екі жақтың құқығы мен міндеттерін толық сипаттайды (Tabaklar & Keskin, 2023: 587; Kılıç, 2024: 148).

Құжаттарда бала асырау, асыранды бала мағынасында «oğulluk» терминін қолданған. Кейбір ғалымдар бұл термин қыз бала мен ер бала үшін ортақ десе, кейбір зерттеушілер негізінен ұрпақ жалғастырушы, мұрагер ретінде ұл балаларды асырағанын атап өткен. Бұл туралы Хэ Р. құжаттардың бастапқыдан-ақ гендерлік тұрғыдан айқындалғанын, олардың Юань кезеңіндегі дереккөздері патриархалдық отбасы құрылымын бейнелей-тінін жазған. Мұндағы негізгі мақсат – әулеттегі ұрпақтың жалғастығы, үй-жайға иелік ету құқығын заңдастыру, ата-ана қартайғанда күтім жасап, қамқорлық көрсету болды (He, 2021: 165).

Талдау

Б. Кескин еңбегінде 28-ге жуық көне ұйғыр құқықтық құжаттарының транскрипциясын көрсетеді (Keskin, 2020). Оның ішінде бала асырап алу құжаттары құқықтық мәтіндердің

ең аз корпусы болып саналады. Мұнда құқықтық мағына жеке сөздермен ғана емес, қалыптасқан формулалық ұстанымдармен де анықталады. Құжаттарды салыстыру үшін әрбір құжат функционалды блоктарға бөлінді; бұдан басқа блоктың бар/жоқтығы, оның коммуникативті-құқықтық қызметі, оны рәсімдейтін тілдік маркерлер жазылды.

1) Қатысушыларды, рөлдерді сәйкестендіру. Барлық үш құжатта мәміле тараптары мен олардың әлеуметтік-туыстық рөлдері көрсетілетін блок айқын көрінеді. Бұл компонент сәйкестендіру қызметін атқарады, қарым-қатынастың құқықтық «шеңберін» (кім береді, кім қабылдайды, қандай мәртебеде әрекет етеді) белгілейді.

2) Диспозитивті формула (келісімшарттың негізі). Орталық элемент әрекетті орындау формуласы, яғни баланы асырап алушы мәртебесін беру фактісін тіркеу. Дәл осы блок мәтінді заңды түрде «баланы беру туралы келісім» ретінде анықтайды және қалған ережелерді құрылымдық түрде біріктіреді.

3) Негіздеме (беру себебі). Микрокорпустағы баланы асыраушыға беру себебі өзгермелі: кейбір жағдайларда баланы беру себебі қаржылық/тұрмыстық жағдайлармен белгіленсе, кейбір құжаттарда – әлеуметтік немесе отбасылық себептермен (мысалы, асырап алушының баласыздығы) түсіндіріледі. Бұл бөлім «эмоционалды түсініктеме» емес, керісінше кейінгі ықтимал талап-арыздардың қаупін азайтатын заңдық маңызы бар дәйектеме ретінде бағаланады.

4) Өтемақы. Өтемақы бойынша айтарлықтай айырмашылықтар бар: Ad01-Ad02 құжаттарында бала үшін келісілген мөлшерде ақша төлегенін айтса, ал Ad03 мәтінінде ешқандай құн туралы жазылмаған.

5) Дауды болдырмау туралы ереже. Құқықтық мәтіндерде даулардың алдын алуға бағытталған формулалар маңызды рөл атқарады: олар үшінші тараптың (ең алдымен отбасы мүшелерінің) араласу мүмкіндігін шектейді, шешімнің өзгермейтіндігін растайды. Бұл блок келісімнің құқықтық тұрақтылығын нығайтады.

6) Санкциялардың құрамдас бөлігі. Санкциялар бөлімінде келісімшарт талаптары бұзылған жағдайда қолданылатын жазалар нақты көрсетілді. Бұл жерде лексикалық деңгейде тыйым салу, жазалау тетіктері, заң нормаларына жүгіну туралы мәліметтер беріледі.

7) Куәландырушы элементтер. Растау бөлігінде құжаттың заңды күшін бекітетін құралдар – куәгерлер, қолтаңбалар, белгілер мен мөрлер – тіркеледі. Олардың негізгі қызметі – құжаттың дәлелдік мәнін қамтамасыз ету.

Лексика мен терминология. Осы шағын корпус көне ұйғыр құқықтық терминдерін жүйелі түрде танып-білуге мүмкіндік береді. Мәтінде туыстық атаулар, лауазым атаулары, төлем бірліктері, санкциялар, шарт тараптарына қатысты лексика, құқықтық бірліктер қамтылған. Бұл терминдер жеке қосымшада берілді (А қосымшасын қараңыз). Сандық көрсеткіш (token-count). Токендерді санау, оны визуалды түрде көрсету (1-диаграмма) салыстырмалы талдаудың қосымша құралы ретінде қолданылды: диаграмма мәтіндердің жалпы көлеміндегі айырмашылықтарды айқын көрсетеді.

1-диаграмма. Ad01–Ad03 құжаттарындағы құқықтық маңызды маркерлердің семантикалық домендер бойынша бөлінуі (token-count).

Diagram 1. Distribution of legally significant tokens in documents Ad01–Ad03 by semantic domain (number of occurrences / token count).

Диаграмма 1. Распределение юридически значимых маркеров в документах Ad01–Ad03 по семантическим доменам (количество вхождений / token-count).

Тарихнама және ұйғыр келісімшарттары корпусындағы Ad01–Ad03 құжаттарының орны

Көне ұйғыр құқықтық құжаттары бойынша тарихнамалық деректер ауқымды болғанымен, бала құқығы мен оның мәртебесіне қатысты мәтіндер әдістемелік тұрғыдан арнайы зерделеуді қажет етеді. Бұл бағытта келесі міндеттерді қатар орындау маңызды: а) зерттеу корпусын дәл анықтау; ә) формуляр типологиясына сүйену; б) бала асырап алуды оны сату немесе кепілге қою актілерімен шатастырмау. Осы тұрғыдан алғанда, балаларға бағытталған келісімшарттарға жасалған шолу зерттеудің негізі болмақ. Аталған корпуста баланы сату туралы екі құжат, бала асырап алу туралы үш құжат (Ad01-Ad03), екі кепілдік құжаты анықталған. Ал асырап алу туралы мәтіндердің өзі формуляры мен мазмұнына қарай жеке типологиялық жүйеге енгізілген (Kılıç, 2024: 148-150). Мұндай жүйелеу Ad01-Ad03 құжаттарын оқшауланған «кездейсоқ жағдайлар» ретінде емес, құрылымдық позициялары (датасы, қатысушылары, заңдық акт, шарттары, санкциялары) ортақ біртұтас шарттық дәстүр ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Құқықтық семантиканы талдау үшін тарихнаманың негізгі саласы ретінде санкциялар мен кепілдіктерді зерттеу қажет. Атап айтқанда, А.М.Өзетгин көне ұйғыр құжаттарындағы жазалар мен кепілдіктердің заңдық тілін жан-жақты зерттейді. Онда формальды құқықтық лексемалар (yasa, yosun) мен әдет-ғұрып құқығын білдіретін формулалар (il yaŋınča) арасындағы интерпретациядағы алшақтық қарастырылады (Özyetgin, 2011: 339-340). Бала асырап алу тақырыбында бұл жұмыстар екі себепке байланысты маңызды: біріншіден, ол санкциялық блоктың шарт талаптарының

бұзылуына жол бермейтін заңдық «сақтандырғыш» қызметін атқаратынын көрсетсе; екіншіден, yasa / yosun терминдерін нормативтік дереккөздің функционалды маркерлері ретінде ұқыпты сипаттауға негіз болады. Бала асырап алудың әлеуметтік мотивтері мен өтемақы формулаларының табиғаты мәселесі «evlatlık sözleşmeleri» (бала асырап алу шарттары) бойынша жазылған зерттеулерде толық қамтылған. Онда асырап алу себептері жүйеленіп, баланы өсіруге кеткен шығындарды өтеу ретіндегі süt sevinci (сүт ақысы) төлеміне түсініктеме берілген. Сондай-ақ асырап алу шарттарының баланы сатудан басты айырмашылығы – онда баланың «тауар айналымына» түспейтіндігі атап өтілген (Tabaklar & Keskin, 2023: 583-587). Бұл зерттеулер Ad01-Ad03 материалдарындағы мотивтің формулярдың қай бөлігінде (кіріспе/себеп формулалары) бекітілетінін, өтемақының қалай рәсімделетінін тексеруге мүмкіндік береді.

Шарттық тәжірибенің әлеуметтік фоны мен субъектілердің гендерлік асимметриясы отбасылық құрылымды зерттейтін еңбектер арқылы реконструкцияланады. Көне ұйғыр қоғамындағы отбасылық ұйымдасуға арналған зерттеулерде мүліктік-құқықтық әрекеттерде ер адамдардың басымдығын атап өтеді (He, 2021: 160-165). Бұл контекст Ad01-Ad03 құжаттарында неліктен негізінен ұл балалардың асырап алынатынын негіздейді: бұл жағдайды отбасының патрилиниялық (әке жағынан таралатын) логикасының және мұрагерлік институттың өзара әрекеттесу нәтижесі ретінде қарастыру керек. Бұл пікірді А.В. Габэн мен А. Жафероғлының терминологиялық анықтамалары да толықтырады. Габэннің пікірінше, «оғұл» (oğul) сөзі «перзент, бала» дегенді білдірсе, А. Жафероғлы оны «ұл бала» деп түсіндіреді. Сондай-ақ көне түркі дәуірінде «оғұш» (oğuş) термині қандас туыстыққа негізделген әлеуметтік бірліктерге қатысты қолданылған (Başar, 2009: 26). Осылайша, Ad01-Ad03 құжаттарының орны тарихнаманың үш негізгі тірегімен анықталады: (1) балаларға бағытталған құжаттардың типологиясы мен формулярлық жіктемесі (Kılıç, 2024); (2) санкциялық формулалар мен нормативтік маркерлерді (yasa/yosun) зерттеу (Özyetgin, 2011); (3) отбасылық құрылым мен гендерлік рөлдерді әлеуметтік-құқықтық тұрғыдан интерпретациялау.

Бала асырап алу құжаттарының нысандары: инварианттар және вариативтілік.

Көне ұйғыр келісімдерінің мазмұнын талдағанда, ең алдымен, құжаттардың жанрлық сипаттамаларын құрайтын өзгермейтін құрылымдық элементтерге назар аударған жөн. Бұл – құжаттың құқықтық табиғатын айқындайтын, оның тиісті жанрға жататынын растайтын келісімшарттардың әртүрлі түрлеріне ортақ тұрақты құрылымдық элементтер. Мысалы, несиелік келісімдер мерзім (күн), тараптардың (кредитор/борышкер) аттары, міндеттеме нысаны, өтеу шарттары, пайыздар, кепілдіктер, куәгерлер сондай-ақ хатшыны қамтитын ретті сипаттайды. (He, 2021: 160). Бала асырап алу туралы құжаттардың құрылымы жалпы алғанда белгілі бір үлгіге (ұзақтығы, тараптары, актісі, шарттары, санкциялары, бекітуі) сәйкес келгенімен, олардың мазмұны отбасы құқығының нақты құрамдас бөліктеріне байланысты ерекшеленеді. Атап айтқанда, мәртебені айқындайтын oğulluk, өтемақы ретіндегі süt sevinci ұғымдары, сондай-ақ асырап алудың тұрақтылығын, мұрагерлік құқығы мен дауласуға жол берілмейтінін бекітетін арнайы формулалар қолданылады (Tabaklar & Keskin, 2023: 583–585). Төменде Ad01–Ad03 микрокорпусының формулярлық құрылымына талдау жасалады (1-кесте).

1-кесте. Көне ұйғыр құжаттарындағы бала асырап алу туралы келісімшарттар (Табаклар мен Кескин, 2023 бойынша).

Table 1. Adoption Agreements in Old Uyghur Documents (according to Tabaklar and Keskin, 2023).

Таблица 1. Договоры об усыновлении в древнеуйгурских документах (по Табаклару и Кескину, 2023).

Архивтағы нөмірі	Сақталуы	Баланы беруші	Баланы асырап алушы	Бала (объект)	Баланы беру себебі	Өтемақы	Жазалау шаралары
0/1	Мәтін сақталмаған	Әкесі. Әкесінің есімі көрсетілмеген	Туысы Сутбак	Турмыш (ұлы)	Туысын ұрпақсыз қалмасын деген ниетте	Өтемақы көрсетілмеген	Егер асырап алынған бала қашып кетсе немесе кетіп қалса, жауапкершілік **törü yargu yosun-ı** («төрелік, сот немесе салт заңы») бойынша белгіленеді
O/55	Ресей ғылым академиясында сақталған	Титсо, оның үлкен ағасы Анчук (інілерін асырап алуға береді)	Тойнақ Шилаванти (туыстық байланысы бар тұлға)	Кайтсо (інісі)	Асырап-бағудың/күн көрістің қиындауы	Süt sävinçi (сүт ақысы) ретінде 20 стыр күміс	Шарттардан бас тартқаны үшін айыппұл: «birär yaştuk kuvar» (әрқайсысы бір-бір жастықтан айыппұл ақшасы)
O/70	Ресей ғылым академиясында сақталған	Кайытсо Тутуң (әкесі)	Қадірменді/ Құрметті Чинтсо Çintso \ayag-ka Tägimlig	Титсо (ұлы)	Материалдық мұқтаждық: шаруашылыққа мал керек болуы	½ yastuk (жарты жастық) (сүт ақысы)	Туыстарының арасуына тыйым салады, жаза: «yasatakı kın» (Яса бойынша қаралған жаза), сондай-ақ ауыр қамтамасыз ету санкциясы (Өгедейге 2 ақ түйе, шенеуніктерге ат, екі еселенген төлем т.б.).

Мерзімін белгілеу және құжаттың құқықтық негіздемесі

Көне ұйғыр құқықтық мәтіндерінде құжаттың уақытын белгілеу тек қосалқы мәлімет емес, құжаттың құқықтық күшін көрсететін белгі еді. Келісімді орындаудың ресми мерзімдерін белгілеу оның орындалуын бақылауға, болашақта туындауы мүмкін кез келген заңды талаптарды заңдастыруға жол ашады. Құжаттарда мерзімін көрсету үшін дәстүрлі он екі жылдық мүшел жүйесі мен нақты күнтізбелік бірліктер қолданылған. Алайда ескере кететін жайт, жылды тек «жануар атымен» көрсету нақты тарихи жылды, дәл уақытты анықтауға кепілдік бермейді. Сондықтан зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде бастапқы құжатта көрсетілгендей уақытты қалдырған жөн (мысалы, «сиыр жылы, сегізінші айдың он бесі»), ал оның қазіргі жылдар есебіне сәйкес келетін баламасын ғылыми негізделген жағдайларда ғана қосымша болжам ретінде көрсету ұсынылады (He, 2021: 164). Бала асырап алу құжаттарында бұл уақыт көрсеткішінің атқаратын қызметі қарыз міндеттемелеріндегі «қайтару уақытымен» мағыналас: ол келісімнің күшіне енген сәтін көрсетіп, кейінгі кез-келген талап-арыздарды заңдық тұрғыдан бағалау үшін негізгі тірек нүктесі болады (He, 2021: 164).

Келісімшарт тараптары және баланы берудің құқықтық нұсқалары

Кез-келген құжаттағы тұрақты элементтер – құжаттардағы қатысушы тараптарды анықтау. Алайда, бала асырап алу құжаттарында баланы асырап алу үрдісі үш құжатта бірдей емес. Мәселен, баланы тек ата-анасы ғана емес, отбасының басқа мүшелері де асырауға беруі мүмкін. Зерттеулер көрсеткендей, кейде баланы асырауға беруші рөлін үлкен ағасы атқарады, ол інісін туыстарына немесе үшінші тұлғаларға бергені туралы мәліметтер сақталған. Мұндай құқықтық құжаттың негізгі себептері – отбасындағы қиындықтар немесе баласыз туыстарының бала асырап алу қажеттілігі сияқты әлеуметтік факторлар (Tabaklar & Keskin, 2023: 583). Бұл айырмашылықтың айқын көрінісі – екі ағасының өз інісін oğulluk мәртебесімен басқа отбасыға беруі. Мұндай құқықтық актілерде жиырма стыр күміс (yirmi sıtır kümüş) көлеміндегі сүт ақысымен (süt sevinci) төленгені көрсетілген (Tabaklar & Keskin, 2023: 583). Осылайша, құжаттың «Тараптар» бөлімінде заңды тұлғалардың тізбесі ғана емес, бала тағдыры мен оның алдындағы жауапкершілікті айқындайтын отбасы құрылымының ішкі ерекшеліктері де жазылған.

Заңдық акт: мәртебе термині ретіндегі oğulluk

Бала асырап алу құжаттарындағы негізгі термин – oğulluk термині. Бұл жай ғана термин емес, баланың отбасындағы құқықтық мәртебесінің өзгергенін растайтын құжат. Бұл терминді қолдану арқылы нысан бала асырап алуды қарапайым «қамқорлық туралы келісім» деңгейінен көтеріп, оны құқықтық санкциялармен қорғалатын, қоғамда ресми күші бар жаңа мәртебелік қатынас ретінде рәсімдейді. Oğulluk термині құжаттың құқықтық мазмұнын құрайтын бірқатар маңызды міндеттемелерді біріктіреді. Олардың қатарында баланы өз баласындай асырап алу, мұрагерлік тең құқықтарды белгілеу, үшінші тұлғалардың болашақтағы талаптарын шектеу, келісімнің қасиеттілігі туралы ережелер бар. Бұл термин «ұл» мәртебесін мүліктік және әлеуметтік жауапкершілікпен тікелей байланыстыратын әке тегімен таралу жүйесінің құрылымын сипаттайды. Келісімшарттардағы «бала» сөзінің орнына дәл осы терминнің қолданылуы – асырап алу актісінің әулет сабақтастығы мен мұрагерлік құқығына бағытталған заңдық табиғатын айқындайды.

Сүт ақысы (süt sävinçi) институты: бала асырап алу актілеріндегі материалдық өтемақының құқықтық табиғаты

Бала асырап алу ақысы туралы мәселе әрқашан бірдей бола бермейді, жағдайға байланысты өзгереді. Біз қараған үш құжаттың бірінде ақша туралы мүлдем айтылмаған, ал қалған екеуінде süt sevinci (сүт ақысы) үшін төлем туралы айтылған (Tabaklar & Keskin, 2023: 584). Бұл мәлімет біз үшін өте маңызды: бала асырап алуды жай ғана «ақылы мәміле» деп түсінуге болмайды. Төлем қажет болды ма, жоқ па, бұл отбасының жағдайына – кедейлікке, қаржылық мұқтаждыққа немесе туыстар арасындағы өзара қолдауға байланысты. Ғалымдар süt sevinci бала күтімі мен оны тәрбиелеудің ақшалай өтемі деп түсіндіреді. Мысалы, Н.Ямада бұл терминге «баланы өсіруге немесе сүтіне кеткен шығыны» деп анықтама берсе, қазіргі зерттеушілер «баланы тәрбиелеуге төленетін ақы» деп анықтайды (Tabaklar & Keskin, 2023: 584).

Асыранды баланың құқықтық мәртебесі: отбасылық интеграция және мұрагерлік кепілдігі

Бала асырап алу туралы келісімдердің басқа құжаттардан (мысалы, құлдыққа сату немесе кепілге беру т.б) негізгі айырмашылығы баланың болашағына кепілдік беруінде. Нақтырақ айтқанда, асырап алушы баланы өз баласымен тең ұстауға, оған мұра қалдыруға міндеттеледі. Мысалы, бір құжатта асырап алушы балаға «өз белінен жаралғандай» қарауға, уақыты келгенде үйлендіруге, мүліктен бірдей үлес беруге міндеттенеді. Егер ол баланы кемсітсе немесе балағаттаса, оның заң алдында берген уәдесі күшін жояды (Tabaklar & Keskin, 2023: 585). Мұнда жазылғандар жай ғана «ізгі тілек» немесе ата-анаға қатысты кеңес емес, бұл нағыз заңды міндет. Мұндай ережелер бала асырап алушылардың баламен қарым-қатынас жасау мүмкіндігін реттейді. Егер асырап алушы бұл міндеттемелерді бұзса, келісімшарттағы жазалау шараларын қолданған.

Бұл жеті құжатты талдау барысында байқағанымыз: бала асырап алу құжаттары балаға қатысты басқа құжаттардан ерекшеленеді. Сату немесе кепілге беру құжаттарында бала тек «зат» немесе «тауар» ретінде қарастырылса, бала асырап алу құжаттарында ең басты мәселе – баланың жаңа отбасындағы заңды мүше ретінде орнын табуы.

Келісімшарттардың заңдық күшін қамтамасыз ету тетіктері: санкциялар мен верификациялау рәсімдері

Келісімшарттағы санкциялар бөлімі – асырап алынған баланы туыстарының немесе басқа адамдардың тартып алып кетуінен қорғайтын басты құжат. Мысалға көрсететін болсақ, Ad01 құжатындағы «яса бойынша жаза» (yasa-takı kın) деген тіркес бала асырап алу үрдісі мемлекеттік деңгейде бақыланатынын көрсетеді (Özyetgin, 2011: 339). Бұл құжаттар арқылы біз көне ұйғырлардың екі түрлі заңын көреміз:

– біріншісі – ресми заңдар (yasa, yosun), яғни мемлекет бекіткен ережелер;

– екіншісі – ел салты (il yaŋınča), яғни халық арасында қалыптасқан дәстүрлі құқық. Бұл көне ұйғыр қоғамындағы мемлекеттік заң мен халықтық дәстүрдің қатар жүргенін көрсетеді (Özyetgin, 2011: 339-340).

Ал енді санкциялар бөліміне тоқталар болсақ, жазалау бөлімі әдетте мынадай нақты тыйымдардан қалыптасқан:

– тыйым салынатын тұлғалар: туыстар, бөтен адамдар немесе келісімді бұзғысы келетіндер;

– тыйымдар: келісімді даулауға, араласуға немесе баланы күшпен алып кетуге тыйым салынады;

– жаза түрі: айыппұл төлету, шығынды өтету немесе берген уәденің күшін жою;

– құжаттың бекітілуі: келісім заңды болуы үшін куәгерлер (tanuq) шақырылады, мөр немесе таңба (tamğa) басылады, хатшы бәрін қағазға түсіреді.

Осылайша, Ad01- Ad03 құжаттарының құрылымы екі бөліктен тұрады: кез-келген келі-hсімшартқа тән ортақ ережелер (уақыты, тараптар, мөр) мен тек бала асырап алуға қатысты арнайы шарттар (oğulluk мәртебесі, сүт ақысы, мұрагерлік кепілдігі). Осы мәліметтерге сүйене отырып бала асырап алу жай ғана отбасы ішіндегі жағдай емес, мемлекеттік заңмен де, елдің салтымен де қорғалатын ресми құқықтық үрдіске айналғанын айта аламыз (Özyetgin, 2011: 339-340; Tabaklar & Keskin, 2023: 583-585; He, 2021: 160, 164). Бұл терминдер не үшін қажет? Бұл сөздер жай ғана «заң» дегенді білдірмейді. Олар шарт бойынша тұлғаның кімнің алдында жауапты екенін көрсетеді: егер адам шартты бұзса, олар не мемлекеттік құқық (яса) немесе елдің салты (il yaŋınča) бойынша жауап берген. Yosun сөзінің мағынасы: бұл терминнің шығу тегі белгілі бір қалыптасқан норма немесе тәртіпті білдіреді (Clauson, 1972: 975b). Яғни, бұл – бәрі бағынуы тиіс заңды ереже (Özyetgin, 2011: 339).

Ad01–Ad03 құжаттарының құқықтық лексикасы: семантикалық топтар

Бала асырап алу құжаттарынан көне ұйғыр құқықтық терминдерін анықтай аламыз. Ad01–Ad03 құжаттарындағы құқықтық сөздер кездейсоқ емес, олар – нақты белгіленген терминдер. Бұл терминдер қатаң тәртіппен орналасқан. Әрбір термин мен тұрақты тіркестің құжаттарда өзіндік орны болған. Бұл құрылым мәтіннің заңды күшін қамтамасыз етіп, оның мағынасын анықтайды:

Асырап алу актісі – баланы өз отбасына қабылдағанын хабарлау;

Шарттар – асырап алудың талаптарын бекіту;

Дауласуға тыйым салу – туыстардың іске араласуына жол бермеу;

Санкция – ережені бұзғандарға қолданылатын жаза;

Куәландыру – куәгерлер мен таңбалар арқылы құжатты растау.

Ғылыми классификацияда бала асырап алу құжаттары жеке «Ad» тобына бөлінеді.

Дегенмен, олардың жазылу стилі мен терминдері баланы сату немесе кепілге қою келісімдеріне өте ұқсас. Бұл ұқсастық зерттеушілерге бала асырап алу құжаттарын басқа да құжаттармен салыстыра отырып зерттеуге мүмкіндік береді.

Мәртебе және туыстық: бала асырап алудың заңды күші

Көне ұйғыр құжаттарында бала асырап алу – жай ғана баланы бағып, оны тәрбиелеу емес, ресми заңды үрдіс. Оның негізгі ережелері мыналар: Баланы асырап алу үшін міндетті түрде «oğulluk vermek» (асыранды ұл ретінде беру) деген арнайы тіркес қолданылған. Егер бұл сөз құжатқа енсе, баланың заңды түрде жаңа отбасының мүшесі болып, мұрагерлік құқығына ие болғанын білдіреді. Бұл жай ғана бала бағу емес, нақты заңдық мәртебе беру (Kılıç, 2024: 149–150). Баланы асырап алуға кім бере алады?

Келісімде ата-анасы ғана емес, кейде тіпті аға-інілері де іні-қарындастарын асырап алуға бере алатыны көрсетілген. Мысалы, құжаттарда ағайындылардың шешімімен жасалған мәмілелер туралы мәліметтер бар (Tabaklar & Keskin, 2023: 583).

Туыстық атаулардың маңызы: Құжаттағы «әкесі», «ағасы» немесе «інісі» деген сөздер тек туыстықты білдіріп қоймайды. Олар «осы баланы басқаға беруге кімнің құқығы бар?», «болашақта бұл шешімге кім қарсы шыға алмайды?» деген заңдық сұрақтарға жауап береді. Яғни, туыстық атаулар – бұл келісімшарттың бұзылмауын қамтамасыз ететін заңды құрал.

А. Көне ұйғыр заңдық құжаттарын верификациялау және аутентификациялау: tanuq, tamğa/nişan және bitigči институттары

Көне ұйғыр заң мәтіндерінде шарттың шынайылығын растайтын ерекше лексикалық топ маңызды рөл атқарады. Бұл топқа құжаттың заңдылығын растайтын келесі элементтер кіреді:

Дәлелдеу құралдары: мәміленің ақиқаттығын растайтын tanuq (куәгер) термині, тараптардың жеке мөрлері мен таңбалары (tamğa/nişan), хатшының құжатты хатқа түсіргенін білдіретін x bitidim сияқты тұрақты формулалар қолданылады (He, 2021: 160).

Құқықтық маңызы: ресми талдау тұрғысынан, қабылдаудың негізгі шарты (oğulluk) келісілгенімен, құжат осы соңғы рәсімдерсіз заңды күшіне енбейді. Яғни, куәгерлердің қатысуы, мөр басуы жай ғана формальдылық емес, шарттың мызғымастығын қамтамасыз ететін негізгі құқықтық тетік. Сонымен, ғылыми тұрғыдан алғанда, көне ұйғыр құжаттарындағы куәландыруды екінші деңгейлі хаттама ретінде емес, мәміленің заңды түрде аяқталғанын растайтын міндетті құқықтық құрал ретінде қарастыру орынды.

Б. Статистикалық талдау және деректердің графиктік дескрипциясы

Зерттеу нәтижелерінің дәлдігін арттыру үшін шағын корпусты (үш келісімшарт) пайдалана отырып, сандық талдау жүргізілді. Есептеулер бүкіл мәтін бойынша емес, тек формуланы талдау және құқықтық лексика тізілімі негізінде таңдалған заңдық мәні бар бірліктер бойынша жүргізілді.

Талдау келесі төрт семантикалық доменнің маркерлерін қамтыды:

Мәртебе/туыстық: oğulluk, oğul/oğlum, oğlan формалары, жекелеген туыстық атаулар;

Өтемақы мен мүлік: süt, sevinç, yastuq, satir, kümüş, tavar т.б.;

Санкциялар мен заңдылық: yasa, yosun, törü, yargu, kın т.б.;

Аутентификация (шынайылығын растау): tanuk (куәгер), tamga/nişan, bitig, bitidim.

Құқықтық қызмет атқармайтын көмекші сөздер мен жиі қайталанатын сөздер енгізілмеді. Есептеу token-count әдісін қолдану арқылы орындалды және әрбір құжат үшін домен бойынша топтастырылды.

Есептеу нәтижелері барлық үш келісімшартта мәртебе/туыстық домені басым екенін көрсетті (Ad01: 12; Ad02: 8; Ad03: 7). Бұл бала асырап алу құжатының негізгі мақсаты – oğulluk мәртебесін беру екенін дәлелдейді. Өтемақы домені өзгермелі сипатқа ие: ол Ad01 құжатында кездеспейді (0), бірақ Ad02 (8) және Ad03 (6) мәтіндерінде айқын көрінеді. Бұл аталған екі мәтінде süt sevinci мен төлем сомасының көрсетілуімен байланысты. Санкциялық домен Ad01 (7) және Ad03 (4) құжаттарында жақсы байқалады, ал Ad02 (0) мәтінінде мүлдем жоқ. Бұл жазалаушы маркерлердің (yasa, kın, yosun/ törü) құжаттар арасында біркелкі таралмағанын көрсетеді. Керісінше, аутентификация (растау) домені барлық құжатта кездеседі, Ad03 (7) мәтінінде ең жоғарғы көрсеткішке ие (Ad01: 5; Ad02: 6). Бұл құжаттардың соңында куәгерлер тізімі, таңбалар мен хатшы жазбасының толық әрі жүйелі берілуімен түсіндіріледі.

Бала асырап алу, сату және кепілге қою мәмілелерінің салыстырмалы құқықтық сипаттамасы

Зерттеліп отырған балаларға қатысты құжаттар корпусын (Sa26-Sa27; Ad01-Ad03; Pl01-Pl02) өзара салыстыра отырып талдау, бала асырап алу институтының дербес заңдық табиғатын айқындауға мүмкіндік береді.

Құқықтық табиғаты мен мәртебесі: бала асырап алу құжаттары (Ad) үшін ең басты белгі – актінің мәртебе қалыптастырушы сипаты. Мұндағы негізгі мақсат – балаға oğulluk (заңды мұрагер/ұл) мәртебесін беру, оның болашақтағы құқықтық кепілдіктерін бекіту (Kılıç, 2024: 148).

Мүліктік жүйеден айырмашылығы: керісінше, баланы сату (Sa), кепілге қою (Pl) келісімдерінің заңдық логикасы мүлдем басқа. Бұл құжаттар мүліктік жүйеге негізделеді, онда баланың тұлғасы иеліктен шығару құралы немесе қарызды өтеуді қамтамасыз ету ретінде қарастырылады.

Тәуекелдер мен құқықтар конфигурациясы: бала асырап алу жағдайында тарап-тар баланың жаңа отбасындағы орнын заңдастыруға ұмтылады, ал сатып алу-сату мәмілелерінде, кепілдік мәмілелерінде қаржылық міндеттемелерге басты назар аударылады. Бұл айырмашылықтар құжаттардың формальды құрылымы мен лексикалық құрамынан анық байқалады (Kılıç, 2024: 156–160).

2-Кесте. Ad (бала асырап алу), Sa (сату) және Pl (кепілге қою) келісімшарттарын салыстырмалы талдау (Kılıç, 2024; Tabaklar & Keskin, 2023 деректері бойынша).

Table 2. A comparative analysis of the Ad (adoption), Sa (sale), and Pl (pledge) contracts (based on Kılıç, 2024; Tabaklar & Keskin, 2023).

Таблица 2. Сравнительный анализ договоров Ad (усыновление), Sa (продажа) и Pl (передача в залог) (по данным Kılıç, 2024; Tabaklar & Keskin, 2023).

Құжат	Ad (Бала асырап алу)	Sa (Баланы сату)	Pl (Баланы кепілге қою)
Құқықтық мақсаты	Бала асырап алушы отбасының тең құқылы мүшесі ретінде қабылданып, оған мұрагерлік пен кемсітусіз қарым-қатынас кепілдігі беріледі. Мұндай мәміле баланы сату немесе кепілге қою болып саналмайды.	Сатып алушының құқығы мүлікке тұрақты иелік етуді білдіреді; ол баланы өз қалауы бойынша өзге тұлғаға беруге немесе қайта сатуға заңды түрде құқылы.	Бала қарызды өтеуді қамтамасыз ететін заңдық нысан (кепіл) ретінде қарастырылады. Оның мәртебесі «rehin töresi» бойынша реттеледі: қарыз қайтарылғанша бала несие берушіде уақытша болады.
Қатынастың ұзақтығы	Баланың мәртебесі негізінен ұзақ мерзімді (мұрагерлік, тең құқылы қарым-қатынас) болғанымен, тарихнамада асырап алу мерзімі шектелген ерекше жағдайлар да кездеседі.	Мәміленің мерзімсіздігі «mıŋ yıl tümän kün…» (мың жыл, тұмен күн…) формуласымен бекітіледі; бұл шарттың тұрақтылығын қамтамасыз етіп, болашақта мерзімге қатысты даулардың алдын алу үшін қолданылады.	Мерзім нақты көрсетілуі мүмкін: «üç yıllıq tutgug…» (үш жылдық кепілге…).

Өтемақы	Мәміленің өзгермелілігі (вариативтілігі): Ad03 құжатында ешқандай төлем алынбайды; асырап алудың негізгі себебі – ұрпақ жалғастыру, перзентсіздіктен құтылу.	Төлем – мәміленің міндетті шарты; мерзімсіз иелік етумен қатар, баланың бұрынғы отбасынан толық «иеліктен шығарылу» режимі бекітіледі.	Бұл жердегі мүліктік мәселелер баланың құнына емес, негізгі қарыздың қалай өтелетініне, баланы кепілде ұстау шарттарына бағытталған.
Құқықтық санкциялары	Ad01 құжатында туыстардың араласуына тыйым салу yasa-takı kın (жаза/айыппұл) санкциялық формуласымен бекітіледі.	Sa мәмілелерінде мемлекет пайдасына айыппұл төлеу, «ауыр жаза» сияқты санкциялар қарастырылған; бұл баланың жаңа иесіне өтуін мемлекеттік деңгейде қатаң қорғайды.	Pl01 құжатында баланы ұстау/қайтарудың ерекше шарттары, пайыздық өсімге қатысты мүмкін болатын ескертпелер бекітіледі.

Нәтижелер

Зерттеу барысында Ad01-Ad03 микрокорпусында тұрақты, яғни үнемі қайталанатын құрылым бар екендігін байқадық. Ол құжаттағы тараптар және баланы беру формулаларын қамтиды. Осы элементтер құжаттың құқықтық тұрғыдан «баланы беру шарты» екенін айқындайды.

Құжаттардың айырмашылықтарына тоқталар болсақ, негізінен екі жерде өзгеріс байқадық:

Біріншісі – баланы беру себебіне қатысты. Бір құжатта баланы беру себебі отбасылық себеп деп көрсетілсе, келесі екі құжатта баланы беру себебіне қаржылық жағдай әсер еткен.

Екіншісі – өтемақы мәселесі. Яғни бала асырап алу кезінде қандай да бір құн төленді ме деген сұрақ туындайды. Бұл жағдайда да бірізділік сақталмаған. Нақтырақ айтқанда, бала асырап алу құжатын қарастыратын болсақ, үш құжаттың екеуінде өтемақы көрсетілген, ал біреуінде ондай мәлімет келтірілмеген. Құн туралы сөз етілмеген. Яғни, бала асырап алу құжаттарының құрылымы бірдей болғанымен, кейбір мәселелер әлеуметтік жағдайға қарап өзгеріп отырғанын байқай аламыз.

Бұл құжаттарда даудың алдын алуға арналған бөлім де қарастырылған екен. Бұл санкциялық құрылым келісімді құқықтық тұрғыда қорғау үшін маңызды, сондай-ақ үшінші тараптың араласпауы, келісімді бұзбау сияқты мәселелерді болдырмауды көздейді. Сондай-ақ, үшінші тараптың қандай да бір талап қоюын шектеп, қабылданған шешімнің заңдылығын растайды.

Бала асырап алу құжаттарының лексикасына тоқталар болсақ, құжаттағы терминдер белгілі бір жүйемен қолданылған. Жалпы келісімшарттардағы терминдерді қолдану аясына қарай бірнеше топқа жіктей аламыз:

– мәртебе мен туыстық атаулар. Бұл шартқа қатысушылардың құқықтық, әлеуметтік мәртебесін білдіретін атаулар (мысалы, ата-ана, бала, қамқоршы);

– баланы асырауға беру үрдісіне қатысты терминдер. Бұл баланы заңды түрде беру үрдісін сипаттайтын терминдер (беру, қабылдау, келісу және т.б.);

– өтемақыға қатысты терминдер. Бұл материалдық қатынастарды білдіретін бірліктер (құн, төлем, сыйақы);

– санкциялық терминдер. Келісімнің бұзылуына қатысты құқықтық жауапкершілікті білдіретін сөздер (айып, тыйым, талап). А қосымшасында бұл терминдердің тізімі берілген;

Token-count диаграммасы (1-диаграмма) мәтіндердің көлемі бойынша әртүрлі болатынын көрсетеді. Бұл айырмашылық кейбір құжаттардың мерзімі, өтемақы, дауларды шешу немесе санкциялар тұрғысынан егжей-тегжейлі, ал басқалары қысқаша сипатталғанын анық көрсетеді.

Қорытынды

Қорытындылай келетін болсақ, Ad01- Ad03 асырап алу құжаттарын жан-жақты зерттеу нәтижесінде, көне ұйғырлардың орта ғасырдағы әлеуметтік жағдайын, балаға болған қарым-қатынасын көре аламыз. Бұл құжаттар тек отбасы ішіндегі өзара келісім емес, ресми, заңды мәртебеге ие екендігі анық. Бала асырап алу үрдісі oğulluk vermek терминімен белгіленіп, құжаттаманы жүргізудің белгілі бір ресми талаптарына сәйкес құрастырылған және құқықтық қорғаудың арнайы тетіктерімен қамтамасыз етілген.

Зерттеу барысында келесі негізгі тұжырымдар жасалды:

1. Құқықтық мәртебе және терминология. Бала асырап алу үрдісі заңды түрде oğulluk, oğulluk vermek терминдері арқылы анықталады. Бұл мәртебе баланың жаңа отбасындағы әлеуметтік жағдайына кепілдік беріп қана қоймай, оның ұзақ мерзімді мүліктік міндеттері мен мұрагерлік құқықтарын құқықтық қорғауды қамтамасыз етеді.

2. Материалдық өтемақының сипаты. Құжаттарда «сүт ақысы» (süt sevinci) өтемақысы туралы сөз етілген. Бұл маңызды үрдіс, алайда құжаттардың бірінде төлем көрсетілмеген. Демек, өтемақы әлеуметтік немесе т.б жағдайларға тәуелді болған. Бұл баланы «сатып алу» емес, баланы тәрбиелеу мен күту шығындарын жабуға бағытталған өтемақы төлемі. Осы механизм бала асырап алуды «сату» немесе «кепіл» әрекеттерінен заңды түрде ажыратады, онда бала тауар болып саналмайды, баланы отбасының толыққанды мүшесі ретінде заңдастырады.

3. Санкциялық жүйе және құқықтардың тоғысуы. Келісімшарттардағы санкциялық блоктар, атап айтқанда Ad01 құжатындағы «yasa-takı kın» формуласы, көне ұйғыр заңнамасында екі түрлі құқықтық деңгейдің қатар өмір сүргенін дәлелдейді:

ресми деңгей: мемлекеттік заңдар мен нормативтік ережелер (yasa/yosun);

дәстүрлі деңгей: әдет-ғұрып құқығы (il yaŋınča). Бұл құжаттар отбасылық мәселелердің мемлекет тарапынан қадағаланатын заңды міндеттемеге айналу үрдісін көрсетеді (Özyetgin, 2011).

4. Формулярлық стандарт және гендерлік аспект. Ad01–Ad03 құжаттары мерзімі, тараптары, заңдық шарттары мен куәгерлер тізімі бойынша сол заманғы халықаралық келісімшарт стандарттарына толық сәйкес келеді (He, 2021). Гендерлік тұрғыдан алғанда, зерттелген корпуста тек ұл балалардың (oğulluk) кездесуі патриархалдық қоғамдағы мұрагерлік институт пен әулет сабақтастығын қамтамасыз етудегі ұл бала мәртебесінің басымдығын айқындайды (Kılıç, 2024).

Тұтастай алғанда, Ad01–Ad03 құжаттары көне ұйғыр қоғамындағы отбасылық-құқықтық қатынастардың жоғары деңгейде болғанын, жазбаша құқықтық мәдениеттің іргелі дамығанын айғақтайды.

Әдебиет

Arsal S.M., 1947. Türk Tarihi ve Hukuk. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları. S. 5–6.

Başar M., 2009. Eski Türklerde Aile. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (26). S. 25–41.

Caferoğlu A., 1932. Uygur Hukuk İstılahına Dair bir Deneme. Türk Hukuk Tarihi Mecmuası 1. S. 5–27.

He R., 2021. Some Characteristic Features of Family Structure in the Old Uighur Societies. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 74(2). P. 159–171.

Kafesoğlu İ., 1998. Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat. S. 227–228.

Keskin B., Tabaklar Ö., 2023. Eski Türk Hukukunda Evlatlık Kurumu. The Institution of Adoption in Old Turkish Law. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. 20(3). S. 576–589.

Kılıç G., 2024. Eski Uygur Sivil Belge Külliyatı İçindeki Evlatla İlgili Sözleşmeler. Türkbilig 47. S. 148–166.

Kılıç A., 2024. Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Çocuklarla İlgili Düzenlemeler: Evlatlık, Rehin ve Satış Sözleşmeleri. Journal of Old Turkic Studies. 8(1). S. 145–155.

Korkmaz S., 2015. Uygur Hukukunda Faiz – Uygur Hukuk Vesikalarına Göre. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi. (5). S. 118–129.

Mandaloğlu M., 2013. Eski Türklerde Aile ve Aile Hukuku. Türkiyat Araştırmaları Dergisi (18). S. 143–158.

Ögel B., 1988. Türk Kültürünün Gelişme Çağları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. S. 250–269.

Özyetgin A.M., 2011. Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar. Belleten 75(273). S. 337–360.

Özyetgin A.M., 2011. Eski Uygur Hukuk Belgelerinde “Cezalandırma” ve “Güvence” Üzerine. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. 51(2). S. 335–350.

Tabaklar Ö., Keskin B., 2023. Eski Uygur Hukuk Vesikalarında Evlatlık Sözleşmeleri ve “Süt Sevinci” Kavramı. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. (105). S. 583–590.

Vér M., 2021. An Old Uyghur Register and the Administration of Border Checkpoint Records in Qocho. Altaic and Chagatay Lectures 2. P. 435–448.

Yakut F., 2022. Eski Uygurlarda Sosyal Yaşam: Hukuk Belgeleri Işığında Bir Değerlendirme. Türkiyat Mecmuası. 32(2). S. 420–435.

Yamada N., Oda J., Zieme P., Umemura H., Moriyasu T., 1993. Sammlung uigurischer Kontrakte 1–3. Osaka: Osaka University Press. P. 256–257.

Дмитриева Л. В., 1969. Древнеуйгурские материалы (уйгурским письмом) в Институте востоковедения АН СССР. Страны и народы Востока. Вып. VIII. Москва: Наука. Стр. 223-225.

Reference

Arsal S.M., 1947. Turk Tarihi ve Hukuk [Turkish History and Law]. Istanbul: Istanbul Universitesi Yayinlari. P. 5-6. [in Turkish].

Basar M., 2009. Eski Turklerde Aile [Family in Old Turks]. Selcuk Universitesi Turkiyat Arastirmalari Dergisi (26). P. 25–41. [in Turkish].

Caferoglu A., 1932. Uygur Hukuk Istilahina Dair bir Deneme [An Essay on Uyghur Legal Terminology]. Turk Hukuk Tarihi Mecmuasi 1. P. 5–27. [in Turkish].

Dmitrieva L.V., 1969. Drevneuigurskie materialy (uigurskim pis'mom) v Institute vostokovedeniya AN SSSR [Old Uyghur materials (in Uyghur script) at the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the USSR]. Strany i narody Vostoka. Vyp. VIII. Moscow: Nauka. P. 223-225. [in Russian].

He R., 2021. Some Characteristic Features of Family Structure in the Old Uighur Societies. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 74(2). P. 159–171. [in English].

Kafesoglu I., 1998. Turk Milli Kulturu [Turkish National Culture]. Istanbul: Otuken Nesriyat. P. 227-228. [in Turkish].

Keskin B., Tabaklar O., 2023. Eski Turk Hukukunda Evlatlik Kurumu [The Institution of Adoption in Old Turkish Law]. Modern Turkluk Arastirmalari Dergisi 20(3). P. 576–589. [in Turkish].

Kilic G., 2024. Eski Uygur Sivil Belge Kulliyati Icindeki Evlatla Ilgili Sozlesmeler [Adoption-related contracts in the corpus of Old Uyghur civil documents]. Turkbilig 47. P. 148–166. [in Turkish].

Kilic A., 2024. Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Cocuklarla Ilgili Duzenlemeler: Evlatlik, Rehin ve Satis Sozlesmeleri [Regulations concerning children in Old Uyghur legal documents: adoption, pledge, and sale contracts]. Journal of Old Turkic Studies 8(1). P. 145–155. [in Turkish].

Korkmaz S., 2015. Uygur Hukukunda Faiz – Uygur Hukuk Vesikalarina Gore [Interest in Uyghur law according to Uyghur legal documents]. Uluslararasi Uygur Arastirmalari Dergisi (5). P. 118–129. [in Turkish].

Mandaloglu M., 2013. Eski Turklerde Aile ve Aile Hukuku [Family and family law among the Old Turks]. Turkiyat Arastirmalari Dergisi. (18). P. 143–158. [in Turkish].

Ogel B., 1988. Turk Kulturunun Gelisme Caglari [Stages of Development of Turkish Culture]. Istanbul: Turk Dunyasi Arastirmalari Vakfi. P. 250-269. [in Turkish].

Ozyetgin A.M., 2011. Turfan Uygurlarinda Ceza Hukukuyla Ilgili Uygulamalar [Practices related to criminal law among the Turfan Uyghurs]. Belleten 75(273). P. 337–360 . [in Turkish].

Ozyetgin A. M., 2011. Eski Uygur Hukuk Belgelerinde “Cezalandirma” ve “Guvence” Uzerine [On “Punishment” and “Guarantee” in Old Uyghur legal documents]. Ankara Universitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakultesi Dergisi. 51(2). P. 335–350. [in Turkish].

Tabaklar O., Keskin B., 2023. Eski Uygur Hukuk Vesikalarinda Evlatlik Sozlesmeleri ve “Sut Sevinci” Kavrami [Adoption contracts and the concept of “Sut Sevinci” in Old Uyghur legal documents]. Turk Kulturu ve Haci Bektas Veli Arastirma Dergisi (105). P. 583–590. [in Turkish].

Ver M., 2021. An Old Uyghur Register and the Administration of Border Checkpoint Records in Qocho. Altaic and Chagatay Lectures 2. P. 435–448. [in English].

Yakut F., 2022. Eski Uygurlarda Sosyal Yasam: Hukuk Belgeleri Isiginda Bir Degerlendirme [Social life among Old Uyghurs: an evaluation in the light of legal documents]. Turkiyat Mecmuasi. 32(2). P. 420–435. [in Turkish].

Yamada N., Oda J., Zieme P., Umemura H., Moriyasu T., 1993. Sammlung uigurischer Kontrakte 1–3 [Collection of Uyghur Contracts]. Osaka: Osaka University Press. P. 256–257. [in German].

Авторлар туралы мәлімет:

Бүркітбаева Шынарай Дүбірқызы, PhD, түркітану және тіл теориясы кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus Author ID: 57217226815

Юсупова Дильназ Бахтияровна, докторант, түркітану және тіл теориясы кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Burkitbayeva, Shynaray Dubirovna, PhD, Department of Turkology and Language Theory, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus Author ID: 57217226815

Yussupova Dilnaz Bakhtiyarovna, PhD Student, Department of Turkology and Language Theory, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Буркитбаева Шынарай Дубировна, PhD, кафедра тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, ул. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus Author ID: 57217226815

Юсупова Дильназ Бахтияровна, докторант, кафедра тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, ул. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Авторлық үлес:

Ш. Бүркітбаева зерттеудің теориялық-методологиялық негізін қалыптастырды, мақаланы редакциялады.

Д. Юсупова мақаланың жалпы тұжырымдамасы мен құрылымын әзірледі, материалдарды жинақтап, жүйеледі, мәтіндерді аударды, мақаланың негізгі мәтінін дайындады.

Author's contribution:

Sh. Burkitbayeva developed the theoretical framework for the study and edited the article.

D. Yusupova developed the overall concept and structure of the article, collected and organized the materials, translated the texts, and prepared the main body of the article.

Вклад авторов:

Ш. Буркитбаева сформировала теоретическую основу исследования, отредактировала статью.

Д. Юсупова разработала общую концепцию и структуру статьи, собрала и систематизировала материалы, перевела тексты и подготовила основную часть статьи.

Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Мүдделер қақтығысы.
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Turkic Studies Journal 2 (2026) 133-156
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Гипомәтіннен гипермәтінге: Орхон жазбаларының жасанды интеллект арқылы мәтінаралық трансформациясы

О. Сөйлемез[a], *Г. Обаева[b], Ө.Ф. Атеш[c]

[a]*Кастамону университеті, Кастамону, Түркия*
ORCID: 0000-0001-8382-3173
(E-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr)
[b]*Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0003-2051-0270
*(E-mail: gso72@mail.ru). *Байланыс үшін автор: gso72@mail.ru*
[c]*Кастамону университеті, Кастамону, Түркия*
ORCID: 0000-0001-6416-7924
(E-mail: ofates@kastamonu.edu.tr)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
қайта жазу, интермәтінділік, гипомәтін, гипермәтін, Орхон ескерткіштері, Күлтегін жазбасы, Тоныкөк ескерткіші, Білге қаған, жасанды интеллект, трансформация, көне түркілер, түркі әлемі.

ҒТАМР 17.07.41

DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-133-156

АННОТАЦИЯ

Интертемәтінділік дегеніміз – белгілі бір мәтін мен басқа мәтіндер арасындағы тікелей немесе жанама байланыс. Авторлар мұндай байланыс құруда түрлі әдістер пайдаланады. «Қайта жазу» – ең көп таралған әдістердің бірі. Қайта жазу дегеніміз – бұрыннан бар мәтінді кейінгі заман жағдайларына сәйкес жаңа көзқараспен және арнайы мақсатпен қайтадан жазу. Әдебиеттегі «нәзирагөйлік» дәстүрін де интермәтіннің жарқын үлгісі ретінде қарастыра аламыз. Интермәтінділік әдісін қолданатын автор бастапқы мәтінді түрлендіреді, өз шығармасында оның оқиға желісін қолданады, кейде қайта жазады және мағынаның жаңа өрісін жасайды. Осылайша, бастапқы мәтін негізінде жаңа мәтін жасалады. Қазіргі заманғы авторлар түрлі себептермен интермәтінділік және қайта жазу әдістеріне жүгінеді. Бір авторлар бұл әдісті постмодерндік көзқарасқа байланысты пайдаланса, енді біреулері ұжымдық жадты сақтау және тарих пен қазіргі заман арасында көпір салу үшін қолданады. Қазақстан мен Түркияда түркі әдебиетінің негізгі мәтіндерінің бірі – Орхон жазбаларына интермәтіндік сілтемелер жасайтын романдар жазылған. Алайда бұл мәтіндерді жасанды интеллект арқылы қайта жазу және талдау жұмыстары жүргізілген жоқ. Бұл мақалада түркілердің көне жазба ескерткіштері – Күлтегін және Тоныкөк мәтіндері ChatGPT жасанды интеллект бағдарламасы арқылы екі түрлі заманауи әңгіме жасау үшін қайта жазылды. Мақала Орхон мәтіндеріне заманауи әңгімелеу техникасы мен психологиялық тәсілдер арқылы тереңдік қосқанын анықтауға бағытталған. Зерттеу жұмысында түпнұсқа мәтін мен

© О. Сөйлемез, Г. Обаева, Ө.Ф. Атеш, 2026

жасанды интеллект қайта жазған заманауи мәтін салыстырмалы түрде талданды. Бұл талдаулар маңызды қорытындылары көрсетті. Күлтегін ескерткішінің түпнұсқасы шешендік стильде, өсиет түрінде жазылған. Кейінгі ұрпаққа бағытталған бұл әдеби мәтінде сұрақтар болғанымен, адамдар арасындағы диалог жоқ. Ал жасанды интеллект жазған заманауи әңгімеде оқиғалар өрбиді және кейіпкерлердің сипаттамаларына байланысты диалогтар қамтылған. Диалогтардың басты міндеті – оқиға кейіпкерлері арасындағы әңгімелер арқылы ескерткіште бабаларымыз айтқан ескертулерді толығырақ көрсету. Сонымен қатар жасанды интеллект жасаған мәтіндегі маңызды аспект ретінде кейіпкерлердің психологиялық күйлерін ашу үшін ішкі талдау әдістерін қолданғанын айта аламыз. ChatGPT жасанды интеллект бағдарламасы Тонықөк ескерткішінің мәтінін қайта жазып, бүгінгі әлем мен империалистік жүйені сынайтын әңгіме жасады. Әңгімеде ұлттық жадты сақтау оқырманға осы жаңа тәртіпте өмір сүрудің жалғыз жолы ретінде ұсынылады. Тасқа жазып қалдырған мәтіндерімен түркілердің ұлттық жадын сақтап қалған Тонықөк өз болмысын жатсынатын кейінгі ұрпақты оятуға тырысады. Мақаладағы гипермәтіндер толығымен ChatGPT жасанды интеллект бағдарламасы арқылы жазылды.

O. Soylemez[a]
[a]*Kastamonu University, Kastamonu, Turkey*
ORCID: 0000-0001-8382-3173
(E-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr)

***G. Obayeva**[b]
[b]*Kudaibergen Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0003-2051-0270
(E-mail: gso72@mail.ru)
*Corresponding author: gso72@mail.ru

Ö. Ateş[c]
[c]*Kastamonu University, Kastamonu, Turkey*
ORCID: 0000-0001-6416-7924
(E-mail: ofates@kastamonu.edu.tr)

From hypotext to hypertext: Intertextual transformation of the Orkhon Inscriptions using Artificial Intelligence

Received 30 March 2026. Revised 01 April 2026. Accepted 03 May 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: О. Сөйлемез, Г. Обаева, Ө.Ф. Атеш Гипомәтіннен гипермәтінге: Орхон жазбаларының жасанды интеллект арқылы мәтінаралық трансформациясы // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2. 133-156 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-133-156

For citation: O. Soylemez, G. Obayeva, Ö. Ateş From hypotext to hypertext: Intertextual transformation of the Orkhon Inscriptions using Artificial Intelligence // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 133-156. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-133-156

Abstract. Intertextuality constitutes a direct or mediated relationship between texts realized through various artistic and narrative techniques. One of the most widespread methods of establishing such a relationship is “rewriting.” Rewriting is understood as the re-creation of an already existing text from a new perspective and for a specific purpose in accordance with the cultural and historical conditions of a later period. In this context, the “nazira” tradition may also be regarded as a significant example of intertextuality. An author employing the intertextual method transforms the original text, reinterprets its motifs, and images, and constructs a new semantic field. Thus, a new text is produced based on the original while maintaining a connection with the preceding literary tradition. Contemporary authors turn to intertextuality and rewriting for different reasons: some within the framework of the postmodern paradigm, others with the aim of preserving collective memory and establishing a bridge between the past and the present. In Kazakhstan and Turkey, several novels containing intertextual references to one of the major monuments of Turkic literature – the Orkhon inscriptions – have been written. However, studies devoted to the rewriting and analysis of these texts using artificial intelligence have not yet been conducted. In this article, the texts of Kultegin and Tonyukuk were reworked with the assistance of the artificial intelligence program ChatGPT in order to create two modern narratives. The study aims to identify how contemporary narrative techniques and psychological devices contribute to deepening the meaning and interpretative potential of the Orkhon texts. Within the framework of the research, a comparative analysis is conducted between the original texts and their modern rewritten versions generated by artificial intelligence. The comparative analysis demonstrates that the original Kultegin inscription is predominantly composed in an oratorical style directed toward the listener, yet it lacks fully developed dialogues between characters. In contrast, the modern version produced by artificial intelligence contains expanded dialogues shaped by plot development and character construction. The primary function of these dialogues is to reveal the semantic layers of the original text more comprehensively through character interaction. Furthermore, an important element absent from the original inscriptions but introduced in the AI-generated text is the use of internal psychological analysis to depict the emotional states of the characters. By rewriting the Tonyukuk texts, ChatGPT produced a narrative containing criticism of the modern world and the imperialist system. In this narrative, the preservation of national memory is presented as the only means of existence within the new world order. Tonyukuk, who preserved the national memory of the Turks through inscriptions carved in stone, seeks to awaken future generations alienated from their own identity. The hyper textual fragments were entirely generated using the artificial intelligence program ChatGPT.

Keywords: rewriting, intertextuality, hypotext, hypertext, Orkhon inscriptions, Kultegin inscription, Tonyukuk monument, Bilge Khagan, artificial intelligence, transformation, ancient Turks, Turkic world.

О. Сойлемез[a]
[a]*Университет Кастамону, Кастамону, Турция*
ORCID: 0000-0001-8382-3173
(E-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr)

***Г. Обаева**[b]
[b]*Актюбинский региональный университет имени Кудайбергена Жубанова*
Актобе, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0003-2051-0270
(E-mail: gso72@mail.ru)
*Автор для корреспонденции: gso72@mail.ru

О. Атеш[c]
[c]*Университет Кастамону, Кастамону, Турция*
ORCID:0000-0001-5272-1852
(E-mail: nakuta@mail.ru)

От гипотекста к гипертексту: интертекстуальная трансформация Орхонских надписей с использованием искусственного интеллекта

Аннотация. Интертекстуальность представляет собой прямую или опосредованную связь между текстами, реализуемую посредством различных художественных и нарративных методов. Одним из наиболее распространённых методов установления такой связи является «переписывание». Переписование рассматривается как повторное создание уже существующего текста с новой точки зрения и с определённой целью в соответствии с условиями последующего времени. Традицию «назира» также можно рассматривать как яркий пример интертекста. Автор, использующий интертекстуальный метод, трансформирует исходный текст, переосмысливает его сюжетную линию, отдельные мотивы и образы, формируя новое семантическое поле. Таким образом, на основе первоначального текста создаётся новый текст. Современные авторы обращаются к интертекстуальности и методу переписывания по различным причинам: одни – в рамках постмодернистской парадигмы, другие – с целью сохранения коллективной памяти и построения моста между прошлым и настоящим. В Казахстане и Турции были написаны романы, содержащие интертекстуальные отсылки к одному из ключевых памятников тюркской литературы – орхонским надписям. Однако до настоящего времени не проводились исследования по переписыванию и анализу данных текстов с использованием искусственного интеллекта. В данной статье тексты Кюль-тегина и Тоньюкука были переработаны с помощью программы искусственного интеллекта ChatGPT с целью создания двух различных современных рассказов. Исследование направлено на выявление того, каким образом современные нарративные техники и психологические приёмы способствуют углублению содержания орхонских текстов. В рамках работы проводится сравнительный анализ оригинальных текстов и их современных версий, созданных искусственным интеллектом. Сопоставительное исследование показало, что оригинальный текст памятника Кюль-тегина написан преимущественно в ораторском стиле и ориентирован на слушателя, однако в нём отсутствуют полноценные диалоги между персонажами. В современной версии, созданной искусственным интеллектом, представлены развёрнутые диалоги, обусловленные развитием сюжета и характеристикой героев. Основная функция данных диалогов заключается в более полном раскрытии смыслов исходного текста

через взаимодействие героев. Кроме того, существенным аспектом, отсутствующим в оригинальных надписях, но введённым в текст, созданный искусственным интеллектом, является использование приёмов внутреннего анализа для раскрытия психологического состояния персонажей. Программа искусственного интеллекта ChatGPT, переработав тексты Тоньюкука, создала повествование, в котором содержится критика современного мира и капиталистической системы. В данном повествовании сохранение национальной памяти представлено как единственный способ существования в новом мировом порядке. Тоньюкук, сохранивший национальную память тюрков посредством текстов, высеченных на камне, стремится пробудить последующие поколения, отчуждённые от собственной идентичности. Гипертекстовые фрагменты, представленные в статье, полностью созданы с использованием программы искусственного интеллекта ChatGPT.

Ключевые слова: переписывание, интертекстуальность, гипотекст, гипертекст, орхонские памятники, надпись Кюль-тегина, памятник Тоньюкука, памятник Бильге-кагана, искусственный интеллект, трансформация, древние тюрки, тюркский мир.

Кіріспе

Орхон жазба ескерткіштерінің түркі халықтарының тілі, тарихы және мәдениетіндегі маңызы зор, себебі олар – түркілерге тиесілі ең көне мәтіндердің бірі. Түркілердің жазба тарихын Орхон-Енисей ескерткіштерінен бастауға болады. Ал түркілердің мемлекеттік құрылымының, әдет-ғұрыптарының және мемлекет пен халықтың өзара міндеттеріне негізделген әлеуметтік тәртіптің негізгі сипаттамалары осы мәтіндерде кездеседі. Орхон жазбаларынан Түркі қағанаты мемлекет қайраткерлерінің түркі халқының аман қалуы мен өсіп-өнуіне деген алаңдаушылық пен түркілердің қоғамдық-саяси өмірін баяндайтын әлеуметтанулық көрініс байқаймыз. Орхон жазба ескерткіштері ұлттық бірегейліктің негізгі компоненттері болып табылатын ортақ тіл мен ортақ тарихтың негізгі мәтіндері ретінде қызмет етеді. Сондықтан бұл мәтіндерді түркі халықтарының ұлттық бірегейлігінің негізін құрайтын шығармалар ретінде қарастыра аламыз. Түрік ғалымы Мухаррем Эргин «тайпаны ұлтқа айналдыратын шығарма» деп, Орхон жазбаларының осы ерекшелігін атап көрсетеді. Сонымен қатар Орхон жазба ескерткіштерін «әдеби мәтіндер» ретінде танимыз. М. Эргин мәтіндердің бұл ерекшелігін «түркі әдебиетінің алғашқы шедеврі» ретінде бағалайды (Ergin, 2003: 4). Аталмыш мәтіндердің бұрынырақ жазылған Енисей ескерткіштерінен ерекшелігі – көлемінің үлкендігі, күшті риторикалық стилі, композициялық тұтастығы мен баяндау элементтерінің қосылуында. Бұл Орхон жазба ескеркіштерін әдеби мәтіндер ретінде зерттеуге негіз болады. Сондықтан да әдебиеттанушылар стилі мен мазмұны тұрғысынан мәтіндік талдау жұмыстарын жүргізді. Мақаламызда бұл мәтіндер постмодернизм арқылы енген интермәтіндік тұжырымдамасымен тығыз байланысты «қайта жазу» теориясы бойынша қарастырылады. Көне түркі әдебиетінің негізін құрайтын Күлтегін және Тонықөк ескеркіштері жасанды интеллект арқылы қайта жазылды. Нәтижесінде олар жазбалардағы риторикалық дискурс, баяндау элементтері мен сипаттамаларына баса назар аударылатын заманауи әңгімеге айналды. Жасанды интеллект жазған жаңа мәтін Андре Лефеврдің қайта жазу теориясына сәйкес талданады. Осылайша,

гипомәтін позициясындағы Орхон жазба ескерткіштері мен олардан алынған гипермәтін арасындағы байланыс зерттелді.

Бұл зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы – Орхон жазба ескерткіштерін қайта жазу теориясы мен жасанды интеллект мүмкіндіктерін өзара сабақтастыра қарауында. Біз қазақстандық және түркиялық қолжетімді ғылыми әдебиеттер арасынан Орхон жазба ескеркіштерін жасанды интеллект арқылы қайта жазып, оны интермәтіндік байланыстар тұрғысынан зерттеген еңбекті ұшырастырмадық. Сол себепті аталмыш мақала осы саладағы назар аударарлық, әрі ғылыми тұрғыдан өзіндік орны бар бастамалардың бірі ретінде бағалануы мүмкін.

Интермәтінділікке түрік зерттеушісі Көкер мынадай анықтама береді: «мәтіннің жанама түрде я болмаса тікелей басқа мәтін ішінде жалғасуы немесе бұрынғы мәтіндердің кейінгі жазылған мәтінге енуі (Köker, 2016: 275). Мәтіндер арасындағы мұндай байланыс ерте заманнан бері болғанымен, «интермәтінділік» терминін әдебиеттануға 1960 жылдары постструктурализмнің ықпалды теоретиктерінің бірі – Юлия Кристева енгізеді. Интермәтінділік (латын тілінен аударғанда inter – арасы) дегеніміз – мәтіндер арасындағы диалогтық немесе полилогиялық қатынас. Зерттеуші әлем әдебиеті (және кеңірек айтқанда, мәдениет) туралы барлық компоненттері үздіксіз өзара әрекеттесуге ұшырайтын әмбебап интермәтін ретінде танымал идеяларды қорытындылайды (Кристева, 1993). Термин ретінде кейінірек енгенімен, бұл теорияның қалыптасуына 1915 және 1930 жылдар аралығындағы орыс формалистерінің теориялық тәсілдері әсер етті. Бастапқыда әдеби шығарманы тек өз ішінде бағалауды жақтаған орыс формалистері кейіннен көзқарастарын өзгертіп, әдеби мәтінді басқа әдеби мәтіндермен байланыстыруға және оны белгілі бір әдеби бірлікке біріктіруге көшті. Орыс формалистерінің жетекші тұлғаларының бірі – Виктор Шкловский шығарманың формасы мен формальды дамуын дәл анықтау үшін оны басқа әдеби мәтіндермен байланыстыру керек деп тұжырымдады (Aktulum, 2000: 20-21). Сондықтан, олар «интермәтінділік» терминін қолданбағанымен, әдеби мәтіндер мен басқа мәтіндер арасындағы байланыс түрін ашудың маңыздылығын алғашқы болып білдірді (Köker, 2016: 275-276).

Интермәтінділіктің пионерлерінің бірі ретінде әйгілі әдеби теоретик Михаил Бахтинді де атай аламыз. Бахтин «диалог» ұғымы аясында әдеби мәтіндердің бір-біріне әсер ету полифониясын зерттейді. Бахтин әдебиліктің негізгі критерийін кем дегенде екі мәтін арасындағы полифония ретінде көрсетеді. Ғалым кез-келген мәтіннің белгілі бір дәрежеде өзінен бұрын жазылған мәтіндерге әсер ететінін алға тартады. Мүлдем әсер етпейтін мәтін жазу мүмкін емес (Бахтин, 2024). 1960 жылдардан бастап Кристева интермәтінділік теориясын дамытуда Бахтиннің диалогизм тұжырымдамасын кеңінен қабылдады. Кристеваның пікірі бойынша, әр мәтін дәйексөздердің мозаикасы және ол басқа мәтіндерді өз ішінде біріктіру немесе түрлендіру арқылы қалыптасады (Aktulum, 2000: 41). Сонымен қатар ғалым интермәтінділікке мынадай анықтама береді: Интермәтінділік – «көбейту» процесі. Сондықтан, аяқталған мәтін деген түсінік жоқ. Барлық мәтіндер басқа мәтіндердің ішінде динамикалық циклде қайта жасалады (Aktulum, 2000: 43). Интермәтіндік алмасу дәйексөз, аллюзия, сілтеме, плагиат, пародия (еліктеу), пастиш, коллаж, монтаж және қайта жазу сияқты қарым-қатынас түрлері арқылы жүзеге асырылады. Бұл оқырманға өз өмірі мен танымына сәйкес

ассоциациялар құруға және оларды басқа шығармалармен байланыстыруға мүмкіндік береді (Türkdoğan, 2007: 169; Akbulut, 2009: 736). «Интермәтін поэтикасының көркем мәтіндегі қызметі» мақаласының авторлары интермәтінге «мәтінде сөйлеп тұрған адамдардың, ой иелерінің ауысуы» деген анықтама бере отырып, оны келесідей амал-тәсілдерге жіктейді:

1. Цитаталық интермәтін (тікелей дәйексөз, мақал-мәтел, өлең жолдары) – әдеби туындылардан өзгеріссіз, дәл сол күйінде үзінділер алынады және авторы аталады, түпнұсқаға сілтеме жасайды.

2. Аллюзиялық интермәтін (тарихи, діни, мифтік, мәдени сілтемелер) – ишара түрінде сілтеме жасау тәсілі. Ол жаңа мәтіннің мазмұнын байытып, оқырманға ой салып, танымын тереңге, мәдени кодтармен байланыс орнатуына жетелейді, ассоциативті ойына әсер етеді.

3. Пародиялық интермәтін (қайта жазу, ирониялық өңдеу) – бұрынғы мәтінге немесе белгілі бір әдеби дәстүрге әзіл, мысқыл, сын, ирония арқылы жауап беретін интермәтіндік байланыс түрі. Яғни автор өз шығармасында өзге мәтіннің құрылымын, сюжетін, стилін, кейіпкерлерін немесе идеяларын әдейі қайталап, оларды жаңа, көбіне сыншыл немесе күлкілі контексте қайта құрастырады.

4. Реминисценция (естелік сипаттағы байланыстар) – өзіне дейінгі мәтіннен саналы және бейсаналы түрде алынған элементтердің, мотивтердің қайталануы. Аллюзияға өте ұқсас бұл тәсіл бұрынғы мәтінді еске түсіргізіп, нақты үзінділер келтіріп, мағыналық үндестік туғызады. Аллюзияда нақты үзінді, дәйексөздер болмай, ишара түрінде жанама сілтеме жасайды (Кудайберген, Ибраева, 2025: 84). Яғни интермәтіндік қатынаста автор мәтінді қалыптастырудағы жалғыз негізгі элемент, жалғыз өндіруші болудан қалады. Мәтін басқа әсерлермен (тарих, мәдениет, әлеуметтану, дін, басқа мәтіндер...) қайта жаңғыртылады.

Интермәтіндік қатынастарға «басқа мәтін немесе мәтіндермен тікелей немесе жанама түрдегі байланыс» деген анықтама беруге болады (Alpaslan, 2007: 9). Бұл байланысты орнатудың әртүрлі жолдары бар. Солардың бірі – қайта жазу. Интермәтіндік әдісті қолданатын автор белгілі бір мәтінді түрлендіріп, қайта жазу арқылы мағынаның жаңа өрісін қалыптастырады. Қайта жазу дегеніміз – бұрыннан бар мәтінді сол дәуірдің жағдайларына сәйкес жаңа көзқараспен және басқа мақсатпен қайта жазу (Köktürk, 2007: 271-273). Қайта жазу кезінде бұрыннан бар мәтін сілтеме жасалған мәтінде имитация, трансформация немесе жанама сілтеме сияқты әртүрлі құралдар арқылы қайталанады (Soysal, 2022: 2).

Қайта жазуға қатысты теорияны қалыптастырған көрнекті тұлғалардың бірі – Андре Лефевр. Лефеврдің айтуынша, аударма жасалғанда, сын жазылғанда, балаларға бейімдегенде, фильмге сценарий жазу сияқты процестерде мәтін қайта жазылады. Қайта жазылған мәтін түпнұсқа мәтінмен бір тілде немесе басқа тілде болуы мүмкін. Ғалым қайта жазылған мәтін түпнұсқа мәтінмен салыстырғанда мәдени алмасуда белсенді орын алатынын айтады. Аударманы қайта жазудың ең күшті түрі деп сипаттайтын Лефевр мәтінге аударма жасалған тілдің мәдени ортасының идеологиясы, басым күштері және эстетикалық түсінігі әсер етеді деген пікірде. Аударма процесінде қайта жазылған шығарма сол қоғамда қабылдану үшін «қоғамның басқарушы күштерін қамтитын әлеуметтік құбылысқа» айналады (Soysal, 2022: 4).

Цифрландыру дәуірінде кең таралған жасанды интеллектті мәтін талдауда, сондай-ақ мәтінді қайта жазуда және түрлендіруде тиімді құрал ретінде пайдалануға болады. Бұл жағдайда жасанды интеллектке қандай промттар беру керектігін және нақты не сұрау керектігін білу маңызды. Басқаша айтқанда, жасанды интеллект берілген нұсқауларға сәйкес гипомәтін ретінде белгіленген материалды гипермәтін деп аталатын басқа мәтінге айналдырады. Алынған жаңа мәтін түпнұсқамен салыстырылып, талданады. Осылайша, заманауи және постмодерндік жазушылардың классикалық әдебиетті қайта жазу арқылы тудырған заманауи шығармаларын интермәтіндік тұрғысынан зерттегеніміздей, жасанды интеллект арқылы қайта жазылған мәтіндерге де зерттеулер жүргізуге болады. Бұл мақалада Күлтегін және Тонықөк ескерткіштерінің мәтініне негізделген ChatGPT жасанды интеллект бағдарламасы жазған заманауи әңгімелер Орхон ескеркіштерімен салыстырмалы түрде талданады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеуге интермәтіндік қатынастар тұрғысынан Орхон жазба ескерткіштерінің мәтіндері, атап айтқанда, Күлтегін және Тонықөк жазбалары алынды. Аталмыш ескерткіштердің жекелеген бөліктерінің мазмұндық, құрылымдық және дискурстық ерекшеліктеріне сипаттамалық және мәтіндік талдау жасалды. Сонымен қатар зерттеу материалы ретінде жасанды интеллект көмегімен қайта жазылған мәтін үлгілері де қарастырылды.

Зерттеу жұмысында жасанды интеллекттің ChatGPT-5.5 Thinking нұсқасы жасанды интеллекттің бұрыннан бар мәтінді қайта жазу қабілетін көрсету мақсатында қолданылды. ChatGPT-5.5 Thinking OpenAI компаниясы құрастырып дамытқан жасанды интеллект бағдарламасы.

2026 жылдың 26 наурызында ChatGPT жасанды интеллект бағдарламасына «Орхон жазба ескерткіштерінің мәтінін берсем, сол мәтіндерді өзіңше дамытып, толықтыра аласың ба?» деген сұрақ қойылды. Жасанды интеллект бұл сұрақтың мағынасын дұрыс түсінбей, «толықтыру» дегенді мәтіндегі кемшіліктер немесе өшіп қалған жерлерін толықтыру деп қабылдады. Бұдан кейін «сен өзіңді жазушы ретінде сезін. Орхон жазбаларын әдеби шығарма ретінде қарастырып, аяқталмай қалған әңгімені толықтырғандай өзіңше дамытып, осы негізде жаңа мәтін жаса» деген нақтырақ промт берілді. Осыдан соң жасанды интеллект өзіне берілген нұсқауды дұрыс түсініп, «Тас көлеңкесі» атауымен естелік-үндеу-әңгіме жанрлары аралас мәтін жазуды ұсынды. Қысқаша кіріспе бөлімін жазғаннан кейін төмендегідей үш түрлі стиль нұсқасын ұсынды:

эпикалық үндеу (Орхон жазба ескерткіштерінің стиліне ең жақыны);

заманауи әңгіме (монолог + сахна + диалог);

мифопоэтикалық (поэтикалық, символикалық).

Жасанды интеллекттің еш бағыт-бағдарсыз мәтінді қалай дамытатынын анықтау мақсатында стильге қатысты сұраққа жауап берілмеді, тек оған Орхон ескерткіштері мәтіндерінің қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы бөліп-бөліп ұсынылатыны айтылды. Жасанды интеллектке М. Жолдасбеков аударған Күлтегін жырының мәтіндері бөлініп-бөлініп берілді. Мәтінді оқыған ChatGPT жіберілген абзацтардың «үндеу-естелік-өсиет»

сипатында құрылғанын анықтады. Мәтінді аяқталмай қалған романның жалғасы деп ойлап, Орхон ескерткіштерінің стилін сақтай отырып, бірақ толықтай көркем шығарма түрінде жалғасын жазатынын мәлімдеді. Яғни, жасанды интеллект Күлтегін жазбасын гипомәтін ретінде алып, осы мәтін негізінде заманауи әдеби гипермәтін жазуға тырысқан. Мақаланың мақсаты – жасанды интеллекттің бар мәтінді қайта жазу қабілетін көрсету болғандықтан, авторлар басқа өзгерту енгізбеді. ChatGPT мәтіннің алғашқы бөлімін жазғаннан кейін «мәтінді әңгіме түрінде жалғастырайын ба, әлде ескерткіштегі тәрізді үндеу стилінде жазайын ба?» - деген сұрақ қойды. Ол сұраққа: «әңгіме түріндегі көркем шығарма жаз», - жауабы берілді. ChatGPT жазып берген алғашқы мәтінде қазақ тілінің сөйлеу нормасына сай келмейтін және көркемдік сапаны төмендететін тіркестер байқалды. Мысалы, «түн Өтүкенің үстіне ауыр жамылғыдай жабылған еді» және «көзінің ұшы әрдайым сыртқа қарай берді: қараңғылық ішіндегі тас үйіндісі жатқан жерге» тәрізді сөйлемдер әдеби тілдің талаптарына сай келмейді. Осыған байланысты жасанды интеллектке тілінің тым қарабайыр, әрі көркем стильге сай келмейтіні айтылып, алғашқы бөлімді қайта жазу тапсырылды. Кейіннен жазылған мәтіннің анағұрлым сапалы шыққанын байқағаннан кейін «осы стильде жалғастыр» деген команда берілді. Нәтижесінде осы мақалада талданатын мәтін қалыптасты. Мәтін, сол күні, яғни 2026 жылдың 26 наурызында аяқталды.

2026 жылғы 26 наурызда Ғ. Айдаров аударған Тоныкөк ескерткішінің мәтіні де дәл осы ChatGPT-5.5 Thinking жасанды интеллект бағдарламасына ұсынылды. Жасанды интеллектке: «осы мәтіндерді оқып қайта жазу теориясына сәйкес заманауи әңгіме құра аласың ба? Бұл әңгімеде мен беретін қазақша аудармаға интермәтіндік сілтемелер болса құба-құп болар еді» деген нұсқау берілді. Мәтінді талдаған ChatGPT «Түнде ұйықтай алмайтын адам» атты шығарма жазды. Алайда берілген мәтін көлемі тым шағын еді. Сондай-ақ оқиға желісі авторлар тарапынан жеткіліксіз деп бағаланып, жасанды интеллектке мәтінді толықтырып, кеңейту тапсырылды. Бұл промтты алғаннан кейін ChatGPT анағұрлым көлемді мәтін ұсынды. Дегенмен мәтінді талдау барысында психологиялық талдаулардың жеткіліксіздігі, сондай-ақ Тоныкөктің өзге кейіпкерлермен диалог құрмайтыны анықталды. Аталған кемшіліктер көрсетілгеннен кейін ChatGPT мақалада талданған мәтінді жазып, оны 2026 жылғы 27 наурызда толық аяқтады. Бұл үдерісте жасанды интеллект мәтін құрастыру құралы ретінде қолданылды. Ал авторлар алынған нәтижелерді сараптап, жүйеледі және ғылыми тұрғыдан түсіндіру жұмыстарын жүргізді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Орхон жазба ескерткіштері В. Томсен, В.В. Радлов, Г. Рамстедт, Дж. Клосон, П.М. Мелиоранский, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, С.Г. Кляшторный, А.М. Щербак, Д.Д. Васильев, И.В. Стеблева, Ғ. Айдаров, Ғ.Мұсабаев, А.С. Аманжолов, М. Жолдасбеков, Қ. Өмірәлиев, Н.Г. Шаймердинова, О. Бекжан, Қ. Сартқожаұлы, А.Дж. Эмре, М. Эргин, О. Серткая, Т. Текин, Т. Гюленсой және т.б. ғалымдар тарапынан түрлі қырынан зерттелген және зерттелуде. Дегенмен көне түркі ескерткіштері мәтіндерін қайта жазуда жасанды интеллект қолданылмаған. Аталмыш зерттеу жұмысы әдебиетте заманауи технологияларды қолдануымен өзекті.

Түркітану саласында Орхон ескерткіштері негізінен тіл және тарих тұрғысынан зерттелгенімен, осы жазбалардың қазіргі көркем мәтіндерде қайта жазылуы, түрленуі немесе интермәтіндік сілтемелер арқылы қолданылуы жеке зерттеуді талап етеді. Бұл сала аса кең корпус қалыптастырмағанымен, қолда бар мысалдар Орхон мұрасының қазіргі түркі әдебиетінде үш негізгі деңгейде игерілгенін көрсетеді: жазбалардың тікелей баяндау нысанына айналуы, ескеркіштерде аты аталған тарихи тұлғалардың роман кейіпкерлеріне айналуы және Орхон дискурсының өлең мен романда дәйексөз, ишара немесе стильдік мұрагерлік арқылы қайта айналымға түсуі. Осы тұрғыдан алғанда Тұрсынхан Зәкенұлының Мәңгітас романы, Несіпбек Айтұлының Күлтегіннің көктасы өлеңі, Баянғали Әлімжановтың Қазақ пен Қазанат өлеңі, Ғалым Әріптің Түркі дүниесіне тіл қату атты өлеңі және түрік әдебиетінен Ахмет Хикмет Мүфтүоғлының Gönül Hanım (Гөнүл ханым) романы, Абдуллах Зия Козаноғлының Gültekin: Orhun Barkı Kahramanı (Гүлтекин: Орхон Баркы батыры) атты шығармасы, Фазыл Ахмет Бахадырдың Tarih Türkçe Konuşur (Тарих түрікше сөйлейді) өлеңі және Метин Саваштың романдары бір шеңберде, бірақ әртүрлі деңгейде қарастырылатын негізгі үлгілер болып табылады.

Жасанды интеллекттің көркем мәтін жазу мәселесі соңғы жылдары, әсіресе поэзия, әңгіме және шығармашылық жазу аясында айқын зерттеу нысанына айналуда. Бұл бағыттағы еңбектер, бір жағынан, жасанды интеллект негізіндегі поэзияны тіл, форма, техника және бағалау өлшемдері тұрғысынан жіктеуге ұмтылса, екінші жағынан, өндіргіш тілдік модельдердің көркем проза жазу үдерісінде адам автормен қандай деңгейде өзара әрекетке түсетінін қарастырады. Хуго Гончало Оливейраның поэзия генерациясына арналған еңбегі компьютерлік поэзияның табиғи тіл мен креативтілік салаларында дербес зерттеу саласына айналғанын көрсетеді. Элизабет Кларк және оның әріптестері “machine-in-the-loop” тәсіліне негізделген еңбегінде жасанды интеллекттің шығармашылық жазу барысында ұсыныс беруші серіктес ретінде қызмет ете алатынын дәлелдейді. Алекс Калдервуд және әріптестерінің романистермен бірлесіп жүргізген пайдаланушылық зерттеуі өндіргіш тілдік модельдердің, әсіресе көрініс, сипаттауды жетілдіру және балама баяндау үлгілерін ұсыну үдерістерінде шығармашылық құрал ретінде қолданылатынын айқындайды. Ал кейінгі теориялық пайымдауларда Францешелли мен Мусолеси ірі тілдік модельдердің креативтілігін жаңалық, құндылық және тосындық сияқты өлшемдер негізінде саралап, олардың көркем өндірістегі орнын тек техникалық емес, сонымен қатар эстетикалық әрі теориялық мәселе ретінде бағалайды. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект арқылы көркем мәтін жасауға қатысты қалыптасқан әдебиет бұл технологиялардың тек мәтін өндіру мүмкіндігін ғана емес, сонымен бірге авторлық, креативтілік және қайта жазу ұғымдарын да жаңаша пайымдауды талап ететінін көрсетеді.

Қазақстандағы ғылыми әдебиетте жасанды интеллект пен әдебиет арасындағы байланысты тікелей қарастыратын зерттеу жұмыстарының саны әзірге шектеулі болғанымен, соңғы жылдары бұл бағыттың біртіндеп жандана бастағаны байқалады. Жасанды интеллектке қатысты ғылыми еңбектердің көбі цифрландырудың әдеби санаға ықпалы, әдеби шығармаларды зерттеуде инновациялық технологияларды пайдалану тәрізді тақырыптарға арналған. М.Қ. Шеңгелбай және әріптестері өз мақаласында жасанды интеллект арқылы жазылған мәтіндерге лексикалық, стилистикалық және синтаксистік талдау жасайды (Шеңгелбай және т.б., 2025). Сонымен қатар медиа және коммуникация саласындағы кей зерттеулер ChatGPT тәрізді инновациялық

технологиялардың әңгіме, өлең, сценарий тәрізді мәтіндерді өндіре алу мүмкіндігін талдап, жасанды интеллекттің көркем-публицистикалық жанрлардағы қызметін ғылыми айналымға енгізе бастады. Яғни, қазақстандық әдебиеттануда жасанды интеллект пен әдебиет байланысы санаулы еңбектерде болса да зерттелгенімен, Орхон ескерткіштерін жасанды интеллект арқылы қайта жазу тәрізді тікелей шығармашылық әрі интермәтіндік сипаттағы арнайы зерттеулердің жоқ екенін байқадық.

Түркиялық ғылыми айналымда жасанды интеллект арқылы көркем мәтін өндіру мәселесіне арналған зерттеу жұмыстары болғанымен, олар да әзірге шектеулі. Гүмүш пен Коджабыйық жасанды интеллекттің драма жазу саласына ықпалын талдап, оның шығармашылық жазу үдерісіндегі трансформациялық рөлін қарастырады. Тунч ChatGPT мысалында жасанды интеллекттің өлең жазу қабілетін тәжірибелік тұрғыдан бағалаған. Ал Дойкун жасанды интеллект жазған өлеңдерді ақын-жыраулық дәстүрмен салыстыра отырып, формалық ұқсастықтары мен мағына, эмоциялық тереңдік арасындағы айырмашылықтарды анық көрсеткен. Бұл еңбектер түріктілді әдебиетте жасанды интеллекттің қолданылу мәселесінің зерттеу нысанына айналғанын дәлелдейді. Дей тұрғанмен Орхон ескерткіштерін жасанды интеллект арқылы қайта жазып, оны интермәтінділік теориясы тұрғысынан зерттеген жұмысты кездестіре алмадық.

Талдау

Күлтегін жазуы гипомәтін ретінде. Күлтегін жазуы Батыс Түрік қағанатының құрылуын және оның билеушілерінің өз елін сақтап қалу үшін жасаған әрекеттері мен күресін сипаттайды. Йоллығ Тегін жазған мәтін Білге қағанның атымен аталғанымен, негізінен Білге қағанның інісі Күлтегіннің өмірі, батырлығы және өлімі туралы баяндалады. Оқиға Білге қағанның таққа отыруынан басталады. Білге қаған бүкіл халқына: «Тыңдаңдар!» - деп үндейді. Өз мемлекетінің қарамағына енгізген аумақтарды атағаннан кейін Түрік қағаны мен оның халқы Өтүкен орманында тұруы керек екенін баса айтады. Қаған әскері атының тұяғы тиген жерлерді тізіп шығып, Өтүкен аймағынан артық отан жоқ екенін түсінгенін айтады. Мемлекетке ең қолайлы жер – Өтүкен. Содан кейін ол Табғашпен келісімге келгенін және Табғаштың дұшпанын тәтті сөздермен және жібек маталармен алдайтынын атап өтеді. Егер бұл айла-шарғыларға алданса, түрік халқының жойылып кететіні туралы қатаң ескертеді.

Білге қаған түрік халқының кейбір әлсіз тұстарын да сынға алады. Ол халық молшылықты сезінгеннен кейін абайсыз әрекет етіп, аштық пен жоқшылықты естен шығарып, қағанның сөзіне құлақ аспай әрекет еткендіктен әлсіреп, жауларынан жеңіледі дейді. Білге қаған өткен қателіктерден сабақ алу үшін осындай ескертулер жасаған соң Тәңірі жарылқап, бағы болғандықтан таққа отырғанын айта келе: «өлімші халықты тірілттім. Жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым. Аз халықты көп қылдым. Тату елге жақсылық қылдым» деп өз жетістіктерін баяндайды (Жолдасбеков, 2001: 63). Осыларды тізіп шыққаннан кейін, «Менің айтқанымда жалғандық бар ма?» деп сұрайды. Өзінің шындықты айтып тұрғанын және біреу басқаша айтса, сынға ашық екенін сенімді түрде айтады. Білге қаған мәтінде қолданылған бұл сұрақтар оның шешендік стилінің ерекшелігі. Білге қаған түркі көсемдеріне жүгініп, олардың мойынсұнуын талап етеді және мұның бәрін сабақ ретінде тасқа жазғанын баса айтады.

Жазудың шығыс жағында Білге қаған Тәңірі жер мен аспанды жаратқаннан кейін, адамзатты және оның ата-бабаларын жаратқанын, одан бұрын таққа Бумын қаған мен Істеми қаған отырғанын айтады. Олардың билігі кезінде еліне жаулардың көз тіккенін және ата-бабаларының мықты саясатының нәтижесінде жауларын тізе бүктіргенін жырлайды. Кейіннен келген надан билеушілердің табғаштықтардың алдауы мен арбауына ергенінің кесірінен халқы қиыншылыққа тап болып, түрік көсемдерінің «түрік» атауынан бас тартып, ерлердің құл, ал әйелдердің күң болғанын айтады. Соңында ол Көк Тәңірі мен жер-су рухтары түркі халқының жойылуына жол бермегенін, әкесі Елтеріс қаған мен анасы Елбілге Хатун тарихи сахнаға шығып, халықты құтқарғанын айтады. Тәңірінің көмегімен Елтеріс қағанның сарбаздары қасқырдай күшті, ал жау сарбаздары қойдай әлсіз болды. Қырық жеті рет әскер жіберіп, жиырма шайқас жүргізген Елтеріс қаған жауын жеңіп, түрік дәстүрлерін қайта жандандырғаннан кейін қайтыс болды (Жолдасбеков, 2005: 257).

Білге қаған түрік көсемдеріне үндеу тастап, тәубе етуге кеңес береді. Түрік тайпалары тәртіпсіз әрекет етіп, қағандарына бағынбаған надан бектердің қателіктері кесірінен ауыр жағдайға тап болды. Білге қағанның айтуынша, түркі халқының аты мен беделі жойылып кетпесін деп Тәңірі оны таққа отырғызды. Ол таққа отырғанда, халқының халі мүшкіл еді. Елінің жағдайын Білге қаған інісі Күлтегінмен кеңескенін айтады. Ата-бабалары қайта тірілткен түрік халқы жойылып кетпеуі үшін екі ағайынды бірге күресуге бел буды, осы мақсатта күні-түні еңбек етті. Бірге табысқа жеткеннен кейін Білге қаған Күлтегіннің қайтыс болғанын айтады және оның жас кезінен бастап ерлік істерін баяндай бастайды. Күлтегін небәрі он алты жасында Оң билеушісінің жездесіне жаяу шабуыл жасап, оны өлтіріп, денесін қағанға ұсынады. Жиырма бір жасында Чача әскербасыға қарсы шайқасады. Сауытына жүзден астам жебе тигенімен аман қалып, ағасымен бірге жауды жояды. Жиырма алты жасында қырғыздарға қарсы жорыққа шығып, оларды ұйықтап жатқанда тұтқындатып, қырғыз қағанын өлтіреді. Сол жылы түргештерге қарсы жорыққа шығып, олардың қағанын жеңеді. Барлық түргештер Білге қағанға бағынады. Кейінірек, түргештер көтеріліс жасаған кезде, Күлтегін аз әскермен оларға қарсы шығып, тағы да жеңіске жетеді. Одан кейін қарлұқтарды жеңген Күлтегін көтерілісші оғыз тайпаларын да бағындырады. Жазба ескерткіште Білге қаған Күлтегін қатысып, батырлықпен шайқасқан барлық шайқастарды тізіп шығады. Күлтегін қайтыс болғаннан кейін, өлім туралы ойлана бастаған Білге қаған адам ажалды тіршілік иесі екенін және тек Тәңірі ғана өлмейтінін айтады. Көңіл айтуға келгендердің есімдерін атап, қайғысымен күресуге тырысқанын баяндайды.

«Тас көлеңкесі» хикаясы гипермәтін ретінде. Бұл зерттеуде ChatGPT жасанды интеллект бағдарламасы М. Жолдасбеков аударған Күлтегін ескерткішінің мәтініне негізделген «Тас көлеңкесі» атты әңгіме жасады. ChatGPT-ге Күлтегін жырын қайта жазу теориясына негізделген заманауи тілмен әңгіме жазуға тапсырма берілді. Әңгіменің бірінші бөлімі «Жазу оянғанда» деп аталады. Мұнда жазу мен ояну арасында байланыс орнайды, себебі жазулар жазба мәдениетінің бастамасы және түрік халқының оянуына қызмет етеді. Алғашқы екі абзац XIX ғасырдағы реалистердің роман, әңгімелері тәрізді егжей-тегжейлі суреттеулерден тұрады. Осы тұрғыдан алғанда жасанды интеллект мәтінді заманауи тілде жазу туралы команданы кеңістік элементі арқылы бастады деп айтуға болады. Өйткені кеңістікті адамның көз алдына сурет сияқты елестететіндей

егжей-тегжейлі сипаттамалар қазіргі заман әдеби мәтіндерінің ерекшелігі және Орхон жазуларында мұндай сипаттамалар жоқ. Алғашқы екі абзацта басым кездесетін сипаттамалық тәсілдің тағы бір ерекшелігі – мекеннің сипаттамасы мен адам психологиясы арасында байланыс орнатуында. Бұл заманауи роман мен әңгімелерге ғана тән ерекшелік:

Өтүкен түні адам жанын тітіркендіретін жасындай еді; дауысы естілмесе де, салмағы бар. Орман қараңғылықты жасырып қана қоймай, оны еселей түседі. Ағаш діңдері бейне бір мықты тіреудей аспанға қарай менмұндалап тұр. Ағаштарды уілдей аралаған жел ешкімнің көзіне көрінбейтін бірдеңені –айтылмай қалған сөздерді арқалап жүргендей.

Мұнда Өтүкендегі түн «жасынға» ұқсайды, түнді билейтін қараңғылық сезімін баса көрсетеді. Тыныштық орнағанымен, адамдардың ішкі әлемін көрсететін салмақ сезіледі. Орман тығыз ағаштардан тұратындықтан, түн бұрыннан бар қараңғылықты одан әрі күшейтеді. Дегенмен, баяндаушы мұны «қараңғылықты күшейтетін орман» деп сипаттайды. Мұнда Күлтегінді жоқтаған халқының өліммен бетпе-бет келген кездегі қараңғылықты сезінгенін табиғат арқылы көрсеткен. «Айтылмаған сөздерді» арқалап жүрген жел Күлтегін қайтыс болғаннан кейін бұл сөздерді тасқа жазып қоятын Білге қағанның хабаршысы тәрізді. Тарихи мәні бар сөздер жазылатынын сезген жел оларды жеткізу арқылы ұлы мақсатқа қызмет етеді. Әңгіменің екінші абзацындағы оттың сипаттамасы Білге қағанның ішкі әлемін айқынырақ көрсетеді:

От тек отынды ғана емес, уақытты да шетінен жалмап жатты. Жалын биіктеген сайын көлеңкелер ұзарып, ұзарған сайын адамның жүзі екіге бөлінетіндей: бір жағы қаған, бір жағы жетім. Отқа қарама-қарсы Білге қаған отыр. Отыр-ау, бірақ отырған жері тақ емес, сынақ секілді. Тізесінің үстінде көрінбейтін бір жүк бар еді; салмағы тастан да ауыр.

Мұнда от жалмап жатқан уақыт Күлтегін жырындағы Білге қағанның уақыт тек Тәңірді ғана жеңе алмайтынын түсінетін жолдарына меңзейтін сияқты. Інісінен айырылған Білге қаған өз ішінде алаулап жатқан өлім оты да уақытты жалмап, оны және жақындарын өлімге бір табан жақындатып жатқанын сезінеді. Білдей қаған болғанымен жетімсіреп қалады. Білге қаған пенде ретінде інісінен айырылудың қайғысы мен билеуші ретінде халқының алдындағы жауапкершілік тәрізді екі от арасында қалып қойғандай. Қағанның тізесіндегі көрінбейтін ауыр жүк, тастадан да ауыр, халықтың болашағы үшін тастарға жазылатын сөздердің маңыздылығын білдіреді. Білге қаған сияқты билеуші үшін бұл маңызды үндеуді халыққа дұрыс жеткізу және халықтың болашағын сақтайтындай мәтін жазу – тарихи жауапкершілік. Білге қағанның ішкі әлемі туралы түсінік беретін бұл суреттеу түпнұсқа жазбада кездеспейтін заманауи үзінді. Басқаша айтқанда, жасанды интеллект, заманауи мәтін жазу нұсқаулығының талабы бойынша, Білге қағанды жай ғана мәтін авторынан ішкі тереңдігі бар кейіпкерге айналдыруға тырысты.

Әңгіменің назар аударарлық тұсы – ескерткіштерде болмаған диалог техникасы. Күлтегін ескерткішін жазған Йоллығ Тегін әңгімеде тірі кейіпкерге айналады, ал оның Білге қағанмен арасындағы диалогтары баяндау құрылымы тұрғысынан маңызды хабарламалар жеткізеді. Білге қаған Йоллығ Тегінге Күлтегін жазбасын жазуды бұйырады. Ол тарихи оқиғалар ғасырлардан ғасырларға жетуі үшін тасқа жазудың маңыздылығын айтады. Қаған: «жазу былғарыда ұйықтайды, таста оянады», - дейді. Осы кезде мемлекет қайраткері дана Тоныкөк: «Тас оянғанда, халық ұйықтай алмайды», - деп

әңгімеге араласады. Бұл халықты оятуға бағытталған жазбалар екені баса айтылады. Жазу жазылса, халық ешқашан надандықпен ұйықтай алмайды. Өйткені шындықты білетін тас оған жол бермейді. Өзіне осындай жауапкершілігі мол, маңызды міндеттің жүктелгенін түсінген Йоллық Тегін қате жіберіп алудан қорқып, толқып, дірілдей бастайды. «Йоллығтың тамағы құрғап қалды. Сол сәтте ол тек жолма-жол жазу емес, бүкіл халықтың болмысын тасқа түсіру керектігін ұқты. Білімім жете ме? Өмірім жете ме?» деген жолдар Йоллық Тегіннің халықтың өткені мен болашақ тағдырын жазатынын түсінген кездегі ішкі қақтығысын көрсетеді.

Тасты оюға шеберлер келеді. Шатырынан шыққан Білге қағанның тастарды көру сәті маңызды. «Түн. Өтүкеннің суығынан олардың ауызынан бу шығуда. Тастарға ай сәулесі шағылысады. Әр тастан көлеңке түсіп тұр. Көлеңкелер тастың өзі емес, өткеннің жалғасы сияқты көрінді» деген сөйлемдер тастың тарих пен естеліктерді сақтаудағы рөлін көрсетеді. Білге қаған таспен алғашқы кездесуінде суықты сезініп, «тас жалғанды жақтырмайды» деп, жазбаның дәлдігі тарихи жауапкершілік екенін баса айтады. Тасқа ерекше мағына беріп, оны былғарыдан артық көруін түркілердің өмір салтымен байланыстыруға болады. Түптеп келгенде, қаған тасты дана, әрі асыл көріп бағалап отыр. Сонымен қатар жазбаларда жиі айтылатын табғаштың тәтті сөздері бар. Әңгімеде Тонықөк уәзір: «тәтті сөздер көбіне өтірік болады» дейді. Халықтың өтірікке алданып қалмауын ескерту үшін жазылған сөздер, әрине, жалғаннан ада болуы керек. «Білге қаған «Күлтегін» деп тасқа қашалатын алғашқы сөзді айта бастағанда, жел тоқтап, орман тыншиды. Тас шынымен де Білге қағанды тыңдайтын сияқты». Мұнда сөздің күшіне табиғаттың да тоқтайтынын көреміз. Тонықөк жазбаның маңыздылығын көрсету үшін Йоллық Тегінге: «Қаған үнсіз қалса да, тас үнсіз қалмасын», - дейді. «Сол түні бірінші жол тек тасқа ғана емес, сонымен қатар уақытқа да түсті» деген сөйлем Тәңірден басқа уақытқа қарсы тұра алатын тағы бір болмыс бар екенін білдіруді мақсат етеді. Ол – жазу.

«Аза шатыры» деп аталатын әңгіменің екінші бөлімі жақын адамынан айырылған пенде ретінде жұбатуға мұқтаждық пен қаған ретінде халқының алдындағы жауапкершілік арасындағы қақтығысты баяндайды.

Аза шатыры тігілгенде, от жағылмады. Білге қаған от жанғанын қаламады. Жалынның жарығынан көз жасы көрініп қалатындықтан емес, жалын адамды жұбататындай көрінгендіктен. Ол жұбатуға көнбеді. Жұбаныш тәтті сөз секілді еді. Ал тәтті сөздің ақыры құлдыққа апарады.

Мұнда інісінің өлім қайғысын жеңілдету үшін болса да, тәтті сөздерден жұбаныш табудан бас тартатын қырағы қағанның бейнесі келтірілген. Өйткені табғашқа тәуелді болмау үшін тәтті сөздерге алданбау керек. Ханның аза шатырындағы көңіл-күйін ішкі талдау арқылы сипаттайтын абзац оқиғаның заманауи қырын ашу үшін ерекше назар аудартады:

Білге орданың ортасында отыр. Отырған жері таққа ұқсамайды. Тізесінің үстінде бір тау бар еді. Тау көрінбегенімен, салмағы жүзіне әжім ізін салуда. Қағандар қартайғанда кәрі көрінеді деп ойлайды; сол күні Білге қартаймады. Ол жетімсіреп қалды.

Аза шатыры тігілген кезде, Йоллық Тегін Білге қағанға жақындап, жазуды жалғастыра ма деп сұрады. Білге қаған: «Бүгін жазбаймыз», - деп жауап берді. Бұған Йоллық Тегін: «Тас күте алады, бірақ халық...» - деп халықтың қажеттіліктерін кейінге қалдыруға болмайтынын меңзеді. Осы сәтте Білге қаған өзінің тек билеуші ғана емес, сонымен

қатар азап шегетін пенде екенін есіне алды. «Халық... Халық енді тек қауымдастықтың атауы емес; олар адамның мойнына артылған жүк сияқты» деген сөйлем осы жағдайды білдіреді. Сыртта жиналған халық Білге қағанның сөзін күтеді, бірақ ханның бірдеңе деуге шамасы жоқ. Осы кезде уәзір Тонықөк жазудың маңыздылығына тоқталып: «Тас ханның тіліне айналады», – деді.

Әңгіменің «Жібек дауысы» деп аталатын үшінші бөлімінде табғаштың жауларын алдау үшін қолданатын жібек мата туралы айтылады. Көңіл айту үшін табғаштардан келген дипломатиялық делегация сыйлыққа жібек маталар салынған сандық әкеледі:

Олардың ала келгендері әуелі көздің жауын алды: жұп-жұқа маталар, жарқыраған жіптер, шағын сандықтар, жылтыр қобдишалар... Ал иісі ше? Табғаштың иісі... Бейне бір өзге дүниенің иісіндей... Бұл иістің астарында қауіп жатқан еді.

Елші Табғаш императорының сәлемін Білге қағанға жеткізеді де достық қарым-қатынасты нығайту үшін сыйлықтар әкелгенін айтады. Білге қаған: «достық сыйлықтармен өлшенбейді», – деп жауап береді. Елші сыйлық жүректерді жұмсартып, достыққа негіз болады деп тұжырымдайды. Сонда әңгімеге Тонықөк араласып: «жүрек жұмсарса, әдет-ғұрып жұмсарады. Әдет-ғұрып жұмсарса, мемлекет ыдырайды», – дейді. Мұнда елшімен диалог арқылы жазбадағы жібек матаға баса назар аударылады. «Жібек: «кел», – деді. Ол: «қолыңды тигіз», – деді. Ол: «ұмыт», – деді» деген сынды сөздер дүниеқұмарлықтың адамдарды қалай адастыратынын көрсетеді. Ақырында Білге қаған сыйлықты қабылдамайды.

Әңгімеде ұмыту мен есте сақтаудың арасындағы қарама-қайшылық жиі, баса айтылады. Ұмыту халықтың немқұрайдылыққа түсуін білдіреді. Ескерткішті тасқа жазудың мақсаты – келер ұрпақты өткенін ұмытудан қорғап, тарихты еске сақтауын қамтамасыз ету. Мәтінді айтып жатқанда, Білге қаған көзін жұмып, Күлтегін шайқасының кей сәттерін еске түсіреді. Түпнұсқа жазбаларда қысқаша аталған бұл шайқастар жасанды интеллект арқылы батырлықтың егжей-тегжейлі көрінісі ретінде бейнеленген:

Ол таңда қар аспаннан емес, жерден көтеріліп жатқандай еді. Аттардың тұяғы қарды сабаған сайын аппақ қар аспанға ұшып, көз алдына шымылдықтай тұтылды. Күлтегін атының жалына жабыса түсті. Жүзі өзгермейтін адам дұшпанның есін кетіреді. Қылыштар сілтенді. Соғыс – жауынгер үшін үнсіз бір шешім сәті. Күлтегіннің қолы ауырламады. Оқ қарша борады. Түнерген аспан сондай қорқынышты еді. Күлтегін қорықпады.

Мұнда Күлтегін жазбасында айтылған батырдың бейнесі суреттеледі, оның сауытына қаншама жебе қадалса да аман қалады. Жүзінде қорқыныштың ізі жоқ Күлтегін жауына қыранша шүйілігеді, қарша бораған жебеден қорықпай, алға жылжи береді.

Әңгіменің соңында Білге Қаған жазбаны аяқтайды, бірақ Йоллыг Тегінге соңғы жолды айтпайды. Неліктен деп сұрағанда, ол: «уақыт қалғанын өзі толықтырады», - деп жауап береді. Бұл уақыттың ең жақсы баяндамашы екенін білдіреді. Бұл сондай-ақ мәтіннің ашық, үнемі толығып отыратынын, кейінгі ұрпаққа оны өз заманына сай талдауына мүмкіндік беретінін көрсетеді. Мәтінді осы тұрғыдан қарау, сөзсіз, заманауи тәсілдің нәтижесі. «Тас тағы да үнсіз қалды. Бірақ үнсіздік соңы емес. Сөздің басталатын жері – тастың үнсіздігі» деген сөз осы шындықты білдіреді. Әңгіме бұл әліпбимен таныс емес баланың ұзақ уақыттан кейін жазбаны табуымен аяқталады.

Ғасырлар өтті. Орман өзгерді, жолдар жоғалды, өзендер арнасын бұрды. Бірақ тас сол орнында қалды. Күндердің бір күнінде бір бала келді. Жолдардың үстімен саусақтарын жүгіртті. Әріптерді танымайды. Бірақ ырғақты сезді. Өйткені ырғақ тілден бұрын пайда болады.

«Тыңда...» деді ол.

Тас сынды, бірақ жойылмады. Жаңа бір кейіпке енді. Сөз осылай өмір сүреді.

Бұл жолдар тастың мағынасы әліпби мен тілден бұрын келетінін көрсетеді. Әңгіме ғасырлар өтсе де, жазулар өз тілін білмейтін балаларға әсер етіп, олардың ұлттық болмысын қалыптастыра алады деген оймен аяқталады.

Тонықөк жазбалары және «Түнде ұйықтай алмайтын адам». Тонықөк уәзірдің өзі жазған Тонықөк жазбаларын түркі әдебиетіндегі ең көне өмірбаян ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар, тарихи оқиғаларды баяндайтындықтан, Тонықөкті алғашқы тарихшы дей аламыз. Тонықөк жазбаларына қарасақ, мәтіннің кіріспе, негізгі және қорытынды бөлімдерінен тұратын үйлесімді құрылымы бар екені айқын көрінеді. Бірінші жазбаның батыс бетінің басында Тонықөк оқырманға өзін таныстырады. Ол Қытайда туғанын және сол жылдары түріктер табғаштарға бағынғанын айтады. Осы кезеңде түріктердің өте қиын жағдайда болғанын сипаттай отырып, Тонықөк қағанын тастап кеткен түрік тайпаларының Тәңірінің жазасына ұшырағанын айтады. Саяси билікке және бірлікке бағынудың маңыздылығын атап өтеді. Содан кейін ол Құтлық Елтеріспен өзінің күш-жігерімен табғаштарға қарсы тәуелсіздік үшін күрес туралы айтып, жүргізілген жорықтарды баяндайды. Мәтіннің негізгі бөлімі Елтеріс қаған болғаннан кейін орнаған жаңа тәртіпті және одан кейінгі соғыстарды сипаттаудан басталады. Бұл бөлімде Тонықөк пен Елтеріс қаған арасындағы ынтымақтастық, табғаштарды жеңгендері және түркі тайпалары арасындағы бірлік талқыланады (Айдаров, 1990: 93-95). Оңтүстік бетінде оғыздарға қарсы жорық және оғыздардың жеңілісі сипатталады. Жазудың шығыс бетінде түргеш және қырғыздар сияқты кейбір түркі тайпаларының жаугершілік әрекеттері айтылып, қырғыздарға қарсы жорық жоспары егжей-тегжейлі баяндалады. Солтүстік бетінде қырғыздармен соғыс туралы ақпарат берілген. Қырғыздар орналасқан аймаққа жетудегі қиындықтар, қатал табиғи жағдайлар, қырғыздарға қарсы түнгі шабуыл және жеңіс осы бөлімде сипатталған. Содан кейін түргештерге қарсы күрес баяндалады.

Екінші жазбаның батыс беті түргештер мен он оқ тайпаларымен шайқасар алдындағы сан жағынан аз болғандықтан туындаған мазасыздықты қалай жеңгендерін сипаттайды. Кей көсемдер шайқаста жеңіске жету мүмкін емес деп, кері қайтқылары келеді, бірақ Тонықөк шайқасты Тәңірінің және қасиетті жер мен судың көмегімен жеңуге болады деп айтады. Тонықөктің көсемдерді сендіргенін және шайқаста жеңіске жеткендері айтылады. Тонықөк мәтінінде тәңіршілдікке баса назар аударатынын байқаймыз (Айдаров, 1990: 95-96). Жазбаның оңтүстік бетінде соғдылар мен маньчжурларға қарсы жорықтар мен жеңістер баяндалады. Жазбаның осы бетінің 48-жолынан бастап негізгі мәтіннің «қорытынды» бөлімі басталады. Бұл бөлімде Тонықөк Елтеріс қаған мен Қапаған қаған кезеңдеріне жалпы баға береді. Бұл бағалаулар шығыс және солтүстік беттерде жалғасады, ал Тонықөк өзінің жетістіктерімен мақтанады.

Дженгиз Алйылмаздың айтуынша, ескерткіштерде кездесетін метрикалық, кідірісті және аллегориялық сөз тіркестерді кейінірек «Манас» эпосы мен «Қорқыт ата кітабына»

бағыт берген және түркі тайпаларының эпикалық және халық ертегілері дәстүрінің негізін құраған алғашқы жазбаша үлгілер дей аламыз. Идиомаларға бай тілді қолдану жазба ескерткіштерге әдеби және философиялық тереңдік қосады (Alyılmaz, 2024: 384).

ChatGPT-ге Ғ. Айдаров аударған мәтін беріліп, оны қайта жазуды сұрадық. Нәтижесінде жаңа әңгіме пайда болды. Бұл әңгімеде Тонықөк реинкарнация сеніміне сәйкес қайта туады. Тонықөк бірінші жақтан сөйлейді. XXI ғасырда қайта туылған Тонықөк Орхон жазбаларында сипатталған кезең мен бүгінгі күнді салыстырады. Түркі қағанаты кезеңінде табғаштарға қарсы болған көтерілісші Тонықөк бүгінде капитализм мен империализмге дұшпандықпен қарайды. Бірақ Тонықөк түскен әлем Түркі қағанатынан мүлдем басқаша. Сюжетке негізделген әңгімеден гөрі жағдаяттық әңгімеге жақынырақ бұл мәтін Тонықөктің екі өмірін салыстыруға негізделген және қазіргі әлемге сыни көзқарас ұсынады.

Әңгіме Тонықөктың алғашқы өмірін баяндауынан басталады. Бұл бөлімде сол кезеңдегі отаршылдық державаларға қарсылықты көрсету үшін жібек маталары Орхон жазбаларына интермәтіндік сілтеме жасалады. «Мен топыраққа айналғаныммен, атым таста қалды» дейді ол тас ескерткішті көрсете. «Бірақ тас олар ойлағандай үнсіз емес», - деп қосады соңынан. Бұл жерде жазба мәтіндердің ғасырлар бойы түркі халықтарымен сөйлесіп, тарихтан сыр шерткенін меңзеп тұр. Қайта өмірге келген уәзір қазіргі заманға қатты таң қалады: «аттардың орнын машиналар, жарлықтардың орнын экрандар, ал сарайлардың орнын көк тіреген мұнаралар басыпты», - дейді. Ол көзін алғаш ашқанда ашық даладағы зеңгір көкті емес, «аппақ, суық, мінсіз төбені» көреді.

Тонықөк модернизмнің «біртекті» аспектісін бірден байқайды. Бұрын адамдар айналасын жердің иісі, желдің бағыты мен құстардың ұшуы арқылы таныса, қазір бәрі бір-біріне қатты ұқсайды. Оны «бірдей қабырғалар, бірдей заттар, бірдей жарық, дыбыстар да бірдей. Адамдар әртүрлі қалаларда тұрғанымен, бірдей өмір сүреді. Олардың бет-әлпеті әртүрлі, бірақ айтатын сөздері бірдей» дегенінен байқаймыз. Мұнда кеңістік өзіндік ерекшелігі бар элемент болмақ түгілі, өзіндік ерекшелігінен де айырылған. Басқаша айтқанда бір жерді екіншісінен ажырататын ерекшеліктер, оған мағына беретін сипаттамалар мүлдем жоғалған.

Тонықөк көшеге шыққанда Түркі қағанаты кезеңіндегі аштық, соғыс пен қорқыныш жоқ, алайда оның орнын мағынасыздық алмастырғанын байқайды. Көшеде адам толып жүргенімен, адам өмірінің мәні жоқ. Бәрі жүріп барады, бір жерге асығып барады, бірақ ешкім «шын мәнінде өз жолымен жүрмейді». Бұл өз болмысынан айырылған адамдардың трагедиясы. Капитализм бәрін заттандырып, өзіндік құндылық критерийлерін жасап, оларды абсолютті етеді. Тонықөктің айтуынша, қазіргі заманғы адам өзін көрсетуге, ақшаға, билікке негізделген осындай жасанды құндылықтарға сәйкес өмірдің мәнін түсінуге тырысады. Нәтижесінде, өз құндылықтары жоқ, көзге түспей қалудан және басқалардың назарынан тыс қалудан қорқатын адамдар пайда болады.

Әңгіменің жалғасында капиталистік жүйе туралы бақылауларымен империализмді сынайды. «Мен бірінші күннен бастап-ақ түсіндім: соғыс аяқталмапты. Ол тек түрін өзгертіпті» деген сөйлемдер Тонықөктің екінші өміріндегі сана-сезімінің биік екенін байқатады. Бұл қабілет оның бірінші өміріндегі даналықтың екінші өміріне генетикалық мұра ретінде берілгенін көрсетеді. Тонықөк алдымен бірінші өмірінде куә болған табғаш империализмін былайша баяндайды:

Бір замандары табғаш бар еді. Өзі алыста жатса да, айла-шарғысымен іргеңе дейін сұғынатын алапат күш. Елшісін жіберіп, жібегін ұсынып, шен-шекпен тарататын; сені өзіне икемдеу үшін әуелі мақтап, көңіліңді аулайтын. Сосын тіліңе енеді. Содан соң санаңа ұялайды. Содан бір таңда ұйқыңнан оянып, өз ордаңда өмір сүріп жатырмын десең, бөтеннің жүйесіне құл болып қалғаныңды бір-ақ аңғарасың.

Өмірге екінші рет келген кезіндегі кездескен жүйе туралы бақылауларын былайша баяндайды:

Бұл дәуірде де дәл сол сұрқиялық бар екен. Бірақ әлдеқайда жымысқы әрі шебер. Енді ешкім босағаңа елші жібермейді. Өйткені дұшпан шаңырағыңның астына, төріңе жайғасып алған екен. Балалар соның әнімен есейіп, жастар соның табыс туралы ертегілеріне иланып, қариялар соның орнатқан жүйесін бұлжымас тағдыр деп ұғады. Енді ешкім жібекке алданбайды; одан да көз қарықтырар нәрселерге арбалады: жайлылыққа, жылдамдыққа, тұтынушылыққа, мансапқа, көзге түсу құмарлығына және «таңдау еркіндігі» деген алдамшы елеске.

Бұл сөйлемдер қазіргі дәуірдегі мәдени империализмнің тиімділігін көрсетеді. Ыңғайлылыққа, жылдамдыққа, тұтынуға, мансапқа және көзге түсуге деген ұмтылыс қанау құралына айналды. «Табғаштар қайта оралыпты. Бірақ бұл жолы мемлекет ретінде емес, жүйе ретінде» деген сөздер мәселенің жаһандық жүйелік мәселе екенін көрсетеді. Бұл әлемге Тонықөк бөтен еді. Ол ешкімді өзінің Тонықөк екеніне сендіре алмайды. Өйткені қазіргі заманғы адам өткен заманның даналарына сенбейтін еді. Адам өзіне тиесілі дүниені сақтап қала алса ғана адам болып саналады. «Халық – өз өткенін есте сақтай алып қалса ғана халық боп саналады. Ол империялық тәртіптен шындықты айыра алса ғана аман қалады» деген сөйлемдер Тонықөктың ұлттық жадты сақтау осы жүйедегі империализмге қарсы тұрудың алғышарты деген көзқарасын білдіреді.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде жасанды интеллекттің Күлтегін және Тонықөк жазбаларының мазмұндық өзегін сақтай отырып қайта жазу қабілетіне ие екені анықталды. Дегенмен ол мәтіндердің көркемдік құрылымы мен баяндау тәсілін өзгертеді. Күлтегін ескеркішін қайта жазу барысында үндеу және риторикалық сипаттағы мәтін заманауи әңгімеге айналлы. Әңгімеде диалог, кейіпкерді даралау, сахналық сипаттау және психологиялық талдау элементтері күшейтілгені байқалды. Нәтижесінде түпнұсқада негізінен тарихи және саяси сипатта көрінетін Білге қаған бейнесі қайта жазылған мәтінде ішкі қайшылығы, қайғысы мен жауапкершілігі терең ашылған әдеби кейіпкер ретінде көрініс тапты. Сонымен қатар тас, жел, ұйқы және жібек секілді түпнұсқадағы негізгі мотивтердің жаңа мәтінде метафоралық қызметі кеңейіп, олардың ұлттық жад, рухани әлсіреу, алдану қаупі және бұқаралық көңіл-күй сияқты ұғымдарды білдіру үшін пайдаланылғаны айқындалды.

Тонықөк ескерткішін қайта жазу нәтижесінде тарихи мәтіннің идеялық өзегі қазіргі заман кеңістігіне көшіріліп, империалистік-капиталистік жүйені, рухани жатсыну мен ұлттық сананың әлсіреуін сынайтын көркем мәтінге айналды. Бұл мәтінде Тонықөк уәзірдің тұлғасы тек тарихи қайраткер ретінде емес, өткен мен бүгінгі күннің арасын жалғастырушы кейіпкер ретінде берілген. Зерттеу жұмысының нәтижесінде жасанды

интеллекттің Орхон мәтіндеріндегі негізгі идеяларды сақтай отырып, оларды бүгінгі әдеби танымға жақындататын тарихи, ұлттық жадты заманауи формада жандандыратын метамәтіндер тудыра алатыны анықталды. Алайда талдау барысында бұл мәтіндердің кей тұстарында табиғи тілден алшақтап, қазақ әдеби тілінің нормаларына сай келмейтін «аза шатыры, жетім қаған, жазу былғарыда ұйықтайды, таста оянады» деген сынды тіркестер де жазылғаны байқалды. Мұндай жағдайда жасанды интеллектке нұсқауды өзгертіп, анық, әрі дәл промттар беру арқылы мәтін түзетілді. Дегенмен бұл мәтіндерді көркем әдебиет үлгілеріне жатқыза алмаймыз, өйткені тілі қарапайым, қысқа сөйлемдермен жазылған және күрделі құрылымдар, метафоралар мен нақыл сөздер аз қолданылады.

Қорытынды

Классикалық мәтінді өз заманының талаптарына сәйкес қайта пайымдап, қайта жазу үдерісі әдебиетімізде бұрыннан болғанын білеміз. Мақаламызда жасанды интеллекттің Орхон ескерткіштерінің түпнұсқа мәтіндерінің негізгі идеяларын сақтай отырып, заманауи баяндау тәсілдері арқылы кеңейтіп, жаңа интерпретациялық кеңістік қалыптастырып қайта жазу қабілетіне ие екенін анықтадық.

Күлтегін жырын қайта жазу барысында риторикалық стильге негізделген түпнұсқа мәтіннің орнына кейіпкерлер жүйесі, сахналық сипаттау және диалог элементтері бар баяндау мәтіні пайда болады. Бұл өзгеріс мәтіннің құрылымын ғана емес, оның қабылдану сипатын да өзгертеді. Сонымен қатар, жасанды интеллект мәтінінде кейіпкерлердің ішкі психологиялық күйі айқын көрсетіледі. Осы арқылы тарихи тұлғалар жаңа қырынан, пендеге тән сезімдерге ие, ішкі қайшылықтарға толы кейіпкерлер ретінде бейнеленеді. Мотивтер жүйесі де қайта құрылып, тас, жел, ұйқы және жібек мата сияқты элементтер метафоралық деңгейде кеңейтіледі. Бұл мотивтер мәтіннің идеялық мазмұнын тереңдетіп, оны қазіргі заман контексінде қайта түсіндіруге мүмкіндік береді.

Тоныкөк мәтінінің қайта жазылуы да ұқсас бағытта жүзеге асады. Мұнда мәтін қазіргі әлем мен империалистік жүйеге бағытталған сынмен толықтырылады. Тарихи жадты сақтау идеясы қазіргі адамның рухани күйреуіне қарсы ұсынылатын негізгі құрал ретінде беріледі. Осылайша, қайта жазылған мәтіндер тарихи мұраны заманауи мәселелермен байланыстыратын көпқабатты метамәтіндерге айналады.

Әдебиет

Айдаров Ғ., 1990. Орхон ескерткішінің тексі. Алматы: Ғылым. 220 б.

Бахтин М.М., 2024. Проблемы поэтики Достоевского. Москва. Издательство АСТ. 442 с.

Жолдасбеков М., 2001. Орхон ескеркіштері [Мәтін]. Астана: Фолиант. 172 б.

Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. 2005. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Еуразия гуманитарлық зерттеу орталығы. Астана: Күлтегін. 360 б.

Кристева Ю., 1993. Бахтин, слово, диалог и роман. Перевод Г.К.Косиков. Диалог. Карнавал. Хронотоп. № 4. С. 427-457.

Кудайберген А.Т., Ибраева А.Д., 2025. Интермәтін поэтикасының көркем мәтіндегі қызметі. Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология сериясы, 4(94). Б. 81–87.

Темирболат А., 2025. Инновационные технологии изучения литературы. Керуен, 87(2). С. 49–66. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.2-03

Akbulut G., 2009. Metinlerarası ilişkiler bağlamında Dünün Ferdâ'sından Günün Ferdâ'sına bir bakış. Turkish Studies, 4(1-I). S. 735–759.

Aktulum K., 2000. Metinlerarası ilişkiler. Ankara: Öteki Yayınevi. 240 s.

Alyılmaz C., 2024. Bilge Tonyukuk yazıtları. Ankara: TDK Yayınları. 432 s.

Bulut F., 2018. Metinlerarasılık kavramının kuramsal çerçevesi. Edebi Eleştiri Dergisi, 2(1). S. 1–19.

Calderwood A., Qiu V., Gero K.I., & Chilton L.B., 2020. How novelists use generative language models: An exploratory user study. In Proceedings of the IUI '20 Workshop on Human-AI Co-Creation with Generative Models.

Clark E., Ross A.S., Tan C., Ji Y., & Smith N.A., 2018. Creative writing with a machine in the loop: Case studies on slogans and stories. In Proceedings of the 23rd International Conference on Intelligent User Interfaces. P. 329–340.

Doykun S., 2025. Yapay zekâ ve âşık şiiri: Âşık Veysel ile Âşık Kodhanî karşılaştırması. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi. P. 100–118. https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1742514

Ercilasun A.B., 2016. Türk kağanlığı ve Türk Bengü taşları. İstanbul: Dergâh Yayınları. 728 s.

Eren-Soysal E., 2022. André Lefevere'nin yeniden yazma kavramı bağlamında Nizâmi Gencevî'nin Leyla ile Mecnun adlı mesnevisinin çevirilerinin değerlendirilmesi. SEFAD, 48. P. 1–20.

Ergin M., 2003. Orhun abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları. 304 s.

Franceschelli G., Musolesi M., 2025. On the creativity of large language models. AI & Society. https://doi.org/10.1007/s00146-024-02127-3

Gökalp-Alpaslan, G. 2007. Metinlerarası ilişkiler ve Gılgamış destanının çağdaş yorumları. İstanbul: Multilingual Yayınları. 248 s.

Gülensoy T., 1994. Göktürk anıtlarının Altayistik açısından değerlendirilmesi. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 38. P. 41–53.

Gümüş Y.E., Kocabıyık Y., 2023. Yapay zekâ teknolojisi yaratıcı yazarlığa karşı: Dijital çağda yaratıcı yazarlığın dönüşümü. Türk Çevrimiçi Tasarım Sanatı ve İletişim Dergisi, 13(4). P. 1178–1191.

Köker S., 2016. Edebiyat-sinema ilişkisi bağlamında Köfte Yağmuru filminin yeniden yazmak ve metinlerarasılık yöntemine göre çözümlenmesi. Journal of International Social Research, 9(42). S. 275–288.

Köktürk Ş., 2007. Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun Yaratılış ve Türeyiş Destanı'nda yeniden yazma ve edebî dönüştürüm (metinlerarası ilişkiler). Erdem, 49. S. 267–288.

Kozanoğlu A.Z., 2018. Gültekin. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 160 s.

Müftüoğlu A.H., 2021. Gönül Hanım. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 128 s.

Oliveira H.G., 2017. A survey on intelligent poetry generation: Languages, features, techniques, reutilisation and evaluation. In Proceedings of the 10th International Conference on Natural Language Generation. P. 11–20.

OpenAI, 2025. https://chatgpt.com/ (Accessed at: 26.03.2026).

Sertkaya O.F., 1988. Tonyukuk kitâbesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 34. P. 59–63.

Tekin T., 2017. Orhun yazıtları. Ankara: Bilgesu Yayıncılık. 224 s.

Tunç G., 2025. Yapay zekâ şiir yazabilir mi? ChatGPT örneğinde yapay zekânın şiir yazma kabiliyetinin incelenmesi. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 9(2). P. 930–951. https://doi.org/10.34083/akaded.1708572

Türkdoğan M., 2007. Rasim Özdenören'in "Kuyu" öyküsünde metinlerarası ilişkiler. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 35. P. 167–189.

Reference

Aidarov G., 1990. Orhon eskertkişinin teksi [The inscription of the Orkhon monument]. Almaty: Gylym. 220 p. [in Kazakh].

Bakhtin M.M., 2024. Problemy poetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's Poetics]. Moscow: Izdatel'stvo AST. 442 p. [in Russian].

Zholdasbekov M., 2001. Orhon eskertkishteri [Matin] [Orkhon monuments [Text]]. Astana: Foliant. 172 p. [in Kazakh].

Zholdasbekov M., Sartqozhauly Q., 2005. Orhon eskertkishterinin tolyq atlasy. L.N.Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universiteti, Euraziya gumanitarlyq zertteu ortalygy [Complete Atlas of Orkhon Monuments. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Eurasian Center for Humanitarian Research]. Astana: Kultegin. 360 p. [in Kazakh].

Kristeva Yu., 1993. Bakhtin, slovo, dialog i roman. Perevod G.K. Kosikov. Dialog. Karnaval. Khronotop [Bakhtin, Word, Dialogue and the Novel. Translation by G.K. Kosikov. Dialogue. Carnival. Chronotope]. No. 4. P. 427–457. [in Russian].

Kudaybergen A.T., Ibraeva A.D., 2025. Intermetin poetikasının körkem mätingi qızmeti. Abay atındagy QazUPU habarşısı [The function of intertextual poetics in a literary text. Bulletin of Abai KazNPU]. Filologiya seriyası, 4(94). P. 81–87. [in Kazakh].

Temirbolat A., 2025. Innovatsionnye tekhnologii izucheniya literatury [Innovative technologies for studying literature]. Keruen, 87(2). P. 49–66. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.2-03 [in Russian].

Akbulut G., 2009. Metinlerarası ilişkiler bağlamında Dünün Ferdâ'sından Günün Ferdâ'sına bir bakış [A Look from Yesterday's Ferdâ to Today's Ferdâ in the Context of Intertextual Relations]. Turkish Studies, 4(1-I). P. 735–759. [in Turkish].

Aktulum K., 2000. Metinlerarası ilişkiler [Intertextual relations]. Ankara: Öteki Yayınevi. 240 p. [in Turkish].

Alyılmaz C., 2024. Bilge Tonyukuk yazıtları [Bilge Tonyukuk inscriptions]. Ankara: TDK Yayınları. 432 p. [in Turkish].

Bulut F., 2018. Metinlerarasılık kavramının kuramsal çerçevesi [The theoretical framework of the concept of intertextuality]. Edebi Eleştiri Dergisi, 2(1). P. 1–19. [in Turkish].

Calderwood A., Qiu V., Gero K. I., & Chilton L.B., 2020. How novelists use generative language models: An exploratory user study. In Proceedings of the IUI '20 Workshop on Human-AI Co-Creation with Generative Models.

Clark E., Ross A.S., Tan C., Ji Y., & Smith N.A., 2018. Creative writing with a machine in the loop: Case studies on slogans and stories. In Proceedings of the 23rd International Conference on Intelligent User Interfaces. P. 329–340.

Doykun S., 2025. Yapay zekâ ve âşık şiiri: Âşık Veysel ile Âşık Kodhanî karşılaştırması [Artificial Intelligence and Ashik Poetry: A Comparison of Ashik Veysel and Ashik Kodhanî]. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi. P. 100–118. https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1742514 [in Turkish].

Ercilasun A.B., 2016. Türk kağanlığı ve Türk Bengü taşları [Turkic khaganate and Turkic Bengü stones]. İstanbul: Dergâh Yayınları. 728 p. [in Turkish].

Eren-Soysal E., 2022. André Lefevere'nin yeniden yazma kavramı bağlamında Nizâmi Gencevî'nin Leyla ile Mecnun adlı mesnevisinin çevirilerinin değerlendirilmesi [Evaluation of the translations of Nizami Ganjavi's masnavi Leyla and Majnun in the context of André Lefevere's concept of rewriting]. SEFAD, 48. P. 1–20. [in Turkish].

Ergin M., 2003. Orhun abideleri [Orkhon monuments]. İstanbul: Boğaziçi Yayınları. 304 p. [in Turkish].

Franceschelli G., Musolesi M., 2025. On the creativity of large language models. AI & Society. https://doi.org/10.1007/s00146-024-02127-3

Gökalp-Alpaslan G., 2007. Metinlerarası ilişkiler ve Gılgamış destanının çağdaş yorumları [Intertextual relations and contemporary interpretations of the Epic of Gilgamesh]. İstanbul: Multilingual Yayınları. 248 p. [in Turkish].

Gülensoy T., 1994. Göktürk anıtlarının Altayistik açısından değerlendirilmesi [Evaluation of Göktürk monuments from an Altaic perspective]. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 38. P. 41–53. [in Turkish].

Gümüş Y.E., Kocabıyık Y., 2023. Yapay zekâ teknolojisi yaratıcı yazarlığa karşı: Dijital çağda yaratıcı yazarlığın dönüşümü [Artificial Intelligence Technology vs. Creative Writing: The Transformation of Creative Writing in the Digital Age]. Türk Çevrimiçi Tasarım Sanatı ve İletişim Dergisi, 13(4). P. 1178–1191. [in Turkish].

Köker S., 2016. Edebiyat-sinema ilişkisi bağlamında Köfte Yağmuru filminin yeniden yazmak ve metinlerarasılık yöntemine göre çözümlenmesi [Rewriting the film Köfte Yağmuru and analyzing it according to the intertextuality method in the context of literature-cinema relationship]. Journal of International Social Research, 9(42). P. 275–288. [in Turkish].

Köktürk Ş., 2007. Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun Yaratılış ve Türeyiş Destanı'nda yeniden yazma ve edebî dönüştürüm (metinlerarası ilişkiler) [Rewriting and Literary Transformation (Intertextuality) in Mustafa Necati Sepetçioğlu's Epic of Creation and Origin]. Erdem, 49. P. 267–288. [in Turkish].

Kozanoğlu A.Z., 2018. Gültekin [Gultekin]. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 160 p. [in Turkish].

Müftüoğlu A.H., 2021. Gönül Hanım [Gonul Hanım]. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 128 p. [in Turkish].

Oliveira H.G., 2017. A survey on intelligent poetry generation: Languages, features, techniques, reutilisation and evaluation. In Proceedings of the 10th International Conference on Natural Language Generation. P. 11–20.

OpenAI, 2026. https://chatgpt.com/ (Accessed at: 26.03.2026).

Sertkaya O.F., 1988. Tonyukuk kitâbesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler [Some new views on the east face of the second stone of the Tonyukuk inscription]. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 34. P. 59–63. [in Turkish].

Tekin T., 2017. Orhun yazıtları [Orkhon inscriptions]. Ankara: Bilgesu Yayıncılık. 224 p. [in Turkish].

Tunç G., 2025. Yapay zekâ şiir yazabilir mi? ChatGPT örneğinde yapay zekânın şiir yazma kabiliyetinin incelenmesi [Can artificial intelligence write poetry? Examining the poetry writing ability of artificial intelligence using the example of ChatGPT]. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 9(2). P. 930–951. https://doi.org/10.34083/akaded.1708572 [in Turkish].

Türkdoğan M., 2007. Rasim Özdenören'in "Kuyu" öyküsünde metinlerarası ilişkiler [Intertextual relations in Rasim Özdenören's story "The Well"]. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 35. P. 167-189. [in Turkish].

Авторлар туралы мәлімет:

Орхан Сөйлемез, PhD, профессор, қазіргі түркі диалектілері мен әдебиеті кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Кастамону университеті, Кузейкент шағын ауданы, Генерал Атила Атеш паша көш., 371506, Кастамону, Түркия Республикасы.

Обаева Гульнара Садуакасовна, PhD, аға оқытушы, қазақ әдебиеті кафедрасы, филология факультеті, Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ә. Молдағұлова көш., 34, Ақтөбе, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57216674680

Өмер Фарұқ Атеш, PhD, доцент, қазіргі түркі диалектілері мен әдебиеті кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Кастамону университеті, Кузейкент шағын ауданы, Генерал Атила Атеш паша көш., 371506, Кастамону, Түркия Республикасы.

Scopus ID: 50123456789

Information about authors:

Orhan Soylemez, PhD, Professor, Department of Modern Turkish Dialects and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kastamonu University, Kuzeykent district, General Atilla Ateş Pasha Str., 37150, Kastamonu, Republic of Turkey.

Obayeva Gulnara Saduakasovna, PhD, Senior Lecturer, Department of Kazakh Literature, Faculty of Philology, Kudaibergen Zhubanov Aktobe Regional University, 34 A. Moldagulova Str., Aktobe, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57216674680

Ömer Faruk Ateş, PhD, Associate Professor, Department of Modern Turkish Dialects and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kastamonu University, Kuzeykent district, General Atilla Ateş Pasha Str., 37150, Kastamonu, Republic of Turkey.

Scopus ID: 50123456789

Сведения об авторах:

Орхан Сөйлемез, PhD, профессор, кафедра современных тюркских диалектов и литературы, факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Кастамону, микрорайон Кузейкент, улица Генерала Атилы Аташ Паши, 37150, Кастамону, Республика Турция.

Обаева Гульнара Садуакасовна, PhD, старший преподаватель, кафедра казахской литературы, филологический факультет, Актюбинский региональный университет имени Кудайбергена Жубанова, ул. А. Молдагуловой, 34, Актобе, Республика Казахстан.
Scopus ID: 57216674680

Омер Фарух Атеш, PhD, доцент, кафедра современных тюркских диалектов и литературы, факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Кастамону, микрорайон Кузейкент, улица Генерала Атилы Аташ Паши, 37150, Кастамону, Республика Турция.
Scopus ID: 50123456789

Авторлар үлесі

Орхан Сөйлемез, зерттеу жұмысына қатысты ғылыми еңбектерді талдады, материал-дарды өңдеді және мақала мәтінін жазды.

Обаева Гульнара Садуакасовна, зерттеу жұмысының жалпы тұжырымдамасын әзірледі, талдау жасады және әдіснамасын әзірледі.

Өмер Фарұқ Атеш, зерттеу жұмысына қатысты орыс және қазақ тіліндегі ғылыми материалдарды талдады, түрік тіліндегі материалдарды аударды және мақаланы редакциялап, баспаға дайындады.

Author contribution:

Orkhan Soylemez analyzed the scientific literature related to the research, processed the materials, and wrote the text of the article.

Obayeva Gulnara Saduakasovna developed the overall concept of the research work and conducted the analysis, as well as elaborated the methodology.

Ömer Faruk Ateş analyzed scientific materials in Russian and Kazakh related to the research, translated materials from Turkish, and edited and prepared the article for publication.

Вклад авторов:

Орхан Сёйлемез проанализировал научные труды, связанные с исследованием, обработал материалы и написал текст статьи.

Обаева Гульнара Садуакасовна разработала общую концепцию исследования, провела анализ и разработала методологию.

Омер Фарух Атеш проанализировал научные материалы на русском и казахском языках, перевел материалы с турецкого языка, а также отредактировал и подготовил статью к публикации.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Turkic Studies Journal 2 (2026) 157-181
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Anthroponymy in the worldview of Medieval Turkic Mamluks *(Based on the "Kitāb-i mağmūʿ-i tarğumān-i turkī wa ʿağamī wa muġālī wa fārsī" (XIV century))*

B. Jubatova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, The Republic of Kazakhstan
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3653-5870
(E-mail: baiyan.zhubatova@kaznu.edu.kz)

ARTICLE INFO

Keywords: *historical anthroponymy, onomastics, Turkic-Mamluk anthroponymy, «Tarjumān» dictionary, ethnocultural identity, linguistic anthropology, jāriya (jawārī) names, personal name, nisba, nickname.*

IRSTI 16.21.07

DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-157-181

ABSTRACT

This article examines historical anthroponymy not merely as a system of linguistic nomination, but as a cultural structure reflecting historical memory, value systems, and social hierarchy. The study focuses on anthroponymic data recorded in a Turkic–Arabic dictionary compiled in medieval Egypt under conditions of Arabic linguistic dominance. Mamluk anthroponymy constitutes an important source for reconstructing the social structure and value system of a polyethnic and multilingual society, as it reveals the complex interaction between Turkic traditions and Arab-Islamic cultural frameworks. The primary source is the fourteenth-century Arabic–Turkic dictionary known as 'Kitāb-i Majmūʿ-i Tarjumān-i Turkī wa ʿAjamī wa Mughalī wa Fārsī' (Tarjumān), compiled in Egypt. Its twenty-second section contains personal names of Mamluks, jāriyas, and representatives of other social groups. In total, this section records 84 anthroponyms, of which 64 refer to men and 20 to women. This distribution reflects both the predominance of the military-administrative elite in the source material and the gender asymmetry characteristic of medieval society. Unlike narrative and official sources, the dictionary preserves anthroponyms used in everyday linguistic practice and, through Arabic translations and glosses, enables the reconstruction of their semantic content. The aim of this study is to identify the semantic and functional features of Turkic-Mamluk anthroponyms in the dictionary and to demonstrate the interpretive potential of personal names for reconstructing the worldview of the Turkic Mamluks through an analysis of socio-cultural naming practices. Methodologically, the study adopts an interdisciplinary approach integrating historical onomastics, ethnolinguistics, and linguistic anthropology. Anthroponyms are analyzed through semantic classification and contextual interpretation, with particular attention to military-status markers, zoonymic symbolism, strength-related

© B. Jubatova, 2026

semantics (e.g., iron, stone, gold), and apotropaic functions. Female anthroponyms are examined in relation to the social category of jāriya/jawārī and are interpreted within the framework of palace institutional structures, where they fulfilled aesthetic and symbolic functions. The scholarly contribution of this study lies in its comprehensive analysis of Turkic anthroponymy in the 'Tarjumān' not merely as lexicographic material, but as an integral element of the social and symbolic space of Mamluk society. For the first time, Turkic personal names are interpreted as mechanisms for preserving group identity among the military elite, symbolically legitimizing social status, and transmitting pre-Islamic cultural layers within an Islamic context. Furthermore, female anthroponyms associated with jāriyas are analyzed from a gendered and institutional perspective, revealing the close relationship between naming practices, power structures, and socialization processes. The study also differentiates between personal names, nisbas, and nicknames, situating anthroponyms within their broader historical and cultural context.

Б. Жұбатова
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан Республикасы
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3653-5870
(E-mail: baiyan.zhubatova@kaznu.edu.kz)

Түркі-мәмлүктік әлем бейнесіндегі антропонимия
(«Kitāb-i mağmūʿ-i tarğumān-i turkī wa ʿağamī wa muġālī wa fārsī» (XIV ғ.) бойынша)

Аннотация. Мақалада тарихи антропонимия тілдік номинация шеңберінде ғана емес, тарихи жад, мәдени құндылықтар мен әлеуметтік иерархияны бейнелейтін жүйе ретінде қарастырылады. Зерттеу нысаны – араб тілі үстемдік еткен ортағасырлық Мысырда жазылған түркі-араб сөздігіндегі тілдік антропонимия. Мәмлүк антропонимиясы түркі дәстүрлері мен араб-ислам мәдениетінің өзара ықпалдасуының күрделі үдерісін көрсететіндіктен, полиэтникалық әрі көптілді қоғам жағдайындағы әлеуметтік құрылым мен құндылықтар жүйесін реконструкциялауда маңызды дереккөз болып саналады. Зерттеудің негізгі материалы – XIV ғасырда Мысырда құрастырылған арабша-түркіше «Kitāb-i Majmūʿ-i «Tarjumān»-i Turkī wa ʿAjamī wa Mughalī wa Fārsī» («Тарджуман») сөздігі, нақтырақ айтқанда, оның мәмлүктердің, жәриялар (күңдер немесе құмалар) мен өзге әлеуметтік топ өкілдерінің есімдерін қамтитын жиырма екінші бөлімі. Бұл бөлімде күнделікті тілдік тәжірибеде қолданылған 84 антропоним тіркелген, олардың 64-і ер адамдарға, 20-сы әйелдерге қатысты. Мұндай сандық арақатынас дереккөздің

Received 28 March 2026. Revised 30 April 2026. Accepted 30 May 2026. Available online 30 June 2026.

For citation: B. Jubatova Anthroponymy in the worldview of Medieval Turkic Mamluks (based on the "Kitāb-i mağmūʿ-i tarğumān-i turkī wa ʿağamī wa muġālī wa fārsī" // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 157-181. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-157-181

әскери-әкімшілік элитаны репрезентациялауға басымдық беруімен және құлдық қоғамда қалыптасқан сарай мәдениетіндегі гендерлік асимметриямен түсіндіріледі. Сөздіктің нарративті және ресми құжаттардан айырмашылығы – сөздік авторының жанды қолданыстағы тілдік бірліктерді тіркеп, аударманы антропонимдердің семантикасын ашу тәсілі ретінде қолдануында. Зерттеудің мақсаты – сөздіктегі түркі-мәмлүк антропонимдерінің семантикалық және функционалдық сипатын айқындап, ат қою тәжірибесінің әлеуметтік-мәдени негіздерін ашу арқылы есімдердің мәмлүк-түркілердегі әлем бейнесін интерпретациялаудағы әлеуетін көрсету. Әдіснамалық тұрғыдан тарих, әлеуметтану, этнолингвистика және лингвистикалық антропология қағидаттарын біріктіретін пәнаралық тәсіл қолданылады. Антропонимдер семантикалық жіктеу және контекстуалдық талдау арқылы әскери-мәртебелік, зоонимдік, «беріктік», сондай-ақ апотропейлік кодтар тұрғысынан түсіндіріледі. Әйел антропонимдері jāriya/jawārī әлеуметтік категориясымен байланыста қарастырылып, олардың эстетикалық және символдық қызметі сарай ішіндегі институционалдық тәжірибелер арқылы түсіндіріледі. Зерттеудің ғылыми жаңалығы «Тарджуман» сөздігіндегі түркі антропонимиясының лексикографиялық материал ретінде ғана емес, мәмлүк қоғамындағы әлеуметтік және символдық кеңістіктің элементі ретінде кешенді түрде талдануымен айқындалады. Алғаш рет түркі антропонимдері әскери элитаның топтық бірегейлігін сақтау, әлеуметтік мәртебені символдық тұрғыдан легитимациялау (заңдастыру) және исламға дейінгі мәдени қабаттарды бейтарап түрде сақтап жеткізу тетіктері ретінде қарастырылады. Сондай-ақ жәрияларға қатысты әйел антропонимдері гендерлік және институционалдық контексте қарастырылып, ат қою актісінің билік пен әлеуметтену үдерістерімен байланысы айқындалады. Түркі антропонимиясындағы есімдер, нисбалар және лақап аттар анықталып, олар тарихи-мәдени контекст арқылы түсіндіріледі.

Кілт сөздер: тарихи антропонимия, ономастика, түркі-мәмлүк, «Тарджуман» сөздігі, этномәдени бірегейлік, лингвистикалық антропология, жәрия (jawārī) есімдері, есім, нисба, лақап.

Б. Джубатова
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Республика Казахстан
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3653-5870
(E-mail: baiyan.zhubatova@kaznu.edu.kz)

Антропонимия в тюркско-мамлюкской картине мира
(на материале «Kitāb-i mağmūʿ-i tarğumān-i turkī wa ʿağamī wa muġālī wa fārsī» (XIV в.))

Аннотация. В статье историческая антропонимия рассматривается не только в рамках языковой номинации, но и как система, отражающая историческую память, культурные ценности и социальную иерархию. Объектом исследования является антропонимия, зафиксированная в тюркско-арабском словаре, составленном в средневековом Египте в условиях доминирования арабского языка. Антропонимия мамлюков представляет собой важный источник для реконструкции социальной

структуры и системы ценностей полиэтничного и многоязычного общества, поскольку она отражает сложный процесс взаимодействия тюркских традиций и арабо-исламской культуры. Основным материалом исследования послужил арабско-тюркский словарь XIV века, составленный в Египте, – «Kitāb-i Majmūʿ-i «Tarjumān»-i Turkī wa ʿAjamī wa Mughalī wa Fārsī» («Тарджуман»), а именно его двадцать второй раздел, включающий имена мамлюков, джарий и представителей других социальных групп. В данном разделе зафиксированы 84 антропонима, из которых 64 относятся к мужским, 20 – к женским. Такое количественное соотношение объясняется доминирующей репрезентацией военно-административной элиты в источнике, а также гендерной асимметрией, объясняемой традициями рабовладельческого общества. В отличие от нарративных и официальных документов, словарь фиксирует антропонимы, отражающие живую языковую среду. Перевод антропонимов на арабский язык является способом семантизации, применяемый средневековым составителем словаря. Цель исследования заключается в выявлении семантических и функциональных особенностей тюркско-мамлюкских антропонимов, представленных в словаре, а также в раскрытии социально-культурных оснований практики имянаречения и интерпретационного потенциала антропонимов в реконструкции картины мира тюрков-мамлюков. В методологическом отношении применяется междисциплинарный подход, объединяющий принципы истории, социологии, этнолингвистики и лингвистической антропологии. Антропонимы анализируются с использованием семантической классификации и контекстуального анализа с учетом военно-статусных, зоонимических, «прочностных» (железо, камень, золото), а также апотропейных кодов. Женские антропонимы рассматриваются в связи с социальной категорией jāriya/jawārī и интерпретируются в рамках дворцовых институциональных практик, где они выполняли эстетические и символические функции. Научная новизна исследования заключается в комплексном анализе тюркской антропонимии словаря «Тарджуман» не только как лексикографического материала, но и как элемента социального и символического пространства мамлюкского общества. Впервые тюркские антропонимы рассматриваются как механизм сохранения групповой идентичности военной элиты, символической легитимации социального статуса и нейтрального воспроизводства доисламских культурных слоев. Женские антропонимы, относящиеся к джариям, интерпретируются в гендерном и институциональном контексте, что позволяет выявить связь акта имянаречения с процессами власти и социализации. В работе также разграничиваются имена, нисбы и прозвища, которые интерпретируются с учетом их историко-культурного контекста.

Ключевые слова: историческая антропонимия, ономастика, тюрко-мамлюкская антропонимия, словарь «Тарджуман», этнокультурная идентичность, лингвистическая антропология, имена джарий (jawārī), личное имя, нисба, прозвище.

Introduction

Anthroponymy, which is as a branch of onomastics, occupies a special place in the system of humanities. Personal names convey information not only about linguistic processes, but also about the historical, cultural and social realities of society. From this perspective, historical

anthroponymy makes it possible to reconstruct the forms of collective consciousness, value systems, and mechanisms of social identity formation across different historical periods. Thus, anthroponymy should be understood not merely as a nominative unit of language, but as a system of markers that provide insight into the historical and socio-cultural environment of human communities.

The Mamluk Sultanate of Egypt of the XIII-XV centuries were always of a particular interest to researchers. This is a unique state structure of the medieval Middle East, in which the ruling military elite was formed, the main backbone of which were the Kipchak Turks. Despite the dominance of the Arabic language in the administrative, legal and religious spheres, the Turkic language functioned in military organizations and everyday communication. Mamluk anthroponyms reflect the complex process of interaction between Turkic traditions and Arab-Islamic culture and are therefore considered a valuable source for studying the ethnocultural dynamics of this society.

One of the most important sources for the study of Turkic anthroponymy in the Mamluk era is the «Tarjumān» dictionary, compiled in Egypt in the 14th century and intended for the practical needs of the bilingual Mamluk-Kipchak environment. The difference between this monument and narrative and administrative sources is that the written document records the anthroponyms that were in living linguistic use, which allows it to be considered as a reflection of the internal linguistic and cultural code of the military elite. The twenty-second section of the dictionary, which contains male and female names of representatives of the Mamluk Turks and related social groups, with a translation of semantics into Arabic is of a particular scientific value.

The relevance of the topic is related to the processes that are currently taking place in the country: much attention is paid to the study of historical and intellectual heritage, including medieval written monuments. Scientific institutes and centers have been established to conduct such research, as well as scientific projects at the national and international levels. The goal is to preserve the written cultural heritage, create its digital database and bring it into scientific circulation. All this, of course, creates new opportunities for rethinking the Turkic written heritage. In the context of the revival of cultural heritage, the study of Turkic anthroponyms will become a particularly relevant topic, which will allow us to immerse deeper into linguistic, historical and cultural relations. After all, anthroponymy is an integral part of linguistic, historical, cultural and intellectual life. Until now, anthroponymy has been considered as an object of linguistic etymological analysis and description in linguistic and onomastic studies. There are important scientific works on this topic in Turkology that have not lost their relevance so far, but the need to expand the horizons of Turkological research always remains on the agenda.

The transformation of research paradigms in contemporary scientific discourse, as well as the active development of interdisciplinary approaches, determine the emergence of the problems of medieval Turkic anthroponymy has expanded the study of medieval Turkic anthroponymy beyond the boundaries of narrow linguistic analysis and underscores the need for a comprehensive, multidimensional investigation. The anthroponomic system reflected in medieval written monuments functions not merely as a set of linguistic units, but also as a significant cultural and semiotic marker. It provides valuable insights into the reconstruction of the worldview of the Mamluk Turks, who exercised political dominance in medieval Egypt

and Syria. The issue under consideration correlates with the priority areas of modern Kazakh Turkology and retains its scientific relevance.

The purpose of this article is to identify the semantic and functional characteristics of the Turkic-Mamluk anthroponymy, as represented in the medieval Turkic written monument, and to interprete the socio-cultural information embedded within it to reveal the potential of anthroponyms as a tool for reconstructing the worldview in the cognitive representations of the Mamluk Turks.

The scientific novelty of the study is determined by the consideration of Turkic anthroponyms of the Mamluk society as key elements shaping a symbolic and social space, as well as in identifying their functions as mechanisms for preserving identity and symbolic-apotropaic (protective) units. Furthermore, the study proposes a new conceptual approach to the comprehensive analysis of historical anthroponymy, emphasizing the integration of medieval anthroponyms into the framework of interdisciplinary scholarly discourse.

Materials and research methods

The empirical basis of the study is the lexicographic dictionary of the the fourteenth-century «Kitāb-i Maǧmūʿ-i Tarǧumān-i Turkī wa ʿAǧamī wa Muġālī wa Fārisī» (««Tarjumān»»), compiled in Egypt and reflecting the linguistic practices of the bilingual Mamluk-Kipchak milieu. This written monument was focused on meeting the applied communicative needs of medieval society. Anthroponymic material is systematized in the twenty-second section of the dictionary, which contains personal names of Mamluks, concubines (jariyas), as well as representatives of related social groups with their Arabic equivalents. This corpus enables the identification of the functional characteristics of anthroponyms used in the everyday linguistic practices of the military elite, as well as the reconstruction of their semantics within a broader historical and cultural context.

The study draws on the modern scholarly edition of the written monument prepared by Alexander N. Garkavets (2019), which includes the transcription and reconstruction of the text, as well as the systematization of lexicographic material. This publication may be regarded as a representative and reliable source providing access to a historically authentic lexical and onomastic corpus. Methodologically, Garkavets's edition performs a dual function: first, it serves as an empirical foundation, by offering verified textual material for analysis; second, it serves as the basis for setting new research objectives aimed at identifying extralinguistic parameters of the functioning of anthroponomy within the socio-cultural space of the Mamluk society.

The «Tarjumān» dictionary reflects the anthroponomys that functioned in the sphere of everyday communication of the corresponding era, which allows it to be regarded as a significant source for reconstructing the internal linguistic and cultural organization of Mamluk society. The principles of selection of anthroponomical material by the medieval compiler are not arbitrary: the names included in the dictionary constitute a corpus of socially labeled onomastic units reflecting the interaction of Arabic and Turkic linguistic traditions and having a high degree of reproducibility in the communicative practice of medieval society.

To identify and clarify the semantic and etymological characteristics, as well as the dynamics of the development of anthroponomy as autonomous linguistic units, the study involved authoritative Arabic lexicographic sources. These include reprinted classical dictionaries of

the Arabic language – «Lisān al-ʿArab» by Ibn Manẓūr, (1994) and «Tāj al-ʿArūs min Jawāhir al-Qāmūs» by al-Zabīdī Muḥammad (1993), as well as specialized publications: M. Dahmaan's dictionary (1990), which records the historical vocabulary of the Mamluk era in Egypt, and a comprehensive dictionary (Khallaq and Sebagh, 1999), covering terminology of Arabic, Persian, and Turkic origin that functioned during the Ayyubid, Mamluk and Ottoman eras.

The methodological basis of the research is formed within the framework of a comprehensive interdisciplinary approach integrating the methods of historical onomastics, ethnolinguistics and linguistic anthropology. In onomastic terms, the research is based on the conceptual provisions of E. L. Berezovich (2009), according to which anthroponymy is interpreted as a significant component of the linguistic picture of the world and a representative of ethnocultural information.

Anthroponyms are considered as highly semantic linguistic units capable of reflecting a system of values, normative representations and social attitudes fixed in the collective consciousness of the relevant society. Lexicographic and etymological studies continue to serve as a classic example of the semantic analysis of Turkic anthroponymy, primarily the works of G. Dearfer (Dearfer,1965), which retain their scientific significance. Within the framework of this approach, Turkic anthroponomic elements are systematized into semantic groups and subjected to a detailed etymological analysis.

The analysis of the socio-functional status of anthroponymy is based on the conceptual provisions of A. Duranti, according to which language is interpreted because of social practice (Duranti, 1997). Within the framework of this approach, the act of naming is interpreted not as a neutral nominative process, but as a specific form of social action correlated with institutional mechanisms, hierarchy structures, and power practices.

The historical and social context of the study is formed based on the works of European Mamluk scholars – D. Ayalon, R. Amitai and P. Jackson, devoted to the analysis of the social structure and functioning of the palatial institutions of the Mamluk society. These works emphasize the importance of cultural markers, including language and anthroponymy, in the processes of constructing and maintaining group identity, and provide a body of documented social facts relevant to the study of historical anthroponymy. The female anthroponyms recorded in the «Tarjumān» dictionary deserve a particular research interest. Despite the presence in the source of the names of slaves and concubines (Arabic. jāriya, pl. jawārī), this corpus has not been subjected to a systematic analysis until now. In this regard, it is methodologically significant to refer to the study of L. P. Peirce (1993), in which the harem is interpreted as an institutionally and symbolically structured space that performs the functions of socialization and integration into the system of the palace hierarchy.

The presented theoretical provisions have not previously been integrated into the practice of anthroponomic analysis of Mamluk sources, including the «Tarjumān» dictionary, which determines their use in this study as a contextual model of interpretation. When analyzing female anthroponyms of the palace environment, the conceptual attitudes of L. P. Pierce are considered, allowing to expand the interpretative possibilities of the study.

The study implements a combination of methods of semantic classification and contextual analysis. The anthroponomic material is systematized based on the identification of key semantic parameters, including military symbols, the zoonymic code, as well as aesthetic and socio-status components. At the next stage, the interpretation of the meanings of

anthroponyms is carried out using data from the source and modern scientific literature, considering historical, cultural and institutional factors that determine their functioning in the relevant socio-cultural context.

Research background

Until its publication by T. Houtsma in 1894, the «Tarjumān» dictionary existed exclusively in manuscript form. Houtsma's publication marked a key step in introducing this source into scholarly circulation (Houtsma, 1894). However, systematic and targeted study of the manuscript only began more than a century after its publication. Subsequently, various revised and scientifically formatted versions of the dictionary were prepared based on the handwritten original. Among the significant editions is the work by R. Toparlı, S. Çögenli and H. Yanık (Toparlı, Çögenli, Yanık, 2000), in which the dictionary is presented as a Turkish translation, supplied with an index and a facsimile reproduction of the manuscript.

Prior to the dedicated study of this written monument, the historical anthroponymy of Turkic peoples had been the focus of scholarly attention within the fields of turkology, onomastics, and historical linguistics. These studies analyzed the genesis of Turkic anthroponyms, their semantic motivations, typological characteristics, and the specifics of their functioning in various historical and cultural contexts. Works devoted to ancient Turkic written monuments, medieval sources, and folklore traditions have made significant contributions to this area. Within the framework of these studies, anthroponyms are interpreted as representative of the ideological attitudes, value orientations, and social structures of Turkic societies. Thus, in the fundamental works of N. A. Baskakov (Baskakov, 1974), the position on the formation of Turkic anthroponymy based on the common Turkic lexical fund and its stable correlation with historical and cultural reality is substantiated. In the research of G. Doerfer (Doerfer,1965), the anthroponomic system is described as a set of military, zoonymic, social-status, and sacred-semantic groups.

At the same time, it should be noted that in these works anthroponyms are considered primarily in historical- etymological and typological aspects, while their functioning as elements of specific historical-social institutions remains insufficiently developed.

In their works devoted to the onomastics of individual Turkic peoples, B. Kh. Musukaev (Musukaev, 2007) and A. Gafurov (Gafurov, 1987) emphasize the cultural-identifying function of anthroponyms, as well as their significance as a mechanism for preserving the historical memory of an ethnic group. However, these studies are primarily based on regional and ethnographic material, limited to individual ethnic communities, and do not consider the specific anthroponymy of institutionally organized military-corporate structures, such as the Mamluk society.

A. Inan's (Inan, 1953) study, characterizing the mixed nature of the Turkic language of XIII-XIV-century Mamluk Egypt, which included Oghuz-Turkmen and Kipchak elements, clarified the dialectological context of the monument. Although the «Tarjumān» dictionary was not the subject of a specific analysis in this work, the author's formulations provided an important methodological basis for interpreting its linguistic heterogeneity.

In the Kazakh turkological tradition, the first studies of the «Tarjumān» dictionary include the works of A.K. Kuryshzhanov and A.N. Garkavets. A.K. Kuryshzhanov's work (Kuryshzhanov,1970) presents a systematic analysis of the lexical composition of the

Turkic-Arabic dictionary, within which the vocabulary is classified according to semantic and etymological parameters and interpreted as a reflection of the linguistic system of the Old Kipchak period. However, anthroponyms in this study are considered as part of the general vocabulary and are not identified as independent onomastic objects, which limits the possibilities of their specialized analysis.

A.N. Garkavets's seminal publication (Garkavets, 2019) made a significant contribution to the study of the «Tarjumān» dictionary. It included a transcription of the work, a reconstruction of its structural organization, and the preparation of the first modern scholarly edition, complete with extensive commentary. This work ensured the source's widespread introduction into scholarly circulation and established a reliable source study base for subsequent research. However, the anthroponomic material in this publication is considered primarily within the framework of general lexicographic characteristics, while the task of analyzing it as an independent functional-semantic system is not specifically addressed. Rather, it provides empirical material and makes the medieval dictionary accessible to researchers.

The anthroponymy included in medieval Mamluk-Kipchak monuments received special attention in the study of G. Güner (Güner, 2018). The scholar systematizes anthroponyms by semantic groups and conducts an interpretive analysis. Personal names are considered a significant source for reconstructing the social structure and value orientations of Mamluk society. The scientific significance of the work is determined by the usage of a representative corpus of anthroponyms compiled from several monuments. The main research emphasis is on semantic analysis, carried out within the context of the Turkic archetypal worldview.

Several studies have focused on specific aspects of the «Tarjumān» dictionary. For example, Y. Sülükçü (Sülükçü, 2016) interprets this work as a didactically oriented text reflecting the practices of teaching Turkic as a foreign language in the multilingual environment of Mamluk Egypt. B. Flemming (Flemming, 1968) reexamines the problem of the chronological attribution of the work, which is of fundamental importance for its adequate historical-linguistic interpretation. E. A. Boyraz (Boyraz, 2015) identifies a significant layer of Oghuz -Turkmen elements, confirming the dialectal heterogeneity of the dictionary's language. However, it should be noted that these studies do not specifically address the issue of historical anthroponymy, further demonstrating the existence of a research gap in this area.

In international Mamluk studies, research has focused primarily on the political history, military organization, and social structure of the Mamluk Sultanate. In the works of D. Ayalon (Ayalon, 2007), the Mamluk military elite is interpreted as a closed corporate group with specific mechanisms of social and cultural reproduction. R. Amitai (Amitai, 2024), in turn, emphasizes the stability of cultural markers of Mamluk origin, including language and anthroponomic elements, as significant factors of intra-group identification. However, anthroponomic data (personal names, nisbas, laqabs, or nicknames) in these studies are used primarily as an auxiliary analytical tool and are not considered as an autonomous system with its own symbolic and functional structure, leaving this area of research underdeveloped.

Interest in the study of medieval Turkic lexicographic monuments remains persistently relevant in the modern scholarly paradigm. For example, M. Kassymova's (Kassymova, 2021) work analyzes the Turkmen elements recorded in the monument, while K. Kydyrbaev and K. Kupeshov's (Kydyrbaev, Kupeshov, 2022) research focuses on issues of transcription and transliteration, as well as the translation of individual lexical units and the principles of their phonetic representation.

In the works of B. Jubatova and K. Aubakirova (Jubatova, Aubakirova, 2019; 2022), anthroponyms are singled out as an independent subsection, where they are given a descriptive characteristic and an empirical basis for subsequent analytical studies is formed.

R. Muhammad and S. Torebekova (Muhammad, Torebekova, 2022) identify Turkic borrowings in Arabic-Kipchak dictionaries of the Mamluk period and analyze the features of their functioning in modern Arabic dialects.

Despite the fact that the works of M. Mnaidarova and G. Sarseke (Mnaidarova, Sarseke, Sahin, 2025), dedicated to the anthroponymy of Kazakh and other Turkic languages, are not directly related to the source under consideration, the authors set important theoretical guidelines for the further development of anthroponomic research.

The article by B. Jafarov and B. Ganieva (Jafarov, Ganieva, 2025) presents an analysis of the codicological and linguistic organization of another monument, i.e. the XIV-century Arabic-Kipchak dictionary “Kitabu Bulghatil al-Mushtaq fi Lughat at-Turk wa Qifchaq ," which identifies the structural features of the text and the principles of representing lexicographic material. The study focuses primarily on describing the structural and linguistic characteristics of the text and does not involve a functional-semantic analysis of anthroponyms. However, the approaches proposed by the authors can be considered a potential methodological basis for subsequent research in this area.

M. Cirit and O. Yigitoğlu (Cirit, Yigitoğlu, 2024) is noteworthy. They analyze the etymological and semantic characteristics of female anthroponyms recorded in medieval Turkic-Kipchak dictionaries, drawing on data on their use in modern Turkish. However, this work lacks an examination of the historical and social functions of these anthroponyms, limiting the interpretation of this material within a broader sociocultural context.

An analysis of scientific literature reveals that existing research has insufficiently addressed issues related to the functioning of anthroponyms within the social hierarchy, their interpretation as bearers of ideological and cultural codes, and their integration into specific historical and social contexts. In particular, the relationship between naming practices and the mechanisms of power and institutional structures within medieval societies has received little attention.

In this regard, studying the role and functions of anthroponymy in reconstructing the Mamluk Turkic worldview appears to be a pressing research challenge. This paper aims to fill this identified research gap and offers an interdisciplinary approach to the analysis of anthroponymy. Mamluk era based on the material of the «Tarjumān», which allows us to expand the interpretative possibilities of this source.

Analysis

The aim of this study is to identify the semantic and functional characteristics of the Turkic – Mamluk Anthroponymy, recorded in a medieval lexicographic source written in Arabic script, as well as an interpretation of the sociocultural specifics of the act of naming. This, in turn, allows us to reveal the heuristic potential of anthroponymy as a tool for reconstructing the worldview of the Mamluk Turks.

Source and body of the study. The empirical basis of this study is the 14th-century monument *Kitāb -i Majmūʿ -i «Tarjumān» -i Turkī wa ʿAjamī wa Mughalī wa Fārsī* (hereinafter referred to

as «Tarjumān»), which is an Arabic - Turkic lexicographic source formed under conditions of intensive linguistic and cultural interaction in the Middle East. The critical edition of this work is the version prepared by Alexander Garkavets, which includes a full color facsimile of the manuscript, its transliteration, a translation of the Arabic-language part into Russian, as well as a consolidated Turkic glossary. The text of the work was normalized based on the written traditions of the Arabic and Persian book heritage of the XIII–XIVcenturies, including the practice of using Arabic and Persian scripts to record Turkic languages in order to achieve maximum approximation to the original (Garkavets, 2019: 9). In this regard, the facsimile reproduction of the manuscript, supplemented by transliteration and a glossary, served as the main corpus of this study.

The object of this analysis is the twenty-second section of the dictionary, entitled *"Fasl fī tafsīr al-asmāʾ al-turkiyya min al-mamālīk wa al-jawārī wa ghayrihim»* («Section on the Interpretation of Turkic Names of Mamluks, Concubines *(jawārī)* and Others»). The very title of this section indicates the structural differentiation of anthroponyms by gender, as well as the inclusion in the anthroponomic corpus, along with personal names, of additional identifying elements, such as nisbas (indicating a person 's belonging to a place, tribe, people, profession or religious school) and laqab (an honorary nickname or title that reflects the qualities, merits, status or characteristics of a person, performing the function of socio-cultural marking of an individual.

The gender ratio of the anthroponyms presented in this section is characterized by a marked asymmetry. This quantitative and gender imbalance reflects not so much the demographic situation of the period as the particular representation of Mamluk society in written sources. It points to the dominant position of men, who formed the military and administrative elite and determined the structure of public space, as well as the institutional secrecy of the harem (the women's quarters of the palace) and the specific social status of the jawārī (concubines). It is important to consider that the written monument predominantly recorded anthroponomic forms that had high social significance, which also influenced the nature of their selection and presentation.

The research corpus includes exclusively anthroponyms recorded by the author of the medieval dictionary; their graphic variants were not considered as independent units of record. The semantic interpretation of the anthroponyms was based on comparison with translations and interpretations offered by the medieval author himself, which allowed for the author's exegetical tradition to be considered when analyzing nominative units.

The structure of the Mamluk name and the method of analysis. In a broad historical context, the anthroponomic system of the Mamluk period is characterized by a multi-layered organization. According to written sources and chronicles, the personal name (Arabic: ism) functions as part of a complex nominative formula, including the religiously marked or honorific laqab, nisba, as well as additional elements such as formulas like ibn ʿAbdallāh, indicating the fact of conversion to Islam or the characteristics of the individual's social status. In the system we are considering the basic component is the Turkic name (ism), which retains semantic transparency and performs a key function in representing intra-group identity, acting as the main bearer of individualizing and ethnocultural meaning.

The materials of «Tarjumān» are particularly valuable because they primarily record Turkic personal names, accompanied by their translations or interpretations in Arabic. Translation

in this context serves not only as a means of conveying meaning but also as a tool for reconstructing the semantics of anthroponyms, reflecting the medieval author's interpretive principles and revealing those semantic components that required further clarification for an Arabic-speaking audience.

The classification of anthroponyms presented in the dictionary is based on two interrelated parameters:

1. semantic fields representing the value system and symbolic codes;
2. functional-onomastic type (ism (personal name), nisba, laqab).

The symbolic structure of male anthroponymy is dominated by codes associated with militancy and social status. The most representative layer consists of anthroponyms semantically related to military service, weapons, and the hierarchy of military ranks *(Qılıč* «sword», *Süňgü* «spear», *Sančar* «piercing», *Subačy* «military leader», *Salar* «commander-in-chief», *Sepāhsālār* «commander-in-chief», *Elbastı* «conquered people», *Qaṭṭī yālū* «possessing a strong bow»). This semantic layer represents the professional identity of the Mamluks as a military corporation, within which values such as valor, physical strength, leadership, and discipline occupied a central place in the system of social orientations. Military anthroponyms served as a symbolic marker of membership in an elite group and served as a tool for internal legitimization of social status. This tendency correlates with ethnocultural notions, particularly the image of the Turks as a warlike community, recorded as early as the XI century in a dictionary Mahmud al-Kashgari, which emphasizes the sacred role of the Turks as bearers of power that determines the historical destinies of other peoples (al-Kāshgharī, 2024).

Zoonymic code: animals and birds. Names with zoonymic semantics occupy a special place in the corpus of anthroponyms. Among them, a group of names containing the component «bars» («leopard») stands out: Baybars, Qutlubars, Taybars, Qulbars, Aybars, Altybars, as well as names with the component «Arslan» ("lion"). In the Turkic tradition, these images are closely associated with ideas of strength, courage, independence, and military power, allowing them to be considered elements of the symbolic language of power. The motivation for naming, based on zoonyms, dates back to ancient Turkic mythology. The snow leopard (heraldic leopard), despite its significance in the system of ancient Turkic mythology and symbolism, is not a central figure in the mythological pantheon (unlike, for example, the images of the Wolf or the Sky–Tengri). Nevertheless, its role in the context of ancestral totems, military and royal symbolism, and sacred power appears quite significant. In the archetypal consciousness of the Turks, this predator is associated with strength, agility, independence, and valor. According to L. Gumilyov, " the leopard is a symbol of a leader, prince, or commander. Among the ancient Turks, it served the same function as the eagle did among the Romans, being a symbol of authority and military might" (Gumilyov, 2021).

A group of names derived from birds can also provide important information. This group includes anthroponyms such as *Lačyn* («peregrine – lashyn"), *Toğan* ("bird of prey, hawk"), *Sunqur* ("saker falcon"), as well as *Qara-sunqur, Aq-sunqur, Aq-quš, Qara-quš, Ala-quš, Boz-quš, Tüň-quš.* These names are directly linked to the culture of falconry, widespread among the Mamluk nobility, and reflect both the leisure activities and the symbolism characteristic of the military elite. The meanings of the Turkic word *toğan* further confirm that during the medieval period the Turkic Mamluks in the Nile Valley were actively engaged in falconry: toğan is a “bird of prey” (10v5), and in the Arabic expression *atmaça toġan* – "a hawk, because

during the hunt (they) release it from their hands, and it flies away" (10v10-11r1). As A. Garkavets notes, the medieval author translates anthroponym *Toğan* into Arabic as “falcon, hawk (literally: “soaring, predatory”)” and accompanies it with a corresponding explanation (Garkavets, 2019).

Dictionaries of historical Arabic terms confirm that during the Mamluk sultans' era, there existed the position *of bozdār:* "a person engaged in the taming of birds, especially birds of prey, and training them in hunting using falcons, kestrels, and other birds of prey" (Dahmaan, 1990:26). This evidence is confirmed by another source: *bozdār* is "a Persian word where *boz* means "hunting bird" (e.g., falcon), and the suffix *-dar* means "person engaged in a specific task"; thus, this term denotes a person responsible for the keeping and training of falcons and other birds of prey" (Khallaq, 1999:32). The cited sources indicate that Turkic anthroponyms reflect the culture, lifestyle, professional activity, social status, forms of leisure and entertainment of their bearers, and even convey - consciously or unconsciously - the archetypal opposition "friend or foe".

Metals, stone and «strength». A significant layer consists of names with the components *temür / temir* («iron»), *taš* («stone»), *and altun* («gold»): *Aydemür, Quštemür, Esendemür, Bektemür, Temirhan, Temürtaš, Altuntaš , Bektaš.* The semantics of these anthroponyms are linked to ideas of physical and moral endurance, unyielding strength, firmness, and reliability-qualities that were particularly significant in the military environment.

Apotropaic names within anthroponymy deserve special attention. These include names such as Satılmış («sold») and Satmaz («unsold»). These names derive from ancient Turkic ideas about the magical protection of a child and reflect neither social status nor the fact of sale into slavery. Their presence in the Mamluk naming system testifies to the preservation of pre-Islamic cultural practices that coexisted with Islamic titles and the Arabic written tradition. Thus, such names do not indicate slave status or social biography, but rather represent a pre-Islamic cultural layer preserved in the consciousness of the Mamluk elite without reinterpretation. A prime example is the apotropaic name *Satlamish,* which derives from the Turkic tradition of "selling a child" and is reflected in the name of the historical figure Sayf ad-Din Satlamish al-Mansuri. This tradition is widely reflected in Turkic ethnography (Inan, 1953; Yüksekkaya, 2009). In Mamluk sources, this name is not subject to semantic reinterpretation and is subsequently functionally supplanted by the Islamic laqab and institutional nisba. This phenomenon is fully consistent with the model of Mamluk onomastics described by David Ayalon. Consequently, apotropaic Turkic names did not conflict with the elite culture of the Mamluks, but rather integrated organically into it as a semantically neutral component. The apotropaic tradition of «selling a child» among Turkic peoples is linked to ritual practices aimed at counteracting death: it entailed the symbolic protection of the infant from evil forces and the reinforcement of this protection through the name. Such anthroponyms functioned as magical protective formulas, harking back to the shamanic worldview.

Thus, the predominance of military, zoonymic, and «metallic» semantic fields in Mamluk anthroponymy clearly reflects their axiological world, in which strength, valor, and endurance are key values. Apotropaic names , in turn, do not conflict with Islamic onomastic practice and testify to the preservation of archaic cultural concepts .

Feminine anthroponymy and the category jawārī. Female anthroponymy is examined using a corpus of twenty names. It has been established that, while quantitatively limited, they are

characterized by specific semantic content. The term «jawārī» used in the section title indicates that most female anthroponyms do not reflect ethnic, genealogical, or tribal identity, but rather relate to the social category of slaves and concubines. It should be noted that the term jāriya (جارية) which is widely found in Mamluk written sources, is clearly gender-specific and applies exclusively to women. Classical Arabic lexicographic works consistently define this word as referring to a slave or a woman in servitude. For example, in the dictionary *Lisān al-ʿArab* by Ibn Manzur explains the term jāriya as al-ʾama – «slave girl», and also as «a young woman from among the slave girls» (Ibn Manẓūr, 1994: 267), which completely excludes the possibility of its use in relation to men. A similar interpretation is given in the dictionary *Tāj al-ʿArūs* by az- Zabīdī,where jāriya is defined as «slave girl, female servant, woman in bondage» (al-Zabīdī, 1993: 165).

Thus, even at the level of normative lexicography, the term jāriya (plural jāwāri) is assigned to the social category of women and is used exclusively in relation to them, without a male equivalent. This circumstance allows us to consider its use in Mamluk sources as a marker of women's status, associated with the institutional space of the palace and harem.

The semantic fields of female anthroponyms recorded in the dictionary cover the following groups:

- precious metals and stones *(Altun, Kümüş, Merwärd, Yünčü, Gauhar);*
- celestial bodies, primarily the image of the moon *(Aykine, Ayseli, Aysaru);*
- spring and flowers *(Gulnār, Newbahār, Gulbahār, Banafsha);*
- images associated with childhood, tenderness and softness *(Aq-bala, Ay-bala, Yawaš).*

This semantics traditionally reflects men's aesthetic and symbolic notions of women, correlated with traditionally feminine images, and correlates with historically established anthroponomic systems of naming female slaves in the Arabic and Persian cultural traditions. In this context, the female anthroponyms presented in the «Tarjumān» monument act not as a fully-fledged system of female names, but as a culturally typified and socially marked group.

The analysis allows us to view female anthroponymy in the Turkic-Kipchak tradition as a multilayered phenomenon, the formation of which was conditioned not only by linguistic and cultural factors but also by the social structure of medieval society. The relatively small number of female names regarding to male ones reflects the gender asymmetry of a patriarchal society, in which valor and strength were prioritized.

In Arabic literary and lexicographic sources, the names of female slaves are presented as a special category of anthroponymy, possessing cultural specificity. They are characterized by their aesthetic potential as secondary names, as well as their compactness, convenient for recording in dictionaries and grammatical works, and for everyday use. Similar phenomena are observed in the Persian tradition, which subsequently found continuation in the Ottoman cultural environment. Within these traditions, anthroponyms, especially those relating to female slaves and women of the court circle, are distinguished by pronounced semantic figurativeness. Rulers practiced assigning Iranian or Iranianized names to the female slaves in their possession. This fact allows us to consider the Mamluk-Kipchak material as part of a broader Islamic and Iranian-Arabic anthroponomic model.

Understanding the Turkic-Persian nature of the slave names recorded in the dictionary is made possible to some extent by Leslie Peirce's (Peirce, 1993) study of Ottoman and, more broadly, Islamic court culture. She interprets the social practices of the ruler's harem not in a genealogical, but in an institutional sense. Upon entering the possession of a new master,

slaves lost their historical, tribal, and familial identity and were incorporated into a new system of social hierarchy. Their new names were shaped by aesthetic and symbolic codes. This circumstance helps explain the semantic nature of female anthroponyms: they reflect not kinship or tribal characteristics, but culturally encoded images – the moon, flowers, and precious stones. Although L. Peirce does not conduct a specific onomastic analysis, her interpretation of the harem in the Ottoman Empire as a cultural and political mechanism demonstrates that female names were not random, but rather served as a symbolic tool, drawing on Persian, Arabic, and later Turkic aesthetic traditions. From this perspective, the female anthroponyms recorded in «Tarjumān» can be seen as a lexicographic reflection of the social practice described by L.Peirce.

From the perspective of linguistic anthropology, the act of naming can be seen as a form of social action that reflects the asymmetry of power between the one who assigns the name and the bearer of that name (Duranti, 1997). The assignment of Persian or Turkic names to female slaves is not related to their origins but rather represents the result of an institutional process of socialization. In the Arabic lexicographic and literary tradition, the names of female slaves are understood as typical cultural appellations.

Thus, the dictionary does not contain direct indications of gender differentiation in anthroponyms, it indirectly points to it by demonstrating the socially representative function of the anthroponym. The functioning of female names as markers of social group cannot be considered a complete reflection of the anthroponomic system of medieval Turkic-Mamluk society. It is the result of the interaction of medieval lexicographic tradition and cultural naming patterns. Female anthroponymy, represented through the category *jawārī,* further reveals the gender asymmetry characteristic of the written tradition.

Overall, the material from «Tarjumān» demonstrates that anthroponyms in the Mamluk Sultanate served not only a nominative but also a socially representative function. In a multi-ethnic and multilingual society, they served as an important mechanism for preserving group identity.

Nisbas and «other» anthroponomic designations. The dictionary records not only personal names, that is, the names given to a person at birth, but also forms that allow for the identification of their nisbas and nicknames. It is known that the ethnic composition of Egypt and Syria during the Mamluk era was marked by significant heterogeneity. Beginning in the 10th century, representatives of various ethnic groups arrived in the Middle East along the Silk Road from various regions in search of political stability and economic well-being or found themselves there due to circumstances. This process is reflected in both epigraphic monuments, as well as in the Arabic language, where it became entrenched in the form of archaisms and historicisms. Such data also includes anthroponyms indicating the origin or professional activities of Mamluk figures. Their bearers may not have been Turkic by origin, but the practice of rulers assigning them Turkic names deserves special attention. Thus, the anthroponym *Qumarī* (قُمْارِيْ) can literally be interpreted as «a man of the sand». In medieval Turkic languages, the word *qum* was also used to mean «earth, soil». However, likely, this anthroponym reflects a geographic origin–belonging to a region or settlement called Qom. A mention of a similar toponym is found in the dictionary of Mahmud al-Qāshghari: «ḳum – in the Turkic language, means «sand»; the daughter of Afrasiab hunted in this place and often visited this city» (al-Qāshghari, 2024: 861). The context suggests that this city was located on

the territory of Transoxiana. This group also includes the following anthroponyms: Türükerī (تُرُكَرِيْ) – «descended from the Turks», Rūmerī (رُومَري) – «Rumiy, Greek», Sharqarī (شَرقَرِيْ) – «eastern man», Ağačerī (اَغاچَرِي) – «man of the forest, woodcutter» (in the Arabic interpretation – «kindling fire», that is, an indication of the profession), Učerī (اُوچَري) – «man of the outskirts, borderland", Bekčerī (بَكْچَرِي) – «military leader, commander». Such titles are more closely related to nicknames than to personal names given at birth, since their semantics indicate the individual's geographic origin, ethnicity, or socio-functional role in society. In this regard, the anthroponyms recorded in «Tarjumān» can be structurally and functionally divided into three groups: personal names, nisbas and laqabs (nicknames).

The role of translation as a way of semantizing anthroponyms. The semantics of most anthroponyms are transparent and understandable to modern speakers of Turkic culture. However, names such as *Salar, Sipahsalar, Keykeldi, Kattyyalu, Subashy, Yavas, Majihan (Mahjihan), Mekhalty, Gauhar, Aykin, Ayseli and others* require special interpretation for modern speakers. In such cases, the method of translating anthroponyms into Arabic, used by the medieval author of the dictionary, serves as a means of semantization, aimed at revealing the meaning of each anthroponym. For an example, Keikeldi (كيكلدى) is interpreted as «well-being has come»; Kochiba (كوجبا) – «emir of the fortress» (instead of «emir of the caravan»), while in the modern Kazakh language it is possible to interpret it as «kөshi bay» (literal translation is «his caravan is rich»); Akchaba (اقجبا) – «fair-faced», «white-skinned»; Katty yalu (قاتي يالو) – «with a thick mane» or «with a strong bow», where the component zhal can mean both «mane» and «bow»; Subashy (سوباشي) – «military leader» (sy – «army», bashy – «chief»). The name *Sipahsalar* (سبهسلار), of Persian origin, means «commander-in-chief of the army» (sipah – «cavalry», salar – «leader») and is recorded with the same meaning in Arabic lexicographic sources; it is known that this title was applied to one of the Mamluk emirs (Dahmaan, 1990: 86).

The name Yavash (يواش) is translated as «reasonable» (cf. with the modern Kazakh zhuas «quiet», «humble», perhaps this is where the semantic shift or is it an author's mistake in translation?); *Keçurekba* «small emir», «junior bey»; *Mahdzhikhan* – Persian combination of «moon» and «world», that is, «moon of the world»; *Mekhalty* – addition of Persian «moon» and Turkic numerator «six», with the meaning «six moons» or «beautiful as six moons»; *Benefshe* «violet»; *Gauhar* «precious stone, diamond»; *Aykine* «like the moon», «tender, young»; *Ayseli* «pure moon»; *Nubahar* «new spring»; *Gulbahar* «spring flower»; *Gulnar* «pomegranate flower»; *Maruarid* «pearl» (compare: in Kazakh meruert).

Thus, the translation of Turkic anthroponyms into Arabic not only allows us to reveal their internal semantics but also contributes to a comprehensive understanding of the cultural, linguistic and social significance of Mamluk-Kipchak names.

It should be noted that the anthroponyms recorded in the «Tarjumān» source do not represent an abstract or conventional system of names, but, on the contrary, are directly linked to specific historical figures who occupied key positions in the political, military, and administrative structure of the Mamluk state. The bearers of these names are repeatedly mentioned in narrative and documentary sources and are known as military leaders, emirs, sultans, high-ranking officials, as well as chroniclers and representatives of the administrative elite. In the history of the Middle East, the Turkic Mamluks are widely known by such names as Baibars al-Mansuri and Qirtai (or Karatai) al-Khaznadar (early 10th century). Among the

chroniclers who described the history of the Mamluk period, and the literary legacy associated with it, Ibn Taghriberdi (d. 1470) should be noted (Amitai, 2016). For an example, the name Baibarys is associated with a famous Mamluk sultan, and Aybek was the sultan of Egypt, which testifies to the direct connection of these anthroponyms with the highest levels of state power. The name Bektash also correlates with a specific historical figure–the emir who commanded the right wing of the Mamluk army in the Battle of Homs against the forces of Hulagu Khan (Gafurov, 1987: 43). This fact confirms the connection of the anthroponym cited in «Tarjuman» with a specific military-historical context, as evidenced by written sources.

The frequency of similar anthroponyms among members of the Mamluk administrative and ruling elite is noteworthy. Sources preserve information about emirs, officials, and chroniclers who bore Turkic personal names (*Baybars, Aybek, Sanjar, Sunqur,* etc.), which, despite coexisting with Arabic laqabs and nisbas, were retained as part of complex name formulas. A telling example is the name of one of the Mamluk emirs-Ḥusām al-Dīn Uzdamur ibn ʿAbdallāh al-Mujīrī. This anthroponomic construction represents several cultural layers: *ibn ʿAbdallāh* ("son of the servant of Allah") indicates the fact of acceptance of Islam; *al-Mujīrī* is a nisba denoting the place of origin or the name of the teacher and was added later (Amitai, 2016); *Ḥusām al-Dīn* ("sword of religion") is a title reflecting official status or military merit; *Uzdamur* («true iron») is a Turkic name characterizing the personal qualities of the bearer. This example demonstrates that a Turkic name functioned as a stable marker of individual identity throughout its bearer's career, regardless of their position. Maintaining semantic transparency, the Turkic ism served as an indicator of intra-group identity and ethnocultural memory, while Arabic laqabs and nisbs ensured the integration of their bearers into the official and institutional space of the Islamic state.

Thus, the anthroponyms presented in the «Tarjumān» dictionary are not an artificially compiled lexicographic list but rather reflect actual naming practices in the social environment. The bearers of these names are recorded in historical chronicles, biographical dictionaries, and administrative documents, allowing these anthroponyms to be considered part of the documented onomastic space of the Mamluk era. In this context, Turkic names act not only as carriers of symbolic semantics, but also as markers indicating a specific social status and affiliation with power structures.

An analysis of anthroponyms allows us to view Turkic names as integral elements of a stable ethnocultural code characteristic of the Mamluk military elite. While in the Arabic anthroponomic tradition, personal names are often overshadowed by clan identity and nisba, the Turkic anthroponyms presented in «Tarjumān» retain semantic transparency and function as active carriers of meanings reflecting the values of the military elite. In this regard, Turkic anthroponymy The Mamluk period should not be viewed as a marginal element of Arabic-speaking culture, but as an independent and stable system.

Our analysis fully confirms the positions of researchers who classify historical anthroponyms as among the most stable units of language. The preservation of Turkic family and personal names recorded in Chinese chronicles of the VI–VIII centuries in anthroponymy Mamluk period was substantiated in the works of L. Gumilev, while R. Amitai attributes this phenomenon to the onomastic stability of the Turkic military elite of the Mamluk era. The fact that a significant portion of the names recorded in the monument remain in use in the language to this day testifies to the continuity and stability of the anthroponomic tradition.

In the lexicographic monument we are studying, the author's exclusive use of anthroponyms of Turkic origin indicates that the internal life of the Mamluk corps took place predominantly in a Turkic-speaking environment. This linguistic environment apparently contributed to strengthening their internal cohesion, maintaining them as a distinct social group, and preserving their desire for ethnic identity.

The results of the study

During the research, the quantitative and gender composition of the anthroponomic corpus of the XXII section of the «Tarjumān» dictionary was established. The analyzed section contains only 84 anthroponyms, of which 64 (about 76%) refer to male names, and 20 (about 24%) to female names. This ratio reflects the peculiarities of the representation of Mamluk society in written sources and is associated with the dominant role of men in public space, as well as with the «closed» nature of the life of women in the palace environment. It should also be borne in mind that the monument mainly contains names of social significance.

It is established that the anthroponymy presented in the «Tarjumān» dictionary has a systemic character and is not a random collection of names. Personal names form a stable onomastic layer associated with certain semantic codes and social functions. The Turkic component of anthroponymy (ism) retains its semantic transparency. Despite the widespread use of Arabic laqabs and nisbas in the official written tradition of the Mamluk society, it was revealed that it was Turkic anthroponyms that played a key role in shaping the internal group identity of the Mamluk military elite. The results of the study allow us to consider Turkic anthroponymy as an important tool for preserving the ethno-cultural identity of the Mamluks of Turkic origin.

As a result of the semantic analysis of male anthroponyms, the dominant semantic fields reflecting the value system of the Mamluk society were identified. The most representative among them is the military status code, which includes names related to weapons, military ranks, military actions, and leadership functions. This layer of anthroponymy clearly demonstrates the priority of military values in the Mamluk-ruled sultanate.

Zoonymic names make up a significant part of the anthroponomic corpus. The names formed from the names of predatory animals and birds predominate among them. These anthroponyms are associated with the archetypal representations of the bearers of Turkic culture and correlate with military symbols and leisure practices of the court nobility, such as falconry. The results of the analysis show that the zoonymic code functions as an important element of the symbolic language of power.

From the point of view of semantics, a significant layer of anthroponyms related to metals and stone – primarily with components such as «iron», «stone», «gold» – had a special significance in the military environment. These names were associated with both physical and moral fortitude, reliability and firmness of character, forming an idealized image of the Turkic-Mamluk ruler.

One of the results of the study is the identification of apotropaic anthroponyms dating back to archaic Turkic concepts of magical protection of the child. Such names do not reflect social status and do not indicate the fact of buying or selling a person into slavery. They represent elements of the pre-Islamic cultural stratum preserved in the Mamluk onomastic

system and coexisting with Islamic titular forms. An analysis of female anthroponyms has shown that their number in the source is limited and mainly covers the social category of *jāriya/jawārī.* The semantic fields of female names are associated with aesthetic and symbolic images – the moon, flowers, spring, precious stones, as well as with ideas of tenderness and childish fragility. This allows us to consider female anthroponymy, presented in «Tarjumān», not as a complete list of female names of that era, but as a socio-cultural marker associated with the institutional practices of power.

The small number of female names is also due to strict social norms that limited the access of outsiders, especially men, to the life of palace women (harem). The semantics of female anthroponyms emphasizes their aesthetic and symbolic function and correlates with the naming traditions of female slaves that developed in the Byzantine, Arabic and Iranian cultural environment and were continued in the practice of the Ottoman Empire.

In addition, the presence of anthroponomic units in the corpus that are functionally close to nisbas and laqabs, which indicate the geographical or genealogical origin, as well as the occupation of the individual, has been established. This indicates that the category designated by the dictionary's author as «Mamluks, slaves, and others» (others – ghayrihim) includes not only personal names, but also various forms of social identity.

It has been established that the anthroponyms recorded in the dictionary correspond to the names of specific historical figures who held high positions in the military, administrative and intellectual spheres. The fixation in the dictionary of anthroponyms belonging to real historical figures – sultans, emirs, military leaders, officials and chroniclers – confirms that the «Tarjumān» materials represent a documented verified part of the Mamluk onomastic space.

It should be noted that the anthroponymy of the «Tarjumān» dictionary is an important source for studying the ethnocultural identity of Mamluks of Turkic origin. It demonstrates that in a multilingual and multiethnic medieval society, anthroponyms served as symbolic power, social hierarchy and cultural memory. The conducted research allows us to consider the Mamluk-Turkic anthroponymy, recorded in «Tarjumān», as a stable and functionally loaded system reflecting the social structure, value orientations and mechanisms of identity formation of the Mamluk military elite.

Conclusion

The anthroponymy of Mamluk-Turkic origin, recorded in section XXII of the lexicographic source "Kitāb-i mağmūʿ-i tarğumān-i turkī wa ʿağamī wa muġālī wa fārsī" (14th century), represents a structurally, semantically, and functionally organized onomastic complex with significant semantic load. The anthroponyms in this corpus do not act as a random collection of names, but as a system of stable codes reflecting the social hierarchy of Mamluk society, its dominant values, and ethnocultural identity.

The predominance of male names in the source's anthroponomic corpus reflects the specific representation of Mamluk society in written monuments and attests to the dominant position of the military-administrative elite within the power hierarchy. Within the context of the medieval Arabic official onomastic tradition, characterized by the widespread use of Arabic names, laqabs, and nisbas, anthroponyms of Turkic origin served as a key means of preserving the internal group identity of the Mamluk military elite.

The system of male anthroponyms is dominated by semantic fields related to military status, zoonymic symbolism, and the names of metals and stones. These semantic codes reflect the professional identity of the Mamluk warrior, as well as archetypal notions of strength, fortitude, power, and leadership. Apotropaic anthroponyms, in turn, represent elements of the ancient Turkic worldview, predating Islam, which are preserved in the Mamluk onomastic system.

The limited number of female anthroponyms in the monument, associated with the social category of *jāriya/jawārī*, serve as a social marker of palace institutional practice. The closed nature of women's lives at court, isolated from prying eyes, is reflected in the gender asymmetry of the anthroponomic corpus.

The semantics of female names is predominantly aesthetic and symbolic in nature, which is determined by the lexicographic and onomastic traditions inherent in the harem culture of the East.

In medieval Turkic Mamluk society, formal and informal identity models operated in parallel. This is confirmed by the inclusion of nisbas and laqabs in the dictionary alongside personal names. Thus, anthroponymy can be considered an important source for studying the mechanisms of social integration and legitimization of the Mamluk military corporation.

The anthroponomic material of the «Tarjumān» dictionary is of particular importance for the reconstruction of the ethnocultural identity, social structure and cultural memory of the Mamluks of Turkic origin. Anthroponymy is a system of units with significant scientific potential in the study of symbolic power, social hierarchy and cultural identity in the multiethnic Mamluk society of the Middle Ages.

In the text of the bilingual translation dictionary, socio-cultural information is not presented explicitly; however, the interpretation of the hidden meanings of the anthroponymy of the Turkic Mamluks is possible only by drawing on the results of research not only in the field of linguistics, but also in history, sociology, cultural studies and other disciplines. A comprehensive interdisciplinary approach thus opens opportunities for a deeper understanding of the worldview reflected in the cognitive system of the Turkic-Mamluks of the Middle Ages.

Reference

Баскаков Н.А., 1974. Историко-этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы (А–Б–В). Москва: Наука. 560 с.

Березович Е.Л., 2009. Языковые образы мира: опыт системного описания. Москва: Языки славянских культур. 288 с.

Гаркавец А.Н., 2019. Китаб-и Маджму‘-и Тарджуман-и Турки ва ‘Аджами ва Мугали ва Фарси («Сводная книга переводчика…») Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави (при участии О.О.Туякбаева). Алматы: Баур. 600 с.

Гафуров А., 1987. Имя и история: Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Москва: Наука. 224 с.

Гумилев Л.Н., 2021. Древние тюрки. Москва: Айрис-Пресс. 560 с.

Джафаров Б., Ганиева Б., 2025. Кодикологическая и лингвистическая структура Китабу Булгатил аль-Муштак фи Лугхат ат-Тюрк ва-л-Кифчак. Журнал тюркологии. 7 (4). С.131–146. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-131-146

Жұбатова Б., Аубакирова Қ., 2019. Мысырдағы мәмлүктер билігі тұсындағы түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары (XIII–XV ғ.). Алматы: Қазақ университеті. 235 б.

Курышжанов А., 1970. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». Алма-Ата: Наука. 234 с.

Қыдырбаев Қ., Купешов К., 2022. Ортағасырлық қыпшақ-араб сөздіктерінің зерттелуі. Шығыстану сериясы, 3(102). Б.25-32. https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v102.i3.03

Махмуд ал-Кашгари, 2024. Диван лугат ат-Турк (пер. и предисл. З.-А. Ауэзовой; индексы сост. Р. Эрмерсом). Баку: Zərdabi naşr MMC. 1376 с.

Мұхаммед Р., Төребекова С., 2022. Мәмлүк-қыпшақ ескерткіштеріндегі араб тіліне енген қыпшақ сөздері. Turkic Studies Journal. 3(4). P. 52–60. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-4-52-60

al-Zabīdī Muḥammad, 1993. Tāj al-ʿArūs min Jawāhir al-Qāmūs. Vol. 6. Kuwait: Wizārat al-Iʿlām. 563 p.

Amitai R., 2016. Echoes of the Eurasian Steppe in the Daily Culture of Mamluk Military Society. Journal of the Royal Asiatic Society. Series 3.Vol. 26. Issue 2. P. 261–270. DOI: 10.1017/S1356186315000358.

Aubakirova K., Mustafayeva A., Kamisheva G., 2022. Comparative Study of the Manuscript “Tarjuman” with Dictionaries in the Mamluk-Kipchak Language. Вестник Торайгыров университета. Филологическая серия. №2. 2022. С.19-30. https://doi.org/10.48081/UCQX1079

Ayalon D., 2007. Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study in Power Relationships. Jerusalem: The Magnes Press. The Hebrew University. 360 p.

Boyraz E. A., 2015. Kitâb-i mecmû-i tercümân-i türkî ve acemî ve muġalî’de Türkmence. International Journal of Languages’ Education and Teaching. P. 534-564. https://doi.org/10.18298/IJLET.324

Cirit M., Yigitoğlu Ö., 2024. Memlûk-Kıpçak Sözlüklerinde Geçen Kadın Adları. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. https://doi.org/10.29000/rumelide.1502869

Dahmaan M.A., 1990. Mu’jam al-alfaaz at-ta’rikhiyya fi Misr al-Mamluki. Dimashq: Daar al-Fikr al-Mu’asir. 158 s.

Doerfer G., 1965. Türkische Elemente im Neupersischen. Bd. II. Wiesbaden: Franz Steiner. 671 p.

Dirbas H., 2019. Naming of Slave-girls in Arabic: A Survey of Medieval and Modern Sources. Zeitschrift für Arabische Linguistik. №69. P. 26-38.

Duranti A., 1997. Linguistic anthropology. Cambridge: Cambridge University Press. 408 p.

Flemming B., 1968. Ein alter Irrtum bei der chronologischen Einordnung des Tarğumān turkī waʿağamī wa muġalī. Der Islam. № 44. P. 226-229.

Güner G., 2018. Memlük-Kıpçak sözlük gramerlerinde kişi adları. Dil Araştırmaları. №23. S.103-122.

Houtsma Th., 1894. Ein türkisch-arabisches Glossar. Leiden: Brill. 114 p.

Ibn Manẓūr, 1994. Lisān al-ʿArab, root j-r-y (ج ر ي). Vol. 2. Beirut: Dār Ṣādir. 437 p.

İnan A., 1953. XIII–XIV yüzyıllarda Mısır’da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve ‘Hâlis Türkçe’. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten. №1. P. 53-71.

Jackson P., 2017. The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion. New Haven & London: Yale University Press. 614 p.

Jafarov B., Ganiyeva B., 2025. Codicological and linguistic structure of Kitabu Bulghatil al-Mushtaq f i Lughat at-Turk wa-l-Qifchaq. Turkic Studies Journal. 7(4). P. 131–146. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-131-146

Kassymova M., 2021. Analysis of the words recorded as Turkmen in the Kitāb-I Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'. Journal of Oriental Studies. №3(98). P. 30-37.

Khallaq Khasan, Sebagh Abbas, 1999. Al-Mu'jaam al-Jaami' fi mustallakhaat al-Ayyubiyya wa al-Mamlukiyya wa al-'usmaniyya zat al-usul al-'arabiyyati waal-Farisiyyati wa at-Turkiyyati. Beyrut: Dar al-'elm lilmalayin. 246 p.

Mnaidarova M., Sarseke G., Sahin I., 2025. Anthroponyms in the Kazakh and Turkish Languages: A Historical Review of Their Studies and Structural Features. Treatises and Documents: Journal of Ethnic Studies. Vol. 94 (no.1). P. 208–226. DOI: https://doi.org/10.2478/tdjes-2025-0008

Peirce L. P., 1993. The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire. Oxford: Oxford University Press. 374 p.

Sağol Yüksekkaya G., 2009. Türklerde Ölümün Algılanışı: 'Ölmek' Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle. Uçmağa Varmak Kitabı. İstanbul: Kitabevi. S. 3-41.

Sülükçü Y., 2016. Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî' Adlı Esere Yabancılara Türkçe Öğretimi Açısından Bir Bakış. International Journal of Language Academy. Vol. 4. S. 67-76.

Toparlı R., Çögenli S., Yanık N., 2000. Kitabu'l Mecmu-i Tercumani Turki ua Acami ua Mugali. Ankara: Türk dili kurumu. 231 s.

Reference

Baskakov N.A., 1974. Istoriko-etimologicheskij slovar' tyurkskih yazykov [Historical and Etymological Dictionary of the Turkic Languages]. Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy (A–B–V) [Common Turkic and Inter-Turkic Roots (A–B–V). Moscow: Nauka. 560 p. [in Russian].

Berezovich E.L., 2009. Yazykovye obrazy mira: opyt sistemnogo opisaniya [Linguistic Images of the World: An Attempt at a Systematic Description]. Moscow: Yazyki slavyanskih kul'tur. 288 p. [in Russian].

Garkavec A.N., 2019. Kitab-i Madzhmuʿ-i Tardzhuman-i Turki va ʿAdzhami va Mugali va Farsi («Svodnaya kniga perevodchika…») Halila bin Muhammada bin Jusufa al-Kunavi (pri uchastii O.O. Tuyakbaeva) [The Book of the Compendium of the Interpreter in Turkic, Persian, Mongolian, and Arabic ("The Comprehensive Book of the Interpreter…") by Khalil ibn Muhammad ibn Yusuf al-Qunawi (with the participation of O. O. Tuyakbaev)]. Almaty: Baur. 600 p. [in Russian].

Gafurov A., 1987. Imya i istoriya: Ob imenah arabov, persov, tadzhikov i tyurkov [Name and History: On the Names of Arabs, Persians, Tajiks, and Turks]. Moscow: Nauka. 224 p. [in Russian].

Gumilev L.N., 2021. Drevnie tyurki [Ancient Turks]. Moscow: Ajris-Press. 560 p. [in Russian].

Jubatova B., Aubakirova Q., 2019. Mysyrdagy mamlukter biligi tusyndagy turki-arab madeni-tildik bajlanystary (XIII–XV g.) [Turkic–Arabic Cultural and Linguistic Relations during the Mamluk Rule in Egypt (13th–15th Centuries)]. Almaty: Qazaq universiteti. 235 p. [in Kazakh].

Kuryshzhanov A., 1970. Issledovanie po leksike starokypchakskogo pis'mennogo pamyatnika XIII v. «Tyurksko-arabskogo slovarya» [A Study of the Lexicon of the 13th-Century Old Kipchak Written Monument “The Turkic–Arabic Dictionary”]. Alma-Ata: Nauka. 234 p. [in Russian].

Qydyrbaev Q, Kupeshov K., 2022. Ortagasyrlyq qypshaq-arab sozdikterinin zerttelui [The Study of Medieval Kipchak–Arabic Dictionaries]. Shygystanu seriyasy. No3 (102) https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v102.i3.03 [in Kazakh].

Mahmud al-Kashgari, 2024. Divan lugat at-Turk (per. i predisl. Z.-A. Auezovoj; indeksy sost. R. Ermersom) [Dīwān Lughāt al-Turk (translated and introduced by Z.-A. Auezova; indexes compiled by R. Ermers)]. Baku: Zardabi nasr MMC. 1376 p. [in Russian].

Muhammad R., Torebekova S., 2022. Tyurkizmy v arabskom yazyke mamlyuk-kipchakskih pamyatnikov [Turkic in the Arabic Language of the Mamluk–Kipchak written Monuments]. Turkic Studies Journal. 3(4). P. 52–60. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-4-52-60 [in Kazakh].

al-Zabīdī Muḥammad, 1993. Tāj al-ʿArūs min Jawāhir al-Qāmūs [The Crown of the Bride from the Jewels of al-Qāmūs]. Vol. 6. Kuwait: Wizārat al-Iʿlām. 563 p. [in Arabic].

Amitai R., 2016. Echoes of the Eurasian Steppe in the Daily Culture of Mamluk Military Society. Journal of the Royal Asiatic Society. Series 3.Vol. 26. Issue 2. P. 261–270. DOI: 10.1017/S1356186315000358.

Aubakirova K., Mustafayeva A., Kamisheva G., 2022. Comparative Study of the Manuscript “Tarjuman” with Dictionaries in the Mamluk-Kipchak Language. Vestnik Torajgyrov universiteta. Filologicheskaya seriya. №2. P.19-30. https://doi.org/10.48081/UCQX1079

Ayalon D., 2007. Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study in Power Relationships. Jerusalem: The Magnes Press. The Hebrew University. 360 p.

Boyraz E.A., 2015. Kitâb-i mecmû-i tercümân-i türkî ve acemî ve muġalî’de Türkmence. [Turkmen Language in Kitâb-i Mecmûʿ-i Tercümân-i Türkî ve Acemî ve Muġalî]. International Journal of Languages’ Education and Teaching. P. 534–564. https://doi.org/10.18298/IJLET.324 [in Turkish].

Cirit M., Yigitoğlu Ö., 2024. Memlûk-Kıpçak Sözlüklerinde Geçen Kadın Adları [Female Names Found in Mamluk–Kipchak Dictionaries]. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. https://doi.org/10.29000/rumelide.1502869 [in Turkish].

Dahmaan M.A., 1990. Mu’jam al-alfaaz at-ta’rikhiyya fi Misr al-Mamluki [A Dictionary of Historical Terms in Mamluk Egypt]. Dimashq: Daar al-Fikr al-Mu’asir. 158 p. [in Arabic].

Doerfer G., 1965. Türkische Elemente im Neupersischen [Turkic Elements in New Persian]. Bd. II. Wiesbaden: Franz Steiner. 671 p. [in German].

Dirbas H., 2019. Naming of Slave-girls in Arabic: A Survey of Medieval and Modern Sources. Zeitschrift für Arabische Linguistik. №69. P. 26–38.

Duranti A., 1997. Linguistic anthropology. Cambridge: Cambridge University Press. 408 p.

Flemming B., 1968. Ein alter Irrtum bei der chronologischen Einordnung des Tarğumān turkī waʿağamī wa muġalī [An Old Error in the Chronological Attribution of the Tarğumān Turkī wa ʿAğamī wa Muġalī]. Der Islam. № 44. P. 226–229 [in German].

Houtsma Th., 1894. Ein türkisch-arabisches Glossar [A Turkish-Arabic Glossary]. Leiden: Brill. 114 p. [in German].

İnan A., 1953. XIII-XIV yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Hâlis Türkçe' [Oghuz-Turkmen and Kipchak Dialects in Egypt in the 13th–14th Centuries and "Pure Turkish"]. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten. №1. P. 53-71. [in Turkish].

Jackson P., 2017. The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion. New Haven & London: Yale University Press. 614 p.

Jafarov B., Ganiyeva B., 2025. Codicological and linguistic structure of Kitabu Bulghatil al-Mushtaq f i Lughat at-Turk wa-l-Qifchaq. Turkic Studies Journal. 7(4). P.131-146. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-131-146

Ibn Manẓūr, 1992. Lisān al-ʿArab, root j-r-y (ج ر ي). Vol. 4 [The Language of the Arabs]. Beirut: Dār Ṣādir. 437 p. [in Arabic].

Kassymova M., 2021. Analysis of the words recorded as Turkmen in the Kitāb-I Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'. Journal of Oriental Studies. №3(98). P. 30-37.

Khallaq Khasan, Sebagh Abbas, 1999. Al-Mu'jaam al-Jaami' fi mustallakhaat al-Ayyubiyya wa al-Mamlukiyya wa al-'usmaniyya zat al-usul al-'arabiyyati waal-Farisiyyati wa at-Turkiyyati [The Comprehensive Dictionary of Terms of the Ayyubid, Mamluk, and Ottoman Periods of Arabic, Persian, and Turkish Origin]. Beyrut: Dar al-'elm lilmalayin. 246 p. [in Arabic].

Mnaidarova M., Sarseke G., Sahin I., 2025. Anthroponyms in the Kazakh and Turkish Languages: A Historical Review of Their Studies and Structural Features. Treatises and Documents: Journal of Ethnic Studies. Vol. 94 (no.1). P. 208-226. DOI: https://doi.org/10.2478/tdjes-2025-0008

Peirce L. P., 1993. The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire. Oxford: Oxford University Press. 374 p.

Sağol Yüksekkaya G., 2009. Türklerde Ölümün Algılanışı: 'Ölmek' Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle [Perceptions of Death among the Turks: Based on Words Used as Equivalents of "to Die"]. Uçmağa Varmak Kitabı. İstanbul: Kitabevi. P. 3-41. [in Turkish].

Sülükçü Y., 2016. Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî' Adlı Esere Yabancılara Türkçe Öğretimi Açısından Bir Bakış [A Study of the Work Titled "Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî" from the Perspective of Teaching Turkish to Foreigners. International Journal of Language Academy. Vol. 4. P. 67-76. [in Turkish].

Toparlı R., Çögenli S., Yanık N., 2000. Kitabu'l Mecmu-i Tercumani Turki ua Acami ua Mugali [The Compendium of the Interpreter of Turkish, Persian, and Mongolian]. Ankara: Türk dili kurumu. 231 p. [in Turkish].

Author information:

Bayan Jubatova, Doctor of Philology, Director of the Center for Arabic Studies, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56819015300

Автор туралы мәлімет:

Жұбатова Баян Нұсұлтанқызы, филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Арабтану орталығының директоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, пр. аль-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56819015300

Сведения об авторе:

Джубатова Баян Нурсултановна, доктор филологических наук, директор Центра арабистики КазНУ им. аль-Фараби, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56819015300

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Turkic Studies Journal 2 (2026) 182-201
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Ornithological imagery in the epics *"Ural-Batyr"* and *"Koblandy-Batyr"*

A.Taşağıl[a], A.Zh. Sharip[b], *A.B. Toktorbayeva[c]

[a]*Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Istanbul, Turkey*
ORCID: 0000–0002–1435–8877
(E-mail: atasagil@ hotmail.com)
[b]*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0001-6704-2246
(E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com)
[c]*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0009-0008-6601-0187
*(E-mail: aluatb@gmail.com). *Corresponding author: aluatb@gmail.com*

ARTICLE INFO

Keywords:
epic, Turkic peoples, Bashkirs, Kazakhs, ornithology, imagery, Samrau, Humay, falcon, mythopoetics, textual criticism.

IRSTI 17.71.91X

DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-182-201

ABSTRACT

This article presents a comparative study of ornithological imagery in the Bashkir *"Ural-Batyr"* and the Kazakh *"Koblandy-Batyr"* epics. From the perspectives of mythopoetics and textual criticism, the study examines the systematic interplay of the mythological, symbolic, semantic, and poetic functions of bird imagery. The research is based on classical versions of the texts of both epics. Despite the well-developed nature of the Turkic epic as a subject, ornithological imagery within its structure remains under-researched. Most studies are limited to analyzing individual works and neglect the comparative aspect. While preparing the article, the authors relied on relevant historical sources, ethnographic data, and fundamental works on the folklore and literary studies. The study's methodological framework is an integrated approach combining textual, semantic-symbolic, comparative-typological, and mythopoetic analyses. This approach allows for a deeper interpretation of the structural and semantic content of the texts, revealing the archetypal foundations of the worldview reflected in the Bashkir and Kazakh epic traditions. The research results confirm the significant role of ornithological imagery in both epics while also highlighting their divergent semantic and functional characteristics. In the Bashkir epic *"Ural-Batyr"*, ornithological imagery appears as independent mythological characters inextricably linked to cosmogonic and sacred meanings. Examples of this imagery include Samrau, Humay (swan), and Aykhulu (duck), which represent the upper world and embody the symbolism of the sky, sun, and moon. These birds also perform a mediatory function between the earthly and celestial realms. Endowed with anthropomorphic traits, birds play a fundamental role

© A.Taşağıl, A.Zh. Sharip, A.B. Toktorbayeva, 2026

in structuring the tripartite model of the universe. They function as totemic or cult symbols and as active mythological agents with the capacity for verbal communication and reversible metamorphosis. In the *"Koblandy-Batyr"* epic, bird imagery is interpreted differently. The falcon, golden eagle, and hawk are realized through a system of fixed epithets, similes, and metaphorical constructions characteristic of heroic epic poetics. These constructions emphasize the exceptional nature of the protagonist. The article substantiates the universalization of the falcon image, extending it to female characters as well (Karlyga, Kurtka). Deconstructing traditional folkloric patterns involving swallows, swans, nightingales, and peacocks in favor of predatory symbolism foregrounds the female warrior archetype. Furthermore, a binary parallelism between zoomorphic (tulpar) and ornithomorphic (falcon) motifs is evident in the epic's artistic structure. In both epics, the image of the raven is present and characterized by ambivalence: in the archaic layer of *"Ural-Batyr",* it functions as a demiurge and primordial ancestor (as reflected in the raven's monologue and its depiction on Katil's flag), whereas in the narrative context of *"Koblandy-Batyr"*, it appears as a harbinger of tragedy, symbolizing threat and death. A comprehensive analysis of ornithological imagery deepens our understanding of the semiotics of Turkic epics and opens new avenues for comparative research.

А.Ташағыл[a]
[a]*Фатих Султан Мехмет Вақыф университеті, Ыстамбұл, Түркия*
ORCID: 0000–0002–1435–8877
(E-mail: atasagil@ hotmail.com)

А.Ж. Шәріп[b]
[b]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0001-6704-2246
(E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com)

***А.Б.Тоқторбаева**[c]
[c]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0009-0008-6601-0187
(E-mail:aluatb@gmail.com)
*Байланыс үшін автор: aluatb@gmail.com

«Орал батыр» және «Қобыланды батыр» эпостарындағы орнитологиялық бейнелер

Аннотация. Мақала башқұрттың «Орал батыр» және қазақтың «Қобыланды батыр» эпостарындағы орнитологиялық бейнелерді мифопоэтика және мәтінтану тұрғы-

Received 12 December 2025. Revised 14 February 2026. Accepted 20 April 2026. Available online 30 June 2026.

For citation: A.Taşağıl, A.Zh. Sharip, A.B. Toktorbayeva Ornithological imagery in the epics “Ural-Batyr” and “Koblandy-Batyr” // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 181-201. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-181-201

сынан салыстыра қарастырып, олардың мифологиялық, рәміздік, семантикалық және поэтикалық функцияларын өзара сабақтастықта зерделеуге арналған. Зерттеу нысаны ретінде екі батырлық эпостың классикалық нұсқаларының мәтіндеріне талдау жасалған. Түркі эпосы бойынша ізденістердің көптігіне қарамастан, оның құрылымындағы орнитологиялық бейнелер әлі жете зерттелмеген және еңбектердің көбінде жекелеген шығармалар ғана талданып, компаративтік көзқарас қамтылмаған. Мақаланы әзірлеу барысында авторлар тақырыпқа қатысты тарихи дереккөздерге, этнографиялық мәліметтерге, сондай-ақ фольклортану мен әдебиеттану саласындағы іргелі ғылыми еңбектерге жүгінген. Зерттеудің әдіснамалық негізін мәтінтанулық, семантикалық-символдық, салыстырмалы-типологиялық және мифтік-поэтикалық талдау әдістерін ұштастыратын кешенді тәсіл құрап, бұл мәтіндік материалдардың құрылымдық-мазмұндық мәнін ашуға, башқұрт және қазақ эпикалық дәстүрлеріндегі дүниетанымның архетиптік негіздерін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері бойынша екі эпостың да поэтикалық құрылымында құстардың маңызды орын алатыны, бірақ олардың семантикалық және функционалдық сипаттарында айтарлықтай айырмашылықтар бар екені айқындалды. «Орал батыр» құбайырында орнитоморфтық бейнелер космогониялық және сакралды түсініктермен тығыз байланысты дербес мифологиялық кейіпкерлер түрінде көрініс тапқан. Самрау, Һомай (аққу), Айхылу (үйрек) секілді құс бейнелері «аспан әлемінің» өкілдері ретінде Көк, Күн, Ай символикасын танытып, жер мен көк арасында медиаторлық қызмет атқарады. Антропоморфтық тұрпатта көрінетін бұл бейнелер ғаламның үшқабатты моделін (жоғарғы, ортаңғы, төменгі әлемдер) құрылымдауда жетекші рөлге ие. Эпоста құстар тек тотемдік немесе культтік символдар ғана емес, сонымен бірге сөйлеу және кейпін өзгерту қабілеті бар, мифтік оқиғалардың белсенді қатысушысы ретінде бой көрсетеді. «Қобыланды батыр» жырында құс бейнелері өзгеше сипатталып, сұңқар, бүркіт пен қаршыға батырлық эпос поэтикасына тән тұрақты эпитеттер, теңеулер мен метафоралық қолданыстар арқылы қаһарманның дара болмысын асқақтатуға қызмет етеді. Мақалада сұңқар бейнесінің әмбебаптығы дәлелденіп, оның әйел кейіпкерлерге (Қарлыға, Құртқа) де қатысты қолданылғандығы көрсетіледі. Дәстүрлі фольклорлық шаблондардың (қарлығаш, аққу, сандуғаш, тоты) «жыртқыш құс» символикасына ауысуы ер адамдарға ғана тән нышандар шеңберінен шығып, жауынгер әйел архетипін жандандырады. Сондай-ақ, эпостың көркемдік өрімінде зооморфты (тұлпар) және орнитоморфты (сұңқар) кодтардың бинарлы параллелизмі байқалады. Қос эпоста да қарға/құзғын бейнесі кездесіп, амбивалентті сипатта көрінеді: архаикалық қабатта («Орал батыр») ол демиург және ілкі баба (қарғаның монологы, Катилдің туындағы бейне) ретінде сипатталса, оқиғалық контексте («Қобыланды батыр») қауіп-қатер мен өлімді ишаралайтын қайғылы жағдайдың хабаршысы боп суреттеледі. Осылайша, орнитологиялық бейнелерді кешенді талдау түркі эпосының семиотикасын тереңірек түсінуге септігін тигізеді және осы бағыттағы болашақ зерттеулерге негіз болады.

Кілт сөздер: эпос, түркі халықтары, башқұрт, қазақ, орнитология, бейне, Самрау, Һомай, сұңқар, мифопоэтика, мәтінтану.

А.Ташагил[a]
[a]*Университет Фатих Султан Мехмет Вакыф, Стамбул, Турция*
ORCID: 0000-0002-1435-8877
(E-mail: atasagil@ hotmail.com)

А.Ж. Шарип[b]
[b]*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва*
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0001-6704-2246
(E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com)

***А.Б. Токторбаева**[c]
[c]*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва*
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0008-6601-0187
(E-mail:aluatb@gmail.com)
*Автор для корреспонденции: aluatb@gmail.com

Орнитологические образы в эпосах «Урал-батыр» и «Кобланды-батыр»

Аннотация. Статья посвящена сравнительному изучению орнитологических образов в башкирском («Урал-батыр») и казахском («Кобланды-батыр») эпосах. С позиций мифопоэтики и текстологии исследуется системная взаимосвязь мифологических, символических, семантических и поэтических функций образов птиц. Объектом исследования послужили классические версии текстов обоих героических сказаний. Несмотря на разработанность темы тюркского эпоса, орнитологические образы в его структуре остаются малоисследованными и большинство работ ограничивается анализом отдельных произведений, минуя компаративный аспект. При подготовке статьи авторы опирались на релевантные исторические источники, этнографические данные и фундаментальные труды в области фольклористики и литературоведения. Методологическую основу исследования составил комплексный подход, интегрирующий текстологический, семантико-символический, сравнительно-типологический и мифопоэтический анализы для глубокой интерпретации структурно-смыслового содержания текстов и выявления архетипических основ мировоззрения в башкирской и казахской эпических традициях. Результаты исследования подтверждают доминантную роль орнитологических образов в обоих эпосах при существенной дивергенции (расхождении) их семантических и функциональных характеристик. В кубаиыре «Урал-батыр» орнитологические образы выступают в качестве самостоятельных мифологических персонажей, неразрывно связанных с космогоническим и сакральным содержанием. Образы птиц, таких, как Самрау, Хумай (лебедь), Айхылу (утка), являясь репрезентантами «высшего мира», воплощают символику Неба, Солнца и Луны, выполняя при этом медиативную функцию между земной и небесной сферами. Они, наделяясь антропоморфными чертами, играют фундаментальную роль в структурировании трехчастной модели мироздания. Птицы предстают не только как

тотемные или культовые символы, но и как активные субъекты мифа, обладающие способностью в вербальной коммуникации и реверсивной метаморфозе. Иную интерпретацию образы птиц получают в эпосе «Кобланды батыр», где сокол, беркут и ястреб реализуются через систему устойчивых эпитетов, сравнений и метафорических конструкций, характерных для поэтики героического эпоса и возвеличивают исключительную сущность протагониста. В статье обоснована универсализация образа сокола, который экстраполируется и на женские персонажи (Карлыга, Куртка). Деконструкция традиционных фольклорных шаблонов (ласточка, лебедь, соловей, павлин) в пользу «хищной» символики актуализирует архетип женщины-воительницы. Также, в художественной ткани эпоса наблюдается бинарный параллелизм зооморфного (тулпар) и орнитоморфного (сокол) кодов. В обоих эпосах встречается образ ворона, который характеризуется амбивалентностью: в архаичном слое («Урал-батыр») он выступает как демиург и первопредок (монолог ворона, изображение на флаге Катила), тогда как в событийном контексте («Кобланды-батыр») – как предвестник трагической ситуации, символизирующий угрозу и смерть. Таким образом, комплексный анализ орнитологичесеких образов способствует глубокому пониманию семиотики тюркского эпоса и инициирует дальнейшие сравнительные исследования в этом направлении.

Ключевые слова: эпос, народы, башкиры, казахи, орнитология, образ, Самрау, Хумай, сокол, мифопоэтика, текстология.

Introduction

In the traditional worldview of the Turkic peoples, ornithological imagery is closely linked to mythological beliefs, totemic concepts and archaic models of the relationship between humans and nature. The analysis of epic works shows that birds function not only as poetic imagery but also fulfil various functions: they serve as messengers, the hero's helpers, symbols of heavenly power, or embodiments of the reborn soul. Despite the existence of a substantial body of research devoted to the poetics of the Turkic epic, the role and significance of ornithological imagery within its system have not yet been sufficiently explored. Despite the considerable body of research devoted to the poetics of the Turkic epic, the role and significance of ornithological imagery within its framework have not yet been sufficiently explored. Moreover, studies have generally focused solely on the bird imagery in individual epic works, while their comparative analysis within a cross-folkloric context has been largely overlooked. In this regard, a comparative analysis of the Bashkir epic *"Ural-Batyr"* and the Kazakh epic *"Kobylandy-Batyr"* from the perspective of the mythological, symbolic, semantic and poetic functions of ornithological imagery can be regarded as one of the first steps in this direction and constitutes the scientific novelty of this study. The objectives of this study include identifying ornithological imagery in both epics, analyzing their semantics and functions, identifying common features and specific characteristics, and examining their connection to the worldviews of the Kazakh and Bashkir peoples. The analysis of these epic works from a textual perspective, as well as an assessment of the mythopoetic and symbolic significance of the bird imagery found within them, further underscore the relevance of this study. Overall, the study of ornithological imagery contributes to a clearer understanding of

both the common motifs and the distinctive features of the epic traditions of the Kazakh and Bashkir peoples.

Materials and methods

Various versions of the Bashkir epic "Ural-Batyr" and the Kazakh epic *"Kobylandy-Batyr"* were considered as the research material for this study. This study is based on two classical versions of the kubair *"Ural-Batyr",* performed by the storytellers Gabit Argybayev and Khamit Almukhametov and recorded by the folklorist M. Borangulov. It is known that the epic *"Kobylandy-Batyr"* exists in two versions. The first includes more than ten variants, performed by Koshelek Elamanov, Nurpeis Baiganin, Aisa Baitabynova, Muryn Sengirbekov, Nurseit Bitileuyov, Suyinshali Zhanbyrshina, and Erezhep Tileumagambetuly. The second comprises variants by Marabay, Mergenbay, Dauletshe, Birzhan and Kulzak. Ornithological imagery found in the selected texts of both epics was systematically selected, analyzed and classified according to its functions. The method of textual analysis enabled the comparison of different versions of the epics, as well as the verification of their manuscript and printed forms in terms of reliability and authenticity. Semantic-symbolic analysis facilitated the identification of the underlying meanings of bird imagery and the revelation of their functions within the epic structure. The comparative method enabled the identification of common and specific ornithological imagery in the Kazakh and Bashkir epic traditions. The application of mythopoetic analysis allowed for the establishment of the archetypal nature of bird imagery and their ancient worldview foundations. It should be noted that during the research, the aforementioned methods were applied comprehensively and in an integrated and complementary manner. The theoretical and methodological framework of the study is grounded in foundational works in textual studies, folklore studies, and mythopoetics, enabling a comprehensive examination of the worldview and artistic nature of ornithological imagery in these epics.

Research background

The origins, typology and poetics of the epic heritage of the Turkic peoples have long been the subject of academic inquiry. These studies date back to the works of V.V. Radlov (1866; 1870; 1885) and Ch. Valikhanov (1995). Subsequently, various aspects of the Turkic epic were explored in the works of M. Auezov (1927), V.M. Zhirmunsky (1974), I.V. Pukhov (1962), Korogly (1976), A. Margulan (1985), R. Berdibay (1995), T. Mirzayev (2009), K. Reichl (2008), Sh. Ybyrayev (1993) and other researchers. In the context of the present study particular attention should be given to the monograph by O. Nurmagambetova devoted to the epic *"Kobylandy Batyr"* (2003). The issues related to the Bashkir epic, including the kubair *"Ural-Batyr",* have been addressed in the works of researchers such as V.G. Kotov (2019), M. M. Sagitov (2009), Z.G. Aminev (2013), S. Galin (2009), and R.A. Sultangareeva (2023). In recent years, the number of studies in Turkology focusing on the comparative analysis of epic texts has increased. However, specialized works devoted to the artistic functions of ornithological imagery and their mythopoetic semantics in the epic are extremely limited. Although individual publications have examined the image of Humay (Kumay) in the epic

"Ural-Batyr", comparative analysis with analogous imagery in the epics of other Turkic peoples, including the Kazakh tradition, has not yet been undertaken. Similarly, ornithological imagery in "Kobylandy-Batyr" has primarily been analyzed at the level of individual episodes, while its broader mythopoetic and textual significance remains insufficiently explored. In this regard, the present study is distinguished by its comprehensive examination of ornithological imagery in Kazakh and Bashkir epics, its identification of functional roles within the poetic system, and its comparative analysis of the two epic traditions.

Analysis

As an integral part of the mythological system, birds fulfil a multifaceted role. They appear in the guise of divine figures, totemic ancestors, messengers or spiritual intermediaries. Within the mythopoetic framework, bird imagery is closely associated with the heavenly realm, as well as with the symbolism of the Sun and the spirit. As a rule, a bird placed at the top of the "world tree", which embodies the tripartite structure of the universe, is regarded as the ruler of the upper world. Such imagery is most commonly represented by the eagle or in its generalised symbolic form (Stebleva, 2002: 31). The diversity of bird species is reflected in the richness of ornithonyms within the linguistic worldview. This is because a significant number of names associated with birds correlate with the important role of ornithological imagery in the folklore and mythological traditions of the Turkic peoples (Safina, 2025: 352). In the worldview of the ancient Kazakhs, as in Turkic and many other mythological systems of the world in general, the concept of a tripartite universe is firmly established: the upper world (heaven), the middle world (the earth's surface) and the lower world (the underworld). This triadic model underlies shamanic, totemic and epic traditions. Within this framework, birds play a special role. Their ability to fly and to move freely between heaven and earth allow them to be interpreted as mediators linking the upper and middle worlds (Kondybay, 2018: 408).

The bird imagery in the epic works *"Ural-Batyr"* and *"Kobylandy-Batyr"* constitutes an important component of the mythological system. M. Eliade noted that feathers and ornithomorphic elements in shamanic attire transform the wearer into "a spirit" capable of leaving the body and taking flight, while "magical ascension" symbolises the soul's ability to move between cosmic realms, that is, from the earthly world to the heavenly one (Eliade, 1964: 181-205). In this sense, the bird imagery symbolises the connection between the upper and middle worlds. From this perspective, Humay, who appears in the form of a swan in the epic "*Ural-Batyr",* is not only the daughter of Samrau and the Sun, but also a symbol of solar radiance, serving as a classic example of a sacred mediator. The application of morphological method proposed by V.Ya. Propp's to the Turkic epic allows sacred objects and natural elements to be interpreted not merely as symbolic categories, but also as functional components of the plot structure (Propp, 2001: 19, 21). The bird imagery is widely used as a literary device to express heroism, freedom, and nobility. Thus, in the epic *"Kobylandy-Batyr",* the metaphorical expressions attributed to the enemies – "Kobylandy is an eagle, we are crows", "He is a white falcon, we are crows" emphasise their weakness and the hero's superiority. In his works on mythopoetics, E. Meletinsky demonstrated that mythological imagery in epic texts, including bird imagery, represent not only aesthetic but also deeply

semantically charged archetypal units that fulfil a variety of functions, such as symbolizing freedom, rebirth, the cycle of life and death, and spiritual guidance (Meletinsky, 2000: 166). In the kubair "*Ural-Batyr",* Humay, in the guise of a swan, symbolises renewal and the eternal creative principle, whereas in the epic "*Kobylandy-Batyr",* the ornithological metaphor serves as a means of portraying the character's heroic nature and courage. In both epic works, ornithological imagery assumes multiple forms, reflecting the distinctive worldviews that underpin each work. In the Kazakh epic, the bird imagery primarily operates within the framework of literary and stylistic devices – similes, epithets, and metaphors, enhancing the emotional expressiveness and vividly conveying the hero's extraordinary qualities and deeds. By contrast, in the Bashkir epic, birds are directly integrated into the narrative as mythological characters endowed with sacred and miraculous properties. According to the concept of the Spanish thinker Kh.E. Cirlot, the symbolism of the bird expresses the aspiration of the spirit and soul, the flight of thought and imagination, as well as a mediating function between heaven and earth (Cirlot, 2001: 35). In this context, the bird imagery in the mythological worldview and folkloric consciousness of the Turkic peoples is understood as a symbol of freedom, elevation, and transcendence.

In Turkic mythopoetics, the association of the birds with the heights is not limited to a purely spatial dimension but reflects a deeper understanding of its sacred significance. Accordingly, the bird functions as one of the most ancient symbolic models for establishing a connection with the heavens, receiving messages from higher powers, and communicating with Tengri. This determines the bird's distinctive position within the tripartite structure of the cosmos: it is not merely a representative of the lower or even the middle world, by virtue of its inherent proximity to the upper world, it is perceived as a bearer of cosmic order.

The Bashkir epic tradition is distinguished by its depth of content, genre diversity and heroic-epic orientation (Bashkort Khalik Izhady, 1998: 448). In the epic *"Ural-Batyr*", ornithomorphic imagery occupies a special place. Bird imagery vividly reveals the interconnection between the miraculous and the real worlds. In this context, birds function not only as artistic devices but also as structural elements that shape the ethical and cosmogonic dimensions of the work, as well as its system of characters. They establish a link between the hero and the sacred realm, acting as spiritual guides. In this epic, birds are presented not only as totemic or sacred images but also as active participants in mythological events. They are endowed with the ability to speak, to transform their appearance, and to maintain a connection with the heavenly world. The primary forms of existence for the heroines in the epic include the bird imagery, various zoomorphic creatures and mythological animals (Dautova, 2025: 201). In the epic "*Ural-Batyr"*, Humay appears as an active "bird-woman" figure. In essence, she acts as the ruler of the avian realm and opposes the forces of evil. Thus, she throws Shulgen and Zarkum into a pit that splits the earth's surface; when they attempt to escape, the pit is filled with water at her command. These actions demonstrate her ability to control the earthly elements and cause floods of cosmic scale. At the same time, her power serves to benefit humanity while inflicting harm on hostile forces. Furthermore, Humay is a trusted companion of Ural-Batyr: she bestows upon him the heavenly horse Akbozat and a magical steel sword. As the hero's faithful wife, Humay actively contributes to the consolidation of the Bashkir people (Ilimbetova, 2023: 65). As the daughter of Samrau, the king of birds, Humay embodies a classic ornithomorphic figure. Initially, when Ural and his family capture her, she takes the form of a swan. In her address to batyrs, she describes herself as follows:

"...Samraý tıgán batshanyń
Ḥomaı tıgán ҡyʒymyn;
Altyn sásem tarҡaham,
Nýrǵa ılde kúmámen:
Kóndóʒ ergá nýr hıbám,
Kısen aıǵa nýr bırám.
Ebáregeʒ heʒ mıne,
Ilemá mın ҡaıtaıym;
Iánshıshmáneń hyý ıýlyn heʒgá áıtep kıtáıem...".
(Bashkir Folk Epics. Ural-Batyr, 2017: 27).

Translation: "…I am the daughter of a king named Samrau / My name is Kumay / When I let down my golden hair, / I light up the whole world: / By day I bestow radiance upon the earth, / By night, I illuminate the moon. / Let me go, / Let me return to my people; / I shall show you the way to the source of living water…"

This passage indicates that Humay originates from the Sun and the Sky, and highlights her eternal and imperishable nature. Endowed with these qualities, she transcends the world of mortal beings, subject to the inevitability of death. Thus, Humay, appearing in the form of a swan, is perceived as a symbol of a divine woman of heavenly origin, a bearer of eternal life and a sacred spirit who knows the path to the living water. After Ural-Batyr shows her mercy and refrains from harming her, Humay flaps her wings and leaves behind magical feathers:

"….(Shýlarʒy) hynǵan ҡanatynan syҡҡan ҡanǵa býıap, ergá tashlaǵan ıkán, ós aҡҡosh kılep, ҡyʒʒy kútárep alyp kıtkándár..." (Bashkir Folk Epics. Ural-Batyr, 2017: 27). Translation: "…(She) stained them with blood flowing from her broken wing and threw them to the ground; then three swans flew in and carried the girl away…".

This scene alludes to shamanic beliefs associated with feathers. According to these beliefs, a feather functions as a material symbol of the spirit, a magical substance connecting the spirit world with the inner world of a human being. The image of the three swans conveys the idea of rebirth through blood and spirit, and symbolizes the sacred triad (life – death – rebirth).

Furthermore, in the concluding part of the epic, a totemic prohibition against killing a swan emerges, thereby reinforcing its sacred status:

"... Myny bary belgán, tı,
Oral toҡomo ҡoshtar, tıp,
Ber týǵandaı kúreshep,
Aý aýlaýʒan tyıyshyp,
Aҡҡosh totop eımáçká,
Tıp, hár kemgá áıteshep,
Aҡҡosh úrsep kıtkán, tı;
Aҡҡosh ıte keshegá
Shýǵa haram ıken, tı..."
(Bashkir Folk Epics. Ural-Batyr, 2017: 121).

Translation: "…Everyone knew this, / The descendants of Ural are birds/Considering them kin, /They gave up hunting birds, / Agreed not to eat swan meat; / And since then, swans have multiplied; / Swan meat for humans/ Has become forbidden…"

Archaic elements of bird worship are deeply rooted in traditional worldview of the Bashkirs. Over time, Totemic prohibitions have been transformed into established ethical norms of society. In Bashkir belief, birds such as the swan, eagle, crane, crow, magpie, dove and cuckoo were regarded as sacred; it was strictly forbidden to destroy their nests or break their eggs. Actions that harmed birds, including throwing stones at them and shedding their blood, were also deemed unacceptable. Their habitats were protected from external interference, and the trees on which they nested were under special protection. Such prohibitions attest to the preservation of ancient mythological beliefs, in which birds were perceived not only as creatures of nature, but also as mediators between the sacred realm and humans (Rakhmatullina, 2000: 181). These beliefs are interpreted as relics of ancient totemism and serve to express reverence for the heavenly origin of the Humay. Thus, the swan acquires the status of a sacred bird through which the veneration of ancestral spirits is enacted.

The semantics and functions of zoomorphic imagery in the epic *"Ural-Batyr"* date back to the most ancient beliefs of the people and are rooted in the earliest layers of cultural traditions (Bukharova, 2008: 257). In this context, particular attention should be paid to the episode featuring the raven's monologue. In the archaic Bashkir worldview, the image of the raven (qodghon) possesses a dual nature. On the one hand, it is believed to foretell a person's fate and is perceived as a harbinger of death. On the other hand, in Bashkir tradition, the raven is a sacred totemic bird with significant symbolic meaning. Thus, the raven is depicted on King Katil's banner. In its honour, special ritual ceremonies were held annually, and sacrificial offerings were performed:

"... Batshanyn tuu bızage
Ҡara ҡozgon ҡosho bar,
Shýl ҡoshtarғy ıyl haıyn
Һyılaı torǵan kónó bar..."
(Bashkir Folk Epics. Ural-Batyr, 2017: 34).

Translation: "…The king's flag is adorned / by a black bird – the raven, /And every year / there is a day dedicated to honouring these birds…"

The Bashkirs have a traditional festival known as "Ҡarǵa býtҡahy" (Raven's Porridge) or "Ҡarǵa týı" (Raven Festival), which takes place from late April to mid-June. It is attended primarily by women, and in some regions only by children; as part of the ritual, offerings are made in honour of the spirits of ancestors, and various forms of communal entertainment are organised. This festival can be traced back to archaic beliefs. In the Bashkir worldview, ravens and rooks are regarded as ominous birds, as reflected in the surviving belief: "Ҡozǵon/ ҡarǵa ҡarҡyldaha máıet syǵa" ("If a raven or vulture caws, it portends a death"). Generally speaking, in the mythological systems of many peoples, the raven is regarded as a totemic bird. Thus, among the Sakha (Yakuts), it serves not only as the totem of clan and tribal groups, but also appears as the deity Khara Suorun (Black Raven). The reference in the epic "Ural-Batyr" to the ritual of sacrificing maidens along the path of the Black Crow attests to the widespread prevalence of the raven (or rook) cult among the Bashkirs and suggests that the names of ancient Bashkir clans may have been associated with their totemic birds (Suleimenova, 2005: 93–99).

The symbolism of birds in the epic "Ural-Batyr" is also vividly evident in the scene depicting Shulgen's entry into the primordial, pure and harmonious world of nature. This

episode presents an idealized realm in which all living beings – birds, predatory and non-predatory animals, as well as domestic and wild creatures coexist in harmony. In the epic, this is described as follows:

"...Oırak, aĸĸosh, ĸyr ĸaʒy
Iozop ıoroı – shundaı kup.
Talda haırap utyrgan
handygasty ĸusharlap,
Abersendar tezelgen;
Iagylbaı za ĸarshyga,
Tagy turgaı kurengan...".
(Bashkir Folk Epics. Ural-Batyr, 2017: 59).

Translation: "…Ducks, swans, wild geese/ They swim in great numbers. / On the branches, singing, nightingales / Have gathered alongside the turtle doves; / And lapwings can be seen in the distance, / And sparrows flit about…".

This episode depicts a form of "golden age" of nature, when even the age-old antagonists among living beings exist in a state of harmony and peaceful coexistence. From a mythological perspective, this scene reflects the primordial state of the universe, the era of the establishment of sacred cosmic order. Against this backdrop, the image of the nightingale particularly prominent, as in Eastern tradition it symbolises beauty, inspiration and harmony. By entering this orderly and harmonious space, Shulgen seeks to disrupt the balance of the universe. He attempts to realize his destructive intentions through acts, such as the felling of trees and hunting. In this way, the epic constructs a symbolic opposition that reflects the confrontation between good and evil. This episode thus embodies a myth of lost harmony and serves as a literary device that conveys the rupture of the spiritual bond between man and nature.

In the epic "Kobylandy-Batyr", by contrast, the bird imagery is primarily used to characterise the hero's qualities, reflecting key values rooted in the traditional Kazakh worldview. Birds such as the falcon, the baloban and the hawk metaphorically reinforce the hero's high status, his spiritual authority and his exceptional position. One of the most prominent avian image in the epic is the falcon. In the traditional Turkic worldview, it is regarded as the swiftest and most decisive birds of prey and serves as a distinctive ethical benchmark. The falcon is endowed with qualities such as nobility, independence, fearlessness and selectivity (in particular, it does not feed on carrion and is not afraid of traps), which transform it into a symbol of supreme valour, loftiness and spiritual strength. For this reason, that in the Kazakh epic tradition, the falcon motif performs an important mythopoetic function, imparting dynamism to the hero's image and elevating him spiritually.

Kobylandy's actions and appearance at the moment of attacking the enemy in the epic are described as follows:

"...Sharige jaqyn kelgende
Aq sunqar qustaı shuıilip,
Qabagy tastaı tuıilip,
Arystan tugan Qobylandy..."
(Babalar sozi, 2006: 147).

Translation: "…As he drew near to the city, / Like a white falcon, he rushed headlong, / His brow furrowed, / Kobylandy, is born of a lion…". This comparison conveys not only the

hero's physical actions but also his metaphysical strength, the triumph of the spirit, and his immense energy. The comparison with a falcon emphasises Kobylandy's majestic ferocity on the battlefield and his unyielding fighting spirit. Furthermore, it suggests that the hero of the epic is not merely a human being, but a figure endowed with supernatural strength, endowed with a mythological dimension.

It should be noted that the image of the falcon in the poem applies not only to Kobylandy, but also to the female characters – Karlyga and Kurtka. For example:

"Qarlyga bul sozdi aıtqasyn
Taıburylga minedi,
Qaryna semser iledi,
Beline baılap bolatty,
Aq sunqar qustaı qanatty...»
(Babalar sozi, 2006: 114).
«...Taıburyldyn dausyndaı
Qurtqa anyq biledi.
Dausyn tanyp tulpardyn,
Kelgenin bilip sunqardyn,
Aqsunqar qustaı tuledi..."
(Babalar sozi, 2006: 129).

Translation: "As soon as Karlyga had spoken these words, / She boldly mounted Taiburyl, / Slung her sword across her chest, / Tightened her belt / And spread her wings like a white falcon! / "She recognises Taiburyl's voice without fail, / The horse's voice is no stranger to her, / Hearing the falcon's arrival, / She soars aloft like a white falcon, / Free and strong, like the wing of the wind!". The comparison with the white falcon suggests that, at a critical moment, an inner strength is awakened in Karlyga and Kurtka; their entire being is filled with energy, and they assume a resolute and courageous stance. As a rule, in Kazakh folklore, the female image according to the established poetic conventions, is depicted through bird imagery as a symbol of beauty, purity, fidelity and sensitivity: these include a white swan ("Like a white swan gliding across the lake…"), a parrot ("Like a parrot in full plumage…"), a swallow ("A curved eyebrow – like a swallow's wing…"), a nightingale ("When she speaks – like a nightingale…"). In the epic "*Kobylandy-Batyr",* the emphasis shifts from feminine fragility, but on a female nobility, bravery and wisdom; the hero's wives and sisters are portrayed as his equals. Such an ornithomorphic metaphor in the Kazakh epic challenges established stereotypes, offering a gender-renewed archetype of a woman who can ride a horse, wield weapons and defend the honour of her land and people. Furthermore, the image of the falcon here confirms the universality of avian symbolism in the Kazakh epic tradition.

In the poem "Kobylandy-Batyr", there is also a joint depiction of zoomorphic (horse) and ornithomorphic (falcon) imagery, emphasising their symbolic and functional interconnection:

«...Jylqyda tulpar sen edin,
Jigitte *sunqar* men edim...»
(Babalar sozi, 2006: 54).

Translation: "…Among horses, you were a racehorse, /And among young men, I was a falcon…". In this example, vertical space (falcon) and horizontal space (horse) are artistically integrated through binary parallelism, uniting earthly grounding and heavenly freedom

within the hero's idealized character. The falcon serves as a metaphor for the hero's exalted spirit, while the horse is portrayed as a faithful companion and reliable ally. E.M. Meletinsky noted that in the Turkic epic tradition, the horse is not merely a means of transport, but a sacred companion of the hero; its mythological nature was manifested in its ability to ascend to the heavens, foresee the future, interact with gods and spirits, and travel between the upper, middle and lower worlds. In the archaic layers of the epic, the horse and the hero form a mystical unity: the horse becomes an expression of the hero's vital force, his wise counsellor and fateful companion (Meletinsky, 1963: 238-239).

In the episode depicting the wounding of Kobylandy's horse – Buryl (Taiburyl) other avian figures are also described in the epic, such as the crow and the vulture:

"...Jan serigi Buryldyn
Jaman batty janyna.
Qarga, quzgyn toıyndy
Sanynan aqqan qanyna..."
(Babalar sozi, 2006: 54)

Translation: "…It pierced his soul deeply / The suffering of his faithful friend Buryl. / Crows and black vultures / Feasted on the blood flowing from his wounds…". Here, the raven and the vulture serve as symbols of death and disaster. These blood-soaked birds of prey personify the severe ordeal that has befallen the hero. In archaic myths, the raven is often regarded as the creator figure of the world (demiurge), yet in later epic traditions it acquires negative connotation. For example, in the mythology of the Altai peoples and Olonkho people of Sakha, the raven is associated with the underworld and appears as an assistant to monstrous beings. The black colour of its feathers and its carrion-feeding habits renders it a direct antithesis of the sacred birds of the heavens – the eagle and the falcon (Sagalayev, 1992: 36). Moreover, in Turkic heroic epics, the raven frequently appears as a harbinger of ill tidings (Zhirmunsky, 1974: 332). It not only signals the hero's approach to the forces of evil but also participates in their intrigues, displaying traits of insatiability and treachery (Pukhov, 1962: 148).

The epic significance of the bird imagery resonates with sacred concepts embedded in the Kazakh worldview. From a mythological perspective, the Kazakhs regarded birds as a link between heaven and earth, meditating communication between different realms. In the Kazakh heroic epic, ornithological imagery is one of the primary literary devices through which the hero's character, social relations, and philosophical ideas are revealed. In the epic "Kobylandy-Batyr", the bird imagery symbolises the heroic ideal, nobility, freedom and the loftiness of spirit, whereas in the Bashkir epic "Ural-Batyr", it is characterised by a profoundly mythological and cosmogonic features. In the Kazakh epic traditions, birds more often serve as a literary device emphasising the hero's actions, while in the Bashkir epic they appear as direct and active participants in events, sacred figures that shape the structure of the world and the laws of creation.

A comparative analysis of the semantics and symbolism of bird imagery in the epics *"Kobylandy-Batyr"* and "*Ural-Batyr"* reveals a number of shared features. In both epics, birds function as a universal symbol that articulate the spiritual connection between man and nature, the cyclical processes of life and death, and the ideals of freedom and heroism. However, the functional orientation of ornithological imagery differs significantly. In *"Ural*

- *Batyr",* birds are presented as sacred mediators between worlds and as totemic beings. In "Kobylandy-Batyr", they primarily function as literary devices that construct and reinforce the heroic ideal.

Results

This study has comprehensively examined the role and functions of ornithological imagery within the mythopoetic system of the epics "Kobylandy-Batyr" and "Ural-Batyr". The analysis revealed that bird imagery in both works carries a significant semantic weight; however, their functions and literary applications differ. In the epic "Ural-Batyr", ornithological imagery appears as independent mythological characters and is closely associated with cosmogonic and sacred meanings. Birds such as Samrau, Humay, and the swan represent the higher world, symbolising the Sky, the Sun, and the Moon, and function as mediators between earth and the heavens. This imagery plays a key role in structuring the three-tiered model of the universe (the upper, middle and lower worlds). In the epic "Kobylandy-Batyr", ornithological imagery is realized through a system of fixed epithets and similes characteristic of the heroic epic poetics, as well as through metaphorical devices. The images of the falcon, eagle and hawk are used as literary devices to depict the hero's courage and nobility, thereby emphasizing his heroic nature. At the same time, the image of the raven or vulture is associated with motifs of death, destruction and disaster. Thus, in "Ural-Batyr", the bird imagery functions at the level of mythological archetypes, whereas in "Kobylandy-Batyr", it serves as a poetic device aimed at the literary construction of the heroic ideal. These differences clearly reflect the worldview and mythopoetic characteristics of each tradition.

Conclusion

To summarize, the comparative mythopoetic analysis conducted in this study demonstrates that ornithological imagery in the heroic epics of the Turkic peoples represents not merely literary elements, but a complex semiotic system endowed with worldview, symbolic and sacred significance.

In the Bashkir epic "Ural-Batyr", birds appear as independent mythological characters and establish a direct link with the higher world. Through the imagery of Samrau and Humay, cosmogonic concepts, the boundaries between life and death, and the idea of rebirth are conveyed. The totemic and sacred functions of birds are particularly evident.

In the epic "Kobylandy-Batyr", the falcon motif (alongside the eagle and the golden eagle) reflects the hero's valour and nobility, while the image of the raven or vulture carries mythopoetic meanings consistent with the epic tradition — a harbinger of death and sorrow and as a messenger. Here, ornithological imagery does not appear as independent mythological characters, but performs primarily literary and stylistic function.

Thus, the results of the study confirm that ornithological symbolism in the two epic traditions is based on a shared archetypal foundation, yet the forms of its poetic realisation differ. These differences reflect the specific cultural and historical characteristics of each tradition and their respective worldview priorities. A comprehensive analysis of ornithological imagery deepens understanding of the semiotic space of the Turkic epic and may serve as a theoretical

basis for future comparative studies of other epic traditions, opening new perspectives for exploring the interaction between symbolic and mythological elements in epic texts.

Әдебиет

Аминев З.Г., 2013. Эпос «Урал батыр» и мифология башкир. Уфа: Дизайн Пресс. 160 с.

Әуезұлы М., 1927. Әдебиет тарихы. Қызылорда: Ташкент. 198 б.

Бабалар сөзі: 100 томдық. Батырлар жыры. 2006. Т.38. Астана: Фолиант. 332 б.

Башҡорт халыҡ эпосы. Урал батыр. 2017. Тәржемә Ә. Х. Хәкимов. Өфө: Китап. 260 б.

Башҡорт халыҡ ижады. Өсөнсө том. Эпос. 1998. Өфө: Китап. 448 б.

Бердібай Р., 1995. Эпос – ел қазынасы. Алматы: Рауан. 352 б.

Валиханов Ч.Ч., 1985. Собрание сочинений в пяти томах: 2-е изд. доп. и переработанное. Том 5. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. С. 344-346.

Галин С., 2009. Башҡорт халҡының ауыз-тел ижады. Өфө: Китап. 472 б.

Даутова Г., 2025. Түркі эпосындағы қорғаушы батыр бейнесі (генезис және типология). Алматы: Қазақ университеті. 220 б.

Жирмунский В.М., 1974. Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука. 727 с.

Илимбетова А.Ф., 2023. Образ мифической птицы Хумай в традиционном мировоззрении башкир. Известия Алтайского государственного университета. 3 (Т. 131). С. 61–67.

Короглы Х., 1976. Огузский героический эпос. Москва: Наука. 239 с.

Қондыбай С., 2018. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері. Алматы: «Қазақ тілі» баспасы. 480 б.

Котов В.Г., 2006. Башкирский героический эпос «Урал-батыр»: историко-мифологические основы. Уфа: Гилем. 408 с.

Марғұлан Ә. Х., 1985. Ежелгі жыр-аңыздар. Алматы: Жазушы. 368 б.

Мелетинский Е.М., 1963. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. Москва: Издательство восточной литературы. 462 с.

Мелетинский Е.М., 2000. Поэтика мифа. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН. 407 с.

Мирзаев Т., 2009. Эпос и сказитель. Ташкент: Фан. 410 с.

Нұрмағамбетова О., 2003. Қазақтың қаһармандық эпосы «Қобыланды батыр». Казахский героический эпос «Кобланды батыр». Алматы: Дешті Қыпшақ. 480 б.

Пропп В. Я., 1986. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Издательство ЛГУ. 370 с.

Пропп В.Я., 2001. Морфология волшебной сказки. Москва: Лабиринт. 192 с.

Пухов И.В., 1962. Якутский героический эпос олонхо: основные образы. Москва: Издательство Академии наук СССР. 255 с.

Радлов В.В. 1866. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Ч. 1: Поднаречия Алтая: алтайцев, телеутов, черновых и лебединских татар, шорцев и саянцев. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук. 454 с.

Радлов В.В., 1870. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Ч. 3: Киргизское наречие. Санкт-Петербург. [б.и.]. 712 с.

Радлов В.В., 1885. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. 5: Наречие дикокаменных киргизов. Санкт-Петербург. [б.и.]. 599 с.

Райхл К., 2008. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура / пер. с англ. В.Трейстер; под ред. Д. А. Функа. Москва: Восточная литература. 383 с.

Рахматуллина З.Я., 2000. Башкирская традиция (социально-философский анализ). Уфа: Изд. БашГУ. 304 с.

Сагалаев А.С., 1992. Алтай в зеркале мифа. Новосибирск: Наука. 176 с.

Сафина Э.И., 2025. Общетюркские орнитонимы в татарском и тувинском языках (этнолингвистический аспект). Новые исследования Тувы. №3. С. 352–370.

Сәғитов М.М., 2009. Башҡорт халыҡ эпосының мифологик һәм тарихи нигеҙҙәре. Өфө: Китап. 280 с.

Сулейманова М.Н., 2005. Доисламские верования и обряды башкир. Уфа: РИО БашГУ. 146 с.

Султангареева Р.А., 2023. Башкирский народный эпос в XXI веке. Бытование и исполнительские традиции (кубаиры, исследования и видеоматериалы). Уфа: Самрау. 234 с.

Стеблева И.В., 2002. Очерки турецкой мифологии: По материалам волшебной сказки. Москва: Восточная литература. 102 с.

Ыбыраев Ш., 1993. Эпос әлемі: қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. Алматы: Ғылым. 295 б.

Cirlot J.E. A., 2001. Dictionary of Symbols. Routledge: 507 p.

Eliade M., 1964. Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy (Bollingen Series LXXV). New York: Bollingen Foundation. 610 p.

Reference

Aminev Z.G., 2013. Epos «Ural - Batyr» i mifologiya bashkir [The epic “Ural - Batyr” and the mythology of the Bashkirs]. Ufa: DizainPress. 160 p. [in Russian].

Auezuly M., 1927. Adebiet tarihy [History of Literature]. Kyzylorda: Tashkent. 198 p. [in Kazakh].

Babalar sozı: 100 tomdyq. Batyrlar jyry [Words of the ancestors: 100 volumes. Poems of heroes], 2006. V.38. Astana: Foliant. 332 p. [in Kazakh].

Bashkort halyk eposy. Ural - Batyr [Bashkir folk epos. Ural - Batyr], 2017. Translation by A. X. Khakimov. Ufa: Kitap. 260 p. [in Bashkir].

Bashkort halyk ijady. Osonso tom. Epos [Bashkir folklore. The third volume. Epic], 1998. Ufa: Kitap. 448 p. [in Bashkir].

Berdibay R., 1995. Epos – el qazynasy [The treasure of the nation]. Almaty: Rauan. 352 p. [in Kazakh].

Cirlot J.E. A., 2001. Dictionary of Symbols. Routledge. 507 p.

Galin S., 2009. Bashkort halkynyn auyz-tel ijady [Ural literature of the Bashkir people]. Ufa: Kitap. 472 p. [in Bashkir].

Dautova G., 2025. Turki eposyndagy qorgaushy batyr beinesi (genezis jane tipologia) [The image of the protector hero in the Turkic epic (genesis and typology)]. Almaty: Kazakh University. 220 p. [in Kazakh].

Eliade M., 1964. Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy (Bollingen Series LXXV). New York: Bollingen Foundation. 610 p.

İlimbetova A.F., 2023. Obraz mificheskoi ptisy Humai v tradisionnom mirovozzrenii bashkir [The image of the mythical bird Humay in the traditional Bashkir worldview]. İzvestia Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta [Journal of the Altai State University]. Vol. 131. No. 3. P. 61–67. [in Russian].

Korogly Kh., 1976. Oguzskiy geroicheskiy epos [Oguz heroic epic]. Moscow: Nauka. 239 p. [in Russian].

Qondybai S., 2018. Baiyrgy qazaq dunietanymynyn negizderi [Fundamentals of the ancient Kazakh worldview]. Almaty: “Kazakh language” publishing house. 480 p. [in Kazakh].

Kotov V. G., 2006. Bashkirskii geroicheskii epos «Ural-batyr» istoriko-mifologicheskie osnovy [Bashkir heroic epic “Ural-batyr”: historical and mythological foundations.]. Ufa: Gilem. 408 p. [in Russian].

Margulan A.Kh., 1985. Ejelgi jyr anyzdar [Ancient Poems and Legends]. Almaty: Writer. Almaty: Jazushy. 368 p. [in Kazakh].

Meletinsky E.M., 1963. Proiskhozhdenie geroicheskogo eposa. Rannie formy i arkhaicheskie pamyatniki [The origin of the heroic epic. Early forms and archaic monuments]. Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury. 462 p. [in Russian].

Meletinskii E.M., 2000. Poetika mifa [Poetics of myth]. Moscow: Publishing company “Eastern Literature” of the Russian Academy of Sciences. 407 p. [in Russian].

Mirzaev T., 2009. Epos i skazitel [Epik and storyteller]. Tashkent: Fan. 410 p. [in Russian].

Nurmagambetova O., 2003. Qazaqtyng qakharmandyq eposy “Qobylandy batyr”. – “Kazakhskiy geroicheskiy epos “Qobylandy batyr” [Kazakh heroic epic Koblandy batyr]. Almaty: Deshti Qypshaq. 480 p. [in Kazakh and Russian].

Propp V. Ya., 1986. İstoricheskie korni volshebnoi skazki [Historical Roots of the Fairy Tale]. Leningrad State University Publishing House. Leningrad: Leningrad State University Publishing House. 370 p. [in Russian].

Propp V.Ya., 2001. Morfologia volshebnoi skazki [Morphology of a fairy tale]. Moscow: Labirint. 192 p. [in Russian].

Pukhov I.V., 1962. Yakutskiy geroicheskiy epos olonkho: osnovnye obrazy [Yakut heroic epic olonkho: main imagery]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR . 255 p. [in Russian].

Radlov V.V., 1866. Obraztcy narodnoi literatury tyurkskikh plemen, zhivushikh v Yuzhnoi Sibiri i Dzungarskoi stepi. Ch. 1: Podnarechiya Alataya: altaitcev, teleutov, chernovykh i lebedinskikh tatar, shortcev i sayantsev [Samples of folk literature of the Turkic tribes living in Sourthen Siberia and the Dzungaian Steppe. Part 1: Sub-dialects of Altai: Altaians, Teleuts, Black and Lebedin Tatars, Shaors and Sayans]. Saint-Petersburg: Tipografiya Impratorskoi akademii nauk. 454 p. [in Russian].

Radlov V.V., 1870. Obraztcy narodnoi literatury tyurkskikh plemen, zhivushikh v Yuzhnoi Sibiri i Dzungarskoi stepi. Ch. 3: Kirgizskoe narechie. Saint-Petersburg. [n.p.]. 712 p. [in Russian].

Radlov V.V., 1885. Obraztcy narodnoi literatury severhykh tyurkskikh plemen. Ch. 5: Narechie dikokamennykh kirgizov [Samples of folk literature of the Northern Turkic tribes. Part.5: Dialect of the Dikokamenny (Kara) kirgiz]. Saint-Petersburg. [n.p.]. 599 p. [in Russian].

Reichl K., 2008. Tyurkskiy epos: traditsii, formy, poeticheskaya struktura [Turkic Ural epic: Traditions, forms, poetic structure] (V.Treyster, Trans.; D.A.Fank, Ed.). Moscow: Vostochnaya literatura. 383 p. [in Russian].

Rahmatullina Z.Ya., 2000. Bashkirskaya tradisiya (sosiolno-filosofski analiz) [Bashkir tradition (social and philosophical analysis)]. Ufa: Publishing House of Bashkir State University. 304 p. [in Russian].

Sagalaev A.S., 1992. Altay v zerkale mifa [Altai in the mirror of myth]. Novosibirsk: Nauka. 176 p. [in Russian].

Safina E.İ., 2025. Obsheturkskiye ornitonimy v tatarskom i tuvinskom yazykah (etnolingvisticheski aspekt) [Common Turkic ornithonyms in the Tatar and Tuvan languages (ethnolinguistic aspect)]. New research of Tuva. No.3. P. 352–370. [in Russian].

Sagitov M. M., 2009. Bashkort halyk eposynyn mifologik ham tarihi nigezzare [Mythological and historical foundations of the Bashkir folk epos]. Ufa: Kitap. 280 p. [in Bashkir].

Suleymanova M.N., 2005. Doislamskie verovaniya i obryady bashkir [Pre-islamic beliefs and rituals of the Bashkirs]. Ufa: RIO BashGU. 146 p. [in Russian].

Sultangareeva R. A., 2023. Bashkirskii narodnyi epos v XXI veke. Bytovanie i ispolnitelskie tradisii (kubairy, issledovania i videomaterialy) [Bashkir folk epics in the 21st century: existence and performance traditions (kubairs, research, and video materials)]. Ufa: Samrau. 234 p. [in Russian].

Stebleva İ. V., 2002. Ocherki tureskoi mifologii: Po materialam volshebnoi skazki [Essays on Turkish Mythology: Based on a Fairy Tale]. Moscow: Vostochnaya literatura. 102 p. [in Russian].

Valikhanov Ch.Ch., 1985. Sobranie sochinenyi v pyati tomakh [Collected works in five volumes] (2nd ed., rev. and enl., Vol.5). Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii. pp. 344-346. [in Russian].

Ybyraev Sh., 1993. Epos alemi: qazaqtyng batyrlyq jyrlarynyng poetikasy [The world of epic: poetics of Kazakh heroic songs]. Alamaty: Gylym. 295 p. [in Kazakh].

Zhirmunsky V.M., 1974. Tyurkskiy geroicheskyiy epos [Turkic heroic epic]. Leningrad: Nauka. 727 p. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Ташағыл Ахмет, тарих ғылымдарының докторы, профессор, тарих кафедрасы, Фатих Султан Мехмет Вакыф университеті, Аташехир, Кайышдагы көш., 326А, Ыстамбұл, Түркия.

Scopus ID: 57226530332

Шәріп Амантай Жарылқасынұлы, филология ғылымдарының докторы, түркітану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57213149886

Тоқторбаева Алуа Букумбайқызы, PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Taşağıl Ahmet, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History, Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Ataşehir, 326A Kayyşdagi Str., Istanbul, Turkey.

Scopus ID: 57226530332

Sharip Amantay Zharylksynuly, Doctor of Philology, Associate Professor of the Department of Turkic Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57213149886

Toktorbayeva Alua Bukumbaykyzy, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Ташағыл Ахмет, доктор исторических наук, профессор, кафедра истории, Университет Фатих Султан Мехмет Вакыф, Аташехир, ул. Кайышдагы, 326А, Стамбул, Турция.

Scopus ID: 57226530332

Шарип Амантай Жарылкасынулы, доктор филологических наук, ассоциированный профессор кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, ул. К. Сатбаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57213149886

Токторбаева Алуа Букумбайкызы, PhD докторант, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, ул. К. Сатбаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Авторлар үлесі:

А. Ташағыл тарихи-этнографиялық мәліметтерді интерпретациялауға атсалысты, алынған нәтижелерді жинақтауға және мақала тұжырымдарын қалыптастыруға қатысты.

А. Шәріп мақала тақырыбына қатысты ғылыми әдебиетті зерделеді, дереккөз материалдарының шынайылығын тексерді, қолжазбаға соңғы редакциялық түзетулер мен толықтырулар енгізді.

А. Тоқторбаева мақаланың тұжырымдамасын жасады, оның теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындады, эмпирикалық мәліметтерді сұрыптады, мақаланың құрылымын түзді және бастапқы нұсқасын жазды.

Author's contributions:

A. Taşağıl participated in the interpretation of historical and ethnographic materials, the synthesis of findings, and the formulation of the study's conclusions.

A. Sharip conducted the literature review, verified the accuracy of the source materials, and performed the final revision and edition of the manuscript.

A. Toktorbayeva developed the research concept and its theoretical and methodolical framework, processed the empirical data, defined the structure, and prepared the original draft of the manuscript.

Вклад авторов:

А. Ташағыл участвовал в интерпретации историко-этнографических материалов, обобщении результатов и формулировании выводов исследования.

А. Шарип осуществил анализ научной литературы, проверку достоверности источниковой базы, а также доработку рукописи и окончательное редактирование.

А. Токторбаева разработала концепцию исследования и его теоретико-методологическую базу, провела обработку эмпирических данных, определила структуру и подготовила исходный текст статьи.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 2 (2026) 202-227

Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Бояулы суыр» өлеңінің текстологиясы[1]

Д.Қ. Шаяхимов[a], *Ә.Қ. Таңсықбай[b], Қ.К. Кенжалин[c], *Б.К. Аубакирова[d]

[a]*Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті*
Көкшетау, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0009-0009-9788-3156
(E-mail: DShayakhimov_1@shokan.edu.kz)
[b]*Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті*
Көкшетау, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0001-9929-1685
(E-mail: adilet_2_97@mail.ru)
[c]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті*
Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0003-0440-7556
(E-mail: k.kenzhalin@gmail.com)
[d]*Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті*
Көкшетау, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0001-7157-5782.
*(E-mail: a.b.k_1967@mail.ru). *Байланыс үшін автор: adilet_2_97@mail.ru*

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
Шәкәрім Құдайбердіұлы, «Бояулы суыр», текстология, қолжазба, Қайым Мұхамедханов, Әбдіғали Алдажарұлы, Шыңғысхан Көрпебай, көшірме, «Қазақ айнасы», мәтін, мәтінтану.

ҒТАМР 16.21.33

DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-202-227

АННОТАЦИЯ

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының «Бояулы суыр» өлеңінің әр кезеңде жарияланған баспа нұсқалары мен қолжазба дереккөздері салыстырылды. Шәкәрім шығармаларының басылымдары әр уақытта түрлі редакторлық қағидаттарға сүйене отырып дайындалғандықтан, мәтіндік нұсқалардың бірізділігі сақталмай, лексикалық, морфологиялық және синтаксистік деңгейлерде айырмашылықтардың жинақталуына алып келген. Мұндай жағдай авторлық мәтіндердің поэтикалық және семантикалық құрылымын дәлме-дәл ғылыми түсіндіруге кедергі келтіреді. Осыған байланысты қолда бар деректерді жүйелі түрде салыстырып, олардың арасындағы нұсқалық айырмашылықтарды анықтау – отандық текстология ғылымы үшін маңызды міндеттердің бірі. Қолымызда бар қолжазба нұсқаларының тізіміне және текстологиялық тұрғыдан арнайы әлі қарастырылмауына байланысты «Бояулы суыр» өлеңі зерттеу нысаны ретінде алынды. Аталған өлеңнің баламалы қолжазба нұсқасының сақталуы оны салыстырмалы талдау нысаны ретінде қарастыруға негіз болып,

[1]Мақала Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 2026-2027 ж. үшін «Нәтижелі ғылым» гранттық қаржыландырумен жүзеге асырылып жатқан «Шәкәрім өлеңдерінің текстологиясы» атты ғылыми жобасы аясында жазылған.

© Д.Қ. Шаяхимов, Ә.Қ. Таңсықбай, Қ.К. Кенжалин, Б.К. Аубакирова, 2026

мәтіннің жарияланy тарихы мен нұсқалық өзгерістерін нақтылауға мүмкіндік береді. «Бояулы суыр» өлеңінің мәтіндік нұсқалары арасындағы айырмашылықтарды зерттеу мақсатында салыстыру, сипаттау, талдау әдістері қолданылды. Басты мәтін ретінде 1912 жылы Семей қаласындағы «Жәрдем» баспасынан жарық көрген «Қазақ айнасы» жинағының факсимилесі және оның кирилл әліпбиіндегі транскрипциясы алынды. Сонымен қатар 1988-2018 жылдары жарияланған басылымдар салыстырмалы талдау нысаны ретінде қолданылды. Зерттеудің тың тұсы – өлеңнің осыған дейін сараланбаған, 1972 ж. ақын Қ. Алтынбаев ұсынған фольклорлық нұсқасы мен ХХ ғ. басында әнші Ә. Алдажаруұлы сөзінен жазып алынып, Ш.Көрпебай тарапынан ұсынылған қолжазба нұсқаның ғылыми айналымға алғаш енгізілуі. Бұл нұсқалар салыстырмалы талдауда дербес дереккөз ретінде қарастырылды. Талдау нәтижесінде көптеген мәтіндік айырмашылықтар анықталды. Бірқатар айырмашылықтар төте жазуды қазіргі қазақ кириллицасына көшіру барысында туындаған транскрипциялық ерекшеліктермен түсіндірілсе («азар» – «әзер», «бейшара» – «бишара», «дыбыс» – «дабыс», «шыны» – «шын», «әбден» – «әбдән», «нағып» – «неғып»), жекелеген лексикалық алмастырулар («асыл» – «жасыл», «жолға түсіп» – «орға түсіп», «құбылып» – «құлпырып», «таңқалады» – «таңданады» т.б.) мәтіннің образдық жүйесіне және семантикалық реңкіне әсер ететін айырмашылықтар деп танылды. Қ.Алтынбаев, Ш. Көрпебай нұсқаларын түпнұсқамен салыстыру бірінші сінің өзге нұсқаларға қарағанда ең көп өңделгенін көрсетеді. Бұл өлеңнің фольклорлық сипатқа ие болуымен түсіндірілуі мүмкін. Келесі нұсқа түпнұсқаға аса жақын. Бұны шығармашылығы Шәкәрімнің жеке қадағалауында болған Ә.Алдажаруұлының орындаушылық дәстүрімен байланыстырамыз. Шәкәрім өлеңдерінің текстологиясы әлі де тиянақты зерттеулерді қажет ететіні анық. Мұны ақынның шағын өлеңінің өзінде анықталған мәтіндік айырмашылықтар айқын көрсетеді.

D. Shayakhimov[a]
[a]*Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0009-0009-9788-3156
(E-mail: DShayakhimov_1@shokan.edu.kz)

A. Tangsykbay[b]
[b]*Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0001-9929-1685
(E-mail: adilet_2_97@mail.ru)

Received 04 March 2026. Revised 10 April 2026. Accepted 20 May 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: Д.Қ. Шаяхимов, Ә.Қ. Таңсықбай, Қ.К. Кенжалин, Б.К. Аубакирова Шәкәрім Құдайбердіұлының «Бояулы суыр» өлеңінің текстологиясы // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2. 202-227 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-202-227

For citation: D. Shayakhimov, A. Tangsykbay, K. Kenzhalin, B. Aubakirova Textology of Shakarim Kudaiberdiuly's poem "Boyawly Suyr" // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 202-227. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-202-227

K. Kenzhalin[c]
[c]*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0003-0440-7556
(E-mail: k.kenzhalin@gmail.com)

***B. Aubakirova**[d]
[d]*Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0001-7157-5782
(E-mail: a.b.k_1967@mail.ru)
*Corresponding author: adilet_2_97@mail.ru

Textology of Shakarim Kudaiberdiuly's poem «Boyawly Suyr»

Abstract. The article presents a comparative analysis of the printed editions and manuscript sources of Shakarim Kudaiberdiuly's poem 'Boyauly Suyr' ('The Painted Marmot'), which was published at different times. Since the poet's works were edited using different editorial approaches, textual consistency has not been maintained, resulting in discrepancies at the lexical, morphological, and syntactic levels. These discrepancies complicate precise scholarly interpretations of the poem's poetic structure and semantic content. Therefore, systematically comparing available sources and identifying their variant readings is an important objective of contemporary Kazakh textual scholarship. Due to the existence of multiple manuscript versions of the poem and the absence of textological analysis, the present research focuses on Boyauly Suyr. Given the existence of multiple manuscript versions and the absence of comprehensive textological study, this research focuses specifically on 'Boyauly Suyr'. The study employs comparative, descriptive, and analytical methods to examine differences between the textual versions. The primary source is the facsimile edition of the collection 'Qazaq Aynasy' ('The Mirror of the Kazakhs'), published in Semey in 1912 by the Yardam Press, along with its later Cyrillic transcription. Several editions published between 1988 and 2018 are also included in the comparative corpus. The scholarly contribution of the study lies in introducing a previously unexamined, folkloric version of the poem, recorded in 1972 by poet K. Altynbaev, and a manuscript version, documented in the early 20th century by singer A. Aldazharuly and later presented by Sh. Korpebay, into academic circulation. Both versions are treated as independent textual witnesses within the comparative framework. The analysis reveals numerous textual variations. Some of these variations can be attributed to transcriptional shifts occurring during the transition from Arabic script to modern Kazakh Cyrillic (e.g., "azar" to "äzer", "beyshara" to "bishara", "dybys" to "dabys", "shyny" to "shyn", "äbden" to "äbdän" and "nagyp" to "negyp"). Other lexical substitutions (e.g., «asyl» – "zhasyl", "zholğa tüsip" – "orğa tüsip", "qubylyp" – "qulpyryp" and "tañqalady" – "añdanady" etc.) significantly affect the poem's imagery and semantic nuances. A comparison of the versions recorded by K. Altynbaev and Sh. Korpebay with the presumed original suggests that the former underwent more extensive adaptation, possibly reflecting the text's folkloric transmission. In contrast, the latter version remains closer to the original and may be associated with the performance tradition of A. Aldazharuly, whose repertoire was reportedly supervised by

Shakarim. Overall, the findings demonstrate that textual scholarship on Shakarim's poetry remains an open field for further research, as even a short poem exhibits substantial variability across its extant versions.

Kewords: Shakarim Kudaiberdiuly, Boyauly Suyr, textual studies, manuscript, Qayym Mukhamedkhanov, Abdigali Aldazharuly, Shyngyskhan Korpebay, copy, Qazaq Aynasy, text, textology.

Д.К. Шаяхимов[a]
[a]*Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Республика Казахстан*
ORCID: 0009-0009-9788-3156
(E-mail: DShayakhimov_1@shokan.edu.kz)

А.К. Тансыкбай[b]
[b]*Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0001-9929-1685
(E-mail: adilet_2_97@mail.ru)

К.К. Кенжалин[c]
[c]*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,*
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0003-0440-7556
(E-mail: k.kenzhalin@gmail.com)

***Б.К. Аубакирова**[d]
[d]*Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0001-7157-5782
(E-mail: a.b.k_1967@mail.ru)
*Автор для корреспонденции: adilet_2_97@mail.ru

Текстология стихотворения Шакарима Кудайбердиулы «Бояулы суыр»

Аннотация. В статье сопоставлены опубликованные в разные периоды печатные версии и рукописные источники стихотворения Шакарима Кудайбердиулы «Бояулы суыр» («Крашеный сурок»). Поскольку публикации произведений поэта готовились на основе различных редакторских принципов, единообразие текстовых версий не было соблюдено, что привело к накоплению расхождений на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях. Это, в свою очередь, затрудняет точную научную интерпретацию поэтической структуры и семантики авторского текста. В этой связи систематическое сопоставление существующих источников и выявление их вариантных различий представляет собой важную задачу современной текстологической науки. Наличие нескольких рукописных версий стихотворения и отсутствие их специального текстологического анализа обусловили выбор произведения «Бояулы суыр» в качестве

объекта исследования. Сохранность альтернативного рукописного варианта позволяет уточнить историю публикации текста и проследить его последующие изменения в ходе сравнительного анализа. С целью изучения различий между текстовыми версиями стихотворения «Бояулы суыр» были использованы методы сопоставления, описания и анализа. В качестве основного текста взят факсимильный вариант сборника «Қазақ айнасы» («Зеркало казахов»), изданного в 1912 году в городе Семей в издательстве «Ярдам», а также его транскрипция на кириллице. Кроме того, в качестве объекта сравнительного анализа использованы издания, опубликованные в 1988-2018 годах. Научная новизна исследования заключается во введении в научный оборот ранее не анализировавшейся фольклорной версии стихотворения, предложенной в 1972 году поэтом К. Алтынбаевым, а также рукописной версии, записанной в начале XX века со слов певца А. Алдажарулы и представленной Ш. Корпебаем. Данные версии были рассмотрены как самостоятельные источники в сравнительном анализе. В результате анализа выявлено множество текстовых различий. Ряд из них объясняется транскрипционными особенностями, возникшими при переводе текста с арабской графики на современную казахскую кириллицу («азар» – «әзер», «бейшара» – «бишара», «дыбыс» – «дабыс», «шыны» – «шын», «әбден» – «әбдән», «нағып» – «неғып»), тогда как отдельные лексические замены («асыл» – «жасыл», «жолға түсіп» – «орға түсіп», «құбылып» – «құлпырып», «таңқалады» – «таңданады» и др.) признаны различиями, влияющими на образную систему и семантические оттенки текста. Сопоставление версий К. Алтынбаева и Ш. Корпебая с оригиналом показало, что первая из них подверглась наибольшей обработке по сравнению с другими вариантами, что может быть обусловлено фольклорным характером стихотворения. Следующая версия, напротив, максимально близка к оригиналу, что, вероятно, связано с исполнительской традицией А. Алдажарулы, чье творчество находилось под личным контролем Шакарима. Полученные результаты свидетельствуют о необходимости дальнейших текстологических исследований поэтического наследия Шакарима.

Ключевые слова: Шакарим Кудайбердиулы, «Крашеный сурок», текстология, рукопись, Каюм Мухамедханов, Абдигали Алдажарулы, Шынгысхан Корпебай, копия, «Зеркало казахов», текст, текстоведение.

Кіріспе

Қазақ әдебиеті мен философиялық ойының даму тарихында Шәкәрім Құдайбердіұлы айрықша орын алады. Ол өз шығармаларында жеке адамның рухани әлемін және тұтас қазақ халқының дүниетанымдық болмысын, адамгершілік жауапкершілігі мен арождан ұстанымдарын терең зерделеді. Ақын мұрасы ұлттық бірегейлікті айқындайтын, моральдық құндылықтарды орнықтыратын және мәдени сабақтастықты жалғастыратын рухани қазына ретінде бағаланады. Шәкәрім еңбектері қазақ әдебиетінің іргетасын нығайтып, ұлттық ой-танымның дамуына елеулі әсер етті.

Мәтінтану ғылымын жаңа ғылыми деңгейге көтерген Қ. Мұхамедханов Шәкәрім Құдайбердіұлы жайлы: «Әдебиетіміздің тарихында ұзақ жыл орны ойсырап келген, елге

ежелден белгілі болған ақын, жазушыларымызды еске алғанда, ең алдымен, Шahкәрімді атауымыз орынды деп білемін. Өйткені ол – Абайдың нағыз мұрагерлерінің бірі, бірі болғанда – бірегейі. Олай дейтініміз, Абай шәкірттерінің ішінде көп жасағаны да, көп жазғаны да – Шәкәрім», – дейді (Мұхамедханов, 2009: 39).

Шәкәрім сөздің дәлдігі мен мағыналық айқындығын айрықша бағалаған. 1924 жылы «Қазақ тілі» газетінде жарияланған хатында ақын Физулидің өлеңді түсінбейтін адамнан, күншілден және қате басатын жазушыдан сақтауды тілегенін мысалға келтіріп, «Шолпан» журналында басылған «Ләйлә-Мәжнүн» шығармасының көп қатемен жарияланғанына наразылық білдіреді. «Өлеңімді соқыр, ақсақ, шолақ қол қылыпты. Өлеңнен хабары бар кісі оқыса, ол менің кемшілігім емесін білер», – деп жазады (Мұхамедханов, 2009: 144). Ақын-жазушы мұндай бұрмалаулар туындының мазмұнын өзгертіп, автор ойын теріс жеткізетінін жете түсінген және баспа ісіне асқан жауапкершілікпен қарауға шақырған.

Текстолог-ғалымдардың пікірінше, аумалы-төкпелі тарихи кезеңдерде Шәкәрім қолжазбаларының өртенуі, жоғалуы әрі мұрагерлер қолына тимеуі – орны толмас қасірет. Төңкеріс жылдары, одан кейінгі саяси қуғын-сүргін мен жаппай репрессиялар ақын шығармаларын жүйелі түрде сақтап, жариялауға мүмкіндік бермеді. Зерттеушілер бұл ахуалды мәтінтану саласындағы ең үлкен кедергілердің бірі әрі елеулі олқылық ретінде бағалайды. «Қолжазба мұраларының бүгінгі күнге жетпеуі жүйелі, тиянақты ізденістерге қолбайлау болып келе жатқандығы мәтінтанудың көсегесі көгермеуіне басты себеп» (Смагулова және т.б., 2024: 119). «Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдерінің түпнұсқасын түзудегі мәтінтану және деректану принциптері» мақаласында атап өтілгендей, «Өкінішке орай, Шәкәрім ақынның өлең мәтіндерінің нұсқалық айырмашылықтары, қолжазба мен баспа дереккөздерінің арақатынасы, редакциялық түзетулердің ғылыми негізділігі мәселелері арнайы кешенді текстологиялық және деректанулық тұрғыдан жүйелі түрде зерттелген жоқ» (Смагулова және т.б., 2025: 138). Олқылықтың орнын толтырудың бірден-бір жолы – қолжазбалар мен басылымдарды жүйелі, салыстырмалы түрде зерттеу. Тек мәтіндік нұсқаларды кешенді сараптау арқылы ғана шығармалардың түпнұсқалық сипатын қалпына келтіріп, авторлық идеяның дәлдігін қамтамасыз етуге болады. Осы игі іске өз үлесімізді қосу мақсатында осыған дейін арнайы қарастырылмаған «Бояулы суыр» өлеңін текстологиялық тұрғыдан зерделеп-талдауды жөн көрдік.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу нысаны – Ш. Құдайбердіұлының «Бояулы суыр» деп аталған өлеңі. Бұл өлең «Жәрдем» баспасынан 1912 жылы шыққан «Қазақ айнасы» жинағы арқылы қалың оқырманға жетті. Осыған дейін арнайы зерттеу нысанына алынбағандықтан, таңдауымыз осы өлеңге түсті. Бұл, бір жағынан, мәтін нұсқаларын ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік берсе, екінші жағынан, Шәкәрім шығармашылығының текстологиялық тұрғыдан әлі игерілмеген қырларын айқындауға жағдай жасайды.

Зерттеу әдістемесі салыстыру, сипаттау және талдау әдістерінен тұрады. Текстологиялық талдау жүргізу барысында бірнеше дереккөз пайдаланылды. Негізгі нұсқа

ретінде 1912 жылы «Жәрдем» баспасынан жарық көрген алғашқы басылымның факсимилесі алынды. Сондай-ақ, А. Шәкәрімұлы жасаған кирилл әліпбиіндегі транскрипциясы салыстырмалы материал ретінде қарастырылды. 1912 жылғы түпнұсқа факсимилелеріне 2013 (Құдайбердіұлы, 2013) және 2014 жылғы (Құдайбердіұлы, 2014) репродукциялық басылымдар арқылы қол жеткіздік.

Келесі дереккөз – 1982 жылы жарық көрген «Қазақтың музыкалық фольклоры» жинағында ұсынылған өлең нұсқасы. Өлең мәтінін әуезімен бірге 1972 жылы суырып салма ақын Қ. Алтынбаевтан Т. Бекхожина жазып алған (Ерзакович, 1982: 246).

Бұдан бөлек, мәтіндік айырмашылықтарды анықтау үшін Шәкәрім шығармаларының 1988-2018 ж. жинақтары пайдаланылды: 1988 жылғы «Жолсыз жаза: өлеңдер мен поэмалар» жинағы (құраст. М. Мағауин) (Құдайбердіұлы, Мағауин, 1988), «Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер» (құраст. М. Жармұхамедов, С. Дәуітов) (Құдайбердиев, Жармұхамедов және т.б., 1988), 2000 жылғы «Иманым» басылымы (құраст. Б. Байғалиев, Е. Қасейінұлы) (Құдайбердіұлы, Байғалиев және т.б., 2000), 2003 жылы «Атамұра» баспасынан шыққан «Қазақ айнасы: өлеңдер мен поэмалар» (бас ред. Ә. Пірманов) (Құдайбердіұлы, Пірманов және т.б., 2003), 2018 жылғы «Шығармалары» жинағы (құраст. А. Еспенбетов, А. Смағұлова, М. Өндірқан, Б. Түбекбаева) (Құдайбердіұлы, Еспенбетов және т.б., 2018).

Сонымен қатар Ш. Көрпебай ұсынған өлең нұсқасы ғылыми айналымға енгізіліп, зерттеу материалы болып пайдалынылды. Ш. Көрпебай «Бояулы суыр» өлеңінің нұсқасын Ә.Алдажаруұлынан жазып алған. Ә.Алдажаруұлы (1890-1937) – Шәкәрімнің туысы (Ырғызбайдың қара шаңырағының иесі, оның кенже ұлы Жортардың немересі), жақыны. Ш.Көрпебай (1909-1997) болса, Ә. Алдажаруұлының күйеу баласы. Қолжазбаны 1995 жылы Д.Шаяхимовқа аманат етіп тапсырған. Қазіргі уақытта жеке архивте сақтаулы. Факсимилесі бұл зерттеуде алғаш ұсынылып отыр. Қолымыздағы қолжазбаны өлең түпнұсқасы деп есептемейтінімізді, тек түпкі нұсқаның мәнін ашуға көмектесетін қосалқы нұсқа ретінде қарастыратынымызды ескерткен абзал. М. Мағауин айтып өткендей: «...мұндай көшірмелердің, қолжазба дәптер, кітаптардың бірталайы әлі күнге дейін халық арасында тарап жүргені байқалады. Әрине, қандай күйде, қайда сақталмасын, ескі қолжазбалардың бәрі де мәнді, бірақ нақтылық дәрежесі, ғылыми құндылығы бір деңгейде болмаса керек» (Мағауин, 1988: 248). Б. Байғалиев «... қалайда ақын шығармаларының ел арасында бар қолжазба нұсқалары бір орталыққа жиналуы керек. Әсіресе, Семей (қазіргі Абай облысы – авт.), Шығыс Қазақстан облыстарының территориясында және осыларға қанаттас, жапсарлас өңірлерде ақын шығармаларының қолжазбалары кең тараған» (Байғалиев, 2000: 308). Ғалымның сөзіне дәлел ретінде Аягөзде өмір сүрген Көрпебай Шыңғысхан Слəмқұлұлының қолындағы қолжазбаны зерттеуге қосып жатырмыз.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Н.Қ. Жүсіпов пен М.Н. Баратова Шәкәрімнің «Бояулы суыр» өлеңі хақында: «Жұмбақтап, тұспалдап айту ақынның «Бояулы суыр» өлеңінде де өріс алған. Шәкәрімнің «Бояулы суыр» атты мысалы бір жағынан юморға толы. Қысқаша фабуласы: бір суыр иттен қашып

жүріп, бояуға толы шелекке түсіп кетіп, жүні әр түрлі түске боялып қалады. Мұны ол өзінше жорып, «Мен қасиетті құс – Тауыспын» дейді. Бірақ өзге суырлар сенбей, ұшам дегенде, суға түсіп, батып кетеді. Өзге мысалдардағыдай ақын соңында өзінің қорытынды сөзін айтады: Жігіттер, бұл суырды қылма мазақ, Осыдан естілерің болады аз-ақ. Бояуды да бағым деп күн өткізіп, Қол жетпеске ұмтылған *кейбір қазақ* (көп қой қазақ – авт.). Яғни, ақын қолына аз ғана билік түссе, соған маңғазданып, елін, халқын ұмытып, мардымсып кететін кейбір адамдарды сынға алып отыр. Бақ, дәулет, мансап, байлық – қолдың кірі, бояу сияқты, көпке шыдамай, бір күні жоқ болар деген ой да айтады. Қанша биік дәрежеде болсаң да, қарапайым бол, халқыңмен бол деген идея тастайды» (Жүсіпов, Баратова, 2014: 109).

Ө.Күмісбаев пен Ж.Сүлейменова бұл өлеңнің мазмұнына Жәлеладдин Румидің мәснауиі негіз болғанын жазады: «Шығыс әдебиетімен тілдесіп, иықтасып, өлеңдеріне, қара сөздеріне, эпикалық дастандарына кең құшағын жайған Ш.Құдайбердіұлы болатын. Шәкәрім шығармаларының қайнарын зерттеуде осы күнге дейін қанша жұмыс жасалынса, алда одан сан есе көп жұмыс өз кезегін күтіп тұр. Осы күнге дейін Шәкәрімнің парсы ақындары Хафиздің он ғазалын, Джалаладдин Румидің «Мәснави маънавиінен» «Бояулы суыр» өлеңін, Сағдидің «Гүлістан» шығармасының үзіндісін «Бәйшешек бақшасы» деген атпен аударғаны белгілі» (Күмісбаев, Сүлейменова, 2009: 73).

«Бояулы суыр» өлеңінің сюжеті Жәлеладдин Руми өлеңінен алынған, ал ол өз кезегінде б.з. III-IV ғ. санскрит тілінде жазылған «Панчатантра» («Бес жазу») еңбегіндегі ертегіге сүйенеді (Сыркина, 2020: 91-96). Екі дереккөзде де басты кейіпкер – көк түске боялған қорқау. «Панчатантра» бойынша, иттерден қашқан қорқау бояушы үйіндегі бояу құйылған ыдысқа түсіп кетіп, көк түске боялады. Кришна құдайы бейнесіне тән бұл түске боялған қорқау өзін таңдаулы жаратылыс деп жариялап, басқа жануарларға әмір жүргізе бастайды. Тұқымдастардың ұлығанына қосылған қорқау да ұлып, осылайша шын табиғаты ашылып, құлығы әшкереленеді. Ақыры қол астында болған жануарлардың қаһарына ұшырайды. Румидің мәснауиінде көкке боялған қорқау өзін тауысқа теңеп, ерекше мәртебеге дәмеленеді, алайда тауыстай әндете алмағандықтан, дүйімге әшкере болады. Екі жазба деректе де сыртқы бейне мен ішкі мәннің сәйкессіздігін білген, әліне қарамай дандайсыған тұлға әрекеті сыналады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы шибөріні суырға алмастырып, мазмұнды өңдеп, өлеңге қосады. Бұл шешім кездейсоқ емес – ақын кейіпкердің ішкі болмысы мен өзі таңдаған бейненің арасындағы сәйкессіздікті көркем тұрғыдан неғұрлым айқын көрсеткісі келген. Бұл себепті ақын таңдауы іниге тығылып өмір сүретін, назардан қашатын суыр сынды ұсақ жануарға түседі. Бұл тұрғыда әсем бейнесі мен әнімен назарын өзіне тартатын тауысқа өзін ұқсатқан суырдың жат мәртебені иемденуге талпынысы табиғи болмыс пен таңылған рөл арасындағы экзистенциалдық қақтығысты да айқын бейнелейді.

«Жігіттер, бұл суырды қылма мазақ.

Осыдан естілерің болады аз-ақ.

Бояуды да «бағым» деп күн өткізіп,

Қол жетпеске ұмтылған көп қой қазақ», – деп ақын қоғамда мұндай мінез-құлықты жиі кезіктіргенін жазады.

Шәкәрім шығармаларының текстологиялық зерттелу деңгейіне қатысты айтар болсақ, Абай текстологиясы дәрежесінде жүйелі түрде қалыптасқан ғылыми бағытқа айналды деу қиын. Абай мұрасының мәтіндік тарихын ғылыми негізде зерделеу ісі Қ.Мұхамедханов еңбектерінен бастау алса, Шәкәрім шығармаларының мәтіндік ерекшеліктерін қарастыру да алғаш осы ғалымның зерттеулерінде көрініс тапты. Ол бұл бағытта бірқатар мақалалар жариялап, мәтіндік нұсқаларды салыстыру мен түзету мәселелеріне назар аударды (Мұхамедханов, 2009: 20-188).

М. Мағауин Шәкәрім шығармаларын жариялау ісіндегі текстологиялық мәселелердің күрделілігіне тоқтала отырып:: «Текстологиялық жұмыстардың көптігін былай қойғанда, тыныс белгілерін түгендеп қойып шығудың өзі құрастырушыға үлкен жауапкершілік жүктейтіні тағы түсінікті болса керек», – дейді (Мағауин, 1988: 249).

Шәкәрім шығармаларын текстология жағынан тиянақты зерттеу бастамасын көтерген ғалым А. Еспенбетов: «Шәкәрім текстологиясын зерттеу объектісіне айналдырғанда төмендегі ойларды назарда ұстаған жөн. Қандай да болмасын қаламгердің мұрасын тану мәтінтанудан басталмақ керек. Неге десеңіз, бір қаріптің өзгеруі шығарманың көркемдік құны мен айтпақ ойына, образдар жүйесіне зор нұқсан келтіруі мүмкін. Мәтіннің бұзылуы, жариялаудағы ұқыпсыздық қауіп-қатердің орасан зор екендігін ұққан айқын», – дейді (Еспенбетов, 2014: 58-59). «Шәкәрімнің көзі тірісінде өз қолымен баспаға тапсырған кітаптары мен газет-журналдардағы материалдарды канондық мәтін деңгейінде айналымға түсірудің әбестігі жоқ», – деген тұжырыммен келісе отыра, «Жәрдем» баспасынан шыққан жинақтағы өлең нұсқасын түпнұсқа ретінде алдық (Еспенбетов, 2014: 58).

А. Смагулова атап өткендей, «1912 жылғы жинаққа енген туындылар Шәкәрім шығармаларының мәтіндік бірізділігін анықтауда канондық мәтін болу керек. Екіншіден, 1912 жылғы жинақтың мұқабасында «һәр хұқығы сахибына ғайд» деген мәлімет берілген. Мағыналық тұрғыдан ол қазіргі ғылыми-әдеби тілдегі «барлық құқықтар сақталған», «барлық құқық иесіне тән» деген ұғымға сәйкес келеді. Бұл – ХХ ғасыр басындағы қазақ баспа мәдениетінде авторлық құқық ұғымының алғаш қолданылған көріністерінің бірі. Шәкәрім шығармаларының түпнұсқалық мәтінін зерттеу барысында осындай құқықтық ескертпелерге назар аудару – сол дәуірдің баспа дәстүрін, авторлық құқыққа көзқарасын түсінуге мүмкіндік береді» (Смагулова және т.б., 2025: 141).

Шәкәрім шығармаларының текстологиясына қатысты зерттеулердің бірі – З.Ахметовтың ғылыми жетекшілігімен 2007 жылы дайындалып қорғалған Д.Қ. Шаяхимовтың «Шәкәрім поэмаларының текстологиясы» атты кандидаттық диссертациясы (Шаяхимов, 2007)[1]. Бұл еңбекте «Еңлік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр», «Нартайлақ пен Айсұлу» поэмаларының нұсқаларына текстологиялық талдау жүргізілді. Шыңғысхан Сләмқұлұлы Көрпебайдың сақтап келген Шәкәрімнің өлеңдері мен поэмаларының қолжазбалары алғаш бұл ғылыми еңбекте пайдаланылған. Табылған қолжазбалар ішіндегі аталған поэмалар осы уақытқа дейінгі баспадан жарық көрген нұсқалардан өзгеше нұсқа және толығырақ, поэтикалық қуаты жоғары деп сенімді түрде айтуға болады. Шәкәрімнің қолжазбаларын

[1] Шаяхимов Д.Қ., 2007. Шәкәрім поэмаларының текстологиясы: филол. ғылымд. канд. дис. Астана. 129 б.

Шыңғысхан ақсақалға қайын атасы Әбдіғали Алдажаруұлы қамауға алынардан аз уақыт бұрын аманат етіп тапсырған. Қолымыздағы «Бояулы суыр» өлеңінің қолжазбасы бұл жинақтан алынған және осыған дейін арнайы зерттелмеген.

Талдау

Жинақ басылымдары «Бояулы суыр» өлеңінің негізгі дереккөзі ретінде 1912 жылы Семей қаласындағы «Жәрдем» баспасынан жарық көрген «Қазақ айнасы» жинағын көрсетеді. Мәселен, 1988 жылғы жинақта: «Бояулы суыр», «Қаншыр мен бөдене», «Ақылшы торғай», «Қасқыр, түлкі, бөдене», «Талап пен ақыл» атты өлеңдер ақынның 1912 жылы Семей қаласында «Жәрдем» баспасында басылып шыққан «Қазақ айнасы» кітабында жарияланды. Өлеңдердің текстері сол басылу бойынша беріліп отыр», – делінеді (Жармұхамедов, 1988: 547). М. Мағауин 1913 жыл деп көрсетеді: «Бояулы суыр», «Піскен мен шикі», «Қаншыр мен бөдене», «Ақылшы торғай», «Қасқыр, түлкі, бөдене», «Ажалсыз әскер» – «Қазақ айнасы» жинағы бойынша берілді» (Семей, «Жәрдем» матбуғасы, 1913), (Мағауин, 1988: 249). Бұл жинақтың репродукциялық басылымдары 2013 (Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайы) және 2014/ 2018 жылдары («Шәкәрімтану» ғылыми-зерттеу орталығы) жарық көрді. Алғашқы көшірмені баспаға әзірлеген М. Қайрамбаева: «Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қазақ айнасы» жинағына енген шығармалары 1988 жылдан бері жарық көрген жинақтардың ешқайсысына да толықтай кірмеген. «Атамұра» баспасынан 2003 жылы басылып шыққан «Қазақ айнасы» деген аттас жинақтың өзінде де (шығарушы редакторы – Айгүл Зейноллақызы (шын мәнінде бас редакторы – Ә. Пірманов, редакторы – Қ. Лұқпанұлы – авт.) ақынның өзі шығарған жинақтағы шығармалары толық басылмаған. Шәкәрімнің 1912 жығы жинағына кірген 36 шығарманың 30-ы ғана басылған. Сонымен қатар текстологиялық қателердің бар екенін айта кету керек», – дейді (Қайрамбаева, 2013: 4). Абай мұражайының қорында сақтаулы 1912 жылы Семей қаласындағы «Ярдам» баспаханасынан жарық көрген «Қазақ айнасы» жинағының екінші басылымы факсимиле күйінде (1-сурет) және қазіргі қазақ әрпіне ұлы А.Шәкәрімұлының түсірілуімен оқырманға ұсынылған.

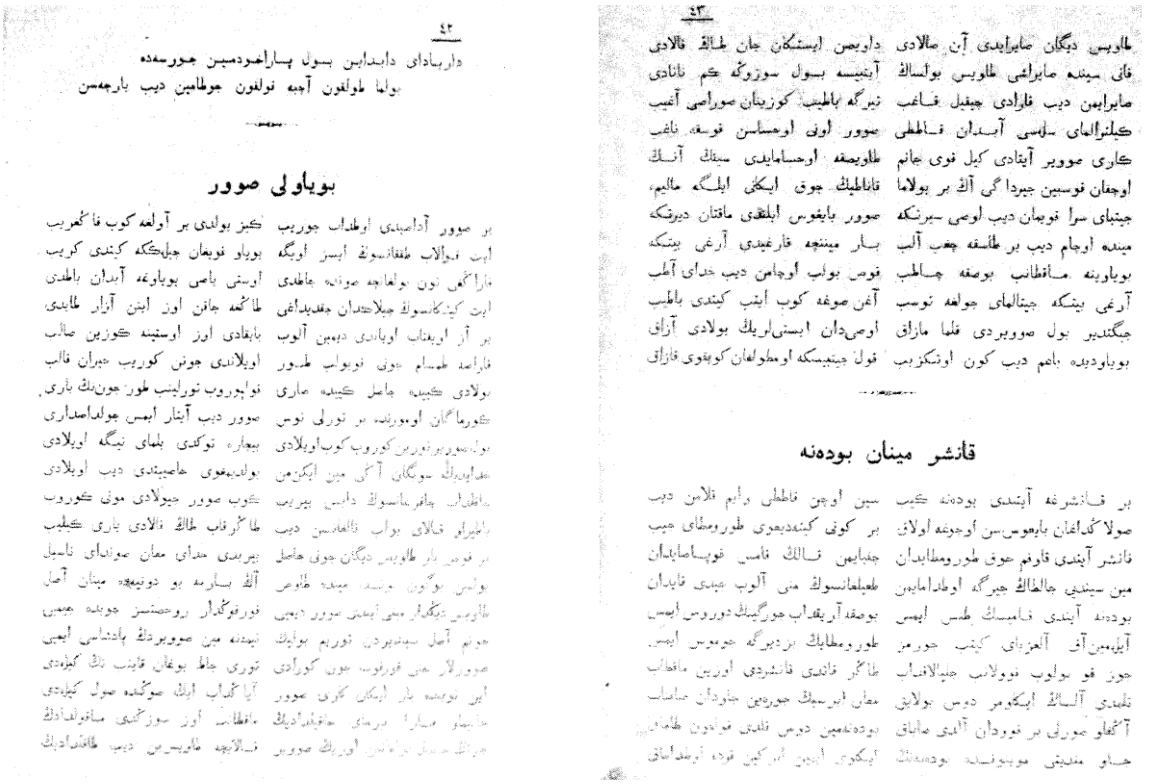

1-сур. Шәкәрімнің «Бояулы суыр» өлеңінің «Жәрдем», баспасынан 1912 жылы шыққан «Қазақ айнасы» жинағындағы нұсқасы (Құдайбердіұлы, Қайрамбаева, 2013: 86-88).
Fig. 1. The version of Shakarim's poem «Boyauli Suyr» in the collection «Qazaq Aynasy», published by «Zhardem» in 1912 (Kudayberdiuly, Kairambayeva, 2013: 86-88).
Рис. 1. Версия стихотворения Шакарима «Бояулы суыр» в сборнике «Қазақ айнасы», изданном издательством «Жәрдем» в 1912 году. (Кудайбердиулы, Кайрамбаева, 2013: 86-88).

Алайда 1912 жылғы түпнұсқа мәтін мен қазіргі әліпбиге түсірілген нұсқа арасында бірқатар мәтіндік айырмашылықтар бары анықталды (1-кестеде көрсетілген).

1-кесте. Түпнұсқа мен А. Шәкәрімұлы жасаған транскрипция арасындағы айырмашылықтар.
Table 1. Differences between the original and the transcription made by A. Shakarimuly.
Таблица 1. Различия между оригиналом и транскрипцией, выполненной А. Шакаримулы.

Түпнұсқа	Транскрипция
بویاو فویغان چیلکه کیتدی کریب (бояу **құйған** [فویغان] шелекке кетті кіріп)	Бояу **толы** шелекке кетті кіріп (Қ, 87)
قاراصه طمسام چونی فوبولب طور (қараса тәмам жүні **құбылып** [فوبولب] тұр)	Қараса тамам жүні **құлпырып** тұр (Қ, 87)

طاڭرقاپ طاڭ قالادی باری کیلیب (таңырқап, **таңқалады** [طاڭ قالادی] бәрі келіп)	Таңырқап, **таңданады** бәрі келіп (Қ, 87)
بر قوس بار طاویس دیگان جونی جاصل (бір құс бар тауыс деген жүні **жасыл** [جونی جاصل])	Бір құс бар тауыс деген жүні **асыл** (Қ, 87)
تیمدنه مین صوویردڭ پادشاسی ایمیی (**немене мен суырдың патшасы** емей)	**Мен суырдың немене патшасы** емей! (Қ, 87)
توری جاط بوغان قاینب تڭ کیلەدی (түрі жат **бұған** [بوغان] қайтіп тең келеді)	Түрі жат **оған** қайтып тең келеді?! (Қ, 87)
آیا کداب ایڭ صوڭده صول کیلەدی (аяңдап ең **соңында** [صوڭده] сол келеді)	Аяңдап ең **соңынан** сол келеді (Қ, 87)
Шартты қысқарту: Қ – (Құдайбердіұлы, Қайрамбаева, 2013)	

А.С. Еспенбетовтың жалпы редакциясымен әзірленген 2014 жылғы басылымды мәтіннің ең дұрыс әрі деректік тұрғыдан сенімді нұсқасы деп есептейміз (Құдайбердіұлы, Еспенбетов және т.б., 2014). Түпнұсқа мен басқа басылымдардағы мәтін арасында айырмашылықтар бұдан көп (2-кесте).

2-кесте. Түпнұсқа, 2014 жылғы басылым мен өзге басылымдардағы айырмашылықтар.
Table 2. Differences between the original, the 2014 edition, and other editions.
Таблица 2. Различия между оригиналом, изданием 2014 года и другими изданиями.

Түпнұсқа	2014 ж. (Қ)	Өзге жинақтар (1988-2018)
بویاو قویغان	бояу құйған (Е, 85)	бояу толы (Қ, 87; Б, 88)
آزار طابدی	азар тапты (Е, 85)	әзер тапты (Қ, 87; Б, 88)
قوبولب طور	құбылып тұр (Е, 85)	құлпырып тұр (Қ, 87)
بیچاره	бейшара (Е, 85)	бишара (М, 89)
مین ایکن من	мен екенмін (Е, 85)	мен екен деп (М, 89) ; П, 69)
دابس بیریب	дыбыс беріп (Е, 85)	дабыс беріп (Қ, 87)
طاڭ قالادی	таңқалады (Е, 85)	таңданады (Қ, 87)
جونی جاصل	жүні жасыл (Е, 85)	жүні асыл (Қ, 87; Б, 89)

چوبله جیمی	шөп те жемей (Е, 85)	шөпті жемей (М, 89)
قورقوکدلر روحسز چوبله جیمی	немене мен суырдың патшасы емей (Е, 85)	мен суырдың немене патшасы емей (Қ, 87)
جنی قورقوب	шын қорқып (Е, 85)	шыны қорқып (Қ, 87; М, 89; Б, 89, П, 70)
بوغان قایتب	бұған қайтіп (Е, 85)	оған қайтып (Қ, 87)
سوکنده سول کیلدی	соңында сол келеді (Е, 85)	соңынан сол келеді (Қ, 87)
جونك جاسیل	жүнің жасыл (Е, 85)	жүнің асыл (Қ, 87)
قـالایچه	қалайша (Е, 85)	қалайда (М, 89)
صایرایمن دیب	сайраймын деп (Е, 87)	сайрайын деп (М, 90; П, 70)
آبـدان قـاططی	әбден қатты (Е, 87)	әбдән қатты (Қ, 89)
نایب	нағып (Е, 87)	неғып (М, 89; П, 70)
بـار مینچه قارغیدی	пәрменінше қарғыды (Е, 87)	пәрменінше қарғиды (М, 90; П, 70)
جولغه توسب	жолға түсіп (Е, 87)	орға түсіп (М, 90; П, 71)

Шартты қысқартулар:
М – (Құдайбердіұлы, Мағауин, 1988)
Ж – (Құдайбердиев, Жармұхамедов және т.б., 1988)
Қ – (Құдайбердіұлы, Қайрамбаева, 2013)
Е – (Құдайбердіұлы, Еспентов және т.б., 2014)
Б – (Құдайбердіұлы, Байғалиев және т.б., 2000)
П – (Құдайбердіұлы, Пірманов және т.б. 2013)

Көріп тұрғанымыздай, мәтіндік айырмашылықтардың басым бөлігі фонетикалық, орфографиялық немесе морфологиялық сипатқа ие. Мысалы, «азар» – «әзер», «дыбыс» – «дабыс», «әбден» – «әбдән», «нағып» – «неғып» сияқты дыбыстық алмасу өлеңнің мағыналық құрылымына елеулі ықпал етпейді.

«Жасыл» сөзінің «асыл», «жолға түсіп» тіркесінің «орға түсіп» нұсқасында берілуі назар аудартады. Бұл айырмашылықтың мәнін нақтылау мақсатында Ш. Көрпебай ұсынған нұсқа да қарастырылды.

64 жолдан тұратын өлеңнің 46 жолын ғана (2-сурет) сарапқа сала аламыз, себебі қолжазбаның бір беті жоғалған.

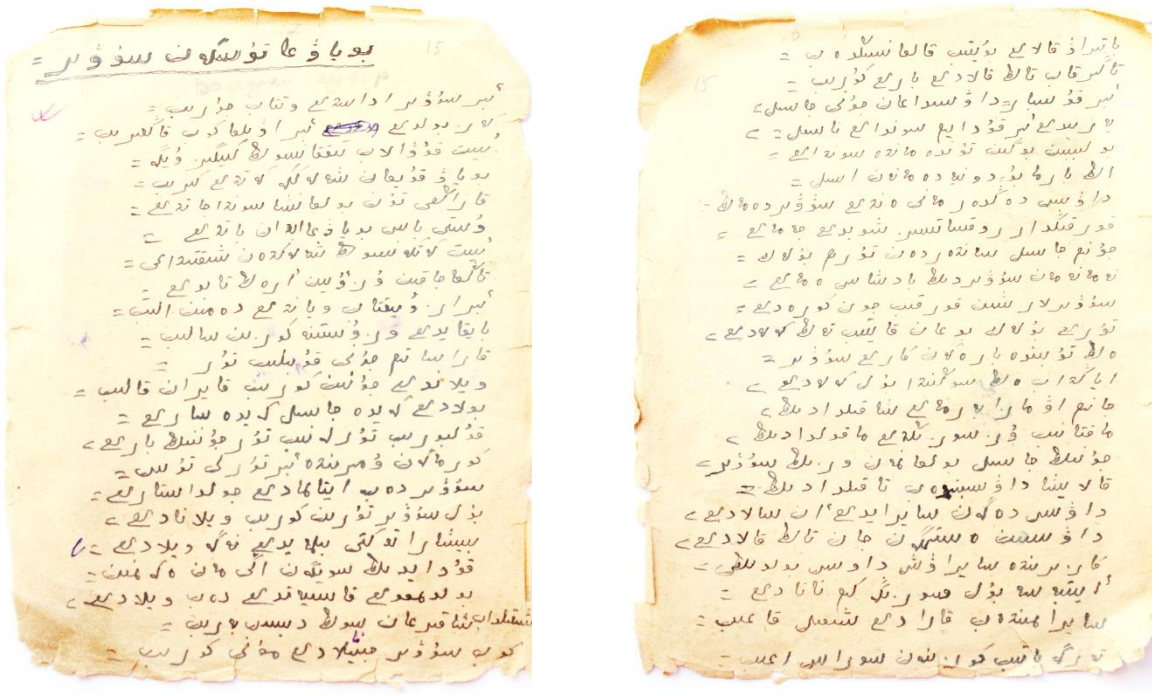

2-сур. «Бояулы суыр» өлеңінің Ш. Көрпебай ұсынған нұсқасы (Д. Шаяхимовтың жеке мұрағатынан, Көкшетау қаласы).

Fig. 2. The version of the poem «Boyauli Suyr» proposed by Sh. Korpebay (from the personal archive of D. Shayakhimov, Kokshetau).

Рис. 2. Версия стихотворения «Бояулы суыр», предложенная Ш. Корпебаем (из личного архива Д. Шаяхимова, г. Кокшетау).

Түпнұсқадан 20 айырмашылығы бар (3-кестені қараңыз).

3-кесте. Түпнұсқа мен Ш. Көрпебай ұсынған нұсқа арасындағы айырмашылықтар.
Table 3. Differences between the original and the version proposed by Sh. Korpebay.
Таблица 3. Различия между оригиналом и версией, предложенной Ш. Корпебаем.

Түпнұсқа	**Ш. Көрпебай ұсынған нұсқа**
Бір суыр **адасыпты** оттап жүріп,	Бір суыр **адасты** [اداسدى] оттап жүріп
Ит қуалап тыққан соң **иесіз үйге**	Ит қуалап тыққан соң **кигіз үйге** [كيگيز ۇيگە]
інін әзер тапты	**үйін әрең** [ۇيين ارەڭ] тапты
Байқады өз үстіне көзін салып	**Байқайды** [بايقايدى] өз үстіне көзін салып
Қараса, **тамам** жүні құбылып тұр	Қараса, **тым** [تىم] жүні құбылып тұр

Суыр деп **айтар емес** жолдастары	Суыр деп **айта алмады** [ ] жолдастары
Бұл суыр түрін көріп **көп ойлады**	Бұл суыр түрін **көріп ойланады** [ ]
Бейшара түкті **білмей** неге ойлады.	Бишара түкті **білмейді** [ ], неге ойлады
Шақылдап шақырған соң **дабыс** беріп	**Шықылдап** [ ] шақырған соң дыбыс [ ] беріп
Таңырқап, таңқалады бәрі **келіп**	Таңырқап, таңқалады бәрі **көріп** [ ]
Бір құс бар **тауыс деген**	Бір құс бар **дауыс деген (~дауыстаған)** [ ]
Беріпті **құдай маған** сондай нәсіл	Беріпті **бір құдайым** [ ] сондай нәсіл
Болыппын бүгін түнде мен де **тауыс**	Болыппын бүгін түнде мен де **сондай** [ ]
Тауыс деңдер мені енді, суыр **демей**	Тауыс деңдер мені енді, суыр **демең** [ ]
Қорқыңдар рұқсатсыз **шөп те** жемей.	Қорқыңдар рұқсатсыз **шөпті** [ ] жемей
Жүнім **асыл,** сендерден түрім бөлек	Жүнім **жасыл** [ ], сендерден түрім бөлек
Түрі **жат**, бұған қайтіп тең келеді	Түрі **бөлек** [ ], бұған қайтіп тең келеді
Ін түбінде бар екен **кәрі** суыр	**Ең** [ ] түбінде бар екен **қары** [ ] суыр
Аяңдап ең соңында **сол** келеді	Аяңдап ең соңында **бұл** [ ] келеді
Қане, сен де сайрашы, Тауыс болсаң	**Қазір інде сайра, ұш** [ ] тауыс болсаң

Хронологиялық тұрғыдан келесі дереккөз – 1982 жылы жарық көрген «Қазақтың музыкалық фольклоры» жинағында ұсынылған өлең нұсқасы. Өлең мәтінін әуезімен бірге (3-сурет) 1972 жылы Т. Бекхожина Қ. Алтынбаевтан жазып алған.

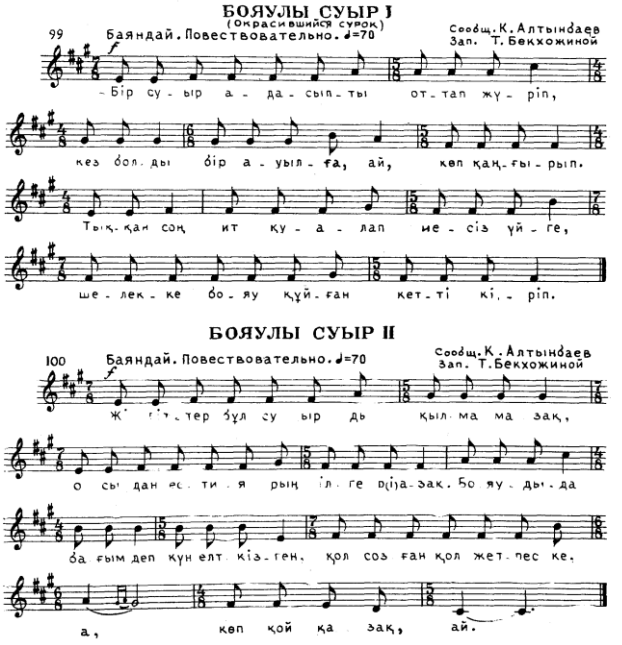

3-сур. Қ. Алтынбаевтан Т. Бекхожина жазып алған «Бояулы суыр» әнінің мәтіні мен нотасы (Ерзакович, 1982: 121).

Fig. 3. The lyrics and musical notation of the song “Boyauli Suyr” recorded by T. Bekkhozhina from Q. Altynbaev (Erzakobich, 1982: 121).

Рис. 3. Текст и ноты песни «Бояулы суыр», записанные Т. Бекхожиной со слов К. Алтынбаева (Ерзакович, 1982: 121).

Аталған жинақта Ш. Құдайбердіұлы өлең мәтінінің авторы ретінде көрсетілмеген. Жинақтың «Аңыздар, ертегілер» бөлімінде орналасқан бұл өлең мәтіні 44 жолдан тұрады және өзге нұсқалармен салыстырғанда түпнұсқадан елеулі айырмашылықтарға ие (4-кесте).

4-кесте. Түпнұсқа мен Қ. Алтынбаев ұсынған нұсқа арасындағы айырмашылықтар.
Table 4. Differences between the original and the version proposed by Q. Altynbaev.
Таблица 4. Различия между оригиналом и версией, предложенной К. Алтынбаевым.

*№	Түпнұсқа	№	Қ. Алтынбаев ұсынған нұсқа
1	Бір суыр адасыпты оттап жүріп,	1	Бір суыр адасыпты оттап жүріп,
2	Кез болды бір ауылға көп қаңғырып.	2	Кез болды бір ауылға көп қаңғырып.
3	**Ит қуалап тыққан соң** иесіз үйге,	3	**Тыққан соң ит қуалап** иесіз үйге,
4	**Бояу құйған шелекке кетті** кіріп.	4	**Шелекке бояу құйған кетті-ау** кіріп.
5	**Қараңғы түн болғанша сонда** жатты,	5	**Сол суыр сол шелекте сол күн** жатты,

6	**Үсті-басы бояуға** әбден батты.	6	**Малшынып тұла бойын** әбден қатты.
7	**Ит кеткен соң шелектен шықты-дағы,**	7	**Ауылдың барлық иті арылған соң,**
8	**Таңға жақын өз інін әзер** тапты.	8	**Өз інін таңға жақын әрең** тапты.
13	**Болады** кейде **жасыл,** кейде сары,	9	**Көрінер** кейде **қызыл,** кейде сары,
14	**Құлпырып, түрленіп** тұр жүннің бәрі.	10	**Түрленіп құлпырып** тұр жүннің бәрі.
15	Көрмеген **өмірінде бір түрлі түс.**	11	Көрмеген **бұл дүниеде бір бөлек аң,**
16	Суыр деп айтар емес жолдастары.	12	Суыр деп айтар емес жолдастары.
23	Батыр-ау, қалай болып **қалғансың деп,**	14	Батыр-ау қалай болып **қалдың дейді.**
24	Таңырқап, **таңқалады бәрі келіп.**	13	Таңырқап **жолдастары түгел келді,**
25	**Бір құс бар тауыс деген** жүні жасыл,	17	**Тауыс деген бір құс бар** жүні жасыл,
26	Б**еріпті құдай маған** сондай нәсіл.	18	**Құдай маған беріпті** сонда нәсіл
27	**Болыппын бүгін түнде** мен де тауыс,	19	**Бүгін түнде болыппын** мен де тауыс,
28	Аң бар ма **бұ** дүниеде менен асыл?	20	Аң бар ма **бұл** дүниеде менен асыл.
29	**Тауыс деңдер мені енді,** суыр демей,	21	**Мені енді тауыс деңдер** суыр демей,
30	Қорқыңдар, рұқсатсыз **шөпті** жемей.	22	Қорқыңдар рұқсатсыз **шөп те** жемей.
31	**Жүнім асыл, сендерден түрім бөлек.**	23	**Болған соң өзім асыл, жүнім жасыл,**
32	**Немене мен суырдың патшасы** емей!	24	**Мен, немене, сендердің патшаң** емей.
35	**Ін түбінде бар екен** кәрі суыр,	15	**Бар екен ін түбінде** кәрі суыр,
36	Аяңдап **ең соңында сол келеді:**	16	Аяңдап **соңында о да келді.**
45	**Сайраймын деп қарады шиқыл** қағып,	29	**Мен де тауыс болам деп шықлық** қағып,
46	**Терге батып,** көзінен сорасы ағып.	30	**Келтіре алмай,** көзінен сорасы ағып.
51	Ұшқан құс пен **жердегі** аң **бір бола ма,**	27	Ұшқан құс, **жүгірген** аң **бірдей емес,**
52	Қанатың жоқ екені **елге** мәлім».	28	Қанатың жоқ екен жұртқа мәлім».
53	**Жетпей, сірә, қойман деп осы** сертке.	34	**Жетем деп әуелгі өзі айтқан** сертке.
54	**Суыр байғұс ілінді** мақтан дертке.	33	**Ілінді суыр байғұс** мақтан дертке,
55	**Мен де ұшам деп бір тасқа шығып алып,**	35	**Қой, мен енді бұл жерде тұрмаймын деп,**
56	**Пәрменінше қарғиды** арғы бетке.	36	**Қарғыпты пәрменімен** арғы бетке.
57	Бояуына мақтанып босқа шатып,	37	Бояуына мақтанып босқа шатып,
58	**Құс болып ұшамын** деп құдай атып.	38	**Мен де тауыс болдым** деп құдай атып,
59	**Арғы бетке жете алмай, жолға түсіп,**	39	**Бар екен орта жолда ағында өзен,**

60	**Ағын суға күмп етіп кетті** батып.	40	**Күп беріп ағып кетті суға** батып.
61	Жігіттер, бұл суырды қылма мазақ,	41	Жігіттер, бұл суырды қылма мазақ,
62	Осыдан естілерің **болады** аз-ақ.	42	Осыдан естілерің **ілгері** аз-ақ.
63	Бояуды да бағым деп күн **өткізіп,**	43	Бояуды да бағым деп күн **елткізген,**
64	**Қол жетпеске ұмтылған** көп қой қазақ.	44	**Қол созған қол жетпеске** көп қой қазақ.
* – жол реті			

1972 жылғы нұсқа мәтінінде автор жекелеген сөздік алмастырулармен ғана шектелмей, тұтас құрылымдық деңгейде қайта өңделгенін байқауға болады. Өлең жолдарының басым бөлігінде сөз тәртібінің өзгертілуі («Ит қуалап тыққан соң иесіз үйге» – «Тыққан соң ит қуалап иесіз үйге», «Бояу құйған шелекке кетті кіріп» – «Шелекке бояу құйған кетті-ау кіріп» т.с.с.) мәтіннің саналы түрде өзгертілгенін аңғартады. Мәтін құрылымы да едәуір өзгертілген. Кей тұстарда тұтас шумақтардың түсіріліп немесе жаңаша берілгенін көреміз.

Бұл нұсқаны Абай облысы, Жарма ауданының тумасы Қ. Алтынбаев (1927-2002) ұсынғанын ескеретін болсақ, бұл Шәкәрім шығармаларының, кем дегенде Шығыс Қазақстан облысында, ХХ ғасыр басында ауызша кең таралып, фольклорлық сипат ала бастағанының айғағы ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл жағдайда мәтіннің орындаушылық ортада қайта өңделуі, құрылымдық және лексикалық өзгерістерге ұшырауы заңды құбылыс болып табылады.

Айта кетерлігі, жоғарыда қарастырылған Ә. Алдажарұлы да халық арасында «Кәрі қара» атымен танылған әнші болған. Дәл оның орындаушылық дәстүрінен тараған өлең нұсқасын біз Ш. Көрпебайдың қолжазбасы арқылы қарастырдық. Алайда бұл нұсқада түпнұсқамен салыстырғанда мәтіндік айырмашылықтардың аз болуы назар аудартады. Мұны Шәкәрімнің Әбдіғали Алдажарұлының репертуарын бақылап, орындаушылық мәнеріне тікелей ықпал еткенімен байланыстыруға болады. Ақынның оған арнайы «Сәлем, Әбдіғали бауырым – жалғызға» атты өлең арнауы да олардың шығармашылық қарым-қатынасының тығыз болғанын аңғартады:

«Сәлем, Әбдіғали бауырым – жалғызға,
Осы әнімді үйрен салғыз да.
Бұл – даусыңа сенің лайық ән,
Толға, бір нүктесін қалғызба!» (Құдайбердіұлы, Еспенбетов және т.б., 2018: 273).

Этнограф С. Қасиманов келтірген деректерде Шәкәрімнің өз әндерін Әбдіғалиға орындатып, оның орындау мәнеріне түзетулер енгізіп отырғаны айтылады. Мәселен, 1924 жылы Жамбасқұдықта өткен бір кездесуде ақынның домбыраның құрылымына өзгеріс енгізіп, қосымша перне тағуы, сондай-ақ орындаушылық техникаға қатысты нақты нұсқаулар беруі оның музыкалық мәтіннің де дәл берілуіне айрықша мән бергенін көрсетеді. Шәкәрімнің орындаушыға «ән әуеніне қарай саусақтар да кербез, әсем қимылдауы керек», «бар әдемілікті айтып отырған әніңе қый, еркін отыр, бет-ауыз, дене, қол қимылдарын ән әуенінің еркіне жібер. Тыныстың кең ал, екі ұрт пен ерінді тежей берме» деген мазмұндағы кеңестері мәтін мен әуеннің тұтастығын сақтауға бағытталған талаптарын айғақтайды (Бекхожина, 1989: 8).

Нәтижелер

Ең алдымен, өлең нұсқасында суырдың сыртқы келбеті сипатталғанда, оның терісіне қатысты тек «жасыл» сөзі қолданылатынын атап өткен жөн. Яғни бояу арқылы өзгерген түс нақты, заттық белгі ретінде беріледі. «Бояулы» деген атаудың өзі түстік сипаттауды талап етеді. «Жәрдем» басылымындағы нұсқада «асыл» мен «жасыл» сөздерінің қолданысы:

1. «Болады кейде **жасыл,** кейде сары, Құлпырып, түрленіп тұр жүннің бәрі»;
2. «Бір құс бар тауыс деген жүні **жасыл**»;
3. «Аң бар ма бұ дүниеде менен **асыл**?»;
4. «Жүнім **асыл**, сендерден түрім бөлек».
5. «Жүнің **жасыл** болғанмен, өзің суыр» түрінде болса, бұл нұсқада «асыл» сөзі суырдың астамшыл, менмен бейнесін танытатын «Аң бар ма бұ дүниеде менен асыл?» деген жолда ғана жұмсалған.

Аталған қолжазбада мәтіннің ішкі құрылымының лексикалық деңгейде ұйымдасқаны айқын байқалады. Атап айтқанда, «Бояулы суыр» сюжетіне сәйкес келетін «жасыл» сөзі жүнді сипаттауда жүйелі қолданылған. Сондай-ақ мәтінде қайталау тәсілі қолданылған. Мысалы,

1. «ең» сөзі:

«**Ең түбінде** бар екен кәрі суыр,
Аяңдап **ең соңында** сол келеді»;

2. «бөлек» сөзі:

«Жүнім жасыл, сендерден **түрім бөлек**», /.../

«**Түрі бөлек,** бұған қайтіп тең келеді?» қайталанып, мәтіннің композициялық тұтастығын күшейтеді. Түпнұсқада:

«**Ін түбінде** бар екен кәрі суыр,
Аяңдап **ең соңында** сол келеді»;
«Жүнім асыл, сендерден **түрім бөлек**», /.../
«**Түрі жат,** бұған қайтіп тең келеді».

Шәкәрім Құдайбердіұлы – қайталау тәсілін шебер қолданған ақындардың бірі. Ақын поэзиясының тілін лексика-функционалды қырынан зерделеген ғалым Б. Момынова осыған қатысты: «Шәкәрім қайталауларының түрі көп, олардың қызмет аясы да кең. Қайталамалардың қызметі туралы О. Бүркіт: «Қайталамалардың соңғы кезде анықталған төрт түрлі қызметі аталып жүр: 1) стильдік-көркемдегіш қызметін атқаратын қайталамалар; 2) семантикалық байланыс қызметін аткаратын қайталамалар; 3) мәтін түзімі қызметін атқаратын қайталамалар; 4) мәтін дамыту қызметін атқаратын қайталамалар» – дейді. Осы аталған қызметтерінің ішінде Шәкәрім өлеңдерінен мысалға келтірілген қайталаулардың мәтінтүзушілік қызметі мен экспрессия тудыруы, мәтіндік ойды дамытуы ерекшелеуге тұрады» (Момынова, 2008: 77). Концепт негіздеуші кілт сөздерді өлеңінің өн бойында қайталап қолдану тәсілінің үлгісін «Анадан алғаш туғанымда» өленінен байқауымызға болады. Мысалы: «Жас **өмір – қызық**, оны біл деп», «**Қызықтап өмір** ұнадым мен»; «**Мұқтаждық** – өмір жолы бұл деп», «Көбейді **мұқтаж** жиындап», «Көрсетер **мұқтаж** азап саған» т.с.с. жалпы мәнді айшықтайтын сөздерді қайталап қолданады. «Бояулы суыр» өленінің бұл нұсқасында аталған тәсілдің қолданылғаны назар аудартады.

Сонымен, түпнұсқа мен өлеңнің қарастырылып жатқан нұсқасы арасында 24 тілдік айырмашалық бар, оның ішінде:

а) «Ойлады» – «ойланады», «білмей» – «білмейді»:

«Бұл суыр түрін көріп **ойланады** (a, 11 буын),

Бейшара түкті **білмейді**, неге ойлады? (b, 13 буын)

«Құдайдың сүйген аңы мен екенмін, (c, 11 буын)

Болдым ғой қасиетті», – деп ойлады» (b, 11 буын)

және «демей» – «демең»:

«Тауыс деңдер мені енді, суыр **демең**, (a),

Қорқыңдар, рұқсатсыз шөпті жемей. (b)

Жүнім жасыл, сендерден түрім бөлек, (c),

Немене мен суырдың патшасы емей!» (b), – алмасуларын орфографиялық қате есебінен болған айырмашылық деп есептейміз, өйткені ұйқас пен ырғақ бұзылады.

ә) «Адасты – адасыпты», «байқайды» – «байқады», «шөпті» – «шөп те» сияқты морфологиялық айырмашылықтар мәтіннің жалпы мәнін қабылдауға елеулі әсер етпейді. Мұндай алмасулар мәтінді көшіру барысында жіберілген қателермен немесе редакторлық түзетулермен байланысты болуы ықтимал.

б) Фонетикалық айырмашылықтарға «қары» – «кәрі», «дабыс» – «дыбыс» және «тауыс» – «дауыс» мысалдарын жатқызуға болады. Бұлар – жарыспалы сөздер, қазіргі қазақ әдеби тілінде орныққан нұсқалары: *кәрі, дыбыс/ дауыс, тауыс*. Айта кетерлігі, қазақ тілінде «дауыс» тұлғасы кейбір мәтіндерде құс атауына қатысты да қолданылған, яғни «тотықұс» мағынасында ұшырасады. Бұл туралы мәтінтанушы М. Ғұмарова XX ғасырдың басында жариялана бастаған «Қамбар батыр» жырына түсініктеме бергенде атап өтеді: «Дауыс* құстай түрленіп, Қоңыраудай алтын күңіреніп... *Дауыс – тоты құс, кейде «тауыс» құс деп те айтылады» (Смирнова, Ғұмарова, 1957: 38).

в) «Әрең» – «әзер», «шықылдап» (шық-шық ету, шықыл қағу; өлеңнің енді бір жолында: «Сайраймын деп қарады **шиқыл қағып**») – «шақылдап» (шаңқылдап қатты сөйлеу), «ойланады» («көп» сөзі түсірілді) – «көп ойлады», «айта алмады» – «айтар емес», «бөлек» – «жат» сияқты лексикалық алмасудағы сөздер мағыналары жағынан іргелес болғандықтан, мәтіннің жалпы мазмұны мен қабылдануына айтарлықтай әсер етпейді.

Түпнұсқадағы «Ит қуалап тыққан соң **иесіз үйге**» көшірме қолжазбасында «Ит қуалап тыққан соң **кигіз үйге**» деп берілген. «Кигіз үй» этнографизмі оқиға өткен жерді көзге елестетуді жеңілдеткенімен, асылында «иесіз үй» тұлғасы қолданылған деп топшылаймыз, өйткені иесіз мекен ұғымы (қараусыз, иесіз қалған пана) ақын шығармашылығында негізгі концепт түзуші сөздердің бірі (мысалы: «иесіз қора», «иесіз там» т.б.).

«Таңға жақын өз **інін** әзер (~азар) тапты» жолы «Таңға жақын өз **үйін** әрең тапты» түрінде келтірілген. Бұдан алдын «Ит қуалап тыққан соң кигіз **үйге**» жолымен мағыналық сабақтастықты нығайту мақсатында бұл өлең нұсқасында «үй» сөзі қолданылса керек. «Панчатантра» мен Руми нұсқаларындағы фабулаға сәйкес, жануар бояшуының үйіне тап болып, өз үйіне бөтен күйде оралады.

Түпнұсқадағы:

«Бір құс бар **тауыс деген** [ماویس دیگان] жүні жасыл,

Беріпті құдай маған сондай нәсіл.

Болыппын бүгін түнде мен де **тауыс**,

Аң бар ма бұ дүниеде менен асыл?» (кейбір жинақтарда «тауыс» сөзі бас әріппен жазылған) көшірме нұсқасында:

«Бір құс бар **дауыс деген** [دا ؤ سدا عان], жүні жасыл,

Беріпті бір құдайым сондай нәсіл.

Болыппын бүгін түнде мен де **сондай**,

Аң бар ма бұ дүниеде менен асыл?» деп берілген. Бұл жерде көшірмеші «дауыстаған» [дауысдаған] – «дауыс деген» дыбыстық ұқсастығына негізделген сөз ойынын қолдануы мүмкін. Бұл жағдайда «тауыс» атауы мәтінде тікелей аталмай, фонетикалық тұрғыдан жақын «дауыс» формасы арқылы беріліп, келесі жолдағы «Болыппын бүгін түнде мен де **сондай**» жолынан алынып тасталған. Сондай-ақ «Құдай маған» тіркесінің «бір құдайым» түрінде берілуі де назар аудартады. Кеңестік кезеңдегі атеистік идеология жағдайында «құдай» сөзінің басылымдарда өзгертіліп берілгені белгілі – Шәкәрім мәтіндеріндегі «құдай» сөзінің редакциясын Қ. Мұхамедхановтың ««Құдай» деген сөзден құдай сақтасын» атты еңбегінде арнайы қарастырған (Мұхамедханов, 2009: 154-179).

Мәнге біршама әсер етуі мүмкін келесі бір айырмашылық кәрі суырдың бояулы суырға қарата айтқан уәжінде көрінеді. «Қане, сен де сайрашы, тауыс болсаң» сөзі бұнда «Қазір інде сайра, ұш, тауыс болсаң» түрінде берілген. Мұндай талап жағдайдың абсурдтық сипатын одан әрі күшейтеді, өйткені оқырман өлеңді оқығанда көз алдына суыр мен тауысты елестетеді. «Ұшып көр» деген талап осы қайшылықты әдейі шиеленістіріп, кейіпкердің жалған бейнесін әшкерелейді.

Ә. Алдажарұлының сөзінен жазылып алынған көшірме қолжазбасы 1912 жылғы «Жәрдем» басылымында жарияланған түпмәтінмен салыстырғанда бірқатар айырмашылықтарға ие болып шықты. Бұл айырмашылықтардың, әсіресе лексикалық алмастырулардың, себебін нақты анықтау айту қиын. Ауызша таралу дәстүрінің ықпалынан, көшіру барысындағы редакторлық түзетулерден болуы мүмкін. Соған қарамастан, аталған қолжазба дербес, тәуелсіз мәтіндік дереккөз ретінде салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік береді. Айталық,

«Арғы бетке жете алмай, **жолға түсіп**, Ағын суға күмп етіп кетті батып» деген жолдар 1988 жылғы «Жолсыз жаза» жинағында «**орға түсіп**» түрінде берілген. «Адам не мал, күш көліктің қайта-қайта жүруінен тапталып, тақырланған із, сүрлеу» (Қоңыратбаева, Қалиев және т.б., 2007: 460) мағыналы **жол** «табиғат әсерінен болған немесе қазылған шұңқыр жер» (Манкеева, Шойбеков және т.б., 2009: 712) мағыналы **ор** сөзіне өзгертілген. Осындағы «жол» мен «ор» бейтарап мәнде қолданылса да, бұл алмастыру прагматикаға әсер етуі мүмкін. Қазақ тілінде «жол» лексемасы, әдетте, жағымды немесе бейтарап мағынада жұмсалса (мысалы: ата жолы, жолға түсу, жолын қуу, жолын ашу), «ор» сөзі көбіне бейтарап және жағымсыз коннотативтік реңкке ие: «Орға түсті [құлады]. Жамандыққа душар болды, басына іс түсті. Баяқамай орға түстің мені де алып, Өлдік қой екеуміз де мұнда қалып. Тым болмаса, мен болсам жағасында. Шығарып алмас па едім талды салып» (Ш. Құдайбердиев, Шығ.; Манкеева, Шойбеков және т.б., 2009: 713). Бұл тұста «орға түсу» нұсқасы сәтсіздікке ұшырау, тығырыққа тірелу, құлдырау тәрізді бағалауыш мәнді күшейтуі мүмкін. Қарастырылған қолжазба нұсқасында «жолға түсіп» түрі сақталған. Бұл жағдай қолжазба мәтіннің жекелеген тұстарда бастапқы нұсқаға жақындығын көрсетуі мүмкін және мәтіндік реконструкция барысында қосымша салыстыру материалы ретінде пайдалануға негіз болады.

Қорытынды

Шәкәрім Құдайбердіұлы – қазақ ұлтының рухани-мәдени өмірінде айрықша орын алатын тұлға. Оның идеялары ұлттық әдебиеттің дамуына әсер етіп, қоғамдық ой-сана мен дүниетанымның қалыптасуына елеулі ықпал етті. Мұндай қайраткерлердің шығармашылық мұрасын зерттеу, әсіресе отандық филология үшін, өзектілігін ешқашан жоғалтпайды. Соның ішінде өзектілікке ие бағыттардың бірі – қолжазба мұраларды жүйелі түрде зерделеу. Уақыт өте келе мәтіндердің бұрмалануы, толық сақталмауы немесе мүлде жоғалуы сияқты қауіптер олардың ғылыми айналымға дер кезінде енгізілуін талап етеді. Бұл бағытта бірқатар зерттеулер жүргізіліп келеді.

Аталған жұмыс аясында Шәкәрімнің «Бояулы суыр» өлеңі текстологиялық тұрғыдан қарастырылып, оның әртүрлі нұсқалары салыстырмалы түрде талданды. Талдау нәтижелері мәтін нұсқалары арасындағы айырмашылықтардың тілдің барлық деңгейінде (емле мәселесі зерттеуде қарастырылмаған) барын көрсетті. «Азар» – «әзер», «бейшара» – «бишара», «дыбыс» – «дабыс», «шыны» – «шын», «әбден» – «әбдән», «нағып» – «неғып» сияқты айырмашылықтар төте жазуды қазіргі қазақ кириллицасына көшіру барысында туындайтын транскрипциялық ерекшеліктермен байланысты, бірақ өлеңнің жалпы мәніне нұқсан келтірмейді. Ал «асыл» – «жасыл», «жолға түсіп» – «орға түсіп», «құбылып» – «құлпырып», «қарғыды» – «қарғиды», «таңқалады» – «таңданады» сияқты алмастырулар лексикалық және морфологиялық деңгейлерге қатысты болғандықтан, басылым дайындау кезінде мұқият тексеруді талап етеді.

Мұндай лексикалық және грамматикалық ауытқуларды ғылыми басылымдарда жүйелі түрде салыстырып, түпнұсқаға барынша жақын мәтінді қалпына келтіру – текстология ғылымының негізгі міндеттерінің бірі. Алдағы уақытта қазақ ақын-жазушыларының қолжазба мұраларын толық қамтитын электрондық корпус жасақталады деген үміт бар. Мұндай цифрлық дерекқор мәтіндерді салыстырмалы түрде зерттеуге жаңа мүмкіндік беріп, олардың реконструкциясы мен толықтырылуына бағытталған кейінгі ізденістердің жандануына серпін болары сөзсіз.

Әдебиет

Ерзакович Б., 1982. Қазақтың музыкалық фольклоры. Алматы: Ғылым. 264 б.

Еспенбетов А., 2014. Шығармалары. Т. 1: Шығармалары. Монография. Астана: Фолиант. 368 б.

Жүсіпов Н.Қ., Баратова М.Н., 2014. Шәкәрімнің тұспал өлеңдері. ПМУ Хабаршысы. №3. Б. 106-110.

Күмісбаев Ө., Сүлейменова Ж., 2009. Қазақ тіліндегі парсы поэзиясы. ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №4 (49). Б. 71-76.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық, 2007. 6-том. Ж-Ж. Алматы: Арыс. 751 б.

Құдайбердиев Ш., Жармұхамедов М., Дәуітов С., Құдайбердиев А., 1988. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Алматы: Жазушы. 560 б.

Құдайбердіұлы Ш., Байғалиев Б., Қасейінұлы Е., 2000. Иманым. Алматы: Арыс. 321 б.

Құдайбердіұлы Ш., Бекхожина Т., 1989. Аманат. Әндер. Алматы: Өнер. 128 б.

Құдайбердіұлы Ш., Еспенбетов А. [т.б.], 2014. Қазақ айнасы. Алматы: Ғылым ордасы. 102 б.

Құдайбердіұлы Ш., Еспенбетов А. [т.б.], 2018. Шығармалары. Астана: Фолиант. 460 б.

Құдайбердіұлы Ш., Қайрамбаева М., 2013. Қазақ айнасы (бірінші бөлім). Семей: Абайдың мемлекеттік қорық мұражайы. 105 б.

Құдайбердіұлы Ш., Мағауин М., 1988. Жолсыз жаза: өлеңдер мен поэмалар. Алматы: Жалын. 253 б.

Құдайбердіұлы Ш., Пірманов Ә., 2003. Қазақ айнасы: өлеңдер мен поэмалар. Алматы: Атамұра. 294 б.

Манкеева Ж., Шойбеков Р. [т.б.], 2009. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық. 11-том. М–О. Алматы: Арыс. 750 б.

Момынова Б., 2008. Шәкәрім поэзиясының тілі (лексика-функционалды ракурс). Алматы: Арыс. 256 б.

Мұхамедханова Қ. [т.б.], 2009. Шәкәрім мен Қайым. Тағдырлас. Астана: Фолиант. 336 б.

Руми М.Дж., Урманов А., 2010. Избранные рассказы из «Маснави». М.: Издательская группа «САД». 176 с.

Смагулова А.Т., Еспенбетов А.С., Ердембеков Б.А., 2024. Шәкәрім поэзиясындағы текстология мәселелері. Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. №29, 1(113). Б. 119–127.

Смагулова А.Т., Әубәкір Ж.М., Мағазбеков Н.Ж., 2025. Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдерінің түпнұсқасын түзудегі мәтінтану және деректану принциптері. Керуен. №4 (89). Б. 136–146.

Смирнова Н.С., Ғұмарова М.Ғ., 1957. Қамбар батыр. Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы. 126 б.

Сыркина А.Я., 2020. Панчатантра. М.: Наука. 414 с.

Reference

Erzakovich B., 1982. Qazaqtyng muzyqalyq folklory [Kazakh musical folklore]. Almaty: Gylym. 264 p. [in Kazakh].

Espenbetov A., 2014. Shygarmalary. T. 1: Shygarmalary. Monografiya [Works. Vol. 1: Works. Monograph]. Astana: Foliant. 368 p. [in Kazakh].

Zhusipov N.Q., Baratova M.N., 2014. Shakarimning tuspal olengderi [Allegorical poems of Shakarim], PMU Habarshysy, 3. P. 106-110. [in Kazakh].

Kumisbaev O., Suleimenova Zh., 2009. Qazaq tilindegi parsy poeziyasy [Persian poetry in the Kazakh language], QazUU Habarshysy. Shygystanu seriyasy, 4 (49). P. 71-76. [in Kazakh].

Qazaq adebi tilining sozdigi: on bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh literary language: in fifteen volumes], 2007. Vol. 6. Zh-Zh. Almaty: Arys. 751 p. [in Kazakh].

Qudaiberdiev Sh., Zhamruhamedov M., Dauitov S., Qudaiberdiev A., 1988. Shygarmalary: Olengder, dastandar, qara sozder [Works: Poems, epics, prose]. Almaty: Zhazushy. 560 p. [in Kazakh].

Qudaiberdiuly Sh., Baigaliev B., Qaseiinuly E., 2000. Imanym [My faith]. Almaty: Arys. 321 p. [in Kazakh].

Qudaiberdiuly Sh., Bekhozhina T., 1989. Amanat. Ander [Bequest. Songs]. Almaty: Oner. 128 p. [in Kazakh].

Qudaiberdiuly Sh., Espenbetov A. et al., 2014. Qazaq ainasy [Kazakh mirror]. Almaty: Gylym ordasy. 102 p. [in Kazakh].

Qudaiberdiuly Sh., Espenbetov A. et al., 2018. Shygarmalary [Works]. Astana: Foliant. 460 p. [in Kazakh].

Qudaiberdiuly Sh., Qairambaeva M., 2013. Qazaq ainasy (birinshi bolim) [Kazakh mirror (Part 1)]. Semei: Abai State Historical and Memorial Museum. 105 p. [in Kazakh].

Qudaiberdiuly Sh., Magauin M., 1988. Zholsyz zhaza: óleńder men poemalar [Unjust punishment: poems and verses]. Almaty: Zhalyn. 253 p. [in Kazakh].

Qudaiberdiuly Sh., Pirmanov A., 2003. Qazaq ainasy: olengder men poemalar [Kazakh mirror: poems and verses]. Almaty: Atamura. 294 p. [in Kazakh].

Mankeeva Zh., Shoibekov R. et al., 2009. Qazaq adebi tilining sozdigi: on bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh literary language: in fifteen volumes]. Vol. 11. M-O. Almaty: Arys. 750 p. [in Kazakh].

Momynova B., 2008. Shakarim poeziyasynyng tili (leksika-funktsionaldy raqurs) [Language of Shakarim's poetry (lexical-functional aspect)]. Almaty: Arys. 256 p. [in Kazakh].

Muhamedkhanova Q. et al., 2009. Shakarim men Qaiym. Tagdyrłas [Shakarim and Qaiym. Shared fate]. Astana: Foliant. 336 p. [in Kazakh].

Rumi M.J., Urmanov A., 2010. Izbrannye rasskazy iz «Masnavi» [Selected stories from the «Masnavi»]. Moscow: Izdatel'skaya gruppa «SAD». 176 p. [in Russian].

Smagulova A.T., Espenbetov A.S., Erdembekov B.A., 2024. Shakarim poeziyasindagy tekstologiya maseleleri [Textological issues in Shakarim's poetry], Qaragandy universitetining habarshysy. Filologiya seriyasy, 29, 1(113). P. 119-127. [in Kazakh].

Smagulova A.T., Aubakir Zh.M., Magazbekov N.Zh., 2025. Shakarim Qudaiberdiuly olengderining tupnusqasyn tuzudegi matintanu zhane derektanu printsipteri [Textological and source-study principles in restoring the original texts of Shakarim Kudaiberdiuly's poems], Keruen, 4 (89). P. 136–146. [in Kazakh].

Smirnova N.S., Gumarova M.G., 1957. Qambar batyr [Kambar batyr]. Almaty: Qazaq SSR Gylym Akademiyasynyng baspasy. 126 p. [in Kazakh].

Syrkina A.Ya., 2020. Panchatantra [Panchatantra]. Moscow: Nauka. 414 p. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Шаяхимов Дәулет Қуандықұлы, ф.ғ.к., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Абай көш., 76, Көкшетау, Қазақстан Республикасы.

Таңсықбай Әділет Қыдырбекұлы, PhD, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Абай көш., 76, Көкшетау, Қазақстан Республикасы.

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы, PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көш., 11, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57213160947

Аубакирова Ботагоз Карабаевна, п.ғ.м., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Абай көш., 76, Көкшетау, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Shayakhimov Daulet Kuandykovich, Candidate of Philological Sciences, Shokan Ualikhanov Kokshetau University, 76 Abai Str., Kokshetau, Republic of Kazakhstan.

Tansykbay Adilet Kydyrbekuly, PhD, Shokan Ualikhanov Kokshetau University, 76 Abai Str., Kokshetau, Republic of Kazakhstan.

Kenzhalin Kuanyshbek Karimuly, PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11 Kazhymukan Str., Astana, Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: 57213160947

Aubakirova Botagoz Karabaevna, Master of Pedagogical Sciences, Shokan Ualikhanov Kokshetau University, 76 Abai Str., Kokshetau, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Шаяхимов Даулет Куандыкович, к.филол.н., Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, ул. Абая, 76, Кокшетау, Республика Казахстан.

Тансыкбай Адилет Кыдырбекулы, PhD, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, ул. Абая, 76, Кокшетау, Республика Казахстан.

Кенжалин Куанышбек Каримович, PhD, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Кажымукана, 11, Астана, Республика Казахстан.
Scopus ID: 57213160947

Аубакирова Ботагоз Карабаевна, магистр педагогических наук, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, ул. Абая, 76, г. Кокшетау, Республика Казахстан.

Авторларлық үлес:

Д.Қ. Шаяхимов зерттеу тұжырымдамасын әзірледі, зерттеу материалдарын (қолжазбаны) ұсынды, мәтіндік талдау жасады.

Ә.Қ. Таңсықбай әдеби шолу жасап, салыстырмалы талдау жүргізді, сондай-ақ мақаланы баспаға дайындады.

Қ.К. Кенжалин қолжазба мәтіндерді транскрипциялады, деректерді дайындады, әдеби шолуды жасауға қатысты.

Б.К. Аубакирова әдеби шолу жасап, материалды талдады, әдебиеттер тізімін құрды.

Author Contributions:

D. Shayakhimov developed the research concept, provided the research materials (manuscript), and conducted the textual analysis.

A. Tangsykbay carried out the literature review, conducted the comparative analysis, and prepared the article for publication.

K. Kenzhalin transcribed the manuscript texts, prepared the data, and contributed to the literature review.

B. Aubakirova conducted the literature review, analyzed the material, and compiled the list of references.

Вклад авторов:

Д.К. Шаяхимов разработал концепцию исследования, предоставил исследовательские материалы (рукопись), выполнил текстологический анализ.

А.К. Тансыкбай провёл обзор литературы, осуществил сравнительный анализ, а также подготовил статью к публикации.

К.К. Кенжалин выполнил транскрипцию рукописных текстов, подготовил данные, участвовал в проведении обзора литературы.

Б.К. Аубакирова провела обзор литературы, проанализировала материал, составила список литературы.

Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Мүдделер қақтығысы:
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 2 (2026) 228-247

Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Turkic languages/ Түркі тілдері/ Тюркские языки

Article

Қазақ, ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің лингвистикалық табиғаты

Б. Әбдуәлиұлы[a], *А.Е. Айнабек[b]

[a]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті*
Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0003-1481-8850
(E-mail: bekzhan_a7@mail.ru)
[b]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті*
Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0009-0006-1742-0468
(E-mail: aydanayerkinkyzy@gmail.com)
**Байланыс үшін автор: aydanayerkinkyzy@gmail.com*

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
қазақ тілі, ноғай тілі, халықтық географиялық терминдер, лингво-география, этимология, өлі түбір, морфологиялық құрылым, лексика-семантикалық жүйе, тарихи-салыстырмалы әдіс, тілдік әлем бейнесі.

ХҒТАР 16.21.47

DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-228-247

АННОТАЦИЯ

Қазақ пен ноғай – тарихи тегі бір, туыстас халықтар, сондықтан тілдері де өзара жақын. Екі этностың этногенездік, тарихи-мәдени сабақтастығы олардың тілдік жүйесіндегі ортақ қабаттардың сақталуына негіз болды. Көшпелі дәстүрі мен шаруашылығы ауа райының ыңғайына қарай үнемі орын ауыстырып отыруға бейімделгендіктен, қоршаған ортаны тану мен табиғаттың сырларын меңгеруге мол мүмкіндік тудырды. Дала кеңістігін, жер бедерін, су көздерін, өсімдік жамылғысын дәл сипаттау өмір сүрудің маңызды шартына айналды. Табиғи нысандарды ортақ белгілеріне қарай жалпы атаулармен атады, ал бұл атаулар халықтық географиялық терминдердің мол қоры мен лингво-географиялық жүйесін қалыптастырды. Осындай атаулар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, халық жадында сақталып, тілдік дәстүр арқылы тұрақтанды, жүйеленіп, қолданыс аясын кеңейтті. Халықтық терминдер, біріншіден, географиялық танымның, екіншіден, дүниенің тілдік бейнесі мен табиғат туралы аялық білімнің айғағы. Олар белгілі бір аймақтың табиғи-ландшафтық ерекшеліктерін бейнелей отырып, халықтың дүниетанымы мен тәжірибесін танытады. Мақала қазақ, ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің қалыптасу жағдайлары мен лингвистикалық табиғатын талдауға арналған. Сонымен қатар зерттеуде тарихи-салыстырмалы, сипаттамалы, этимологиялық әдістер қолданылып, тілдік деректер жүйелі түрде қарастырылды, ғылыми тұрғыдан сарапталды. Қоршаған ортаны тану әрбір нысанның түрін анықтап, оған лайықты атау беру арқылы

© Б. Әбдуәлиұлы, А.Е. Айнабек, 2026

жүзеге асады. Бұл атаулар тілде сақталғанмен, олардың жасалу жолдары, түпкі мағынасы, шығу уәждері белгісіз. Сондықтан кейбір көмескі халықтық терминдерге этимологиялық зерттеулер жүргізілді. Талдаулар барысында түпкі негіздері ортақ «қурай, құрғақ, құрлық; күдір, күп, көбе (жер көбесі), көбек» секілді сөздердің шығу тегі ортақ екені туралы болжамдар жасалды. Мағыналары ұқсас, дыбыстық тұлғалары жақын сөздерді өзара салыстырғанда түпкі негізі «қу, құ, кү, кө» нұсқаларына барып тіреледі, олар бүгінде өлі түбірлерге айналған. Сөздің морфологиялық құрылысынан шығу тегімен қатар мағыналық даму эволюциясы да көрініс береді, семантикалық өріс аясында кеңейе түседі. Зерттеу барысында мына мәселелер анықталды: терминдердің морфологиялық құрылымы түбір, туынды, біріккен сөздерден құралған, екі тілдегі нұсқалары бірдей тәсілмен жасалған, шығу уәждері мен лексика-семантикалық жүйесі ортақ. Бұл деректер қазақ пен ноғай тілдерінің тарихи негізі мен тілдік бірегейлігін, сондай-ақ халықтық географиялық терминдердің көне қабатын айқындайды, олардың сабақтастығын нақты дәлелдейді.

B. Abdualiuly[a]
[a]*L.N. Gumilyov Eurasian National University*
Astana, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0000-0003-1481-8850
(E-mail: bekzhan_a7@mail.ru)

***A.E. Ainabek**[b]
[b]*L.N. Gumilyov Eurasian National University*
Astana, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0009-0006-1742-0468
(E-mail: aydanayerkinkyzy@gmail.com)
*Corresponding author: aydanayerkinkyzy@gmail.com

The linguistic nature of folk geographical terms in the Kazakh and Nogai languages

Abstract. The Kazakhs and Nogais are historically related peoples, which explains the typological and genetic similarities between their languages. The ethnogenetic and cultural-historical unity of these peoples has contributed to the preservation of substantial shared linguistic elements and archaic lexical units. Their nomadic lifestyle and economic activities, which were adapted to constant movement according to climatic conditions, fostered

Received 22 February 2026. Revised 05 April 2026. Accepted 18 May 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: Б. Әбдуәлиұлы, А.Е. Айнабек Қазақ, ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің лингвистикалық табиғаты // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2. 228-247 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-228-247

For citation: B. Abdualiuly, A.E. Ainabek The linguistic nature of folk geographical terms in the Kazakh and Nogai languages // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 228-247. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-228-247

a profound understanding of their surroundings and natural phenomena. The precise differentiation of steppe expanses, landforms, water sources, and vegetation cover was vital. Natural objects were given common names based on shared characteristics, leading to the formation of a rich inventory of folk geographical terms and an integral linguogeographical system. These names were passed down through the generations, becoming firmly established in collective memory and linguistic tradition. On the one hand, folk terms serve as evidence of geographical cognition, and on the other hand, they reflect the linguistic worldview and background knowledge of nature. These terms represent the natural and landscape features of specific territories and embody the traditional experience and worldview of the people. This article analyzes the formation conditions and linguistic nature of folk geographical terms in the Kazakh and Nogai languages. The research employs historical-comparative, descriptive, and etymological methods to ensure a systematic examination of the linguistic material. Perception of the environment is realized through identification of each object type and assignment of an appropriate designation. While these names are preserved in language, the mechanisms by which they are formed, their original meanings, and the reasons behind them are not always clear. Therefore, etymological studies were conducted on a number of obscure folk terms. The analysis proposed hypotheses about the shared origin of words such as quray, qurğaq, and qurlyq; küdir, küp, köbe (zher kobesi), and köbek, which all stem from the same underlying base. A comparative analysis of words with similar meanings and phonetically related forms revealed that their proto-roots date back to the variants qu, qü, kü, and kö. These variants function as fossilized roots in modern language. A word's morphological structure reflects its origin and the evolution of its semantic development, as manifested by the expansion and differentiation of meanings. This study establishes that the morphological structure of these terms includes root, derived, and compound forms, and that their equivalents in both languages are formed by identical methods. Furthermore, the study shows that these terms share motivational bases and lexico-semantic systems, which testifies to their historical unity and deep linguistic interrelation.

Keywords: Kazakh language, Nogai language, folk geographical terms, linguogeography, etymology, fossilized roots, morphological structure, lexico-semantic system, historical-comparative method, linguistic worldview.

Б. Абдуалиулы[a]
[a]*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева*
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0003-1481-8850
(E-mail: bekzhan_a7@mail.ru)

***А.Е. Айнабек**[b]
[b]*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева*
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0006-1742-0468
(E-mail: aydanayerkinkyzy@gmail.com)
*Автор для корреспонденции: aydanayerkinkyzy@gmail.com

Лингвистическая природа народных географических терминов в казахском и ногайском языках

Аннотация. Казахи и ногайцы являются исторически родственными народами, что обусловливает типологическую и генетическую близость их языков. Этногенетическая и культурно-историческая общность двух народов способствовала сохранению значительного пласта общих языковых элементов и архаичных лексических единиц. Кочевой уклад и хозяйственная деятельность, приспособленные к постоянному перемещению в зависимости от климатических условий, способствовали глубокому познанию окружающей среды и освоению тайн природы. Точное различение степных пространств, форм рельефа, водных источников и растительного покрова имело жизненно важное значение. Природные объекты обозначались общими наименованиями на основе сходных признаков, что сформировало богатый фонд народных географических терминов и целостную лингвогеографическую систему. Эти наименования передавались из поколения в поколение, закрепляясь в народной памяти и языковой традиции. Народные термины, во-первых, являются свидетельством географического познания, а во-вторых – отражением языковой картины мира и фоновых знаний о природе. Они репрезентируют природно-ландшафтные особенности определенных территорий и отражают традиционный опыт и мировоззрение народа. Статья посвящена анализу условий формирования и лингвистической природы народных географических терминов в казахском и ногайском языках. В исследовании применяются историко-сравнительный, описательный и этимологический методы, обеспечивающие системное рассмотрение языкового материала. Познание окружающей среды осуществляется путем определения типа каждого объекта и присвоения ему соответствующего наименования. Несмотря на то, что данные наименования сохраняются в языке, способы их образования, исходное значение и мотивационные основы остаются не всегда ясными. В связи с этим были проведены этимологические исследования некоторых семантически затемненных народных терминов. В ходе анализа были выдвинуты гипотезы об общности происхождения таких слов, как «*құрай, құрғақ, құрлық; күдір, күп, көбе (жер көбесі), көбек*», имеющих общую исходную основу. Сопоставление слов с близкими значениями и сходной фонетической формой показало, что их первооснова восходит к вариантам «қу, құ, кү, кө», которые в современном языке определяются как мертвые корни. Морфологическая структура слова отражает не только его происхождение, но и эволюцию семантического развития, проявляющуюся в расширении и дифференциации значений. В ходе исследования установлено, что морфологическая структура терминов представлена корневыми, производными и сложными словами; их варианты в обоих языках образованы одинаковыми способами, а мотивация происхождения и лексико-семантическая система являются общими, что свидетельствует об историческом единстве и глубинной языковой взаимосвязи.

Ключевые слова: казахский язык, ногайский язык, народные географические термины, лингвогеография, этимология, мертвые корни, морфологическая структура, лексико-семантическая система, историко-сравнительный метод, языковая картина мира.

Кіріспе

Топонимдер халықтың тарихымен тығыз байланысты, ол тарих жөнінде көптеген деректер береді. Тілдік мазмұнында аумақтың географиялық сипаты мен халықтың мәдени құндылықтары туралы ақпараттарды да қамтиды. Осы тұрғыдан келгенде топонимдерді – халықтың мәдени мұрасы әрі жер-суға атау беру шығармашылығының нәтижесі ретінде бағалауға болады. Сонымен жер-су атаулары – тілдік құрал, мәдени мұра, тарихи дерек және географиялық аумақты біріктіруші таңба. Топонимдердің болмысы кешенді құрылым, аясына енетін бағыттардың әрқайсысы жеке зерттеп-зерделеуді қажет етеді. Солардың қатарында туыстас тілдер топонимдерінің тілдік табиғатындағы ерекшеліктерді салыстыра зерттеу мәселелері тұр. Туысқан қазақ, ноғай халықтарының топонимиясындағы ортақ элементтер жекелеген мақалалар көлемінде болмаса, арнайы зерттеу нысаны бола алмай келеді.

Қазақ-ноғай тілдерінің туыстығы өзара жақын. Ноғай тілі Солтүстік Қара теңіз және Солтүстік Кавказ аймағында миграциялану мен этномәдени процестер негізінде дамыған. Айналасын қоршаған түркі және Иран халықтарымен өзара қатынас барысы да ноғай тілінің қалыптасуына ықпал еткен. Тарихи тұрғыдан ноғай тілі түркі тілдерінің қыпшақ-ноғай тармағына жатады. Таралуының географиялық кеңістігі Ресей, Қазақстан, Өзбекстан және Түрікменстан аймақтарын қамтиды. Қыпшақ-ноғай тармағына кіретін қазақ, қарақалпақ тілдеріне өте жақын. Ноғай тілінде үш негізгі диалект бар: қазіргі зерттеулерде фонетикалық, лексикалық, морфологиялық ерекшеліктері бойынша ноғай тілі үш диалектіге бөлінеді: 1) ақ ноғай диалектісі – Черкес өлкесінде тұратын Қобан ноғайлары; 2) ноғай диалектісі (шартты түрде) – Ащықұлақ және Қоясулы аудандары аумағындағы ноғайлар, 3) қара ноғай диалектісі – Қараноғай аудандық аумағында тұратын ноғайлар. Бұл диалектілердің өзара айырмашылықтары мен ұқсастықтары бар. Дегенмен «ақ ноғай диалектісіне» қарағанда «ноғай диалектісі» мен «қара ноғай диалектілері» өзара жақын (Мәтбек, 2018: URL). Ноғайлардың өз ішіндегі тілдік ерекшелігіне қарамай, топонимдердің пайда болуы мен қалыптасуында жалпы түркілік құбылыстар басым. Екі тілдегі түркі текті ортақ атауларды жинау мен ғылыми тұрғыдан зерделеу және көптеген түйінді сұрақтардың оңтайлы шешімін іздеу лингвистикалық зерттеулермен қатар, қазақ пен ноғайдың тарихы, мәдениеті, этнографиясы мен экономикасы т.б. ғылымдардың тоғысар тұсынан қарастырған тиімді.

Материалдар және зерттеу әдістері

Қазақ тілінде топонимия бойынша көптеген материалдар жиналып, іргелі зерттеу еңбектер жарық көргені белгілі. Ал салыстырмалы түрде ноғай тілінде бұл бағыттағы ғылыми ізденістер саны жағынан шектеулі. Әсіресе зерттеу нысаны ретінде алынып отырған халықтық географиялық терминдерге қатысты арнайы сөздіктер мен кешенді ғылыми еңбектер тапшылығы байқалады. Осыған байланысты зерттеу барысында ноғай тіліндегі көркем шығармалар, аймақтық мәтіндік материалдар және «орысша-ноғайша сөздік» деректері негізгі тілдік база ретінде пайдаланылды. Бұл тәсіл тілдік фактілерді жинақтау мен талдаудың ғылыми қағидаттарына сәйкес келеді.

Зерттеу жұмысының дереккөздері ретінде қазақ тіліндегі топонимиялық сөздіктер, халықтық географиялық терминдерге арналған ғылыми еңбектер, аймақтық лексика материалдары, сондай-ақ ноғай тіліндегі лексикографиялық және мәтіндік деректер қамтылды. Осы материалдар негізінде ноғай тіліндегі халықтық географиялық терминдердің мағыналық ерекшеліктері анықталып, олардың қазақ тіліндегі нұсқаларымен салыстырмалы талдауы жүргізілді.

Тарихи-саяси ықпалдардың нәтижесінде соңғы ғасырларда ноғай тіліндегі халықтық географиялық терминдердің топонимжасамдық қызметі белгілі бір дәрежеде шектелгені байқалады. Алайда олардың көне нұсқалары сақталып қалған топонимдердің құрамында кездеседі. Бұл жағдай тарихи лексикалық қабаттарды анықтауға және екі тілге ортақ архаикалық элементтерді айқындауға мүмкіндік береді.

Әдістемелік тұрғыдан зерттеу тарихи-салыстырмалы, этимологиялық, семантикалық және типологиялық талдау әдістеріне сүйене отырып жүргізілді. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы қазақ және ноғай тілдеріндегі ортақ түбірлер мен сөзжасамдық модельдер анықталды. Этимологиялық талдау көмегімен мағынасы көмескіленген немесе көнерген халықтық терминдердің бастапқы семантикасы мен шығу төркіні айқындалды. Семантикалық талдау барысында терминдердің мағыналық эволюциясы, мағына тарылуы мен кеңею үдерістері қарастырылды. Ал типологиялық салыстыру әдісі екі тілдегі топонимжасамдық үлгілердің құрылымдық және функционалдық ұқсастықтарын жүйелеуге мүмкіндік берді.

Сонымен қатар зерттеу барысында трансонимдену құбылысы, бинарлық оппозиция принципі, сондай-ақ лексика-семантикалық, синтетикалық және аналитикалық тәсілдер арқылы жасалған топонимдік модельдер кешенді түрде сараланды. Аталған әдістер қазақ және ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің лингвистикалық табиғатын жан-жақты сипаттауға негіз болды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркі тілдеріндегі халықтық географиялық терминдер туралы алғаш зерттеу жүргізген ғалым Э.М. Мурзаев «Халықтық географиялық терминдер сөздігі» атты еңбегінде мәселеге жан-жақты тоқталып, түркі халықтарына ортақ лексикалық қорын жинақтап, сөздігін ұсынды. Кейін Е.Қойшыбаев топонимдердің қалыптасу тарихы туралы айта келіп, халықтық географиялық терминдердің топонимжасамдық қабілетіне тоқталды (Қойшыбаев, 1985: 15-18). Ал Т.Жанұзақов бұл мәселені арнайы зерттеп, «Халықтық географиялық терминдер» атты ғылыми еңбек жариялады (Жанұзақов, 2015). Бияров Б. «апелятив атаулар» ретінде қарастырып, оларға этимологиялық талдаулар жүргізді (Бияров, 2012: 61-101). Осы және басқа да зерттеулер аясында қазақ тіліндегі географиялық терминдер жан-жақты жүйеленіп, сөздігі жасалды (Жер-су атауларының анықтамалығы, 2009). Ал ноғай тілінде бұл бағыттағы зерттеулер әлі толықтыруды, тың жатқан көптеген мәселелердің күн тәртібіне қойылуын талап етеді. Ноғай топонимиясы бойынша зерттеу жүргізген М.Булгарова «Ногайская топонимия» атты еңбегінде ноғай топонимиясына жан-жақты тоқталады, соның ішінде халықтық географиялық терминдерді «гидронимидік терминдер», «оронимиялық терминдер» және «ойконимиялық терминдер» деп үш топқа бөліп, шығу тегі, түркі

тілдеріндегі нұсқалары, лексика-семантикалық ерекшеліктері бойынша талдаулар жүргізеді (Булгарова, 1999: 62-80). Қазақ, ноғай халықтарының дүниетанымы мен тұрмыс-салтындағы ортақ құндылықтар географиялық ұғым-түсініктер мен олардың атауларында да сақталған. Зерттеу жұмысының өзектілігі де осында, сондықтан бұл бағытта арнайы салыстырмалы зерттеулер жүргізудің маңызы зор.

Талдау

Ғылыми терминология үнемі халықтық терминдермен толығып отырады. Топонимикада оларды «халықтық географиялық терминдер» деп атайды.

Тілдік атаулардың қалыптасуы – тек номинациялық үдеріс қана емес, сонымен қатар когнитивтік категориялау нәтижесі. Бұл үдеріс когнитивтік лингвистикада «тілдік әлем бейнесі» ұғымымен тығыз байланысты. Тілдік әлем бейнесі – адамның қоршаған ортаны қабылдауы мен тануының тіл арқылы көрініс табуы, яғни табиғи кеңістіктің тілдік санада концептуалдануы. Осы тұрғыдан алғанда, халықтық географиялық терминдер белгілі бір этностың табиғат туралы білімін, тәжірибесін және кеңістікті тану тәсілдерін бейнелейтін маңызды тілдік құралдардың бірі екенін аңғарамыз. Бұл тұжырым тілдің тек атау беру құралы емес, адамның ойлау жүйесін қалыптастырушы фактор екенін көрсететін В. фон Гумбольдттың теориясымен үндеседі. Ғалым тіл «ойды қалыптастыратын орган» екенін атап көрсетіп, әрбір тілде әлемнің өзіндік бейнесі көрініс табатынын дәлелдейді (Гумбольдт, 1984).

Қазіргі когнитивтік лингвистикада қоршаған ортаны тану адамның қабылдау, салыстыру және жіктеу қабілеттерімен тығыз байланысты екендігі атап көрсетіледі. Мәселен, соңғы зерттеулерде тілдік бірліктердің табиғи нысандарды құрылымдау барысында адамның тәжірибелік және перцептивтік білімдеріне сүйенетіні дәлелденген.

Географиялық атаулар мен халықтық терминдер кеңістік туралы білімді жүйелеудің құралы ретінде қарастырылады, олар табиғи ортаның маңызды белгілерін іріктеп, концептуалдық модельге айналдырады. Бұл тұрғыдан алғанда, қазақ және ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдер - тек лексикалық бірлік емес, табиғи кеңістікті когнитивтік тұрғыдан ұйымдастырудың көрінісі (Falcinelli et al., 2024). Тілде көрініс табатын «тілдік әлем бейнесі» ұғымы Ю. Д. Апресянның пікірінше, әрбір тілде қоршаған орта туралы халықтың күнделікті тәжірибесіне негізделген «наивная картина мира» қалыптасады (Апресян, 1995). Осы тұрғыдан алғанда, халықтық географиялық терминдер табиғи кеңістік туралы халықтық білімнің тілдегі көрінісі болып, аталған терминдерді зерттеу «лингво-география» бағытында да маңызды орын алады. Лингво-география тілдік бірліктердің географиялық кеңістікте таралуын, олардың табиғи орта мен этникалық тәжірибеге байланысын қарастырады. Сондықтан қазақ және ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдер тек тілдік дерек емес, белгілі бір аймақтың табиғи-географиялық және мәдени ерекшеліктерін сипаттайтын кеңістікке тәуелді жүйе ретінде танылады.

Орман, тоғай, қопа, саз, жар, төбе, белес, қырат, жота, шалғын, ну, жайлау сөздерін айтқанда жер бедерінің, қыртысының, флора мен фаунасының ерекшеліктерін көз алдымызға елестетеміз. Топонимикада оларды «халықтық географиялық терминдер» деп атайды. Халықтық географиялық терминдер – белгілі бір халықтың мекендеген

аймағындағы табиғаттың ыңғайына, географиялық нысандардың түрлеріне қарай, күнделікті тұрмыс-тәжірибесіне сүйеніп, жер бедері, су, өсімдік, климат, топырақ т.б. қатысты ұғым-түсініктеріне берілген атаулар. Мал шаруашылығы, егіншілік, көш жолы, су көзін пайдалану сияқты өмірлік қажеттіліктен туған; жердің түсі, бедері, қыртысы, судың дәмі, өсімдігі ескеріледі. Ғылымда халықтық географиялық терминдер географиялық ресми терминдер қатарына жатқызылмайды, алайда халықтың ғасырлар бойғы табиғаттану білімінен туған атаулар жүйесін құрайтыны да жоққа шығарылмайды. Ұзақ уақыттар бойы тілде қолданылып, табиғаттың алуан түрлі сырлары мен құбылыстарын, географиялық нысандардың түрлерін білдіріп келген. Халықтық лексикадан бастау алатын осы сөздер келе-келе мағынасы мен қызметі жағынан жаңаша жаңғырды, көпшілігі қазіргі кезде географиялық терминдерге айналған және топонимжасамда да белсенділікке ие болған.

Қазақ пен ноғай халықтарының өзара тілдік туыстығы жақын, тарихы мен дәстүрі де ортақ. Сондықтан, географиялық танымындағы, жер-суға атау беру принциптеріндегі ұқсастықтар тарихи жадында сақталған. Халықтық географиялық терминдер табиғи нысандарды түрлеріне қарай топтастырып, жалпылай атайды. Кейде белгілі бір аймақта нысанның жалғыз болуына байланысты олар жалқылық қабілетке ие болады – топонимдерге айналады. Топонимдер жеке дара тұрып та және халықтық географиялық терминдермен бірігіп те түрлі модельдер жасайды, белгілі бір мағынаны білдіреді, көп жағдайда өзі атап тұрған географиялық нысанның, аймақтың сипаттамасын жасайды немесе белгілі бір оқиға туралы ақпараттар береді.

Топонимдік лексиканы зерттеу барысында қазақ тілінде ғана емес, жалпы түркі тілдеріндегі нұсқаларына да топонимдердің жасалу заңдылықтарының ортақ екенін байқауға болады. Туыстық жақындығына байланысты, соның ішінде бірінші кезекте, қазақ және ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдерге ортақ белгілер өзіне назар аударады[1]. Халықтық географиялық терминдер құрамында көнерген сөздер жиі кездеседі. Олардың этимологиялық негіздерін анықтау – туыстық жақындығын танудың бір жолы. Мысалы, *«күдір»* сөзінің екі тілдегі мағынасы да «дөңес, өр, кедір-бұдыр» деген географиялық ұғымды білдіреді. Ноғай тілінде фонетикалық сыңары ретінде «*адыр-будыр*» тіркесі қолданылады, ол «төбелі, қыратты жер» мағынасын береді. Қазіргі кезде қолдану белсенділігі төмен болғандықтан, мағынасы да көмескі тартқан. Бұл сөз географиялық нысанның, яғни жер бедерінің сипатын білдіру қызметін атқарады: *күдір* – зат есім. 1) тегіс емес, ылди-өр болып келген шоқы-жота (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011: 423); (Сем.: Үрж., Мақ.; Шығ. Қаз., Зайс.; Монғ.) ойлы-қырлы, кедір-бұдырлы жер (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 347); 2) дөңес (Sozdik.kz, URL); 3) дөң, дөңес, төбе (Қайыржан, 2013: 213). Ноғай тілінде де *куьдир* «бүкір» (Ногайско-русский словарь, 1963: 191) мағынасында қолданылады.

Сөздің шығу тегі көне дәуірлерден бастау алады. Қазіргі қазақ тілінің деректеріне жүгінсек, «күдір» сөзімен мағыналас *күдірею, күжірею, күбіну, күпсіну (ісіп-кебу)* тұлғалары кездеседі. Барлығына ортақ негіз – кү- түбірі. Осы негізден тарайтын *күбіжік* (үлкен күбі), *күбірту* (көпірту, бұрқырату), *күбішектей* (жуан, семіз), *күде* (шөмеле), *күжбан* (әйдік), *күждию* (күжірею, дүрдию), *күп* (сайдың тұйық, ояң жерлеріне иірілген су) (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 355), *күпіну* (мақтану), *күп болу* (үлкею, ісіну)

[1] Айта кетуіміз керек: қазақ пен ноғай тілдерінің әліпби жүйесінде ерекшеліктер бар. Қ, к дыбыстары бір ғана к-мен, ү дыбысы уь болып екі дыбыспен таңбаланады.

(Қайдар, 2005: 211) сияқты бірліктердің барлығынан «ұлғаю, үлкен, дөңгелек, терең, доғал» семалары аңғарылады.

Ноғай тілінде де кү- түбірінен тарайтын осы мағына өрісіне жататын сөздер бар: куьрке – күрке, уақытша тігілетін шатыр (Ногайско-русский словарь, 1963: 195); *куьби – күбі* (май шайқайтын ыдыс); *кудиреюв (куьдиреюв)* – бүкірею, бүкшию (Ногайско-русский словарь, 1963: 191). Бұл сөздер де «дөңкию, доғал пішін, іші қуыс, дөңгеленген» сияқты мағыналық белгілерді білдіреді. Түпкі тегі екі тілге ортақ осы дыбыстық тұлға (өлі түбір) жер бедерінің ерекшелігін білдіре отырып, қазіргі кезде географиялық терминге айналған. «Дөң, дөңгелек, іші қуыс» т.б. мағыналарда қолданылатын *күбі, күпкі, күдірею, күжірею; кеуде, кеуек, кеуілжір; кәуек, кәу бас; көбе, көбек, көбік, көп; қабақ, қабық, қауақ, қауыз* сияқты көптеген сөздердің түбірлік негізінде осы ортақ сема жатыр.

Тілдік фактілерді өзара салыстыру барысында аталған сөздердің тек кү- емес, сонымен қатар *ке-, кә-, кө-, қа-* тұлғалы морфемалармен сабақтасып жатқаны аңғарылады. Бұл құбылыс дыбыстық вариантты лық пен тарихи фонетикалық алмасулар нәтижесінде қалыптасқан түбір морфемалардың семантикалық тұтастығын көрсетеді.

Кү- тұлғасының мағынасы түркі тілдеріне ортақ *«күмбез»* сөзімен де сәйкес келеді. Зерттеушілердің пікірінше, бұл сөз парсы тілінен енген. *Гомбаз, күмбез* нұсқаларында «жартылай домалақ пішінді, дөңес шатырлы ғимарат» мағынасын білдіреді (Оңдасынов, 1974: 237).

Дыбыстық форма мен мағына сәйкестігін айқындау мақсатында өзге тілдер деректерімен салыстырсақ, мысалы, орыс тіліндегі «*ку́пол*» сөзінің шығу тегі итальян тіліндегі cupola тұлғасымен байланыстырылады; ал ол, өз кезегінде, *cupula* «бөшке» сөзінен туындаған, яғни cupa негізінің қысқаруынан жасалған (Крылов, 2026).

Тілдік деректерге сүйене отырып, аталған тұлғалардың түпкі негізі ортақ болуы мүмкін деген болжам жасауға болады. Алайда бұл сөздердің алғашқы шығу тегі қай тілге тән екендігін нақты анықтау арнайы тарихи-салыстырмалы зерттеулерді қажет етеді. Бұл орайда бастапқы дыбыстық форманың немесе морфеманың сөзжасамдық әлеуетін, сондай-ақ одан өрбитін туынды сөздердің саны мен құрылымдық әртүрлілігін ескере отырып, оның түркі тілдеріне тән болуы ықтимал деген тұжырым жасауға негіз бар.

Мағына мен дыбыстық тұлғаның сәйкестігі негізінде жүргізілген салыстырмалы талдаулар бұл сөздің шығу тегі тым әріден басталатынын, ал географиялық ақпарат беру қызметінің шамамен орта ғасырлар кезеңінде қалыптасқанын көрсетеді.

Аталған мағына географиялық нысанның сипатын білдіре отырып, уақыт өте келе халықтық термин дәрежесіне көтерілген.

Күдір сөзінің семантикалық құрылымында жоғарыда аталған мағыналық компоненттердің барлығы сақталғанымен, терминдену үдерісі барысында оның мағынасы тарылып, «дөң, ой-қыр» тәрізді жер бедерінің белгілі бір түрін ғана білдіретін атауға айналған. Яғни сөз біртектес нысандардың түрін айқындайтын жалпылаушы номинациялық қызметке ие болған.

Семантикалық даму эволюциясына тән мұндай құбылыстар ғылым тілінің сұранысына сәйкес үнемі жетіліп, нақтыланып отырады. Халықтық географиялық терминдер құрамында мағынасы көмескіленген, шығу уәжі ұмыт болған мұндай сөздер аз емес.

Халықтық терминдердің ішінде мағынасы көнерген өсімдік атауларының бірі – *құрай.* Оның шығу тегі *қур- (құр)* түбірімен сабақтас. Көне түркі тілінде *quri-* «құрғау, кебу»,

quryaq «құрғақ, кебу» мағыналарында қолданылған (Древнетюркский словарь, 1969: 467-468). Э. Севортян «*қу:ра- < қу:ры-*» түбірінің түркі тілдерінде «кебу, құрғау, қурау» мағыналарын білдіретінін көрсетеді (Левитская, Дыбо, Рассадин, 2000: 154).

Ә. Қайдар еңбегінде *құр* тұлғасына қатысты «құрғақ, кепкен, кебу; құрлық; құрбақа», ал қу формасына «құрғақ, кеуіп қалған, кепкен» мағыналары берілген (Қайдар, 2005: 227, 229). Қазақ тілінде *қу* сөзі «қу отын», «қу ағаш» тіркестерінің құрамында «кебу, құрғақ ағаш» мағынасында қолданылады.

Қурай сөзінің морфологиялық құрылымы *қу-ра-й* морфемаларына жіктеледі. Мұндағы *-ра* – етістік тудырушы жұрнақ *(сайра, қайра, қалжыра),* ал *-й* – етістік әрі зат есім тудырушы синкретті жұрнақ. Түбірдің бастапқы негізі *қу-, құ-* дыбыстық формаларынан өрбіп, «қурау, құрғақ болу» семалары бойынша әртүрлі туынды сөздер жасалған.

Қурай – «кепкен, қураған немесе бойында сөлі аз» өсімдік атауы. *Құр* тұлғасының қазіргі тілдегі дербес қолданыс белсенділігі төмен болғанымен, ол *құру* (аузының суы құру – «құрғау»), *құрөзек, құрсай, құрғақ арна, құрлық, құрғақшылық* сияқты халықтық географиялық терминдердің жасалуына негіз болып отыр.

Шығу тегі мен уәжі көмескіленген халықтық терминдердің бірі – *өлең.* Бұл сөз өл және *-ең* морфемаларының бірігуі арқылы жасалған. Т. Жанұзақ аталған сөзге қатысты жүргізілген зерттеулердің ішінде Э.В. Севортянның пікіріне сүйенеді. Ғалым түрік, қырғыз, тыва, хакас тілдеріндегі *öl,* ұйғыр және алтай тілдеріндегі *ul* тұлғаларының «дымқыл, саз, балшық», «сулы» мағыналарын білдіретінін көрсетеді. Осы негізде зерттеуші *өл* түбіріне *-ең* қосымшасының жалғануы нәтижесінде *өлең (өлге, үлге)* тұлғалары қалыптасқанын, ал «көк майса шөп» мағынасы кейінгі семантикалық даму нәтижесі болуы мүмкін деген болжам айтады (Жанұзақов, 2015: 168).

Бұл ғылыми тұжырымды бірқатар тілдік деректер нақтылай түседі. М. Қашқари еңбегінде *öl* «сулы, дымқыл» мағынасында берілген (Древнетюркский словарь, 1969: 383). Қазақ тілінің жергілікті аймақтарында бұл түбірге қатысты бірқатар атаулар сақталған: 1) *өлке* – «өзен» (Ақт., Қараб.; Сем., Аягөз); 2) *өлке* – «өзек» (ҚХР); 3) *өлкелік* – «су жиналатын ойпаң жер» (Гур., Маңғ.) (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 546).

Ноғай тілінде *оьленлик* «шалғын, көкмайса, шөбі қалың өскен жер» мағынасында қолданылады (Ногайско-русский словарь, 1963: 258). Сонымен қатар қазақ тілінде *өлгек* (зат есім, малш.) – «туғаннан кейін шу түспес бұрын ағатын сары түсті сұйық зат» (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2014: 130) мағынасында кездеседі.

Берілген деректерге сүйенсек, *өл* түбірі көне түркі кезеңінде «сулы, дымқыл» семасымен тіркелген. Қазақ тілінің аймақтық қолданыстарындағы *өлке, өлкелік* тұлғалары гидронимдік сипаттағы нысандарды білдіреді. Ноғай тіліндегі *оьленлик* те ылғалды, шөбі қалың жерге қатысты қолданылады. Бұл фактілер өлең атауының қалыптасуында табиғи ортаның ылғалдылық белгісі уәж болғанын көрсетеді. Яғни атаудың номинациялық негізінде физикалық-географиялық сипат жатыр.

Халықтық географиялық терминдер көне дәуірлерден бері дамып, жетіліп, табиғаттану білімінің жүйеленуіне қызмет етіп келеді. Т. Жанұзақ олардың даму эволюциясын үш тарихи кезеңге бөліп қарастырады: «ежелгі заманға тән, орал-алтай тіл бірлестігі кезеңінде пайда болған қазақ халықтық географиялық терминдері», «көне түркі дәуіріне тән халықтық географиялық терминдер» және «орта ғасырға тән халықтық географиялық терминдер» (Жанұзақов, 2015).

Тарихи тұрғыдан алғанда, аталған кезеңдер қазақ пен ноғай тілдік бірлестігі (Алтын Орда дәуірі) саяси және әкімшілік-аумақтық тұрғыдан әлі толық ыдырамаған уақытпен сәйкес келеді. Этимологиялық талдаулар қазақ және ноғай тілдерінің генетикалық туыстығын, ортақ негізін айқындап қана қоймай, тілдік бірліктердің табиғатындағы терминдену үдерісі туралы да нақты деректер береді.

Қазақ және ноғай тілдерін салыстыра зерттегенде назарға алынатын негізгі мәселелердің бірі – халықтық географиялық терминдердің лексика-семантикалық және грамматикалық табиғатына тән ортақ белгілерді айқындау. Географиялық атауларға семантикалық талдау жасау номинациялық принциптер мен олардың уәждік негіздерін зерделеуге, топонимдердің құрылымдық негізін және мағыналық түрлерін анықтауға, сондай-ақ тілдің сөздік қорының байлығын көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан алғанда, қазақ және ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдер жүйесі белгілі бір этностың тілдік әлем бейнесін қалыптастырушы негізгі компоненттердің бірі болып, олардың кеңістікте таралу ерекшеліктері мен семантикалық құрылымы лингво-географиялық аспектіден қарастыруды қажет етеді.

Екі тілге ортақ белгілерді анықтау үшін топонимиялық деректерді салыстырумен қатар, ортақ топонимжасамдық типтік үлгілерді айқындаудың да маңызы зор.

Нәтижелер

Қазақ және ноғай тілдеріне ортақ халықтық географиялық терминдерді семантикалық тұрғыдан бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Осы тұрғыда, мақала тақырыбына сәйкес, өсімдік атауларына байланысты қалыптасқан халықтық терминдерге арнайы тоқталу қажет.

Қазіргі топонимикалық зерттеулерде жер-су атаулары тек номинациялық бірлік ретінде ғана емес, белгілі бір қоғамның әлеуметтік құрылымын, шаруашылық жүйесін және мәдени құндылықтарын бейнелейтін феномен ретінде қарастырылады. Lim және Perono Cacciafoco (2023) Абуй тіліндегі топонимдерді талдай отырып, олардың аграрлық өмір салтын, туыстық қатынастарды және ауызша дәстүр арқылы берілетін тарихи жадты бейнелейтінін көрсетеді. Зерттеушілердің пайымдауынша, топонимдер қоғам мен кеңістік арасындағы байланыстың көрінісі болып табылады және тілдің «тірі қазба қабаты» ретінде әлеуметтік-мәдени ақпаратты сақтайды.

Аталған тұжырым қазақ және ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің, соның ішінде өсімдік атаулары негізінде жасалған топонимдердің қызметін түсіндіруде де өзекті. Қазақ және ноғай тілдеріне ортақ өсімдік атаулары топонимжасамдық әлеуетке ие, яғни олар жер-су атауларының құрамында уәждік негіз ретінде қолданылады.

Мынандай ерекшеліктері оны топонимиямен тығыз байланыстырады: яғни ол жеке тұрып лексика-семантикалық тәсіл арқылы; қосымшалар арқылы синтетикалық тәсілмен; белгілі бір географиялық нысан атауларымен бірігіп, аналитикалық тәсіл арқылы топонимдер жасауға қатысады.

Лексика-семантикалық тәсілмен жасалған топонимдерге *Ажырық* (Абай облысы) жатады. Мұнда трансонимдену құбылысы нәтижесінде жер атауы елді мекен атауына ауысқан.

Синтетикалық тәсілмен жасалған топонимдер: Кендірлі, Өленті. Бұл атаулар сын есім тудырушы жұрнақ (-ті, көне нұсқасы) арқылы жасалған.

Аналитикалық тәсілмен жасалған топонимдер: *Жасажырық* (Атырау облысы – өзен атауы); *Көктал* (Жетісу облысы, Панфилов ауданындағы ауыл атауы).

Өсімдік атаулары негізінде жасалған күрделі топонимдер де кең таралған. Мысалы: *Ақөлең* (Қарағанды, Шығыс Қазақстан облыстары), *Сарыөлең* (Алматы, Шығыс Қазақстан облыстары), *Қоңырөлең* (Алматы облысы).

Пішен компоненті қатысқан атаулар: *Жетіпішен* (Павлодар облысы), *Пішенсай* (Ақтөбе облысы), *Пішенкөл* (Торғай өңірі), *Пішенқұдық* (Павлодар облысы) (Aqtobegazeti.kz, URL).

Қазақ пен ноғай тілдерін салыстыра қарағанда халықтық географиялық терминдердің зерттелуі өзара сәйкес емес, сондықтан топонимжасамдық көрсеткіштерінде де айырмашылық бар. Қазіргі бар материалдар бойынша салыстырсақ, ілгеріде аталған фитотопонимдердің барлығы ноғай тілінде кездесе бермейді, яғни өсімдік атауы ретінде екі тілде де бар, алайда барлығы бірдей фитотопонимге айнала алмаған. Оның екі түрлі себебі болуы мүмкін: біріншіден, зерттеулердің әлі де жеткіліксіздігі, екіншісі – тарихи-саяси себептерге байланысты ұзақ уақыттар бойы қолданыста болмауының нәтижесінде ұмытылуы. Дегенмен, қазақ пен ноғай тілдеріне ортақ төмендегідей фитотопонимдер кездеседі. Салыстырмалы тұрғыдан түсіндіру мақсатында аталған деректер кесте түрінде берілді (1-кесте).

1-кесте. Қазақ және ноғай тілдеріндегі өсімдік негізді топонимдердің салыстырмалы сипаты.

Table 1. A comparative analysis of plant-based toponyms in Kazakh and Nogai languages.

Таблица 1. Сравнительная характеристика топонимов растительного происхождения в казахском и ногайском языках.

Қазақ тіліндегі нұсқасы	**Ноғай тіліндегі нұсқасы**
Ажырық – тамыры тереңге кететін көпжылдық өсімдік (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011: 107). Топонимдік қолданысы: *Ажырық.*	**Ажырык** (ажырық) – көп жылдық өсімдік (Ногайско-русский словарь, 1963: 27). Топоним: *Ажырыклы, Ажырык тоьбе.*
Жантақ – бұршақ тұқымдасына жататын тікенекті көпжылдық шөп (Wikipedia,URL) Топонимдер: *Жантақты, Жантақтөбе.*	**Янтак** – жантақ, түйетікен. Топоним: *Янтаклы, Янтак тегенек тоьбе* (Ногайско-русский словарь, 1963: 464).
Жусан – астралылар тұқымдасына жататын шөптесін өсімдік (Wikipedia, URL). Топоним: *Жусанды.*	**Ювсан** – жусан (Ногайско-русский словарь, 1963: 440). Эрмели ювсан «ақ жусан» (Ногайско-русский словарь, 1963: 440). Топоним: *Ювсан тарлав – «Жусанды дала».*
Изен – алабұталар тұқымдасына жататын бір немесе көпжылдық бұташық өсімдік (Wikipedia, URL). Топоним: *Изенді.*	**Ийзен** – ийзен. Жусан тұқымдасына жататын өсімдік, малдың қысқы азығы. Топоним: *Изенли – «Изен өсетін аймақ»* (Ногайско-русский словарь, 1963: 117).

Өлең – саздауыт жерде бітік өсетін майда шөп (Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, 1997: 155). Топонимдер: *Ақөлең, Қараөлең, Қоңырөлең.*	**Оьлен** (өлен) – шөп, майда, жұмсақ шөп; бир йыллык оьлен (бір йыллық өлен) – бір жылдық шөп; коьгоьлен (көгөлен) – шөп, жаңа шыққан көк (Ногайско-русский словарь, 1963: 258). Топоним: *Оьленлик.*
Изен (лат. Kochia) — алабұталар тұқымдасына жататын, көп жылдық бұташық өсімдік (https://kk.wikipedia.org/wiki/Изен). Топоним: *Изенді* (изен көп өсетін жер)	**Ийзен** (Іизен) – Изен. Топоним: *Ийзенли «изен өсетін жер, аумақ»* (Булгарова, 1999: 57-58).
Жыңғыл (лат. Tamarix) — шөлді, сортаң жерлерде өсетін бұта (аласа ағаш). Топоним: *Жыңғылды* (жыңғыл өсетін жер, аумақ).	**Йылгын** (йылғын) – жыңғыл. Топоним: *Йылгынлы «жыңғыл өсетін жер, аумақ»* (Булгарова, 1999: 57-58).

Қазақ, ноғай тілдеріне ортақ фитотопонимдердің дыбыстық тұлғасы жағынан өзіндік ерекшеліктері байқалады. Алынған мысалдарда «ж» мен «й» дыбыстарының сәйкестігін көріп отырмыз (жантақ ~ янтак, жусан ~ ювсан), сонымен қатар «йылғын» көне түркі тілінде – **jïlyun** (йылғун) *бот.* жыңғыл (Древнетюркский словарь, 1969: 266). Өзбек тілінде «юлғун» – гүлі ұсақ, тікенекті, ұсақ жапырақты бұта (Ўзбек тилининг изохли луғати, 1981: 82). Дыбыстар сәйкестігі – фитонимдердің құрамында сақталып отырған көне түркілік диалектілік ерекшелік.

Топонимияда белгілі бір нысанның көлеміне, түсіне, сипатына қарай берілетін көптеген атаулар кездеседі. Бұл құбылыс номинация принципінің нәтижесі болып табылады. Халықтың танымында дүниенің сырларын айқындау көру, сезіну, тыңдау қабілеті арқылы жүзеге асады, ал біртектес заттар мен құбылыстарды бір-бірінен айыру үшін оларды бір-бірімен салыстырады, бір-біріне қарама-қарсы қояды. Халықтық географиялық терминдер құрамындағы мұндай қолданыстар географиялық нысанның орналасқан жері мен түрлі қасиеттерін білдіреді. Ономастикада мағыналары бір-біріне қарама-қарсы атаулар «бинарлық оппозиция» деп аталады. Бинарлық оппозиция дегеніміз (қарама-қарсы атаулар) – негізгі лексемасы ортақ, анықтауыштары антонимдік мағынаға ие, өзара байланысты екі нысанды бір-бірінен ажырату мақсатында қарама-қарсы қою тәсілі (Подольская, 1988: 42). В.А. Никонов «Топонимикаға кіріспе» еңбегінде бұл жөнінде «Географиялық атаулардың көптеген белгілерінің ішінде олардың барлығына ортақ мынандай басты қасиет айқын көрінеді – ол салыстырмалылық сипаты. Бұл ерекшелік, әсіресе, қарама-қарсы қойылатын типтік жұптарда анық байқалады: Үлкен – кіші…», – деп апелятивтермен тіркесіп, аналитикалық тәсілмен жасалған атаулардың ерекшелігін көрсетеді (Никонов, 2011: 34).

Бинарлық атаулар тек салыстыру ғана емес, біртекті екі нысанды өзара ажырату қызметін де атқарады. Белгілі бір нысанның тұрған орнын көрсету үшін *Басқұм – Аяққұм, Басқамыс – Аяққамыс* сияқты атауларда «бас», «аяқ» компоненттері қолданылады. Екі тілдегі нұсқаларының дыбысталу ерекшеліктерін салыстыра қарғанда, атаулардың жоғарыда аталған санаты: *үлкен – уьйкен, кіші – кишкей, ұзын – узын, қысқа – кыска* бұл санаттағы атаулар сын есімдер арқылы жасалатыны байқалады: *үлкен – уьйкен, кіші*

– *кишкей, ұзын – узын, қысқа – кыска* т.б. секілді сын есімдер арқылы жасалады да, бір-біріне жақын орналасқан біртекті географиялық нысандарды ажыратуға қызмет етеді.

Ноғай тілінде де бұл үлгі топонимжасамның өнімді тәсілі саналады. Мысалы: *Кишкей агаш* – кішкентай орман, тоғай (Адыге-Хабль ауданындағы Қызыл тоғай ауылының оңтүстік-батысында орналасқан шағын орман); *Уьйкен агаш* – үлкен орман (үлкен Зеленчук өзенінің оң жағалауындағы Адыге-Хабль ауданындағы Қызыл тоғай ауылының оңтүстік-батысында орналасқан үлкен орман); *Кара йылга* (Қара жылға) атауы Қарашай-Черкес Республикасының Хабез ауданында орналасқан Икон-Халк ауылының оңтүстік шетіндегі Кішкентай Зеленчук өзенінің сол саласының атауы. Осы секілді *Кыска йылга* – Қысқа жылға, *Узын йылга* – Ұзын жылға, *Уьйкен доьрткил* – Үлкен төрткіл (төртбұрышты үстірт), *Кишкей доьрткил* – Кіші төрткіл (төртбұрышты үстірт), *Уьйкен шокырак* – Үлкен бұлақ, *Кишкей шокырак* – Кіші бұлақ, *Уьйкен адыр* – Үлкен адыр, *Кишкей адыр* – Кіші адыр мағынасындағы атауларды жатқызуға болады (Булгарова, 1999).

Көлеміне байланысты қойылған атаулармен қатар, түр-түс белгісіне негізделген топонимдер де кең таралған. Түр-түс атаулары халықтық географиялық терминдердің ішінде топонимжасамға белсенді қатысады.

Халықтық географиялық терминдердің ішінде топонимжасамға белсенді қатысатындары – түр-түс атаулары. Екі тілде бұл компоненттер төмендегідей беріледі: *кара – қара, ак – ақ, сары – сары, коьк – көк, кызыл – қызыл.* Мысалы: *Сары балшык* – Сары балшық; *Коьк яр* – Көк жар; *Ак яр* – Ақжар; *Кызыл сув* – Қызыл су; *Ак куйы* – Ақ құдық; *Кара коьл* – Қара көл; *Сары сув* – Сары су; *Ак балшык* – Ақ саз; *Кызыл куйы* – Қызыл құдық; *Кызыл уьй* – Қызыл үй; *Коьк тобе* – Көктөбе; *Ала таяк* – Алатаяқ; *Кара куйы* – Қара құдық; *Кара тоьбе* – Қара төбе* т.б.

Қазақ және ноғай тілдерінде *қара, сары, ақ, қызыл* сөздері барлық жағдайда тек түс атауы ретінде ғана қолданылмайды. Мысалы, «қара» компоненті орографиялық мағынада «биік, үлкен», ал гидронимиялық қолданыста «үлкен, терең, жер асты көздерімен байланысқан, тұйық су» деген ұғымдарды білдіруі мүмкін. Бұл ерекшелік Кара оба (биік қорған), Кара сув (құдық), Кара куйы (терең құдық), Кара кол (үлкен аңғар), Кара тик (тік еңіс) атауларынан байқалады.

Ноғай тілінде гидроним құрамындағы «қара» компонентінің семантикасы кейде ағынның сипатына байланысты «қатал, қауіпті» деген мәнмен де түсіндіріледі. Қазақ тілінде ағыны қатты, адам шығынына себеп болған өзендер «қанды су» деп аталады.

Қорытынды

XV-XVI ғасырларға дейінгі тарихы ортақ қазақ пен ноғайдың мәдениеті мен дәстүрінде, көшпелі өмір салтында, жер беті кеңістігін игеру және нысандарға атау беру принциптерінде ұқсастықтар аз емес. Соның ішінде туыстығын анықтайтын негізгі дереккөз – тілдік фактілер. Тарихы ортақ, тілі мен дәстүрі өте жақын екі халықтың өмірлік ұстанымдары мен өмірге деген көзқарастарында да көптеген ортақтықтар бар. Бұл құбылыстар өз кезегінде жер-суға атау бергенде өзіндік уәж ретінде көрініс беретіні белгілі. Екі тілде жер-суға атау беру дәстүрінің ортақ жайттары кездеседі.

Халықтық географиялық терминдер – табиғи нысандар мен оған қатысты құбылыстар туралы ұғымдарды тілде бейнелеуші құрал. Қоршаған орта туралы түсініктер белгілі

бір сөздермен таңбаланады; семантикалық тұрғыдан алғанда, олар осы салаға қатысты кәсіби лексиканың негізін құрайды. Тілдік құралдарсыз оларды тану немесе оларды біртұтас таным аясына ұйыстыру мүмкін болмас еді. Тұрып жатқан мекен аймағындағы табиғи нысандарды жеке адамдардың тануы мен қауым мүшелерінің барлығының бірдей тануының ерекшеліктері бар. Мысалы, қыр, жал, жазықтық, сай т.б. географиялық нысандарды тілдік қауымдастық мүшелері бірдей танып, бірдей атағанда ғана олардың тілдік бейнесін сипаттай алады. Географиялық лексиканың осы қабілеті адам, табиғат, таным, атау төртеуін өз мазмұнының аясына біріктіреді.

Қазақ, ноғай тілдеріндегі халықтық географиялық терминдердің лингвистикалық табиғаты дүниені тану мен атау беру принциптерінің ортақ жүйесін айғақтайды. Тілімізге географиялық терминдер сырттан көптеп енгенімен, қазақ, ноғай жерлерінің табиғатын, жер бедері мен қыртысын, жануарлары мен өсімдіктер әлемін осы екі тілдегі сөздермен ғана дәл сипаттауға болады. Өйткені жүздеген жылдар бойғы қызметі барысында бұл жерлерді мекендеген халықтың тіліндегі атаулар өзі атап тұрған нысан мен құбылыстың барша болмысын өз мағынасы мен мазмұнына сіңіріп, бір-бірімен етене байланысып кеткен. Қазақ пен ноғай – тарихи тегі бір, тұрмысы мен салты, дәстүрі мен мәдениеті де өте жақын халықтар. Тіл қатынас құралы қызметін атқарумен қатар, өзі өмірге келген аймақтың табиғи нысандары туралы ақпарат беруге де қабілетті.

Сол секілді салыстыра зерттеу әдістемесіне иек артатын қазақ және ноғай тілдеріндегі топонимдер мен халықтық географиялық терминдерге ортақ белгілерді анықтау да өзекті. Екі тілдегі топонимдердің өзара ұқсастықтарымен қатар, екі бөлек аймақта дамуына байланысты біршама өзгерістерге ұшырап, уақыт өткен сайын орналасқан аумағындағы ішкі өзгерістерге сай жаңарып отыратын жағдайлары да бар. Халық тілінің сапалық жағынан дамуы оның өмірі мен нақты тарихи жағдайларына, әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени даму деңгейіне сәйкес жүзеге асады. Өткен ғасырларда ортақ мекеннен жырақтап, бөлек кеткен ноғай тілінің қазақ тіліне жақын екендігі белгілі болғанымен, бұл жөнінде нақты зерттеулер жоқтың қасы. Қазақ сөздеріндегі географиялық терминдерге өте ұқсас келетін ноғай тілі түркі тілдерінің ішіндегі аз зерттелген тілдердің қатарына жатады (Жер-су атауларының анықтамалығы, 2009). Бұл орайда жер-су атауларының жасалу жолдары мен лексикалық құрамын (тілдік қабаттарын) анықтау, сондай-ақ халықтық географиялық терминдерді жинақтап, топтастыру көптеген ізденістерді қажет етеді. Сонымен бірге екі тілде кездесетін топонимдердің мазмұнында сақталған тілдік байланыстар мен ортақ белгілерді анықтау да ауқымды зерттеулерді талап етеді. Осы зерттеу жұмысы барысында аталған мәселелердің негізгі тұстарына қысқаша тоқталдық.

Әдебиет

Ақтөбе газеті, 2022. Ақтөбе. Қолжетімді: https://aqtobegazeti.kz/?p=108487 (қаралған күні: 08.12.2025).

Апресян Ю.Д., 1995. Избранные труды. 2-том. Интегральное описание языка и системная лексикография. Москва: Языки русской культуры. 769 с.

Бияров Б., 2012. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. 460 б.

Булгарова М., 1999. Ногайская топонимия. Ставрополь: Ставрополь сервис школа. 320 с.

Гумбольдт В. Фон, 1984. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс. 400 с.

Древнетюркский словарь, 1969. Ленинград: Наука. 677 с.

Ўзбек тилининг изохли луғати. (https://n.ziyouz.com/books/uzbek_tilining_izohli_lugati/O'zbek)

Жанұзақов Т., 2015. Халықтық географиялық терминдер. Алматы. 320 б.

Жер-су атауларының анықтамалығы, 2009. Алматы: Арыс. 568 б.

Кайдар А., 2005. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алматы: Арыс. 304 с.

Крылов Г.А. Этимологический онлайн-словарь русского языка. URL: https://lexicography.online/etymology/krylov/ (қаралған күні: 11.12.2025).

Қайыржан К., 2013. Сөз-сандық: Қазақтың көне сөздері. Алматы: Өнер. 480 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011. Он бес томдық. 1-том. Алматы: Дәуір. 752 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011. Он бес томдық. 8-том. Алматы. Дәуір. 744 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011. Он бес томдық. 10-том. Алматы: Дәуір. 752 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011. Он бес томдық. 12-том. Алматы: Дәуір. 752 б.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005. Алматы: Арыс. 824 б.

Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, 1997. Алматы: Сөздік-словарь. 368 б.

Қойшыбаев Е., 1985. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. Алматы: Мектеп. 256 б.

Левитская Л.С., Дыбо А.В., Рассадин В.И., 2000. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ». Москва: Наука. 262 с.

Мәтбек Н.Қ, 2018. Түркі тілдес ноғай ұлты: Ноғай тілі. Қолжетімді: https://vk.com/wall-158799159_100 (қаралған күні: 10.12.2025).

Никонов В.А., 2011. Введение в топонимику. Москва: ЛКИ. 184 с.

Ногайско-русский словарь, 1963. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей. 560 с.

Оңдасынов Н.Д., 1974. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы: Қазақстан. 384 б.

Подольская Н.В., 1988. Словарь русской ономастической терминологии. Москва: Наука. 191 с.

Шаруашылық кітабы, №24. 6 бет. Қолжетімді: https://muragat-bko.gov.kz/catalog/scan/opisi/S2_11.pdf (қаралған күні: 10.12.2025).

Уикипедия. Жантақ. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Жантақ (қаралған күні: 15.01.2026).

Уикипедия. Жусан. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Жусан (қаралған күні: 15.01.2026).

Уикипедия. Изен. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Изен (қаралған күні: 15.01.2026).

Уикипедия. Кендір. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Кендір (қаралған күні: 15.01.2026).

Falcinelli I., Fini C., Mazzuca C., Borghi A.M., 2024. The geo domain: a review on the conceptualization of geographical and geopolitical entities. Frontiers in Psychology. 15. Article 1389581. P. 1–19. DOI: 10.3389/fpsyg.2024.1389581.

Lim S.L.T.G., Perono Cacciafoco F., 2023. Toponyms as a Gateway to Society. Journal of Ancient History and Archaeology. 10 (1). DOI: 10.1163/26670755-01010008.

Sozdik.kz. URL: https://sozdik.kz/kk/dictionary/translate/kk/ru/күдір/ (қаралған күні: 15.01.2026).

Reference

Aqtobe gazeti, 2022. [Aktobe newspaper]. [Electronic resource]. Available at: https://aqtobegazeti.kz/?p=108487 (Accessed: 08.12.2025). [in Kazakh].

Apresyan Yu.D., 1995. Izbrannye trudy. T. 2. Integralnoe opisanie yazyka i sistemnaya leksikografiya [Selected works. Vol. 2. Integral description of language and systemic lexicography]. Moscow: Yazyki russkoy kultury. 769 p. [in Russian].

Biyarov B., 2012. Zher-su attarynyn sozzhasamdyk ulgileri [Word-formation patterns of place names]. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty. 460 p. [in Kazakh].

Bulgarova M., 1999. Nogajskaya toponimiya [Nogai toponymy]. Stavropol: Stavropolservisshkola. 320 p. [in Russian].

Gumboldt V. fon, 1984. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu [Selected works on linguistics]. Moscow: Progress. 400 p. [in Russian].

Drevnetyurkskiy slovar, 1969. [Old Turkic dictionary]. Leningrad: Nauka. 677 p. [in Russian].

Zhanuzakov T., 2015. Halyqtyq geografiyalyq terminder [Folk geographical terms]. Almaty. 320 p. [in Kazakh].

Zher-su ataularynyn anyqtamalygy, 2009. [Dictionary of place names]. Almaty: Arys. 568 p. [in Kazakh].

Kaidar A., 2005. Struktura odnoslozhnyh kornej i osnov v kazahskom yazyke [Structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language]. Almaty: Arys. 304 p. [in Russian].

Krylov G.A., 2026. Etimologicheskiy onlayn-slovar russkogo yazyka [Etymological online dictionary of the Russian language]. [Electronic resource]. Available at: https://lexicography.online/etymology/krylov/ (Accessed: 11.12.2025). [in Russian].

Qayyrzhan K., 2013. Soz-sandyq: Qazaqtyn kone sozderi [Lexical treasury: ancient Kazakh words]. Almaty: Oner. 480 p. [in Kazakh].

Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2011. On bes tomdyq. 1-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Vol. 1]. Almaty: Dauir. 752 p. [in Kazakh].

Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2011. On bes tomdyq. 8-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Vol. 8]. Almaty. 744 p. [in Kazakh].

Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2011. On bes tomdyq. 10-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Vol. 10]. Almaty: Dauir. 752 p. [in Kazakh].

Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2011. On bes tomdyq. 12-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Vol. 12]. Almaty: Dauir. 752 p. [in Kazakh].

Qazaq tilinin aimaqtyq sozdigi [Regional dictionary of the Kazakh language], 2005. Almaty: Arys. 824 p. [in Kazakh].

Qazaq dasturli madenietinin enciklopediyalyq sozdigi [Encyclopedic dictionary of traditional Kazakh culture], 1997. Almaty: Sozdik-slovar. 368 p. [in Kazakh].

Qoishybaev E., 1985. Qazaqstannyn zher-su attary sozdigi [Dictionary of place names of Kazakhstan]. Almaty: Mektep. 256 p. [in Kazakh].

Levitskaya L.S., Dybo A.V., Rassadin V.I., 2000. Etimologicheskiy slovar tyurkskih yazykov: Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na bukvu «Q» [Etymological dictionary of Turkic languages]. Moscow: Nauka. 262 p. [in Russian].

Matbek N.Q., 2018. Turki tildes nogai ulty: Nogai tili [Nogai people among Turkic-speaking peoples: Nogai language]. [Electronic resource]. Available at: https://vk.com/wall-158799159_100 (Accessed: 10.12.2025). [in Kazakh].

Nikonov V.A., 2011. Vvedenie v toponimiku [Introduction to toponymy]. Moscow: LKI. 184 p. [in Russian].

Nogaisko-russkiy slovar [Nogai-Russian dictionary], 1963. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannyh i nacionalnyh slovarey. 560 p. [in Russian].

Ondasynov N.D., 1974. Parsysha-qazaqsha tusindirme sozdik [Persian-Kazakh explanatory dictionary]. Almaty: Kazakhstan. 384 p. [in Kazakh].

Podolskaya N.V., 1988. Slovar russkoy onomasticheskoy terminologii [Dictionary of Russian onomastic terminology]. Moscow: Nauka. 191 p. [in Russian].

Sharuaschylyq kitaby №24. [Economic register book]. [Electronic resource]. Available at: https://muragat-bko.gov.kz/catalog/scan/opisi/S2_11.pdf (Accessed: 10.12.2025). [in Kazakh].

Wikipedia. Zhantaq [camelthorn]. [Electronic resource]. Available at: https://kk.wikipedia.org/wiki/Жантақ (Accessed: 15.01.2026).

Wikipedia. Zhusan [wormwood]. [Electronic resource]. Available at: https://kk.wikipedia.org/wiki/Жусан (Accessed: 15.01.2026).

Wikipedia. Izen. [saltwort]. [Electronic resource]. Available at: https://kk.wikipedia.org/wiki/Изен (Accessed: 15.01.2026).

Wikipedia. Kendir [hemp]. [Electronic resource]. Available at: https://kk.wikipedia.org/wiki/Кендір (Accessed: 15.01.2026).

Falcinelli I., Fini C., Mazzuca C., Borghi A.M., 2024. The geo domain: a review on the conceptualization of geographical and geopolitical entities. Frontiers in Psychology. 15. Article 1389581. P. 1–19.

Lim S.L.T.G., Perono Cacciafoco F., 2023. Toponyms as a Gateway to Society. Journal of Ancient History and Archaeology. 10 (1).

Sozdik.kz, 2026. [Electronic resource]. Available at: https://sozdik.kz/kk/dictionary/translate/kk/ru/күдір/ (Accessed: 15.01.2026).

Авторлар туралы мәлімет:

Бекжан Әбдуәлиұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57298733800

Айнабек Айдана Еркінқызы, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 59304940200

Information about authors:

*Bekzhan Abdualiuly, D*octor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57298733800

Ainabek Aidana Erkinkyzy, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 59304940200

Сведения об авторах:

Бекжан Абдуалиулы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57298733800

Айнабек Айдана Еркинкызы, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 59304940200

Авторлық үлес:

Б. Әбдуәлиұлы әдіснамалық кеңес берді, қолжазбаны ғылыми редакциялады, теориялық негізді нақтылады, зерттеу нәтижелерін академиялық талаптарға сәйкестендірді.

А.Е. Айнабек тұжырымдаманы әзірледі, әдіснаманы қалыптастырды, деректерді жинады, ресми талдау жасады, бастапқы қолжазбаны жазды, нәтижелерді жүйеледі және қорытындылады.

Author Contributions:

B. Abdualiuly offered methodological guidance and reviewed and edited the manuscript. He also refined the theoretical framework and ensured compliance of the research outcomes with academic standards.

A.E. Ainabek developed the research concept, designed the methodology, collected and curated the data, conducted the formal analysis and prepared the original draft of the manuscript. She also systematized the results and formulated the conclusions.

Вклад авторов:

Б. Абдуалиулы оказывал методологическую поддержку, выполнил научное редактирование рукописи, уточнил теоретическую основу исследования, обеспечил соответствие результатов академическим требованиям.

А.Е. Айнабек разработала концепцию исследования, сформировала методологию, осуществила сбор данных, провела формальный анализ, подготовила первоначальный текст рукописи, систематизировала результаты и сформулировала выводы.

Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Мүдделер қақтығысы:
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 2 (2026) 248-268

Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Ларс Йохансонның түркітану саласындағы іргелі теориялық тұжырымдамалары

***С.Ж. Тажибаева[a], И.А. Невская[b]**

[a]*Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті*
Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-5655-8391
(E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz)
**Байланыс үшін автор: tazhibaeva_szh@enu.kz*
[b]*Франкфурт Университеті, Франкфурт, Германия*
Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімшесінің Филология Институты,Новосибирск, Ресей
ORCID ID: 0000-0002-6099-9529
*(E-mail nevskayairina60@gmail.com). *Байланыс үшін автор: aydanayerkinkyzy@gmail.com*

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
Ларс Йохансон, түркі тіл білімі, типология, салыстырмалы-салғастырмалы тіл білімі, типология, түркі тілдері, әртүрлі жүйедегі тілдер, аспектуалдық, эвиденциалдылық, тілдік байланыстар, тіл құжаттамасы, ареалдық және мәдени сипаттамалар.

ҒТАМР 16.41.25

DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-248-268

АННОТАЦИЯ

Ғылым докторы, профессор Ларс Йохансон – әйгілі ғалым, ғылымның көрнекті ұйымдастырушысы, лингвистика, тілдік типология және түркітану саласындағы алдыңғы қатарлы мамандардың бірі. Ол Еуропалық типологиялық мектептің негізін салушылардың және жетекшілерінің сапынан орын алып, түркі тіл білімінің түркітанудағы дербес ғылыми бағыт ретінде орнығуына үлкен үлес қосты. Лингвистикалық идеяларының ауқымдылығы мен болжамдар жасаудағы батылдығы оның бірқатар іргелі еңбегінде көрініс тапты. «Түрік тіліндегі аспект категориясы» (Aspekt im Turkischen, 1971) және «Түркі тілдік байланыстарының құрылымдық факторлары» (Structural Factors in Turkic Language Contacts, 2002) монографиялары түркі тіл білімі мен типологиялық теорияның дамуына зор ықпал етті. «Европа тілдеріндегі аспект категориясы» (Aspect in the languages of Europe, 2023) атты іргелі еңбегі түркі тілдеріндегі етістік түрін зерттеудің өзіндік қорытындысына және сонымен қатар әртүрлі жүйедегі тілдердің аспектуалдық типологиясы үшін теориялық-әдіснамалық тұғырға айналды. Профессор Л. Йохансон салыстырмалы-типологиялық, ареалдық және мәдени сипаттамаларды ескере отырып, түркі тілдерін диахрондық және синхрондық қырларынан жан-жақты пайымдады. Ғалымның етістік түрі, эвиденциалдылық, жойылып бара жатқан түркі тілдерінің проблемаларын зерттеу саласындағы ой-пікірлері оның классикалық іргелі еңбектеріне негіз болды. Эвиденциалдылық түрлерін зерттеу Л.Йохансонның ғылыми қызметінде жетекші орын алады. Ол түркі тілдеріндегі эвиденциалдылықты зерттеудің

© С.Ж. Тажибаева, И.А. Невская, 2026

теориялық-әдіснамалық базасын жасап берді. Эвиденциалдылық сөйлеушінің ақпарат көзіне деген қатынасын көрсететін айтылым параметрлерінің бірімен байланысты. Тілдік байланыстар тұжырымдамасы «Кодты көшіру. Тілдердің қабылдаушы және тасымалдаушы тұрпатындағы әлеуеті» (Code Copying. The Strength of Languages in Take-over and Carry-over Roles, 2023) атты монографиясында жүйеленді. Кодты көшіру (code copying) моделі тілдік байланыстарды сипаттауда теориялық тұрғыдан маңызды тәсіл болып табылады, ол тек лексиканы ғана емес, морфологияны, синтаксисты, семантика мен прагматиканы да қамтиды. Ғалымның зерттеулерінде сипатталған идеялар мен болжамдар көптеген жас зерттеушілерге әрі қарай өз ғылыми жетекшілерінің ойларын дамытуға және жалғастыруға серпін берді. Л.Йохансонның жетекшілігімен орындалған көптеген диссертациялар түркі тілдеріндегі жойылып бара жатқан түркі тілдерінің грамматикалық құрылымын, аспектуалдықты, тілдік байланыстарды зерттеуге арналды Профессор Л. Йохансонның бастамасымен 1997 жылдан бастап түркі тіл білімі мәселелеріне арналған Turkic Languages (Түркі тілдері) журналы ұйымдастырылды Л.Йохансонның редакциясымен электрондық форматта «Түркі тілдері мен лингвистикасы эциклопедиясы» (Encyclopedia of Turkic Languages and Linguistics, 2023) ғылыми еңбегінің негізгі тараулары әзірленіп, жарияланды, сондай-ақ «Түркі тілдері» (The Turkic Languages, 2021) классикалық анықтамалық еңбегінің қайта өңделген және толықтырылған екінші басылымы жарыққа шықты.

***S.Zh. Tazhibayeva**[a]
[a]*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*
(E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz)
ORCID: 0000-0002-5655-8391
*Corresponding author: tazhibaeva_szh@enu.kz

I.A. Nevskaya[b]
[b]*Frankfurt University, Frankfurt, Germany*
Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Institute of Philology, Novosibirsk, Russia
ORCID ID: 0000-0002-6099-9529
(E-mail: nevskaya@em.uni-frankfurt.de)

Fundamental theoretical ideas of Lars Johanson in Turkic Studies

Received 14 February 2026. Revised 20 March 2026. Accepted 27 April 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: С.Ж. Тажибаева, И.А. Невская Ларс Йохансонның түркітану саласындағы іргелі теориялық тұжырымдамалары // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2. 248-268 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-248-268

For citation: S.Zh. Tazhibayeva, I.A. Nevskaya Fundamental theoretical ideas of Lars Johanson in Turkic studies // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 248-268. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-248-268

Abstract. Doctor of Sciences, Professor Lars Johanson is a recognized scholar, an outstanding organizer of scientific research. He conducts research in Linguistics, Linguistic Typology, and Turkology. His academic and pedagogical activities have developed in close interrelation, mutually enriching one another. Professor Johanson is one of the leading representatives of the European School of Typology and has made a significant contribution to the formation of Turkic linguistics as an independent scholarly discipline. The scope of his linguistic ideas and the intellectual courage with which he advances his hypothesis are embodied in the number of fundamental works. His monographs Aspekt im Turkischen (1971), Structural Factors in Turkic Language Contacts (2002) had a strong impact on the advancement of Turkic linguistics and typological studies. His research on verbal aspect in the Turkic languages gave advanced theoretical and methodological base for their typology across structurally diverse languages. The theory of verbal aspect also served as a conceptual basis for the monograph Aspect in the Languages of Europe (2023). Professor Johanson has conducted comprehensive descriptions of Turkic languages from both diachronic and synchronic perspectives, taking into account comparative, typological, areal, and cultural features. A central focus of his research is evidentiality, the grammatical category marking the source of information reported by the speaker. Johanson's theoretical framework for the study of evidentiality in Turkic languages is of particular importance. He distinguished two main semantic types of evidentiality in Turkic languages, direct and indirect, and also identified a distinct "perceptive" type. He further developed a theoretical foundation for the study of interlingual interaction. His Code Copying model represents a significant theoretical contribution to the analysis of language contact, encompassing not only lexical units but also morphological, syntactic, semantic, and pragmatic structures. This model was elaborated in the monograph Code Copying: The Strength of Languages in Take-over and Carry-over Roles (2023). Professor Johanson's scholarly contributions to the study of verbal aspect, evidentiality, and endangered languages have become classical works in the field. His ideas and hypotheses have inspired numerous young scholars to further develop and expand his theoretical framework. Many dissertations have been completed under his supervision, addressing aspectuality in Turkic languages, the grammatical structure of endangered languages, and language contact phenomena. Professor Johanson has also played a significant role as an academic editor and research manager. For several decades, he has been the editor of the book series Turcologica, comprising more than 100 volumes. In 1997, he founded the peer-reviewed journal Turkic Languages. Under his editorship, major overview chapters of the Encyclopedia of Turkic Languages and Linguistics (2023) were prepared and published in electronic format. He also edited the second revised edition of the seminal work The Turkic Languages (2021).

Keywords: Lars Johanson, Turkic Linguistics, Typology, Comparative Linguistics, Turkic languages, languages of different systems, the category of aspect, the category of evidentiality, language contacts, language documentation, areal and cultural characteristics.

***С.Ж. Тажибаева**[a]
[a]*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева*
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-5655-8391
(E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz)
*Автор для корреспонденции: tazhibaeva_szh@enu.kz

И.А. Невская[b]
[b]*Франкфуртский университет, Франкфурт, Германия*
[b]*Сибирское отделение Российской академии наук, Институт филологии, Новосибирск, Россия*
ORCID ID: 0000-0002-6099-9529
(E-mail: nevskaya@em.uni-frankfurt.de)

Фундаментальные теоретические концепции Ларса Йохансона в тюркологии[1]

Аннотация. Доктор наук, профессор Ларс Йохансон – известный учёный, выдающийся организатор науки, один из ведущих специалистов в области лингвистики, языковой типологии и тюркологии. Профессор Л. Йохансон – один из основателей и руководителей Европейской типологической школы, который также внес большой вклад в формирование тюркской лингвистики как самостоятельного научного направления в тюркологии. Широта лингвистических идей, смелость в формулировке гипотез нашло отражение в ряде фундаментальных трудов. Монографии «Aspekt im Turkischen» (Aspekt im Turkischen, 1971), *«Structural Factors in Turkic Language Contacts» (Structural Factors in Turkic Language Contacts, 2002)* оказали большое влияние на развитие тюркской лингвистики и типологической теории. Своеобразным итогом изучения аспектуальности в тюркских языках и одновременно теоретико-методологической базой для разносистемных языков послужило фундаментальное исследование *«Aspect in the Languages of Europe» (Aspect in the Languages of Europe, 2023)*. Профессор Л. Йохансон дал всестороннее описание тюркских языков в диахроническом и синхроническом аспектах с учётом сравнительно-типологических, ареальных и культурных характеристик. Исследование эвиденциальности занимает центральное место в научной деятельности ученого. Эвиденциальность связана с одним из параметров высказывания, отражающая выражение говорящим источника его информации о реферируемом событии. Научные идеи ученого в исследовании категорий аспекта и аспектуальности, эвиденциальности, структурных факторов в языковых контактах, а также проблем исчезающих тюркских языков стали классическими фундаментальными работами. Концепция языковых контактов была систематизирована в монографии *«Code Copying. The Strength of Languages in Take-over and Carry-over Roles» (Code Copying. The Strength of Languages in Take-over and Carry-over Roles, 2023)*. Модель кодового копирования (code copying) представляет собой теоретически важный подход к описанию языковых контактов, включающих не только лексику, но и морфологию, синтаксис, семантику и прагматику. Идеи и

[1] Мақала, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті қаржыландыратын жоба аясында (IRN AP32722497) жүзеге асырылды.

гипотезы ученого развивались многими молодыми учеными в их исследованиях. Большое количество диссертаций, выполненных под руководством профессора Л. Йохансона, были посвящены изучению грамматического строя исчезающих тюркских языков, аспектуальности и языковых контактов. По инициативе профессора Йохансона с 1997 года было организовано издание журнала «Тюркские языки» (Turkic Languages), в котором освещаются вопросы лингвистической тюркологии. Под редакцией Л. Йохонсона были подготовлены и опубликованы в электронном формате основополагающие главы научного труда «Encyclopedia of Turkic Languages and Linguistics» (Encyclopedia of Turkic Languages and Linguistics, 2023), а также было выпущено второе, переработанное и дополненное издание энциклопедического справочного труда «The Turkic Languages» (The Turkic Languages, 2021).

Ключевые слова: Ларс Йохонсон, лингвистическая тюркология, сравнительно-сопоставительное языкознание, типология, тюркские языки, языки разных систем, аспектуальность, категория эвиденциальности, языковые контакты, языковое документирование, ареальные и культурные характеристики.

Кіріспе

Әр көрнекті ғалымның зерттеушілік жолы, оның іргелі ғылыми мәселелерге қатысты көзқарасының қалыптасуы мен оларды шешу әдістерін игеруі академиялық қауымдастық тарапынан әрдайым ерекше қызығушылық туғызатыны сөзсіз. Осы ретте ғылым докторы, профессор, түркітанушы, лингвистикалық типология саласындағы жетекші мамандардың бірі – Ларс Йохансонның (1936–2025) есімі көпшілікке кеңінен мәлім.

Л.Йохансонның ғылыми мұрасы лингвистика, лингвистикалық типология және түркітану салаларындағы зерттеулермен айналысатын мамандар үшін аса маңызды. Ол назар аудармаған тілдік бірліктер жоқ деуге болады; жалпы лингвистикада да, түркітанудың жеке өзінде де оның ғылыми ізденісінен тыс қалған салалар болған емес.

Л.Йохансон әлемдік деңгейде танымал ғалым ғана емес, сонымен қатар дарынды ұйымдастырушы да болды. Оның ғылыми зерттеу және педагогикалық қызметі өзара тығыз байланыста дамып, бірін-бірі толықтырып отырды. Аталған салалардың әрқайсысында профессор Л.Йохансон жоғары кәсібилікпен, терең зерттеушілік ыждағатпен және ғылымға деген шынайы адалдықпен еңбек етті.

Л.Йохансон 1936 жылдың 8 наурызы күні Швецияның Кёпинг қаласында дүниеге келді. Мектеп жасына дейін хат танып, оқуды да, жазуды да меңгерді. Білімге деген балалық ынтызарлығы бара-бара қоршаған ортаны терең танығанды қалайтын құштарлыққа ұласты. Мектеп бағдарламасын Ларс еш қиындықсыз игеріп, алғыр қабілетінің арқасында тілдің құпияларын өз бетінше саралауға ден қойды. Ол кішкентай кезінде эсперанто тілін үйреніп, Ослода (Норвегия) өткен эсперанто мәселелері жөніндегі конгреске қатысты (In Memory of Prof. Dr.., URL).

Жас зерттеушінің кейінгі білім жолы оның альма-матеріне айналған Уппсала университетімен (Uppsala University) тығыз байланысты болып, осы оқу орнында 1959 жылы бакалавр, 1961 жылы магистр дәрежесін алды. Бұл уақыт ішінде ол герман,

скандинав, славян тілдерімен қатар, санскритті меңгерді және түркітану саласына зор ықылас танытты. 1960-1961 жылдары Вена университетінде шығыстану бойынша білімін жетілдірді. 1966 жылы Уппсала университетінде «Осман түрік тілінің етістік синтаксисін зерттеу» (Studien zur reichstürkischen Verbal syntax) тақырыбындағы диссертациясын табысты қорғап, түркі тілдері бойынша «философия лицентиаты» (filosofie licentiat) дәрежесін алды (In Memory of Prof. Dr.., URL).

Л.Йохансон 1971 жылы сол университетте докторлық диссертациясын сәтті аяқтап, түркі тілдеріндегі етістік шақ жүйесін зерттеуде жаңа кезеңге жол ашқан «Түрік тіліндегі аспект» (Aspekt im Türkischen) атты монографиясын жарыққа шығарды. Жоғарыда аталған хабилитация (habilitatio) академиялық жоғары біліктілік дәрежесі Швеция, Германия, Австрия, Польша, т.б. бірқатар елдердің жоғары оқу орындары жүйесінде зерттеушінің ғылыми тұрғыдан толық қалыптасқанын айғақтайтын маңызды белес болып табылады. Ол ғылыми-педагогикалық қызметті дербес жүзеге асыруға, атап айтқанда, магистратура және докторантура бағдарламалары бойынша білім алушыларға жетекшілік етуге құқық береді.

1972-1973 жылдары Л.Йохансон Германиядағы Майнц университетінде Александр фон Гумбольдт қорының (Alexander von Humboldt Foundation) стипендиаты болып, «түркітану профессоры» ғылыми атағын алды. 1981 жылы ол осы университеттің C4 дәрежелі өмір бойғы профессоры қызметіне бекітіліп, қажырлы еңбегінің нәтижесінде Еуропадағы ең ірі түркітану орталықтарының бірін дүниеге әкелді.

Л.Йохансон 1985 жылдан бастап Turkologica сериясы бойынша Harrassowitz баспасынан (Висбаден қаласы) шығатын монографиялардың жауапты редакторы болды. 1995 жылы оның бастамасымен *Turkic Languages* («Түркі тілдері») журналы жарық көре бастады.

Л.Йохансонның ғылыми еңбектері халықаралық ауқымда кеңінен мойындалды. Ол Жапония, Швеция, Швейцария, Франция, Түркия, Мажарстан, Қытай, Австралия, Ресей (Саха Республикасы) университеттерінде шақырылған профессор (a visiting professor) ретінде өте қызықты дәрістер оқыды. Сонымен қатар, ол Токио шетел зерттеулері университетінде (Жапония, 1997-1998 жж.), Ла Троб университетінде (Австралия, 2001 жж.), Босфор университетінде (Түркия, 2003-2004 жж.) қызмет атқарды. Бірқатар елдердің ғылыми орталықтарында өз саласы бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Л.Йохансон *Türk Dil Kurumu* ұйымының (Түркия) ғылыми сыйлығымен (1988 ж.), Сегед университетінің (Мажарстан) *doctor honoris causa* құрметті дәрежесімен (1999 ж.), Түркия Республикасының «Республика» орденімен (2008 ж.), Халықаралық Түркі Академиясының Вильгельм Томсен медалімен (2016 ж.) марапатталды.

Материалдар және зерттеу әдістері

Бұл мақалада белгілі ғалым, профессор Ларс Йохансонның түркі тіл біліміне қосқан үлесі сарапталып, ғылыми жұмыстарының қазақ тіл біліміне тигізген ықпалы талданды. Зерттеу барысында талдау, қорыту, салғастыру, жүйелеу, логикалық әдістер, сипаттамалық әдіс секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Социолингвистикалық әдіс аталған тұлғаны тілдік ерекшеліктердің, яғни фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік сипаттардың зерттеушісі ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Тілдік құжаттама тәсілдерін пайдалану нәтижесінде морфологиялық аннотация жасалынды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Профессор Ларс Йохансонның негізгі теориялық ұғымдары.

Л.Йохансонның зерттеушілік қызметі заманауи түркітанудың кең ауқымды бағыттарын қамтиды. Оның ғылыми ізденісінің негізгі салалары мыналардан құралады:

– көне түркі мәтіндері;

– диахрония мен синхрониядағы түркі тілдік байланыстары;

– түркі тілдерінің фонетикалық, лексикалық, синтаксистік ерекшеліктері;

– тілдік құжаттау проблемалары;

– түркі тілдеріндегі эвиденциалдылық конструкциялар.

Л.Йохансонның етістік аспектісі, эвиденциалдылық мағыналары және жойылып бара жатқан түркі тілдерін зерттеу салаларындағы ғылыми идеяларын жинақтаған монографиялары классикалық әрі іргелі еңбектердің қатарына қосылды. Оның «Түрік тіліндегі аспект» (Aspekt im Turkischen, 1971), «Түркі тілдік байланыстарының құрылымдық факторлары» (Structural Factors in Turkic Language Contacts, 2002) монографиялары түркі лингвистикасы мен типология теориясының дамуына зор ықпал етті. «Еуропа тілдеріндегі аспект» (Aspect in the languages of Europe, 2023) атты іргелі еңбегі түркі тілдеріндегі етістік категориясын зерттеудің тұжырымды нәтижесіне және әр түрлі жүйедегі тілдердің аспектуалдық типологиясын зерделеудің теориялық-әдіснамалық негізіне айналды.

Профессор Л.Йохансон түркі тілдерінің салыстырмалы-типологиялық, ареалдық және мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, олардың диахрондық және синхрондық аспектілеріне жан-жақты сипаттама берді.

Түркі тілдерінің классификациясы (жіктелімі): Л. Йохансонның үлесі.

Түркі тілдерінің ең ежелгі ескерткіштері б.д. VIII ғасырына жатады және сол дәуірдегі түркі жазбаларында көрініс тапқан. Қанша уақыт өтсе де, барлық түркі тілдерінің өзара ұқсастықтары мен көптеген ортақ белгілері бар. Белсенді көші-қон нәтижесінде түркі халықтарының тілдері өзара тығыз араласып, бұл жағдай оларды ғылыми тұрғыдан жіктеуде және хронологиялық тұрғыдан сараптауда едәуір қиындық туғызды. Әсіресе орталық өңірлердің тілдері өзара әсерге көбірек ұшырады. Осыған байланысты түркітанушылар түркі тілдерін жіктеудің бірнеше жолын ұсынған. Ең кең тарағандардың арасында Н.А. Баскаковтың жіктелімін атап өтеміз. Ғалымның жіктелімі ең алдымен тарихи дереккөздерді түсіндіруге бағытталған (Баскаков, 1969). Түріктің белгілі ғалымы Талат Текин түркі тілдерінің жіктелімі ең алдымен фонетикалық белгілерге негізделуі тиіс деп есептейді. Оның жіктелімі алты фонетикалық критерийге сүйенеді. Осы критерийге сәйкес, түркі тілдері он екі топқа бөлінеді (Текин Талат, 1980. 387-390).

Түркі тілдерін жіктеу барысында профессор Л.Йохансон ареалды принципті ұстанған (Johanson, 1998c, 1998d, 2021). Ол түркі тілдерін алты тармаққа бөледі:

I. Оңтүстік-батыс тармағы (South-West): Оғыз тілдері.

II. Солтүстік-батыс тармағы (North-West): Қыпшақ тілдері.

III. Оңтүстік-шығыс тармағы (South-East): ұйғыр тілдері.

IV. Солтүстік-шығыс тармағы (North-East): Сібір тілдері.

V. Чуваш тобы, огур және бұлғар тілдерін қамтиды.

VI. Халадж тобы аргу тілін қамтиды (Johanson, 1998d; 2020: 105-114)

Профессор Йохансон тілдер классификациясында қазақ, қарақалпақ, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі және ноғай тілдері NWS – Оңтүстік-Қыпшақ немесе Арал-Каспий тобына жатқызылады. Бұл топтың Алтаймен тығыз генетикалық байланысын ескере отырып, қазіргі қырғыз тілі де осы топқа жатқызылуы мүмкін деген пікір айтады. Себебі соңғы тілдегі болып жатқан өзгерістер оны қазақ тілімен жақындастырды. Маньчжуриядағы фуюй (Fuyü Turkic) қырғыздарының тілі қырғыз тілінің диалектісі болып саналса да, ол Оңтүстік-Сібір тобымен, нақтырақ айтқанда, Енисей тобымен тығыз байланысты. Л.Йохансон кейбір NWS тобына кіретін алтай-түркі диалектілері қырғыз тіліне өте жақын деп тұжырымдайды (Johanson, 2020: 105-114).

Талдау

Тілдерді құжаттау мәселесі

Тілдік құжаттама немесе деректік лингвистика эмпирикалық лингвистиканың жаңа бағыттарының бірі болып табылады. Тілдік құжаттама дегеніміз – сөйлеу актілерінің аннотацияланған әрі аударылған корпустарын аудио және бейне форматтарда жасау (Lehmann, 1983; Woodbury, 2003; Sallabank, 2011; Haig et.al., 2011). Профессор Йохансон ғылыми еңбектерінде тілдерді *құжаттау мәселесінің* өзектілігін көрсетеді (Johanson, 1998b: 153-161).

XX ғасырда кейбір түркі тілдері жойылып кетті. Бірқатар тіл жойылу алдында тұр (endangered languages; vulnerable to extinction). Заманауи лингвистердің алдында өзекті мәселелер бар. Нақтырақ айтсақ, жоғалып бара жатқан немесе жоғалу қаупі төнген тілдерді зерттеу қажеттілігі аса өзекті. Доминант тілдерді Л.Йохансон «жойғыш тілдер» (killer languages) деп атайды. «Жойғыш тілдердің» қатарына орыс, қытай, парсы тілдерін жатқызады (Johanson, 1998a, Johanson, 2021: 34-36).

Тілдердің жойылуына бірнеше фактор әсер етеді:

1) кодты көшіру *(code copying);*

2) тілдің әлеуметтік қызметінің жоғалуы;

3) жас ұрпақтың ана тілінен бас тартуы (Johanson, 2021: 34; 2023b).

Қазіргі жаһандану заманында басқа тілдерден жаңа сөздер енеді, сонымен қатар басқа тілдердің құрылымдық ерекшеліктерін көшіріп алу (code copying) байқалады. Көшіру салдарынан болған өзгерістерден гөрі, тілдің әлеуметтік қызметін жоғалтуы оның мүлдем жойылып кетуіне көбірек әсер етеді. Ата-аналар балаларына ана тілін үйретуге талпынбаған жағдайда, ана тілі қажет болмаған кезде тілдің әлеуметтік қызметі әлсірейді де, біртіндеп жойыла бастайды. Уақыт өте келе жас ұрпақ өз ана тілінен бас тартады. Белсенді, яғни «жойғыш» тілді тартымды әрі беделді деп санайды. Жас ұрпақ доминант тілде сөйлемесек, әлеуметтік тұрғыдан шектелеміз деп қауіптенеді (Johanson, 2001: 34-36; 2002; 2023b). Профессор Л. Йохансон көтерген өзекті мәселелер қазақ тіліне де байланысты.

Тілдік құжаттама – Қытайда және Моңғолияда қолданылатын қазақ тілін әдеби қазақ тілімен салыстырмалы талдау үшін де маңызды тәсіл. Мұндай бағыттағы зерттеу тілдің

негізгі қабаттарындағы өзгерістерді, терминология мәселелерін және транскрипцияны стандарттау міндеттерін айқындауға көмектеседі.

Осы мақалада профессор Л.Йохансонның Халықаралық фонетикалық транскрипция (IPA) негізінде жасап, түркі тіл біліміне ұсынған транскрипция жүйесі пайдаланылды (Johanson & Csato, 2022). Аталған транскрипция негізін Айнұр Әбіш (Abish, 2016) және Ұлданай Жұмабай (Jumabay, 2022)[2] қазақ тілі транскрипциясын зерттеу еңбектерінде қолданған.

Қытайда және Моңғолияда тұрып жатқан қандастардың тілі, мәдени ерекшеліктері соңғы он жылда жойылып бара жатқанын байқауға болады (Auyeskhan, 2025: 205-220; Abish, 2016). Арнайы мақалаларда Қытай мен Моңғолиядан келген қандастар тілінің фонетикалық және лексикалық ерекшеліктері зерттеліп, дыбыстық құрылымы, интонациясы, сөзжасамы, диалект элементтерінің болуы және олардың қазіргі заманғы қазақ әдеби тілімен өзара әрекеттесу ерекшеліктері сипатталды (Tazhibayeva, Nevskaya, et.al., 2018; 2023).

Қытай мен Моңғолиядағы қазақ этносының тілдік жағдайына жасаған шолу және талдаулар аз ұлттардың ішіндегі қазақ тілінің доминантты тіл болғанын көрсетеді. Болып жатқан жаһандану үдерісі бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қытай мен моңғол тілдеріне әсер етіп, білім беру жүйесі өзгерді. Қазіргі таңда білімді тек қытай немесе моңғол тілінде ғана алуға болады (Auyeskhan, 2022; 2023; Abish, 2011 a,b; 2016). Осы аталған өңірлерде тұратын этникалық қазақтардың тілі мен салт-дәстүрі ұмытылып бара жатыр. Қытай мен Моңғолиядағы қазақтардың осы күнге дейін сақтап келген бай тілін, салт-дәстүрін жас толқынға жеткізу үшін зерттеу арқылы құжаттау керек.

Қазіргі қазақ тіл білімінің өзекті міндеттерінің бірі – Моңғолия мен Қытайдағы қазақ тілінің варианттарына арналған корпустарды құру. Бұл елдерде қазақ тілі миноритарлық мәртебеге ие. Қазіргі уақытта қазақ тілін Моңғолия мен Қытайда, негізінен, этникалық қазақтардың аға буыны ғана отбасында қолданады. Қазақтардың жас буыны ана тілін ұмытып барады. Сондықтан Қазақстаннан тыс жерде тұратын этникалық қазақтардың тілдік материалдарын қамтитын корпусты жедел түрде әзірлеу қажет.

Тілдік материалды құжаттау морфологиялық глосс жасау, метадеректер мен аудармаларды қамтитын электронды мәтіндер корпустарын құруға ықпал етті. Бұл қазақ тілінің бірегей нұсқаларын сақтап, лингвистикалық талдаулар жүргізуге жол ашты. Зерттеу тобы 2023-2025 жылдар аралығында «Қытай мен Моңғолиядан келген этникалық қазақтардың ҚР-на интеграциялану жолдары: әлеуметтік-мәдени және лингвоэкологиялық мониторинг» ғылыми проектісін жүргізді. Сауалнама, сұхбат және далалық зерттеулер негізінде қоныс аударушылар әлемінің тілдік бейнесін қайта құруға мүмкіндік беретін ауқымды эмпирикалық материал жинады (2025. Этникалық қазақтардың тілдік, әлеуметтік-мәдени және білім беру аспетілеріне бейімделу үдерістері). Фонетикалық транскрипция үшін IPA (http://ipa.typeit.org/full/) қолданды..

Oralman-nïŋ oḳwšï-łar-dïŋ ałdïŋγi ilegi boł-dï-ḳ.

Repatriate-GEN student-PL-GEN first wave BOL.COP-PAST 1PL

«Біз оралмандар арасындағы алғашқы толқындағы студенттер едік».

[2] Jumabay Uldanay, 2023. Clause combining strategies in Kazakh as spoken in China in comparative perspectives. PhD диссертациясы. Франкфурт: Goethe-Universität Frankfurt.

Soł kịsị-ayt-baḳ-tay, ïras kelịn-ge kelịn boł-a-dï eken-sịŋ.

that person say-DER-EQUA true daughter-in-law-DAT daughter-in-law BOL.COP-PRES 3 E.COP.INDIR 2SG

«Сол кісі айтқандай, расында келінге келін болады екенсің» (яғни «ене келініне қызмет көрсетеді») (О.К., Астана, 08.02.24) (Zharkynbekova, Tazhibayeva& Filchenko, 2025: 509).

2023-2025 жылдары Моңғолия мен Қытайдан келген репатриант қазақтар арасында жүргізілген далалық зерттеу барысында жиналған аудио және бейнематериалдар сарапталды. Олардың жасы 22-ден 97-ге дейінгі аралықты қамтыды; қазіргі уақытта олар Шығыс Қазақстанда, Ақмола облысында және Астана қаласында тұрады. Аудио-бейнематериалдарды талдау көрсеткендей, аға буын қандастардың ауызекі сөйлеу тілінің дыбыстық және грамматикалық жүйесіндегі ерекшеліктер анықталды.

Қандастардың аға буыны қазақ тілінде бар көне сөздерді, салт-дәстүрлер және ата-бабалар тарихы туралы мәліметтерді сақтаған, ал жаңа, жас буын көп тілді болып келеді. Олардың ауызекі сөйлеу тілінде қытай, ұйғыр немесе моңғол тілінің ықпалы қатты байқалады. A.Abish пен E.Csato *Ethnologue* деректеріне сүйене отырып, Қытай қазақтарының тілдік жағдайын «белсенді» деп сипаттайды. Зерттеушілердің айтуынша, қазақтардың шамамен 85 пайызы тек ана тілінде сөйлейді, ал қытай тілін еркін меңгергендер 15 пайыз шамасында. Қазақ қауымындағы ана тіліне деген берік ұстаным олардың әлеуметтік-мәдени құрылымымен, ауылдық мекендерде өмір сүруімен, дәстүрлі мал шаруашылығын сақтауымен, яғни этномәдени өмір салтын жалғастыруымен тығыз байланысты (Abish & Csató, 2011a; 2011b). 2005 жылдан кейін Қытайдағы этникалық қазақтардың тілдік жағдайы өзгерді. Оның негізгі себебі – қос тілді білім берудің белсенді енгізілуі. Дегенмен, алғашқы қадамдар 1978 жылы басталып, оның мақсаты «қытай тілін енгізу және біртіндеп ана тілінен қытай тіліне көшу» болған еді (Dwyer, 1998: 68–85.).

Қазіргі этникалық қазақтардың жас буыны – көптілді. 1990 жылдардың соңында туған және Қытайдың ірі мегаполистерінде тұратын қазақтардың тілдік жағдайы аға буыннан түбегейлі ерекшеленеді. Олар негізінен қытай тілінде білім алады, ал қазақ тілін тек шектеулі ортада – отбасында және қазақ достарымен бейресми қарым-қатынаста пайдаланады. Қазақ тілінде білім беретін мектептердің саны жыл сайын азайып келеді. Этникалық қазақ балалары амалсыздан қытай мектептерінде оқуға мәжбүр (Abish, 2016). Осылайша, этникалық қазақ тілінің қызмет аясы жылдан-жылға тарылып, әлсіреп барады. Соңғы он жылда қазақ тілі тұрмыстық тілге айналып, ана тілі жойылу қаупіне тап болғаны зерттеу барысында анықталды (Abish, 2016).

Жаһандану үдерістері, бұқаралық ақпарат құралдары мен білім беру арқылы қытай тілінің ықпалы Қытайдағы қазақтардың ұлттық мәдениеті мен тіліне елеулі нұқсан келтіріп отыр. Қытайдағы жаңа буын қазақтар ана тілін түсінгенмен, сөйлей немесе жаза алмайды. Л.Йохансон атап өткендей, тілдің жойылу қаупі «жас ұрпақ өзінің ата-баба тілін аз қолданып, оны пайдалырақ, тартымдырақ әрі беделдірек деп саналатын үстем тілге ауыстырғанда байқала бастайды» (Johanson, 2024: 11).

Қытай мен Моңғолиядан келген қандастардың ана тілінің қаншалықты сақталғаны және оған әдеби тілдің қалай ықпал еткенін жан-жақты саралап, талдау жасау маңызды, өйткені Қазақстанға келген аға буын өкілдері сол жақтарда білім алған және бай сөздік

қорымен оралды. Дегенмен, қандастар тілінде фонетикалық ерекшеліктер, өздеріне тән сөйлеу интонациясы мен екпіні сақталған.

Түркі тілдеріндегі эвиденциалдылық конструкциясы

Профессор Л.Йохансон түркі тілдеріндегі эвиденциалдылықты зерттеудің теориялық негізін қалады және оның ерекше грамматикалық категория екенін дәлелдеді (2000a). Ол түркі тілдеріндегі эвиденциалды конструкциялардың екі түрін анықтады. Зерттеуші сөйлеушіге қатысты тікелей эвиденциалдылық (direct evidentiality) және жанама эвиденциалдылық (indirect evidentiality) бар екендігін атап көрсетеді.

Осы мақала авторлары қазіргі уақытта қазақ және шор тілдеріндегі эвиденциалдылық мәселесін зерттеу үстінде. Бұл ретте 2025 жылы PIAC халықаралық конференциясына (Готембо, Жапония) «Қазақ және шор тілдеріндегі табиғаттан тысқары және шекаралық контекстердегі эвиденциалдылық көріністері: салыстырмалы аспект» (Expression of evidentiality in supranatural and liminal contexts in Kazakh and Shor in a comparative perspective) атты ұжымдық баяндама дайындалды.

Қазақтар мен шорлар – дәстүрлі мәдениеттері мен тілдерінің ортақ тамыры бар түркі халықтары. Сонымен қатар, олар ғасырлар бойы географиялық тұрғыдан бір-бірінен алшақ тұрып, әртүрлі мәдени және діни ықпалдарға ұшыраған. Қазақтар мұсылман, ал шорлар христиан дінін қабылдаған, алайда шамандық ғұрыптар мен рәсімдерді сақтаған.

Лингвистикалық талдауға арналған қазақ материалы негізінен Сайрам, Қарнақ, Ташкент, Самарқан, Бұхара және Шам (Сирия) оқу орындарында діни білім алған Бекасыл Биболатұлының (1822-1915) қолжазбасына негізделген. Бекасыл Биболатұлы теолог, астролог, астроном, математик, философ және емші ретінде танылған. Даналық пен рухани түсінікке ие болған ол исламның қағидалары мен өмір салтын терең түсінген. Сонымен қатар, қазақтардың тіршілік әдеті мен емшілік дәстүрлерін сақтаған. Оның араб және парсы тілдерінде жазылған қолжазбаларын қазақстандық ғалымдар зерттеп, қазақ тіліне аударған. Бірінші басылым 2011 жылы, ал екіншісі 2017 жылы жарық көрген «Жұлдызнама» (Астрология) болды. Сонымен қатар, мұнда айғақтық формаларды пайдалануға қатысты аяндар мен пайғамбарлық нышандар, қазақ фольклорынан алынған мифтік және лиминалдық контексттер сипатталған.

Материалға «Киелі кітаптың» шор тіліндегі аудармалары, шор эпостық жырлары және бақсы-балгерлер тәжірибесін қоса алғанда, фольклордың басқа жанрлары да кірді. Біз қазақ және шор тілдеріндегі айғақтық морфологияны, жалпытүркілік және тілдік ерекшеліктерді, табиғи және лиминалдық контекстердің қолданысын салыстыруға және осындай контекстерде тікелей және жанама айғақтық (эвиденциалдылық) формаларын қолданудың ортақ принциптерін анықтауға тырысамыз.

(1) Zulmat zaman kel-e žat-ïr, il̆ǧ i̯
dark.age time come-CVB AUX-PRS, all
žalaŋayaḳ-tar el basḳar-ïp, ḳan-iŋ-dï su-day šaš-a-dï.
barefoot-PL country rule-CVB, blood-2POSS-ACC water-CMP spill-PRS-3
«Зұлмат заман келе жатыр, ылғи жалаң аяқтар ел басқарып, қаныңды судай шашады».

(2) *ḳïrγïn soγïs bol-a-dï.*
awful war be-PRS-3
«Қырғын соғыс болады».

(3) *Kölik tört dөŋgelek-ti temir bol-a-dï.*
vehicle four wheel-ADŽ iron be-AUX - PRS-3
«Көлік төрт дөңгелекті темір болады».
(4) *Aspan žol bol-a-dï.*
sky road be-PRS-3
«Аспан жол болады».
(5) *Bekasïl äwlie altï ḳanat aḳ üy tol-γan kịtap-tar- ïn*
Bekasïl saint six wing white house fill-PP book-PL-3POSS.ACC
ekị tüye-ge teŋde-p, tau-γa apar- ïp
two camel-DAT balance-CVB mountain-DAT take-CVB
tïḳ-ḳan eken.
hide-PST.PTCP EV ЇD.PTCL
«Бекасыл әулие алты қанатты үй толған кітаптарын екі түйеге теңдеп, тауға апарып тыққан екен» (Биболатұлы, 2011: 5)
(6) ḳobïz-dï tiŋda-γan-dar-dïŋ köz-ị-ne žas kel-ip
kobїz-ACC listen-PP-PL-GEN eїe-POSS3-DAT tear come-CV
otïr-a-dï ***EKEN***
sit–PRS-3 EVID.PTCL
«Қобызды тыңдағандардың көзіне жас келіп отырады екен».

{-(I)p(tI)}/{-(I)p-DIr}:
(7) balanï alïp ketịptị (ketịptị - go-PST.EVID)
«Баланы алып кетіпті».
Шор:
Meeŋ-me, teze, noo pol-ar-ïn, ol kör-ben
I.GEN-INST PTCL what be-FUT-POSS3.ACC s/he see-NEG.CV
ḳal-tïr. Anda men po pašḳoï sös-pe aγa
remain.AUX-PERC then I this praị̈ing word-INST s/he.DAT
meeŋ čadiž-ïm čettire kör-erge per-ben sal-γan-ïn,
mị̈ life-POSS1SG fullï see-INF allow-NEG.CV put.AUX-PP-POSS3.ACC
aaŋ čol-un čap-sal-γan-ïn, eze,
her waï-POSS3.ACC close-put.AUX-PP-POSS3.ACC PTCL
pilin-ge-m no.
realize-GAn.PST-1SG PTCL
«Шамасы, ол менің өткенім мен болашағым туралы ештеңе көре алмаған сияқты. Содан кейін, кенеттен, мен дұға ету арқылы оның өткенім мен болашағымды қарауына жол бермегенімді және жолын шынымен жауып тастағанымды түсіндім!»

Біздің зерттеуіміз көрсеткендей, қазақ және шор тілдерінің ортақ (қазақ және шор {-D}) немесе генетикалық жағынан бірдей (шор {-(p)DIr} және қазақ {-(I)p(tI)}/{-(I)p-DIr}) грамматикалық белгілері, сондай-ақ әртүрлі белгілері (қазақ тілінде ImIš (sịnthecised t-(I)mIš}, eken және {-A(-DI}, ал шор тілінде {-(p)ča}) бар, олар басқа да айғақты семантикамен қатар шекаралық және табиғаттан тысқары айғақтарды білдіреді.

Тікелей айғақ (эвиденциалдылық) болашақты болжаушылардың қазіргі шақтағы нышандарымен, хабарланған оқиғалардың бұрыннан бері болғанына немесе болашақта

болуы керек екеніне қарамастан, өз ашылымдарында (аяндарында) көрінеді. Болашақты болжаушылар оқиғаларды сөйлеу сәтінде болып жатқандай көреді. Осылайша, қазақ тіліндегі осы шақ формасы болашақ оқиғаларды болжау үшін қолданылады, ал шор тілінде осы шақ формасы нақты «көріпкелдік» орын алғаннан кейін ақпарат берушінің тағдырын «жорамалдау» кезінде оның ата-бабаларымен кездесуін хабарлау үшін қолданылады.

Нәтижелер

Профессор Л. Йохансонның ғылыми жарияланымдары.

Л.Йохансонның бес жүзден астам ғылыми жұмыстары бар. Алғашқы зерттеулері осман түрікшесінен басталды (Johanson, 1971).

Профессор Л.Йохансонның ғылыми мұрасында *Turkic* басылымы ерекше орын алады. Көлемі мыңға жуық бетті құрайтын іргелі зерттеуде түркі тілдерінің синхрония мен мен диахрониядағы, салыстырмалы-типологиялық, ареалдық және мәдени аспектілердегі жан-жақты сипаттамасы берілген (Johanson, 2021).

2023 жылы *Brill* баспасы «Түркі тілдері мен лингвистикасы эциклопедиясы» (Encyclopedia of Turkic Languages and Linguistics) еңбегін Л.Йохансонның редакциясымен электрондық форматта жариялады. «Түркі тілдері» (The Turkic Languages) классикалық анықтамалық еңбегінің қайта өңделген және толықтырылған екінші басылымы да сол жылы жарыққа шықты. Түркі тілдеріндегі етістік түрін зерттеу «Еуропа тілдеріндегі аспект» (Aspect in the languages of Europe, 2023) монографиясында одан әрі дамытылды, ал тілдік байланыстар тұжырымдамасы «Кодты көшіру. Тілдердің қабылдаушы және тасымалдаушы тұрпатындағы әлеуеті» (Code Copying. The Strength of Languages in Take-over and Carry-over Roles, 2023) еңбегінде жүйеленіп берілді.

Профессор Л.Йохансон өзінің зерттеушілік қызметі барысында көне түркі мәтіндеріне ерекше назар аударды. XVII ғасырда латын әліпбиі арқылы хатқа түскен «Інжіл» кітабының әзербайжан тіліне аудармасын әзірлеп, жариялады (Johanson, Csató, 2025).

Профессор Л.Йохансон дайындаған ғылыми кадрлар.

Л.Йохансон ұстаз ретінде әлемдік деңгейдегі дарынды ғалымдар шоғырын тәрбиелеп шығарды. Қазіргі таңда оның шәкірттері ғылыми зерттеулер мен оқытушылық қызметті қатар атқаратын танымал тұлғалар болып саналады. Профессордың ғылыми жетекшілігімен ауқымды типологиялық зерттеулер жүргізілді және солардың нәтижесінде көптеген докторлық диссертациялар қорғалды. Докторанттары түркі тілдеріндегі аспектілік проблемасымен айналысты. Клаус Шениг (Claus Schönig) «Татар тіліндегі көмекші етістіктер» (Auxiliary verbs in Tatar) тақырыбында диссертация әзірлесе (Auxiliary verbs in Tatar, 1984), Анья Будер (Anja Buder) «Якут тіліндегі аспектуалды-темпоралды категориялар» («Aspekto-temporale Kategorien im Jakutischen») еңбегін жариялады (Aspekto-temporale Kategorien im Jakutischen, 1989). Демир Нуреттин (Demir Nurettin) «Түрік тіліндегі постетістіктер: Оңтүстік Анадолы жергілікті диалектісінің негізінде» (Postverbien im Türkeitürkischen: Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts) атты зерттеуін жазып шықты (Postverbien im Türkeitürkischen: Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts, 1993).

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін жас зерттеушілер Оңтүстік Сібірде түркі тілдерінің грамматикалық ерекшеліктерін қарастыру үшін далалық зерттеулер жүргізу

мүмкіндігіне ие болды. Мысалы, Ахмет Ибраһим Айдемирдің (Ahmet Ibrahim Aydemir) докторлық диссертациясы «Тыва тіліндегі көсемшелер: Алтай диалектісі ерекшеліктері негізіндегі зерттеу» (Konverbien im Tuwinischen. Eine Untersuruchung unter besonderer Berücksichtigung des Altai-Dialekts) тақырыбында орындалды.

Ерекше атап өтетін жайт: зерттеулер қыпшақ түркі тілдеріне арналған. Қазақ тілі мәселелеріне байланысты диссертациялар да қорғалды. 1989 жылы Гиссен университетінің профессоры Марк Кихнер (Mark Kirchner) Түркияда тұратын қазақтардың тілін зерттеп, 1992 жылы өз диссертациясының негізінде «Қазақ тілінің фонологиясы. Ыстанбұлдағы қазақ эмигранттары тобынан алынған дыбыс жазбалары негізінде жүргізілген зерттеулер. 1-бөлім: Зерттеулер. 2-бөлім: Мәтіндер» атты монографиясын жарыққа шығарды. Сонымен қатар Мехмет Челик (Mehmet Çelik [Kutalmış]) диссертациялық зерттеу жүргізіп, «Қазақ тіліндегі өткен шақ формалары» атты монографиясын жариялады (1997). Михаэль Гесс (Michael Hess) 1997 жылы башқұрт тіліндегі баяндауышты зерттеуге арналған докторлық диссертациясын қорғап, 2008 жылы монографиясы баспа жүзін көрді. Уппсала университетінің профессоры Бирсел Каракоч (Birsel Karakoç) 2001 жылы «Ноғай тіліндегі финитті (жақты) етістік жүйесі» тақырыбында докторлық диссертациясын қорғап, 2005 жылы соның негізінде монографиясын басып шығарды.

Профессор Йохансонның шәкірттерінің диссертациялық тақырыптарының ауқымы кең: олар бүгінгі күні жоғалып бара жатқан түркі тілдерінің де өзекті мәселелерін зерттеді. Қазір Ыстанбулдағы Неміс Шығыстану институтында ғылыми қызметкер болып істейтін Астрид Менц (Astrid Menz) 1998 жылы «Гагауз тілінің синтаксисі: тілдік байланыс нәтижесінде болған тілдік өзгерістерді зерттеу» тақырыбы бойынша докторлық диссертациясын қорғады. Италиядағы Венеция Ка-Фоскари университетінің профессоры Элизабетта Рагагнин (Elisabetta Ragagnin) 2011 жылы «Солтүстік Моңғолиядағы түркі тілі – духа тілі: сипаттама және талдау» (Dukhan, a Turkic variety of northern Mongolia: Description and Analysis») монографиясын жариялады.

Осылайша, профессор Л.Йохансонның шәкірттері әлемдік түркітануды дамытуға өлшеусіз үлес қосып келе жатыр деп айта аламыз.

Қорытынды

Профессор Л.Йохансон – лингвистика, тілдік типология және түркітану бойынша дүние жүзіндегі ірі мамандардың бірі. Ол Еуропалық типология мектебінің жетекшісі ретінде жоғары кәсібилікпен, терең қызығушылықпен және ғылымға шынайы адалдықпен зерттеулер жүргізді. Жүйелі еңбегінің арқасында **түркі лингвистикасының бөлек сала** болуына үлкен ықпал жасады.

Л.Йохансон – бес жүзден астам ғылыми жұмыстың авторы. Бастапқы зерттеулері осман түрікшесіне арналды. «Түрік тіліндегі аспект» (Aspekt im Turkischen), «Түркі тілдік байланыстарының құрылымдық факторлары» (Structural Factors in Turkic Language Contacts) монографиялары түркі лингвистикасы мен типология теориясын дамытуда айрықша орын алды.

Көлемі мыңға таяу бетті құрайтын *Turkic* басылымы – Йохансонның ғылыми мұрасындағы ерекше құнды дүниелердің бірі; онда түркі тілдері синхронды және

диахронды тұрғыдан зерттеліп, олардың салыстырмалы-типологиялық, ареалдық және мәдени аспектілеріне толыққанды сипаттама ұсынылған. Ғалымның етістік түрі саласын, эвиденциалдылықты және жоғалып бара жатқан түркі тілдері мәселелерін зерттеу туралы іргелі пайымдары классикалық зерттеулердің дүниеге келуіне негіз болды.

Профессор Л. Йохансон керемет ұстаз еді. Өзінің ғажап тәлімгерлігінің арқасында ол шын мәнінде ғылым жолына берілген шәкірттер тәрбиеледі. Осы күні олар ғылыми зерттеулермен шұғылданып қана қоймай, педагогтық жұмысты да биік дәрежеде қоса атқарып келеді. Сөйтіп, әмбебап тұлғалар ретінде танылып, Л.Йохансонның жетекшілігімен жүзеге асқан ғылыми жобалардың ізімен іргелі зерттеулер жүргізді және сапалы диссертацияларды қорғап, монографияларды жарыққа шығарды.

Профессор Л.Йохансон 2025 жылдың 24 қарашасында дүниеден қайтты, бірақ көрнекті ғалымның есімі мен еңбегі түркітану ғылымының шежіресінде алтын әріптермен жазылып қалатындығы сөзсіз.

Әдебиет

Aydemir, Ahmet İbrahim, 2009. Konverbien im Tuwinischen. Eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts. Turcologica 80. Promotion. Wiesbaden: Harrassowitz.

Abish Ainur & Csató Eva, 2011a. Recent developments in Kazakh as spoken in the People's Republic of China. In: Turkic Languages. 15. P. 275-290.

Abish Ainur& Csato Eva, 2011b. Language attitudes and linguistic habits of young Kazakhs in Xinjiang. Kazakh in post-Soviet Kazakhstan: Proceedings of the International Symposium on Kazakh. P. 159–175.

Abish Ainur, 2016. Modality in Kazakh as spoken in China. (Turcologica 107). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 259 p.

Auyeskhan Raima, 2022. An overview of Mongolic-Kazakh linguistic relations with a focus on the Kazakh variety spoken in Mongolia. G. Clauson, T. Tekin (Eds.). Türkçe ve Moğolca Sempozyumu. Istanbul. P. 271-281.

Auyeskhan Raima, 2023. Status of Kazakh language in Mongolia. International Journal of Eurasian Linguistics. №4(2). P. 107–131.

Баскаков Н. А., 1969. Введение в изучение тюркских языков. М.: Высшая школа. 383 с.

Биболатұлы Бекасыл, 2011. Жұлдызнама. Ред: Жолдасбеков М., Астана: Күлтеггін баспаханасы. Астана: Күлтегін. 371 б.

Биболатұлы Бекасыл, 2017. Zikzal (Зикзал). Астана: Халақ аралық Түркі Академиясы. 912 б.

Текин Талат, 1980. Проблема классификации тюркских языков. Проблема современной тюркологии: материалы II всесоюзной тюркологической конференции 27-29 сентября 1976. Алма-Ата: Наука. Matrerialy vsesojuznoj tjurkologiceskoj konferencii. Алма-Ата. С. 387-390.

Этникалық қазақтардың тілдік, әлеуметтік-мәдени және білім беру аспетілеріне бейімделу үдерістері, 2025. Астана: Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ. 346 б.

Buder, Anja, 1989. Aspekto-temporale Kategorien im Jakutischen. Turcologica. 5. Wiesbaden: Harrassowitz.

Dwyer, Arienne M., 1998. The texture of tongues: languages and power in China. In: Safran W. (Ed). Nationalism and Ethnoregional Identities in China. Frank Cass. P. 68–85

Çelik [Kutalmış], Mehmet, 1997. Die Vergangenheitsformen im Kasachischen. Mainz.

Demir, Nurettin, 1993. Postverbien im Türkeitürkischen: Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts. Turcologica 17. Wiesbaden: Harrassowitz.

Zharkynbekova S.K., Tazhibayeva S.Zh., & Filchenko A.U., 2025. Problems of preserving the Kazakh language in China: Threats of extinction and ways of solution. Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. 18(3). P. 502–515. DOI: https://doi.org/10.17516/1997-1370-0457

Johanson, Lars, 1971. Aspekt im Türkischen: Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Adpektsystems. Uppsala Universitet. Almqvist & Wiksell. URL - http://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid = diva2:299911)

Johanson, Lars, 1998a. Code-copying in Irano Turkic. Language Sciences 20. P. 325-337

Johanson, Lars, 1998b. Sprachliche Feldforschung in der heutigen Turkologie. In: Laut & Ölmez (eds.). P. 153-161.

Johanson Lars, 1998d. The History of Turkic. In Lars Johanson & Éva Ágnes Csató (eds) The Turkic Languages. London, New York: Routledge. P. 82-83.

Johanson, Lars & Csató, Éva Á. (eds.), 1998. The Turkic languages. London: Routledge.

Johanson, Lars, 2000a. Turkic Indirectives. In: Johanson, Lars & Utas, Bo (Eds). Evidentials. Turkic, Iranian and Neighboring Languages. Berlin: Mounton de Gruyter. P. 61-87.

Johanson, Lars, 2000b. Viewpoint operators in European languages. In: Dahl, Östen. (Editor). Tense and Aspects in the Languages of Europe. Berlin & New-York: De Guyter Mounton, P. 27-187.

Johanson Lars, 2000c. Linguistic convergence in the Volga area. In: Gilbers, Dicky & Ner bonne, John & Schaeken, Jos (eds.): Languages in contact. (Studies in Slavic and General Linguistics 28.) Amsterdam & Atlanta: Rodopi. P. 165-178.

Johanson Lars, 2002. Structural factors in Turkic language contacts. With an introduction by Bernard Comrie. London: Curzon

Johanson Lars, 2020. The classification of the Turkic languages. - The Oxford Guide to the Transeurasian Languages First edition. Eds: Martine Robbeets and Alexander Savelyev, Oxford University Press. P. 104-114. DOI:10.1093/oso/9780198804628.003.0009

Johanson, Lars, 2001. Discoveries on the Turkic Linguistic Map. Swedish Research Institute in Istanbul, Publications 5. Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul. 56 p.

Johanson Lars & Csato Eva, 2022. Turkish. In: Johanson, Lars & Csató, Éva Á. (eds.) The Turkic Languages. Second Edition. (Routledge Family Series.) London & New York: Routledge. P. 195–223.

Johanson, Lars, 2023a. Aspect in the languages of Europe. Ankara: Nobel Publisher. 224 p.

Johanson Lars, 2023b. Code Copying. The Strength of Languages in Take-over and Carry-over Roles. Leiden: Brill Academic Publishers. P. 149.

Johanson, Lars, 2023d. Classification of Turkic Language. In: Lars Johanson (Ed.), Encyclopedia of Turkic Languages and Linguistics Online: Leiden: Brill Academic Publishers.

Johanson, Lars, 2024. Documentation of Turkic in comparative linguistics. In: Csató É. Á., Karakoç B. (Eds.) Language and Documentation in Comparative Turkic Linguistics. Ankara. P. 9–19.

Johanson Lars with Éva Á. Csató, 2025. Lingua Turcica Agemica. The Gospels of Matthew and John in Middle Azeri from 17th Century Isfahan. Wiesbaden: Harrassowitz. URL - https://www.harrassowitz-verlag.de/title_8496.ahtml

In Memory of Prof. Dr.. h.c. Lars Johanson. LINGUIST List 36.3837 Mon. Dec. 15. 2025 URL: https://linguistlist.org/issues/36/3837/

Hess, Michael, 2008. Relativische Prädikationen im Baschkirischen. Promotion 1997. Turcologica 70. Wiesbaden: Harrassowitz.

Haig Geoffrey, Nau, Nicole., Schnell, Steffan, Wegener Claudia, 2011. Documenting Endangered Languages: Achievements and Perspectives. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton. P. 339.

Kirchner, Mark, 1992. Phonologie des Kasachischen. Untersuchungen anhand von Sprachaufnahmen aus der kasachischen Exilgruppe in Istanbul. Teil 1: Untersuchungen. Teil 2: Texte. Turcologica 10. Promotion 1989. Wiesbaden. Professor at the University of Giessen.

Lehmann, Christian, 1983. Directions for interlinear morphemic translation. Folia Linguistica. № 16. P. 193-224.

Menz, Astrid, 1999. Gagausische Syntax: Eine Studie zum kontaktinduzierten Sprachwandel. Turcologica 41. Promotion 1998. Wiesbaden: Harrassowitz.

Ragagnin, Elisabetta, 2011. Dukhan, a Turkic Variety of Northern Mongolia: Description and Analysis. Turcologica 76. Promotion 2007. Wiesbaden: Harrassowitz. Associate Professor at the University of Venedig.

Sallabank, Julia, Sallabank, J., 2011. Norman languages of the Channel Islands: Current situation, language maintenance and revitalization. Shima: The International Journal of Research into Island Cultures. 5(2). 19-44. https://www.shimajournal.org/issues/v5n2/e.-Sallabank-Shima-v5n2-19-44.pdf

Schönig, Claus, 1984. Hilfsverben im Tatarischen. Promotion 1983. Wiesbaden: Franz Steiner.

Tazhibayeva, Saule, Nevskaya Irina, Mutali Aliya& Kadysqyzy Aygul, 2018. Kazakh Language as spoken in China: Problems and Research Perspectives. Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Philology Series. Vol.124. (3). P. 59–68. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-124-3-59-68

Tazhibayeva, Saule, Nevskaya Irina, Mutali Aliya, Kadysqyzy Aygul, 2023. Lexical peculiarities of Kazakh as spoken in China. Turkic Studies Journal. №4. P. 130-145.

Woodbury, Antony, 2003. Defining documentary linguistics. In: Peter Austin (Ed) P. Austin (Ed.). Language Documentation and Description. Vol. 1. London: SOAS. P. 35-51

References

Aydemir, Ahmet İbrahim, 2009. Konverbien im Tuwinischen. Eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts [Conjugations in Tuvan. A Study Taking into Account the Altai Dialect]. Turcologica 80. Promotion 2003. Wiesbaden: Harrassowitz [in German].

Abish Ainur & Csató Eva, 2011a. Recent developments in Kazakh as spoken in the People's Republic of China. In: Turkic Languages. 15. P. 275-290.

Abish Ainur& Csato Eva. 2011b. Language attitudes and linguistic habits of young Kazakhs in Xinjiang. Kazakh in post-Soviet Kazakhstan: Proceedings of the International Symposium on Kazakh. P. 159–175.

Abish Ainur, 2016. Modality in Kazakh as spoken in China. (Turcologica 107.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 259 p.

Auyeskhan Raima, 2022. An overview of Mongolic-Kazakh linguistic relations with a focus on the Kazakh variety spoken in Mongolia. G. Clauson, T. Tekin (Eds.). Türkçe ve Moğolca Sempozyumu. Istanbul. P. 271-281.

Auyeskhan Raima, 2023. Status of Kazakh language in Mongolia. International Journal of Eurasian Linguistics. №4(2). P. 107–131.

Baskakov Nikolay, 1969. Introduction in Turkic languages. Moscow: Vysshaya shcola. [in Russian].

Bibolatulyl Bekasyl, 2011. Jūldyznama. Ed.: Joldasbekov M., Astana: Kultegin publishing house. 371 p. [in Kazakh].

Bibolatulyl Bekasyl, 2017. Zikzal (Зикзал). Astana: International Turkic Academy. 912 p. [in Kazakh].

Tekin Talat, 1980. Problema klassifikacii tyurkskih yazykov [The Problem of Classifying Turkic Languages]. Problema sovremennoj tyurkologii: materialy II Vsesoyuznoj tyurkologicheskoj konferencii 27-29 sentyabrya 1976 [Issues in Modern Turkology: Proceedings of the Second All-Union Conference on Turkology, September 27–29, 1976.]. Alma-Ata: Nauka. Matrerialy vsesojuznoj tjurkologiceskoj konferencii. Alma-Ata. P. 387-390. [in Russian].

Etnikalyh kazaktardyng tildik, aleumettik-madeni zhane bilim beru aspetilerine bejimdelu uderisteri [Processes of adaptation of ethnic Kazakhs in the linguistic, socio-cultural, and educateional aspects (Collective monograph)], 2025. Astana: L.N.Gumiloyv at. EUU. 346 p. [in Kazakh].

Buder, Anja, 1989. Aspekto-temporale Kategorien im Jakutischen [Aspect-temporal categories in Yakut]. Turcologica 5. Wiesbaden: Harrassowitz. [in German].

Çelik [Kutalmış], Mehmet, 1997. Die Vergangenheitsformen im Kasachischen [Past tenses in Kazakh]. Mainz. [in German].

Demir, Nurettin, 1993. Postverbien im Türkeitürkischen: Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts [Postpositions in Turkish: With Special Reference to a Southern Anatolian Village Dialect]. Turcologica 17. Wiesbaden: Harrassowitz. [in German].

Zharkynbekova, S. K., Tazhibayeva, S. Zh., & Filchenko, A. U., 2025. Problems of preserving the Kazakh language in China: Threats of extinction and ways of solution. Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. 18(3). P. 502–515. DOI: https://doi.org/10.17516/1997-1370-0457

Johanson, Lars, 1971. Aspekt im Türkischen: Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Adpektsystems [Aspect in Turkish: Preliminary Studies Toward a Description of the Turkish Aspect System]. Uppsala Universitet. Almqvist & Wiksell. URL - http://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:299911) [in German].

Johanson, Lars, 1998a. Code-copying in Irano Turkic. Language Sciences 20. P. 325-337

Johanson, Lars, 1998b. Sprachliche Feldforschung in der heutigen Turkologie [Linguistic fieldwork in contemporary Turkology]. In: Laut & Ölmez (eds.). P. 153-161. [in German].

Johanson Lars, 1998d. The History of Turkic. In Lars Johanson & Éva Ágnes Csató (eds) The Turkic Languages. London, New York: Routledge. P. 82-83.

Johanson, Lars & Csató, Éva Á. (eds.), 1998. The Turkic languages. London: Routledge.

Johanson, Lars, 2000a. Turkic Indirectives. In: Johanson, Lars & Utas, Bo (Eds). Evidentials. Turkic, Iranian and Neighboring Languages. Berlin: Mounton de Gruyter. pp. 61-87.

Johanson, Lars, 2000b. Viewpoint operators in European languages. In: Dahl, Östen. (Editor). Tense and Aspects in the Languages of Europe. Berlin & New-York: De Guyter Mounton. pp. 27-187.

Johanson Lars, 2000c. Linguistic convergence in the Volga area. In: Gilbers, Dicky & Ner bonne, John & Schaeken, Jos (eds.): Languages in contact. (Studies in Slavic and General Linguistics 28.) Amsterdam & Atlanta: Rodopi. P. 165-178.

Johanson Lars, 2002. Structural factors in Turkic language contacts. With an introduction by Bernard Comrie. London: Curzon.

Johanson Lars, 2020. The classification of the Turkic languages. - The Oxford Guide to the Transeurasian Languages First edition. Eds: Martine Robbeets and Alexander Savelyev, Oxford University Press. P. 104-114. DOI:10.1093/oso/9780198804628.003.0009

Johanson, L., 2021. Discoveries on the Turkic Linguistic Map. (Swedish Research Institute in Istanbul, Publications 5.) Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul. 56 p.

Johanson Lars & Csato Eva, 2022. Turkish. In: Johanson, Lars & Csató, Éva Á. (eds.) The Turkic Languages. Second Edition. (Routledge Family Series.) London & New York: Routledge. P. 195–223.

Johanson, Lars, 2023a. Aspect in the languages of Europe. Ankara: Nobel Publisher. 224 p.

Johanson Lars, 2023b. Code Copying. The Strength of Languages in Take-over and Carry-over Roles. Leiden: Brill Academic Publishers. P. 149.

Johanson, Lars, 2023d. Classification of Turkic Language. In: Lars Johanson (Ed.), Encyclopedia of Turkic Languages and Linguistics Online: Leiden: Brill Academic Publishers.

Johanson, Lars, 2024. Documentation of Turkic in comparative linguistics. In: Csató É. Á., Karakoç B. (Eds.) Language and Documentation in Comparative Turkic Linguistics. Ankara. P. 9–19.

Johanson Lars with Éva Á. Csató, 2025. Lingua Turcica Agemica. The Gospels of Matthew and John in Middle Azeri from 17th Century Isfahan. Wiesbaden: Harrassowitz. URL - https://www.harrassowitz-verlag.de/title_8496.ahtml

In Memory of Prof. Dr. h.c. Lars Johanson. LINGUIST List 36.3837 Mon. Dec. 15. 2025 URL - https://linguistlist.org/issues/36/3837/.

Hess, Michael, 2008. Relativische Prädikationen im Baschkirischen [Relative Clauses in Bashkir]. Promotion 1997. Turcologica 70. Wiesbaden: Harrassowitz. [in German].

Haig Geoffrey, Nau, Nicole., Schnell, Steffan, Wegener Claudia, 2011. Documenting Endangered Languages: Achievements and Perspectives. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, P. 339.

Kirchner, Mark, 1992. Phonologie des Kasachischen. Untersuchungen anhand von Sprachaufnahmen aus der kasachischen Exilgruppe in Istanbul. Teil 1: Untersuchungen. Teil 2: Texte [Phonology of Kazakh. Studies Based on Language Recordings from the Kazakh Exile Community in Istanbul. Part 1: Studies. Part 2: Texts]. Turcologica 10. Promotion 1989. Wiesbaden. Professor at the University of Giessen [in German].

Lehmann, Christian, 1983 Directions for interlinear morphemic translation. Folia Linguistica. № 16. P. 193-224.

Menz, Astrid, 1999. Gagausische Syntax: Eine Studie zum kontaktinduzierten Sprachwandel [Gagauz Syntax: A Study of Contact-Induced Language Change]. Turcologica 41. Promotion 1998. Wiesbaden: Harrassowitz [in German].

Ragagnin, Elisabetta, 2011. Dukhan, a Turkic Variety of Northern Mongolia: Description and Analysis. Turcologica 76. Promotion 2007. Wiesbaden: Harrassowitz. Associate Professor at the University of Venedig.

Sallabank, Julia, Sallabank, J., 2011. Norman languages of the Channel Islands: Current situation, language maintenance and revitalization. Shima: The International Journal of Research into Island Cultures. 5(2). 19-44. https://www.shimajournal.org/issues/v5n2/e.-Sallabank-Shima-v5n2-19-44.pdf

Schönig, Claus, 1984. Hilfsverben im Tatarischen [Auxiliary verbs in Tatar]. Promotion 1983. Wiesbaden: Franz Steiner [in German].

Tazhibayeva, Saule, Nevskaya Irina, Mutali Aliya& Kadysqyzy Aygul, 2018. Kazakh Language as spoken in China: Problems and Research Perspectives. Bulletin of L.N.Gumilyov ENU. Philology Series. Vol.124. (3) 59–68. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-124-3-59-68

Tazhibayeva, Saule, Nevskaya Irina, Mutali Aliya, Kadysqyzy Aygul, 2023. Lexical peculiarities of Kazakh as spoken in China. Turkic Studies Journal. №4. P. 130-145.

Woodbury, Antony, 2003. Defining documentary linguistics. In: Peter Austin (Ed) P. Austin (Ed.), Language Documentation and Description. Vol. 1. London: SOAS. P. 35-51.

Авторлар туралы мәлімет:

Тажибаева Сауле Жаксылыкбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56584418800

Researcher ID: https://publons.com/researcher/DXO-9343-2022

Невская Ирина Анатольевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Франкфурт университеті, Франкфурт, Германия; Ресей Ғылым Академиясының Сібір бөлімі, Филология Институты, Новосибирск, Ресей.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57189753273

Researcher ID: https://publons.com/researcher/B-7170-2013

Information about authors:

Tazhibayeva Saule Zhaksylykbaevna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56584418800

Researcher ID: https://publons.com/researcher/DXO-9343-2022

Nevskaya Irina Anatolievna, Doctor of Philology, Professor, Frankfurt University, Frankfurt, Germany; Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Institute of Philology, Novosibirsk, Russia.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57189753273

Researcher ID: https://publons.com/researcher/B-7170-2013

Информация об авторах:

Тажибаева Сауле Жаксылыкбаевна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56584418800

Researcher ID: https://publons.com/researcher/DXO-9343-2022

Невская Ирина Анатольевна, доктор филологических наук, профессор, Франкфуртский университет, Франкфурт, Германия; Сибирское отделение Российской академии наук, Институт филологии, Новосибирск, Россия.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57189753273

Researcher ID: https://publons.com/researcher/B-7170-2013

Авторлық үлес:

С.Ж. Тажибаева мақаланың негізгі идеясын, тұжырымдамасын және мақсатын айқындады, талдауын жасады.

И.А. Невская мақаланы талқылау, қайта саралау жұмыстарына қатысты, мақаланы рәсімдеуге, метадеректердің аударылуына үлес қосты.

Авторлар мақаланың барлық аспектілері бойынша тең дәрежеде жауапты болып саналады.

Authors' Contributions:

S.Zh. Tazhibayeva identified the main idea, concept, and purpose of the article and conducted its analysis.

I.A. Nevskaya contributed to the discussion and re-evaluation of the article, its formatting, and the translation of metadata. The authors are equally responsible for all aspects of the article.

Вклад авторов:

С.Ж. Тажибаева определила основную идею, концепцию и цель статьи, а также провела её анализ.

И.А. Невская внесла вклад в обсуждение и пересмотр статьи, её оформление и перевод метаданных. Авторы несут равную ответственность за все аспекты статьи.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

SUBMISSIONS
АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: https://tsj.enu.kz/index.php/new/AuthorGuidelinesnew

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

***

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: https://tsj.enu.kz/index.php/new/AuthorGuidelinesnew

Рәсімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

***

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: https://tsj.enu.kz/index.php/new/AuthorGuidelinesnew

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в журнале и на сайте журнала.

Computer layout and design – Nurusheva D.
English translation and editing – Kupayeva A., Baigazh A.
Kazakh translation and editing – Sharip A., Rakhatkyzy N.
Russian translation and editing – Amalbekova M.
Technical secretary – Rustemova A.

Д. Нурушева – компьютерлік беттеу және дизайн
А. Купаева, А. Байгаж – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау
және ағылшын тіліне аудару
А. Шәріп, Н. Рахатқызы – мәтіндерді қазақ тіліне аудару және редакциялау
М.Б. Амалбекова – мәтіндерді орыс тіліне аудару және редакциялау
Техникалық хатшы – Рустемова А.

Компьютерная вёрстка и дизайн – Д. Нурушева
Перевод и редактура текстов на английском языке – А. Купаева, А. Байгаж
Перевод на казахский язык и редактура текстов – А. Шәріп, Н. Рахатқызы
Перевод на русский язык и редактура текстов – М.Б. Амалбекова
Технический секретарь – Рустемова А.

TURKIC STUDIES JOURNAL
2026. Vol. 8, No.2 – Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University. – 270 pp.
Signed to print 17.06.2026. Print run – 40 copies.
2026. Vol. 8, №2 – Астана: ЕҰУ. – 270 б.
17.06.2026 басуға жіберілді. Тираж – 40 дана.
2026. Т. 8, №2 – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва. – 270 с.
Подписано в печать 17.06.2026. Тираж – 40 экз.

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan Str., Astana, Kazakhstan, 010008
tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1
тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1
тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2026
©Turkic Studies Journal, 2026

tsj.enu.kz

ISSN 2664-5157